

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- *Історія*
- *Політологія*
- *Філософія*

Випуск 12

Київ - 2008

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджене постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.

Редакційна колегія:

З історичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор

Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор

Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор

Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор

Кривошев В.В., доктор історичних наук, академік Української академії наук
(відповідальний секретар)

Михайлук В.П., доктор історичних наук, професор

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

Сушко О.О., доктор історичних наук, професор

Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент

Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З політичних наук:

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор

Білдзюра І.П., доктор політичних наук, професор

Іванов М.С., доктор політичних наук, професор

Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Академії політичних наук

Котигоренко В.О., доктор політичних наук, член - кореспондент Академії політичних наук

Онищенко І.Г., доктор політичних наук, професор

Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор

Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії політичних наук

Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

З філософських наук:

Андрющенко В.П., доктор філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України

Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук

Вашкевич В.М., доктор філософських наук, академік Української академії наук
(головний редактор)

Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор

Гавеля В.Л., доктор філософських наук, професор

Закович М.М., доктор філософських наук, професор

Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор, член - кореспондент Національної академії наук України

Оніпко О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

Акопян В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член - кореспондент Української академії наук

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 12. – 00 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 27 березня 2008 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 08-03-31 від 31 березня 2008 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї "лісової квітки" залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2008

© Автори статей, 2008

© Національний педагогічний

університет

імені М.П.Драгоманова, 2008

© Українська академія наук, 2008

**ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ГІЛЕЯ (НАУКОВИЙ ВІСНИК)»**

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
завідувач СТЕПАНЧУК Ю.С., кандидат історичних наук
E-mail: iier@inbox.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя)
завідувач НЕСТЕРЕНКО Л.О., кандидат історичних наук
E-mail: nezumi@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ) завідувач ДИЧКОВСЬКА Г.О.,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_ostomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ)
завідувач МИХАЙЛОК В.П., доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв) завідувач ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор МАКАРЧУК С.С.,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabiss@farlep.mk.ua

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський університет споживчої кооперації України) завідувач
АРТЕМЕНКО В.М., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
завідувач ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач КРИВОШЕЯ І.І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів)
завідувач МЕЛЬНИК А. І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: imc@geci.cn.ua

ІСТОРІЯ

Солдатенко В. Ф.

Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій

Висвітлюються події 1919 року в УНР, які пов'язані з єврейськими погромами в добу Української революції. Обґрунтуються нові підходи до вивчення питання.

(Продовження. Початок див. вип. 10-11)

Не заперечуючи антисемітських ексцесів за часів уряду С. Остапенка, автори меморіалів 1927 і 1928 років І. Мазепа і П. Феденко намагаються довести, що ситуація докорінно змінилася після сформування нового кабінету міністрів: «Інша доба наступає, починаючи з 12 квітня, коли після буржуазного кабінету Остапенка було утворено соціалістичне правительство з членом нашої партії т. Матросом на чолі. З самого початку існування цього правительства було рішуче поставлене питання про боротьбу з погромами. Мусимо ствердити, що нашій партії вдалося це зробити спільно з партією українських соціялістів-революціонерів, які також брали участь в цьому уряді. Петлюра твердо піддержував цю акцію. Позитивних результатів цих зусиль було досягнуто насамперед на грунті іншої загальної ситуації, яка утворилася, починаючи з середини квітня» [7, 56-57].

Останній момент надзвичайно цікавий. Що ж то за «загальна ситуація», яка посприяла боротьбі з антиєврейськими акціями? Творці українських документів демонструють просто дива зворотливості: «В квітні українська армія в результаті трьохмісячного відступу займала порівнюючи невелику територію, а трохи згодом майже вся опинилася на території Галичини» [7, 57] (підкresлено мною. – В. С.).

Ця обставина, буцімто, й дала можливість здійснити «планову реорганізацію армії» (в ході якої було зліквідовано заколоти отаманів Оскілка й П. Болбачана), запровадити державну військову інспектуру, провести анти погромницьку кампанію у військах. А 27 травня 1919 року було навіть створено й спеціальну слідчу комісію «для боротьби з погромами з широкими правами й з участю представників жидівського населення» [7, 57-58].

Ось все це, буцімто, й дало бажаний ефект – погроми припинилися. Фактів не наводиться. Втім, зробити це непросто – ну, що скажімо могла зробити комісія, коли в неї не було доступу до місць погромів, до населення, яке постраждало, до свідків. Адже владні структури УНР, Дієва Армія С.Петлюри просто-напросто були витіснені з територій, де до того чинили погроми, а в Галичині на правах «бідних родичів» було вже не до «геройствувань» – доводилось проводити «планову реорганізацію» армії під загрозою витіснення і з цієї території, але вже поляками.

То ж Р.Абрамович, не вдаючись у довгі суперечки, відмітає докази української сторони простим, однак переконливим зауваженням. На папері («зливою відозві», наказів тощо) розпочалася справді масштабна боротьба з антисемітськими настроями і погромами. «Але все це робилося аж тоді, як правительство Петлюри мусіло лишити всю Україну і його влада обмежувалася невеличким шматком території навколо Кам'янця на Поділлю. Це був такий момент, коли навіть найтупіші військові із штабу Петлюри мусіли зрозуміти, що травля юдів і юдівські погроми не принесли користі українській справі, але напаки, скомпрометували її перед цілим світом» [7,35-36].

Якщо взяти до уваги вищевикладене, то крім всього іншого, лише на основі аргументів суперечки в Соцінтерні можна прийти ще до одного цікавого спостереження-висновку. Єврейські погроми на Правобережжі України в 1919 році припиняються по мірі відступу з її території Дієвої Армії й підрозділів, що само ідентифікували себе як частина збройних сил УНР й приходом туди Червоної Армії. Дуже симптоматично, що згадку Р.Абрамовича про причетність більшовиків до антиєврейських силових акцій укладачі збірника «Трагедія двох народів», українські соціал-демократи супроводжують наступною приміткою: «Треба констатувати, що в багатьох випадках дійсно большевицькі військові частини робили юдівські (козаки Буденного). Але треба теж признати, що большевицьке військове командування вжило негайно найрізноманітніших заходів супроти винуватців, так що більш не було таких погромів. (В одному випадкові, напр., розстріляно по воєнному закону 138 учасників погромів)» [7,31].

По-перше, характерне визнання того, що більшовицьке військове командування оперативно вживало різноманітних заходів щодо припинення погромів. До цього треба додати, що жодного факту про антиєврейські акції червоних частин, які за масштабами хоча б наближено нагадували ті, що сталися на територіях офіційної УНР не наводять, хоча витрачають немало зусиль, щоб довести, що єврейські погроми були спровоковані саме більшовиками, які принесли на землі України громадянську війну, а такі погроми, як проскурівський теж, зрештою, були зворотною (мало не вимушеною) реакцією на поведінку «юдівської молоді, яка в ідеалістичнім захопленні горнулася під прапор большевизму» [7,19]. Стверджується, зокрема, про причетність цієї молоді до повстань «проти української влади по містечках, її участь в роботах зненавидженої населенням «чека» [7,19].

По-друге. На підтвердження факту про більшовицькі єврейські погроми згадуються козаки С.Будьонного, що, як відомо, вперше з'явилися в Україні аж у червні 1920 року в ході радянсько-польської війни, а покарання винних за єврейські погроми виявились не такими вже й

однозначними, відбивали, зокрема, й внутрішню боротьбу в радянському керівництві, зокрема в командному складі армії, на чолі якої стояв Л. Троцький, де діячі єврейського походження займали дуже показні позиції й виявляли неабияку активність [24, 133-135].

То ж, відкидаючи кон'юнктуру, в якій її шата її не вбирали, комплексно оцінюючи інформацію з питання, що розглядається, достатньо прозоро вимальовуються два основних висновки. Проблему єврейських погромів в роки громадянської війни заідеологізували й заполітизували наскільки, що навіть оприлюднення якихось невідомих раніше свідчень сприймається спочатку як вияв певної позиції (хто, чому вводить якісь нові дані в обіг), а вже потім починають шукатись аргументи, покликані витлумачити зміст документів, сутність фактів у потрібному ключі.

Гадається, є сенс замислитись і над таким феноменом. Українська преса доби революції робила все можливе, щоб довести, ніби погроми в Україні пов'язані з діяльністю більшовиків, денікінців і лише припиняються безпричинно отаманам УНР. А світова громадська думка була переконана у тому, що більшість антиєврейських акцій здійснена на територіях з офіційною владою Директорії й частинами, які вважали себе підрозділами петлюровської армії. Хоча про сьогоднішній день судити важче (ніхто тут підрахунків, соціологічних досліджень не веде), можна думати, у достатньо широкого загалу згадана позиція якщо й змінилася, то неістотно. Така ситуація, можна припустити, є наслідком недовіри до публікацій, у яких відчуваються неправдиві, антинаукові підходи.

По-друге, попри велетенські зусилля, спрямовані на переконання громадськості в тому, що не існувало прямого зв'язку між режимом отаманщини та єврейськими погромами, зробити це доказово не вдається. Основна причина тут — та ж тенденційність, заангажованість частини дослідників, які не можуть об'єктивно спростувати очевидне, а тому й приречені на те, щоб вдаватись до споторнень, фальсифікацій, замовчувань, однобокостей — одним словом такого арсеналу, який чужий об'єктивній науці. Зрештою інтуїтивно вловлюють це й пересічні громадяни.

Неодноразово звертався до проблеми українсько-єврейських стосунків, історії погромів, ставлення С. Петлюри до єврейства В. Сергійчук. Зробивши багато для пошуку й оприлюднення максимально можливого кола документів [23; 25; 26], пілінний дослідник і публікатор поступово додавав все нові елементи в тлумачення проблеми. Вони залимульовані в останньому виданні. В. Сергійчук предметно розглядає, зокрема, позиції, аргументи різних авторів, що так чи інакше доторкалися питання, уважно аналізує обставини появи деяких праць, які вплинули на їх зміст. Серед останніх — не лише публікації радянських публіцистів, а й єврейських, зокрема В. Жаботинського. Аналізуючи статтю останнього «Петлюра і погроми», вважаючи її кроком назад у розумінні проблеми, кроком, зробленим під тиском «єврейської вулиці», В. Сергійчук пише: «Жаботинський не звинуватив Петлюру та український національний рух ані в семітизмі, ані в організації погромів, а лише в невмінні або в нездатності їх припинити. При тому він зазначав, що керівник держави та армії, який не здатний припинити погроми, мусить піти у відставку» [23, 20]. На це сучасний дослідник відповідає

букально наступне: «Можна думати, що Жаботинський, найскорше, сам чудово розумів, якою зрадою своєї справи була б з боку Петлюри відставка в той час, коли не лише євреї, а вся Україна зазнавала страшного погрому з боку численних і могутніх ворожих сил і коли вирішувалася доля українського народу» [23,20].

Гадається, не так часто можна зустрітися з подібним філігранним поворотом дискусії. Вона дуже тонко переводиться у площину того, чи варто було С.Петлюрі відрікатися від влади – адже він був палким захисником не тільки євреїв, а й всього українського народу. А в підтексті досить промовисто відчувається, що іншого рівного С.Петлюрі діяча просто не існувало, а його зрада справі обернулася б очевидними бідами значно більшого масштабу.

Мабуть, дискусія в подібному руслі абсолютно безперспективна, оскільки прямих аргументів мати не може. Однак, у міркуваннях В.Жаботинського у даному випадку важливішим є не те, чого в реальному досвіді не було (відставка С.Петлюри, чи збереження влади в його руках), а те, що керівник держави, котрий не може навести порядку, має нести значну міру відповідальності перед народом, країною. І тут доцільно вести мову лише про ступінь цієї відповідальності.

Якби вдалося довести (а це настилько домагаються зробити і В.Сергійчук і деякі інші автори), що погроми були не породженням отаманщини, не іманентними режиму, а «аномальними» явищами, мабуть, з подібною точкою зору можна було б погодитися (хіба що шукаючи пояснень причин загальної слабкості, неефективності влади). Однак і доводи В.Сергійчука, і документи, котрі він наводить в останній праці, як, втім, і в попередніх виданнях, не видаються достатньо переконливими, залишають чимало причин для сумнівів і заперечень. А відтак однозначність навряд чи тут буде досягнута в близьчому майбутньому.

Пригадімо хотілось би зауважити і з приводу одного прийому, до якого постійно вдається чимало авторів, надихаючись бажанням захистити «честь українства». Ідейно воюючи ще з років Української революції проти тих, хто начебто зі спеціального розрахунку прагнув до знеславлення національно-визвольного руху, вони розцінюють будь-які закиди щодо режиму отаманщини і С.Петлюри як образу всієї української нації, її справедливої боротьби за визволення.

У цьому випадку ми маємо справу з явною підміною понять, на яку звертає увагу свого часу ще В.Винниченко. Звісно, отаманщина до певної міри і на певному етапі уособлювала український визвольний рух, стала його домінантною. Однак було б помилкою повністю ототожнювати отаманщину з глибинною природою, сутністю, генеральним спрямуванням національно-визвольної боротьби, Української революції. Отаманщина швидше була бідою останньої, шкодила досягненню визвольної мети, дестабілізувала зсередини Українську Народну Республіку. Нерозуміння цього й не дає можливості звести кінці з кінцями в логіці тих концептуальних вибудов, якими за будь-яку ціну прагнуть зняти навіть «тінь» з режиму, натхненником і головним творцем якого був ніхто інший, як С.Петлюра.

Гадається, що на тлі відзначеної не меншою образовою українства слугують спроби не лише відокремити від рядових учасників боротьби керівну верству, а й перекласти неспростовну вину на «темну, стихійну масу». «З точки зору історичної справедливості ми, українці, муси-

мо визнати, що представники нашого народу вдавалися до цих ганебних актів (анти єврейських ексцесів — В.С.) у період Української Народної Республіки, — резюмує В.Сергійчук. — Але в погромах, — продовжує він, — брала участь ота темна, стихійна маса, що витворилася під впливом більшовицьких гасел про експропріацію буржуазії, на чолі якої стали такі ж неосвічені отамани, а Уряд Української Народної Республіки до цього не мав ніякого відношення...» [23,23].

Сумним фактом залишається те, що кожен автор прагне віднайти в документах те, що хотілось би віднайти для підтвердження власної позиції, побачити й вчитати те, що хочеться побачити й вчитати. На жаль, не стали тут винятком і визначні авторитети з проблеми — Т.Гунчак і В.Сергійчук.

Так, перший стверджує, що уже з літа 1919 року можна вести мову про «порозуміння між єреями та українцями». Починаючи з цього часу, «чимало делегацій», що представляли різні єврейські громади та політичні партії, зустрічалися з Петлюрою і висловлювали свою підтримку українських національних змагань» [27,20].

Вочевидь вжитий термін «чимало делегацій» видає бажане задійснене, оскільки відомо лише про одну таку делегацію, яка 17 лютого 1919 року відвідала С.Петлюру в Кам'янці-Подільському. Тому тільки її й згадує Т.Гунчак, виділяючи з широкої інформації про зустріч всього одну фразу: «Вони (єреї — В.С.) заявили Петлюрі, що «*всі кола єврейського населення готові разом з українським народом захищати незалежну українську державу, бо вірять, що тільки демократичний український уряд здатний гарантувати єврейському народові рівність та забезпечення його національних прав*» [27,20].

Не раз солідаризуючись з позицією Т.Гунчака у попередніх творах, в останній книзі В.Сергійчук справедливо дорікає своїм опонентам, що вони охоплюють у своїх висновках не всю суму доступних документів, особливо виявлених нещодавно, або ж, припускаючись тенденційності, «відфільтровують» із них тільки «потрібні» свідчення, заплаючуши очі на інші. Причому, це торкається не лише радянської історіографії, а й видань зарубіжних, емігрантських, зокрема, єврейських авторів.

Однак, треба сказати, сам В.Сергійчук часом робить те ж саме, що й автори, які потрапляють під вогонь його критики. Тільки «у відповідь» з документів відбирається інформація, яка «спрацьовує» вже на його (В.Сергійчука) концептуальні вибудови. Так, «поправляючи» Ю.Фінкельштейна, який пройшов повз оригінальний переклад із звіту єврейської делегації про згадану зустріч з Головою Директорії в Кам'янці-Подільському 17 липня 1919 року, київський історик виділяє всього один елемент: «Так от, самі єреї засвідчили, що ім Петлюра тоді заявив: «Треба боротись з більшовиками, але боротьби з єреями він не допустить» [27,63].

Кидається вічі, що наведений повністю у книзі документ, загалом найбільший за обсягом [27,105-115], так скupo цитується, обмежено використовується в публікаціях і всіх інших авторів, котрі згадують про нього в цілому як про елемент і свідчення гармонізації українсько-єврейських стосунків, важливе досягнення директоріанських політиків, персонально — С.Петлюри.

Головний інтерес до згаданого матеріалу полягає далеко не в тому, що він умістив у собі велику за обсягом інформацію (хоча й це, природ-

но, також має свою вагу). Це один з небагатьох документів, до якого хоч якоюсь мірою можна застосувати характеристику «комплексний», в усікому разі – не однобічний.

У більшості випадків дослідникам доводиться поокремо звертатися до документів, народжених українською стороною, і тих, що походили з єврейського табору.

Згаданий звіт про зустріч С.Петлюри з представниками єврейських діячів втілює в собі одночасний погляд на проблему з обох боків. І треба відзначити, що в багатьох позиціях сторони залишились при власній думці, як би не прагнули згладити суперечності дипломатичними прийомами.

Прагнучи по-можливості уникнути політизації акції, Головний Отаман просив її організаторів, щоб єврейство представляли не партійні функціонери, а посланці «населення». Однак зовсім зняти політичне забарвлення з проведеного заходу не вдалося.

З єврейського боку в бесіді взяли участь: від «Кам'янецької ортодоксії» равин Гутман, від Кам'янецької Єврейської Громади – Кнейдерман, від сіоністів і Громади – Альтман, від трудових кіл – Крайз, від Поалей-Ціона – Драхлер, від Бунда і об'єднаних єврейських соціалістів – Богарад.

Промови, репліки, відповіді С.Петлюри на зустрічі окреслили таке коло проблем і одержали наступне їх роз'яснення.

1) Проти єврейські ексцеси (вони не заперечувались) кваліфікувались як «результат роздратування, викликаного провокацією».

2) Прозвучали запевнення, що з провокацією буде вестись нещадна боротьба «як з погляду державного, так і з погляду військового». «Головний Отаман дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти єреїв, котрі перешкоджають державній праці».

3) Відповідальність за пограбування єреїв в Солонківцях було покладено на більшовиків. С.Петлюра розпорядився про видачу тим, хто постраждав, першої допомоги і порадив передати міністру єврейських справ опис заподіяній шкоди для асигнування урядом коштів для відповідної компенсації. «Що торкається Орипінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліві С.Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому».

4) Голова Директорії заявив, що «він хоче почути від делегації слово, котре переконало би його (підкреслено мною – В.С.), що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з більшовиками» – головним ворогом.

5) «Він (С.Петлюра – В.С.) хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту».

6) «Війську необхідні набої і він (С.Петлюра – В.С.) прохаче допомогти дістати їх через Румунських єреїв».

7) «Тепер опреділюється судьба всіх народів і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою являють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Європою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтесь призначення самостійності України» [27, 105-115].

Гадається, не обов'язково володіти спеціальними навичками, щоб розгадати, зрозуміти й оцінити як головну мету зустрічі, так і сенс конкретних домагань.

По суті займаючи з себе, українського проводу провину за єврейські погроми, С.Петлюра прагнув порозуміння з єврейськими колами обіцянками оприлюднення наказів про боротьбу з анти єврейськими акціями, активізацією роботи військової інспектури тощо. Водночас Головний Отаман мало не ультимативно вимагав від єврейських діячів переконливих запевнень не просто в лояльності, а й в реальній, зокрема матеріальній, військовій допомозі в боротьбі з більшовиками, за самостійну Україну, просив використати «єврейські канали» для впливу на Антанту і формування у міжнародній громадськості прихильності до української справи.

Дотримуючись дипломатичного такту, виявивши природну для відповідного рівня акцій чесність, єврейські представники також заявили про своє прагнення до порозуміння з українською владою, про принципову підтримку боротьби за самостійність УНР. Разом із тим, вони не обійшли мовчанкою й очевидні проблеми в українсько-єврейських стосунках, висловили критичні зауваження на адресу державного проводу, сформулювали прохання, спрямовані на усунення непорозумінь в перспективі.

У заявленіх з єврейського боку позиціях привертають увагу наступні моменти.

1) Навіть равин Гутман у молитву на честь Головного Отамана знайшов за необхідне внести слова про те, що «від імені святого Бога він прохає світлого отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для єреїв». Навряд чи таке застереження з'явилось б апріорі, як абстрактне передбачення, що не ґрунтувалося на попередньому досвіді «сумних днів».

2) Сіоніст Альтман багатозначно заявив, що буде «говорити вільно, хоч би і несолодкі були» його слова. Відхрещуючись від більшовизму, він констатував, що до більшовиків «їх штовхають погроми з цього (тобто українського – В.С.) боку і примусова мобілізація з другого». Поплавшись на прикладі Оринінського й Проскурівського погромів, Альтман наголосив: «Неможливо тільки обвинувачувати єреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити ті причини, котрі штовхають їх туди».

З погляду останнього твердження в іншому світлі постає теза С.Петлюри, згідно якої «треба боротися з більшовиками, але боротьби з єреями він не допустить». Тут вбачається не лише вододіл між єреями, які схиляють в бік більшовиків, і тими, які співдіють з українською владою. Тут проглядає і скрите виправдання масових антиєврейських акцій (кара за більшовизм єреїв), і тверда обіцянка й надалі непримирено ставитись до більшовиків без різниці їх національної належності. Іншими словами, єреїв не просто закликали до лояльності щодо української влади, підтримки українського руху, а й суворо попереджали про неминучість «розплати» за належність до більшовиків, співпрацю з радянською владою.

3) Додатковим підтвердженням вищенаведеного міркування є констатація у виступі бундівця Бограда: «Ви, Пане Головний Отамане, вказуєте і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійності України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більша, котра бореться проти са-

мостійності своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють ім відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є антисемітським, з котрим Республіканський Уряд і армія повинні боротися».

4) Єврейські представники висловили відверті сумніви щодо по-кладення відповідальності за антиєврейські акції лише на зовнішні чинники, а знаходили за можливе вказувати на негаразди, що виходили від української сторони. При цьому ім іноді не вдавалося втриматися в рамках делікатності, про що вони, звісно, особливо турбувалися. Так, Крайз закинув: «На жаль декотрі Міністерства неприязно відносяться до єреїв і навіть звільняють служачі єреїв. ...Погроми, від котрих особливо страждає єврейська бідnota, є наслідком діяльності чорносотенних елементів, вкорінившіхся у військо, урядові органи і міліцію (підкresлено мною – В.С.). Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і витнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дисциплінованих, котрим погромна хвиля чужа. ...Ремісники готові виконати обов'язок громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій українець не дивився би на єрея-козака, як на ворога» (підкresлено мною – В.С.).

5) Представники єврейської громадськості особливо дорікали владі за спроби приховати інформацію про погроми, а ще більше – за бездіяльність, небажання вжити енергійних заходів для припинення ганебних явищ. На переконання представника партії Поалей-Ціон, це відштовхувало частину єврейства від української влади. «Ваше політичне вагання, – наполягав він, – утворило дві України – паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів... Уряд, котрий став на соціалістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціальні обіцянки.

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовхнув директоріяльний Уряд від Києва по той бік Збруча. Повстання і обстріл селянами відступаючих Директоріяльних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючої політики».

Як видно, Драхнер вбачав причини негараздів проводу УНР не лише в його небездоганній національній політиці, а й у соціальному курсі. Його слова ззвучали як звинувачення персонально С.Петлюрі й українському уряду: «Ви, носителі національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися... І зробилося це завдяки тому, то ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну».

6) Представники єврейства навряд чи занадто «згущували фарби», чи вдавались до необґрутованих узагальнень. Вони висловлювали справедливі побоювання, що попередня погромна не повториться в майбутньому. «...Коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, – зверталися учасники зустрічі до С.Петлюри, – ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних

наслідків. Жахлива картина Проскурівської та Фельдштинської різні утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Оринина вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердило жах єврейського населення. Оригінальний погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман очолює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли інший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати: «Ще не вмерла Україна» – це погром не фізичний, но моральний, це погром, споганюючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть» [27, 105-115].

То ж, якщо комплексно оцінювати переговори представників єврейського громадянства з С.Петлюрою 17 липня 1919 року, доведеться визнати, що вони стали не стільки демонстрацією підтримки єврейством політики Глави Директорії, скільки обернулися претензіями й звинуваченнями отаманщини. А всі меркантильні розрахунки С.Петлюри (впливнути через євреїв на Антанту, на суспільні настрої по іншій бік фронту, розжитися збрosoю й т. ін.) виявилися марними. Діячі єврейства членко відмовили в допомозі й заявili, що бездіяльність уряду щодо припинення погромної практики впливає «відштовхуюче на демократію». А відтак головний їх висновок дуже скидався на ультиматум: «...Коли Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не діскрітували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціалістично демократичну атмосферу і я (бундівець Боград – В.С.) запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого заклику, а сама до нас прийде...

Ми, Пане Головний Отамане, свою початкову демократичну працю зробили й йдемо навіть далі, тепер ваша черга».

Отже євреї вимагали не слів, а реальних справ. Однак і надалі С.Петлюра «воював» з погромами наказами, розпорядженнями і відзовами, на які мало хто зважав. Тому справедливий висновок В.Сергійчука про те, що «С.В.Петлюрі в 1919 році не вдалося запобігти погромам, але його ширше слово в оборону юдівства залишилося» [26, 86], викликає неоднозначне сприйняття.

Що ж до широко цитованого вище джерела, яке, мабуть, умисне обходить, або однобічно тлумачить чимало істориків і публіцистів, є сенс звернути увагу ще на один немаловажний момент. Це не пізніші фальсифікації, підтасовки, вигадки ідейних ворогів української справи, С.Петлюри, не інсинуації компартійно-чекістських функціонерів і радянських авторів, чи підкуплених журналістів по всьому світу, зрештою – не штучні схеми аморальних юристів чи шовіністичних елементів, засліплених жадобою помсти за біди цілого народу (такими розлогими сюжетами наповнено чимало праць, написаних «захисниками» С.Петлюри).

Йдеться про реальний документ, який, окрім усього іншого, засвідчує: С.Петлюра здебільшого не зміг дати скільки-небудь переконливих пояснень чи спростувань з поставлених питань. Не тому, що не хотів. Зробити це за тих обставин було практично неможливо. Як, втім, вочевидь, і сьогодні.

Підстав для серйозного пессимізму щодо перспективи розв'язання порушенії проблеми й на сьогодні залишається чимало. Серед іншого, це й перманентні, хоча, здебільшого, й не вельми зграбні спроби заповзтих апологетів С.Петлюри вивести за межі критичного поля отаманів меншого рангу, «закрити» проблему, примітивізуючи її посиланнями на поодинокі, спеціально відібрані факти, достовірність яких в справі науковому досліджені мала б обов'язково перевірятись і перепідтверджуватись. Однією з ілюстрацій неприкритого, вкрай упередженого підходу, до якого просто важко застосувати наукові критерії, є книга Б.Дорошенка-Товмацького [28], що має великий обсягом, проте надто неконкретний розділ «Єврейське питання в період боротьби за незалежність України» [28,237-258].

Оскільки тих, хто бажає за всяку ціну відстоювати «безгрішність», «моральну високість» С.Петлюри, залишається ще чимало, сподіватись на припинення полеміки, що здебільшого кон'юнктурно вплітається в сучасні ідейно-політичні процеси, на жаль, не зводиться.

Література та джерела

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – К., Віденсь, 1920.
2. Робітничча газета. – 1919.- 20 січ.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції – Т. III. – Прага, 1921.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 130. – Оп. 4. – Спр. 13.
5. Див., напр.: Попович М. Червоне століття. – К., 2005.
6. Гай Ю. З ким і проти кого. – К., 1980. – С. 32; Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917 – 1923 рр. – К., 2004.
7. Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убийства С. Петлюри. – Прага – К., 1928. Прага – Київ. – 1928.
8. Еврейская Энциклопедия. Іерусалим. – 1976. – Т. 6.
9. Солженицын А.И. Двести лет вместе. В 2-х т. – Ч. 2. – М., 2002.
10. Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. 11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. Т.І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3809.- Оп. 2. – Спр. 6.
13. Див.: Нова Рага. – 1918. – 5 берез.
14. Див.: Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 183 – 186; Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К., 1994. – С. 159-160.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 18.
16. Безпалко О. Симон Васильович Петлюра // Соціал-демократ (Прага). – 1926. – 28 травня.
17. Згадати хоча б: Алексеев (Небудов) Ив. Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине 1912-1920. М., 1922. – С. 21-27; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга: Погромы 1919-1920 гг. на Украине. – Харьков, 1922.
18. Робітничча газета (Вінниця). – 1919. – 4 березня.
19. Робітничча газета (Вінниця). – 1919. – 28 лютого.
20. Див.: Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003.

21. Цит. за: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?). — Саратов. — 1919.
22. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., Либідь, 1999.
23. *Сергійчук В.* Погроми в Україні в 1914-1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998.
24. Див., напр.: *Кузьмин Н.* Возмездие. — К., 2005.
25. *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. — К., 1998. — 122 с.
26. *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство // Дніпро. — К., 1999. - № 5-6.
27. *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — К., 1993.
28. *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005. — 608 с.

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций

Освещаются события 1919 года в УНР, связанные с еврейскими погромами в период Украинской революции. Обосновываются новые подходы к изучению вопроса.

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies

Events of 1919 in the People's Republic of Ukraine, related to Jewish bashings during revolution are shown. New approaches to the question study are grounded.

Кузнець Т. В.

Відміна кріпосного права і позиція православної церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії

Відображені особливості здійснення аграрної реформи 1861 року на Київщині, проаналізовано показники економічної статистики в сфері земельних відносин. Відображена позиція православного духовенства в загальному руслі схвалення благодіянь уряду.

Тематика реформи 1861 року і відміни кріпосного права, як переломної події в історії Російської імперії — одна з вузлових у дослідженнях істориків різних країн, тому її бібліографія величезна, — абсолютно справедливо підкреслюється в новітній історіографії [1,33]. Історія підготовки реформи, її здійснення, наслідки на загальнодержавному рівні та особливості здійснення аграрних перетворень на українських землях досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними істориками. В.П. Теплицький, В.М. Мордвінцев, В.М. Шевченко, М.А. Якименко розглядали причини та наслідки реформи 1861 року та особливості пореформених суспільних відносин [2]. В іх працях знайшли відображення вузлові проблеми історії дореформеного періоду, діяльність уряду в умовах реформування 60-х років XIX ст., соціальні процеси після відміни кріпацтва, особливості селянського руху, позиції прогресивного дворянства та опір консервативного чиновництва та землевласників. Роль суб'єктивного фактора у проведенні аграрної реформи була предметом дослідження С.В. Нечитайлло [3]. Особно в історіографії проблеми виділяються праці зарубіжного історика Даніеля Бовуа, в яких через міжнаціональні відносини на Правобережній Україні розглядаються аграрні проблеми, пов'язані в тому числі і з відміною кріпосного права [4,5]. Найбільш дискусійні питання у висвітленні проблем, пов'язаних з агарною реформою 1861 року, підняті в уже згадуваній статті А. Зінченка [1].

Метою даної розвідки є дослідження процесу здійснення аграрних перетворень і відміни кріпацтва у вузько регіональному розрізі — на прикладі Київської губернії і одного з найбільших її повітів — Уманського. Причин цьому дві: по-перше, на Київщині аграрна реформа мала певні особливості, а по-друге, оперування статистичними показниками конкретного регіону сприяє ілюстративності та увиразненню загальних процесів. Стосовно суспільного резонансу анти-кріпосницької реформи, вибрана позиція Православної Церкви, як інституції, що мала найбільший вплив на формування суспільної думки тогочасного суспільства.

Головні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 року та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими документами селяни ставали особисто вільними, проте право власності на землю лишалося за поміщиками. В користуванні селян залишалися садиба і польові наділі, за які вони мусили відвувати панщину або платити оброк. Таке становище вважалось тимчасовим, протягом якого між поміщиками і селянами укладалася угода про викуп землі. До переходу на викуп відносини між ними регламентувалися уставними грамотами, на складання і введення в дію яких відводилося два роки. Для розв'язання різних спірних питань створювалися «губернські в селянських справах присутствия» та інститут мирових посередників.

На Правобережній Україні реалізація реформи мала певні особливості. Своєрідністю її в Київській губернії була в тому, що тут вона розпочалася раніше і здійснювалася в інших умовах, ніж в інших частинах Росії. Це пояснюється особливим становищем краю, тобто відносно недавнім приєднанням до Росії, сильним польським впливом і необхідністю посилення російського впливу. В першій статті «Місцевого Положення» 19 лютого 1861 року (для Київської, Подільської і Волинської губерній) вказувалось, що Положення замінє Височайше затверджені 29 грудня 1848 року правила для управління помістями за затвердженім для них інвентарем. Інвентарі являли собою описи помість, зібрані спеціальним інвентарним комітетом для розробки однотипних правил управління помістями. 26 травня 1847 року царським указом були затверджені інвентарні правила, які: 1) закріплювали за селянами землю, якою вони користувалися, як мирську, що не підлягала обміну, 2) відміняли речові побори з селян, 3) визначали розміри панщинної повинності у відповідності з господарськими можливостями дворів (наявність тягової сили тощо), 4) передбачали наднормові роботи для кріпаків, які оплачувались за певними розцінками. Однак інвентарні правила 26 травня 1847 року незабаром були відмінені новими, затвердженими царським указом 29 грудня 1848 року. Останні надавали поміщикам право обмінювати селянські земельні ділянки, правда з дозволу селян та з відома властей. В цілому інвентарні правила 1847-1848 років мало чим полегшили становище селянського населення, так як порушувалися поміщиками, але значення їх в тому, що вони були першою спробою унормування аграрних відносин.

Отримавши у 1861 році право на придбання присадибної і польової землі, селяни Київщини могли реалізувати його в рамках інвентарних правил 1847-1848 років. Тобто, при встановленні наділів виходили з інвентарних правил і за селянами зберігалося право одержання повного інвентарного наділу. Якщо поміщик за період з часу введення інвентарних правил до 1861 року зменшив розмір наділу, то селянин міг клопотатися через мирових посередників про повернення землі.

Згідно з Положенням від 19 лютого 1861 року кріпосне право ліквідовувалось, кріпаки переводились в розряд тимчасовозобов'язаних до встановлення викупу за землю добровільним погодженням поміщиків і селян. Вводились уставні грамоти, які складалися поміщиками, перевірялися мировими посередниками, і саме вони визначали поземельні відносини між поміщиками та тимчасовозобов'язаними селянами до добровільної куплі-продажі землі. Та складання

уставних грамот не було сприятливим для земельної реформи в Київській губернії так як селяни втрачали 14% землі, яка числилась за ними по інвентарях. По Київській губернії з 2259 викупних угод, під які були дозволені кредити, тільки 209 угод чи 9,2% були укладені добровільно, а інші укладалися пізніше за обов'язковим викупом.

Польське повстання 1863 року на Правобережній Україні дещо змінило хід аграрної реформи. Переслідуючи мету якомога швидше відібрati землі у польських поміщиків, царський уряд 23 липня 1863 року видав указ про обов'язковий викуп селянами земельних наділів, що були у їхньому користуванні. Згідно з цим указом, з 1 вересня 1863 року припинялися всі договірні відносини селян з поміщиками; тимчасовозобов'язані селяни перетворювалися у власників; панщина чи оброк замінювалися викупним платежем, що вносиється в казну; розмір викупних платежів зменшувався на 20% у порівнянні з уставними грамотами; уставні грамоти перетворювались у викупні акти з чітким встановленням оціночної суми за землю і щорічних викупних платежів. А у вересні 1864 року місцевим властям надавалось право на 15% знижувати початковий розмір викупного платежу в разі, якщо селяни не могли його виплатити.

Завершення влаштування колишніх кріпаків в Київській губернії відбулося після прийняття закону 28 квітня 1865 року. Він надавав місцевій владі право виправляти неправильно складені викупні договори і за проханнями селян складати нові викупні акти. Перегляд викупних документів призвів до того, що колишні кріпосні селяни Київської губернії отримали більше землі, ніж числились за ними по інвентарях. Так, за інвентарями 1847 року за кріпосними селянами Київської губернії числилось 1 231 472 дес., уставні грамоти (1863 р.) зменшили цю площину до 1 061 969 дес., а виправлені викупні акти (1866 р.) довели її до 1 348 563 десятин. Якщо інвентарну площину прийняти за 100%, то площа за уставними грамотами становила 86%, а за остаточними викупними документами – 109%, тобто перевірка викупних документів додала до інвентарної площині близько 10% і до початкового наділу за уставними грамотами – 27%. За іншими підрахунками, прирізка до початкового наділу за уставними грамотами, або так звана вакантна земля, складала 21%, з коливанням по окремих повітах губернії від 10% (Уманський і Липовецький) до 51% (Сквирський повіт). Зрозуміло, що така поступливість російського уряду в справі унормування земельних відносин зовсім не означала прагнення поліпшити становище селянства. «Першим великим кровопусканням землевласникам» небезпідставно називав царський указ про обов'язковий викуп селянських наділів Даніель Бовуа, так як мотивація цьому виглядала очевидною: більшість імперських сановників думала не про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а про те, як відібрати її у поляків з користю для себе [5, 21, 25].

Відносно розмірів викупних платежів, що ціна землі залежала від її родючості і тому була диференційованою. За присадибну землю встановлювалася щорічна плата в 5 руб. 10 коп. за десятину. Що стосується польової землі, то враховувалась її родючість і прибутковість. Землі Київської губернії за цими критеріями відповідали чотирьом категоріям: 1; 3; 6 і 7-їй. До першої віднесені землі Канівського, Черкаського, Чигиринського і Звенигородського повітів, а також частини Київського і Васильківського. До 3-ї категорії входили Таращанський,

Липовецький, Уманський і Бердичівський повіти, а також частини Київського, Васильківського і Сквирського повітів. Шосту категорію складали землі – частини Київського, Васильківського, Сквирського і Радомишльського повітів. І до 7-ї категорії були віднесені гірші землі Київського та Радомишльського повітів. На перших порах оброк був встановлений такий: для 1-ї категорії – 3 руб. 10 коп. з десятини; для 3-ї – 2 руб. 70 коп.; для 6-ї – 2 руб. і для 7-ї – 1 руб. 60 коп. Запровадження обов'язкового викупу платежів супроводжувалося, як зазначено вище, зниженням викупних платежів на 20%. Послідувоче складання викупних актів у 1865-1866 роках призвело до подальшого зменшення платежів, в окремих випадках – до 32%. Врешті-решт селянам місцевості, віднесеної до 1-ї категорії доводилося платити 1 руб. 98 коп. за десятину, 3-ї – 1 руб. 68 ? копійки, 6-ї – 1 руб. 14 копійок і 7-ї – 46 ? копійки. В загальному, викупний борг за бувшими кріпаками Київської губернії склав 37 422 944 руб., або в середньому 28 руб. 02 коп. на десятину. Річна плата (6%) за виданими кредитами складала 2 245 376 руб., або в середньому – 1 руб. 64 коп. за десятину.

Річна оплата за десятину придбаної селянами землі по повітах Київської губернії були неоднаковою і складала:

повіти		повіти	
Радомишльський	0 руб. 70 коп.	Липовецький	1 руб. 83 коп.
Київський	1 руб. 48 коп.	Звенигородський	1 руб. 98 коп.
Васильківський	1 руб. 49 коп.	Канівський	2 руб. 01 коп.
Сквирський	1 руб. 55 коп.	Уманський	2 руб. 06 коп.
Таращанський	1 руб. 55 коп.	Черкаський	2 руб. 17 коп.
Бердичівський	1 руб. 66 коп.	Чигиринський	2 руб. 24 коп.

Як свідчать наведені дані найвища плата за землю була в чотирьох повітах Київської губернії: Канівському, Уманському, Черкаському і Чигиринському. Селянство не могло відразу погасити вартість землі і викупні платежі розтягнулися на півстоліття. Лише в ході революції 1905-1907 років царизм змушений був їх скасувати.

Аграрна реформа залишила чимало пережитків феодалізму, але ліквідація кріпацької залежності селянства, особиста воля і право на самостійний вибір подальшої долі були основними позитивними наслідками цих перетворень. Результати селянської реформи були неоднозначно оцінені в суспільстві, але російське самодержавство формувало суспільну думку про визначальну роль царя Олександра II в підготовці реформи й подоланні опору консервативного дворянства й чиновництва. Однією з потужніх суспільних інституцій, що впливала на формування позитивної оцінки реформи була Православна Церква.

Союз держави і церкви був запорукою суспільної стабільності. Офіційна оцінка такого союзу виражалася приблизно так: і церква, і держава людини, тільки перша – благополуччя переважно духовне і вічне, а друга – загальною і найвищою метою своєю мають благополуччя, зовнішнє і тимчасове; тому чим злагодніше вони діють для своєї

мети, тим успішніше і швидше можуть її досягти [6,428]. Тому, законо-мірно, що до такої важливої державної справи, як проведення реформи, підключилася і Церква. Офіційна церковна преса широко пропагувала здійснювані урядами перетворення. В най масовішому друкованому виданні «Руководство для сельских пастырей» відмічалося, що імператор Олександр Миколайович реалізував «саму чоловеколюбну мысль своего благословенного духа, благовестив свободу всему крепостному населению России» [7,384]. Дякуючи за царську милість, важко осягнути глибинний зміст селянської реформи і ще попереду усвідомлення того «довольства, какое скоро водворится в стенах убогих хижин, так часто слышавших стоны своих обитателей, видевших нередко насилие без защиты, труд без вознаграждения, нищету без надежды на лучшую долю» [7,384]. Бувши кріпаки, які отримали волю, мали дякувати і дворянству, котре підтримало царя в його прагненні звільнити народні маси від рабської залежності. Але перш за все подяка мала складатися царю. Церква зверталася до православних мирян з такими словами: «Осеняя себя крестным знамением, народ православный, пади на колени и едиными устами и единством сердцем вознеси молитву к Царю царствующих о ниспослании царю нашему всего лучшего и на земле, и на небе; молись о нем всегда, когда молишься Богу, в церкви и в доме, когда проводишь борозду на земле своей, когда вкушаешь хлеб, приобретенный трудом свободным, молися о глубины души и завещай молитву детям своим и внукам» [7,385].

Та якщо парафіянам рекомендувалося молитися за царя і возважати його благодіяння, то на духовенство покладались і певні обов'язки. Церковні пастири повинні були від імені вдячного народу складати молитви Всевишньому «о ниспослании мира, здравия, долголетия, благодеяния, во всем благого поспешения» імператору Олександру II. Та попри це, сільські пастири Церкви мали сприяти вдячному, благодушному і смиреннійшому прийняттю цієї свободи їх дітьми духовними. Шляхом розумного посередництва, вони можуть сприяти налагодженню миролюбивих відносин між землевласниками і звільненими поміщицькими селянами. Останнім вони мають допомогти усвідомити, що «легкие и в возможно малый промежуток времени сокращенные обязанности их к землевладельцам не налагают на них бремени, и что, исполняя эти обязанности с усердием и благодушием, они тем будут содействовать сами к переходу в состояние полного освобождения» [7,386]. До того ж, священнослужителі зобов'язувалися відмежувати думку про волю від перебільшення, вказуючи грань, за якою починається буйство і свавілля. Вони мали допомогти відділити ілюзорні сподівання від законних бажань, вселяти упокорення до владостей, формувати довір'я і любов до поміщиків і переконати народ в тому, що уряд турбується про благо кожного, що мудрість і далекоглядність начальства в недалекому майбутньому приведе до остаточно-го звільнення і поліпшення життя селянства. Священнослужителі мали знайти потрібні слова та аргументи, аби переконати селянство в тому, що проведення поміщицьким урядом земельної реформи є виявом прагнення царя та можновладців поліпшити долю найбільш обездоленої категорії населення.

Подібні настанови церковних ієрархів реалізувалися в практиці парафіяльного життя. Духовенство прославляло царя-визволителя,

організовувало різні учти його благодіянню, влаштовувало урочистості з нагоди роковин ліквідації кріпацтва. На сторінках церковної періодики публікувались повідомлення про подібні події, що теж переслідувало пропагандистську мету. Наприклад, з Уманського повіту «Киевские епархиальные ведомости» опублікували інформацію «Признательность крестьян Черкасского, Бердичевского и Уманского уездов за освобождение от крепостной зависимости», в якій повідомлялося про цілу низку різних урочистостей та молебнів за царя-освободителя [8]. А селяни з с. Перегонівки Уманського повіту почуття вдячності царю виразили таким чином: вони захотіли побачити образ свого благодійника. Від їх імені парафіяльний священик Іоан Гирич звернувся до санкт-петербурзького видавця п. Геккеля і той надіслав п'ять великих кольорових зображень імператора в повний зріст, які були вставлені в пристайні засклени рами. Чотири портрети були викуплені селянами, які помістили їх у своїх хатах, а п'ятий портрет прикрашав приміщення Перегонівської церковнопарафіяльної школи. В інформації про цю подію, що теж була надрукована в «Киевских епархиальных ведомостях», відзначалося: «Трудно описать то явление, которое отразилось вследствии особых душевных опущений на небольшой группе крестьян при первом их воззрении на портрет своего Царя-Освободителя. В продолжении многих минут все внимание крестьян сосредоточилось на одном предмете; взоры их как-бы приковались к образу никогда невиданного ими державного благодетеля. Настал момент глубочайшей тишины так, что можно было слышать удары сердца, переполненного радостными и глубокоблагодарными чувствами...» [9, 493, 494]. Подібними повідомленнями парафіяльне духовенство інформувало про виконання поставлених перед ним завдань, а головне – формувало суспільну думку щодо оцінки здійсненої селянської реформи.

Насамкінець варто підкresлити, що при всій недосконалості і половинчастості реформи, вона мала величезну історичну вагу, так як ліквідувала панщинний гніт і відкрила шляхі для розвитку нових, буржуазних відносин. Церква і держава діяли спільно, маючи взаємні інтереси та обов'язки: перша вмотивувала месійну роль царя та державних можновладців, які наближали суспільство до справедливого порядку, що було ідеалом земного життя, а друга, виходячи з власних інтересів (необхідності покращення соціально-економічного розвитку і вивід країни з кризового стану), робила прогресивні перетворення і потребувала підтримки та примирення з непослідовністю своїх кроків. Саме таке схвалення в плані терпимості і подальшого очікування позитивних результатів від реформи могла забезпечити Церква.

Література

1. Арсен Зінченко. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 33-46.
2. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959; Мордвінцев В.М. Реформи в Росії в XIX ст.: причини та наслідки. Сучасний погляд на події // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Вип. 64. – К., 2002. – С. 116-120; Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: роздуми над проблемою // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої

історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. — Луганськ, 2001. — С. 77-78; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 1. — С. 3-14.

3. Нечитайло С.В. Роль суб'єктивного фактора у здійсненні аграрної реформи 1861 р. в Україні // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Т. 5. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 106-107.

4. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1031-1863). — К., 1996.

5. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998.

6. Слово в день рождения благочестивейшей государыни императрицы Марии Александровны. Прот. Н. Фаворов // Труды Киевской Духовной Академии. — 1862. — Июль. — С. 428-436.

7. Несколько слов по поводу обнародования Высочайшего Манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости // Руководство для сельских пастырей. — 1861. - № 15. — С. 383-386.

8. Признательность крестьян Черкасского, Бердичевского и Уманского уездов за освобождение от крепостной зависимости // Киевские епархиальные ведомости. — 1866. - № 14. — С. 100-101.

9. Чувство признательности временно-обязанных крестьян с. Перегоновки к державному Освободителю // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. - № 14. — С. 493-495.

Кузнец Т.В. Отмена крепостного права и позиция православной церкви на примере Уманского повета Киевской губернии

Отражены особенности аграрной реформы 1861 года на Киевщине, проанализированы показатели экономической статистики в сфере земельных отношений. Отражена позиция православного духовенства в общем русле одобрения благодетельств правительства.

Kuznets T.V. Serfdom emancipation and the position of the Orthodox church with Uman district of Kiev government as an example

Reflection of peculiarities of agrarian reform of 1861 in Kiev government, and analyses of economy statistical data in the sphere of land relationships. Reflection of the Orthodox clergy's position in the general tideway of approval of the governmental benefactions.

Забавська О. І.

Перша українська громада у Великобританії: історія формування та суспільна діяльність (кінець XIX – початок ХХ ст.)

Досліджується історія створення першої української громади у Великій Британії, розглянуто причини та особливості української еміграції до Об'єднаного Королівства у кінці XIX – початку ХХ ст.

Невід'ємною складовою частиною історії українського етносу є історія розвитку української діаспори. Однією із найчисельніших у Західній Європі є діаспора Великої Британії. Деякі сучасні дослідники вважають, що на початку ХХІ ст. у Сполученому Королівстві проживали 50 тис. українців [9,535]. А з урахуванням українських заробітчан, які склали четверту хвилю еміграції до Великобританії, кількість українців у цій країні поселення може сьогодні досягати 100 тис. [2,44].

Окрім чисельності, українська діасpora у Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії відзначається своєю організованістю та високим рівнем національної ідентичності навіть у поколіннях, які народилися у Великобританії. Однак доводиться констатувати, що історія розвитку української етнічної групи у Сполученому Королівстві ще не отримала належно глибокого вивчення у працях вітчизняних істориків. Малодослідженю залишається проблема поселення перших українців на Британських островах та утворення їх організованої громади у місті Манчестері. Варто відмітити, що у 1997 році українці у Великобританії урочисто святкували сторіччя свого перебування у цій країні. Один із відомих представників британських українців о. Євген Небесняк присвятив цій ювілейній даті свою монографію «З червоної калини на червону рожу» [12], яка є унікальною з фактологічної точки зору. В основі цієї праці лежать матеріали з архіву української громади у Манчестері, а також інтерв'ю з нащадками перших емігрантів, які прибули до Великобританії наприкінці XIX – початку ХХ ст.

Значну цінність для дослідників має праця С.Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939» [11], яка містить дані про чисельність першої української громади в Англії та її культурно-просвітню діяльність.

Серед наукових праць діаспорних вчених, надрукованих англійською мовою, слід відзначити грунтовну роботу наукового співробітника Канадського Інституту Українських Студій в Едмонті Р.Петришина «Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development» [30].

Автор детально описав причини еміграції українців з Австро-Угорщини та географію їх поселення у Великобританії, склав список прізвищ та імен перших українських іммігрантів у Манчестері. Написана у 1980 році, ця робота досі залишається однією з найбільш комплексних праць з історії української діаспори у Сполученому Королівстві.

Вагомим поступом у розробку питання про українську імміграцію у Великій Британії стало проведення досліджень нащадками іммігрантів, які народилися, проживали та навчалися в Англії. Серед них найбільш цінними для автора є праці С.Дуди «Українська спільнота у Лестері: люди у вигнанні» [24], Р. Паращак «Українці в Рочдейлі. Дослідження іммігрантської громади» [29].

Певні відомості довідкового характеру про українських іммігрантів у Сполученому Королівстві на початку ХХ ст. подані у статті М.Добрянського, вміщений у англомовній «Encyclopedia of Ukraine» [23].

В сучасній українській історіографії однією з перших наукових праць, присвячених історії українців на Британських островах, є дисертація Г.Щигельської «Союз Українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945 – 1949 рр.)» [22]. У цій роботі автор висвітлила окремі особливості еміграції українців до Великобританії наприкінці XIX – початку ХХ ст. і частково розглянула напрями їх громадської діяльності. Однак, оскільки ця проблема не була предметом дослідження автора, подані відомості носять фрагментарний характер.

Слід відзначити, що фрагментарні відомості про приїзд перших українців до Північної Англії та утворення їх організованої громади у місті Манчестері подають авторські колективи ряду монографій: «Українці в світі» [17], «Українці у Великій Британії» [13], «Історія української еміграції» [6].

У даній статті зроблено спробу проаналізувати історичні передумови першого етапу еміграції українців до Великобританії, прослідкувати хронологію та географію їх поселення у цій країні, дослідити різні аспекти соціально-економічного та юридичного становища іммігрантів у Британській імперії та висвітлити основні напрями їх громадсько-просвітницької діяльності.

Торговельні й династичні зв'язки між Україною та Великобританією сягають часів раннього середньовіччя. Зокрема, дочка англосаксонського короля Гіта була дружиною Володимира Мономаха. Водночас дані про перебування українців у Великобританії до XIX ст. досить обмежені. Відомо, наприклад, що наприкінці 1620-х – на початку 1630-х років у Кембриджі й Оксфорді навчався Юрій Немирич [17,148].

У 1767 році Семен Десницький, правознавець із Ніжина захистив докторську працю в університеті в Глазго. За даними Р.Петришина, у 1870-х роках до Англії приїжджали відомі діячі громадівського руху Сергій Подолинський та Микола Зібер, щоб зустрітися з Карлом Марксом [30,142]. А трохи раніше, наприкінці 1850-х – початку 1860-х років полтавські громадівці Олександр Сtronін, Андрій Нечипоренко, Микола Потехін побували у Лондоні, де зустрічалися з Олександром Герценом – організатором Вільної російської друкарні за кордоном [14,196]. Маловідомим історичним фактом є перебування у Лондоні у 1860 – 1861 роках священика Агапія Гончаренка, якого вважають засновником української діаспори на Американському континенті.

Агапій Гончаренко (справжнє ім'я Андрій Гумницький) був православним священиком, притримувався радикальних поглядів щодо необхідності змін у самодержавній Російській імперії. Наприкінці 1850-х років за допомогою одного із своїх друзів він налагодив контакт із О. Герценом, який перебував у Лондоні. Від нього А. Гончаренко регулярно отримував опозиційну до царизму газету «Колокол». За читання такої літератури священика було арештовано і ув'язнено. Однак у 1860 році йому вдалося втекти з в'язниці і емігрувати до Лондону. За спогадами самого Агапія Гончаренка, у Лондоні він працював у Британському музеї у відділі нумізматики, давав приватні уроки російської мови грецьким купцям та підприємцям, які часто приїздили у торговельних справах до Одеси, а також співпрацював з Вільною російською друкарнею О. Герцена [1,6]. Він опублікував кілька статей на українські теми у газеті «Колокол», зокрема, некролог на смерть Тараса Шевченка [17,46]. Найкращим другом А. Гончаренка у Лондоні був Мартин Холод, який емігрував із Галичини ще у 1831 році [1,6]. У 1861 році отець Гончаренко виїхав з Англії на Близький Схід, а у 1865 році переїхав до США, де активно займався видавничою та громадською діяльністю [19,256].

Поява першої групи українців на Британських островах пов'язана із початком трудової еміграції із західних регіонів України, що входили до складу Австро-Угорщини. У широкому контексті український еміграційний рух був частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на рубежі XIX – XX ст. і був зумовлений суворими економічними законами: надлишок робочої сили в одному місці, зокрема в Україні, стимулював її «перекачування» до інших територій чи інших країн, де в ній була потреба [17,29]. Слід відзначити, що західноукраїнські землі, особливо Східна Галичина і Лемківщина, були здавна аграрно перенаселені. Наприклад, в Східній Галичині наприкінці XIX ст. на 1 км² припадало 67 осіб, які жили за рахунок ведення сільського господарства [4,632]. Утвердження капіталізму супроводжувалося обезземелюванням селянства. Наприклад, у 1880 році величина пересічного наділу селянина становила 3 га, а у 1900 році – 2,5 га. За підрахунками польського професора Ф. Буяка, у Галичині в цей час було 1 200 000 осіб зайвої робочої сили [4,632].

Як свідчать документи, станом на кінець ХІХ ст. у східногалицькій промисловості та будівництві було зайнято всього 60 тис. чоловік. На більшості підприємств працювало по 21-50 робітників. До початку Першої Світової війни у Східній Галичині великої промисловості, а тим більше великих промислових центрів, так і не було [7,128].

Така ситуація вкрай негативно впливала на розвиток сільського господарства регіону, оскільки слаборозвинута промисловість не забезпечувала сільськогосподарській продукції ринку збуту. Крім того, надлишок робочої сили впливав на рівень заробітної плати постійних і подінних сільськогосподарських робітників. Так, дenna плата чоловіка на весняних роботах у Східній Галичині становила 25-57 крейцарів без харчів, жінки – 18-50 крейцарів [7,129]. Згідно даних австрійської статистики 1893 р., це були найнижчі заробітки в Австро-Угорській імперії [2,144]. Тому частина сільської бідноти була змушена шукати додаткових заробітків. За повідомленням газети «Воля», на кожних 100 господарств у Галичині власники 75 не могли прожити без заробітчанства [7,129].

Важке матеріальне становище, великі податки, відсутність можливості заробітків у рідному краї штовхали українських селян до пошуків роботи в заокеанських країнах. Найбільшу кількість емігрантів із західноукраїнських земель в останній чверті XIX ст. поглинули США. Наприкінці 1870-х років великі групи переселенців почали прибувати сюди із лемківських повітів Галичини – Ліського й Сяноцького, а також із Закарпаття, щоб влаштуватися на роботу у шахтах Пенсільванії. За підрахунками Ю. Бачинського, з 1877 року по 1887 рік до Сполучених Штатів прибуло 33,9 тис. українських іммігрантів [17,47]. А у 1897 року кількість українців у цій країні уже становила 150-200 тис. чоловік [7,130].

Поряд з емігацією в США, в останній чверті XIX ст. на східногалицьких землях значних масштабів набуло переселення в Бразилію. У 1891 році еміграційний рух до Бразилії почав набирати масового характеру, а до 1894 році ним було охоплено 19 повітів Східної Галичини [7,130].

Бажаючі емігрувати до країн Північної чи Південної Америки мусили подолати довгий і виснажливий шлях. Як правило, емігранти зі Львова або якогось іншого повітового центру потягом їхали до міста Гамбург (Німеччина), в якому пересідали на корабель і пливали до Південної Англії. Звідти їхали на північ країни, де знаходилися найбільші міжнародні порти: Гул та Ліверпуль, з яких відпливали кораблі до держав Північної та Південної Америки [7,141 – 144].

Про це ми дізнаємося із Щоденника Івана Дорундяка, селянина зі села Сопове Коломийського повіту, який у 1895 р. здійснив поїздку до Канади.

В англійських портах переважна більшість емігрантів мали проходити паспортний контроль та купляти квиток на корабель для продовження подорожі. Проте, як зауважує Є. Небесняк, нерідко траплялося так, що прибувши до Ліверпулю, українські селяни не мали чим оплатити собі подальшу дорогу, тому були змушені шукати роботу у сусідньому промисловому місті Манчестері та його околицях, намагаючись заробити для себе і родини на квиток до Нью-Йорку, Монреалю чи в інші місця [5,3].

Тому можна припустити, що перші українські емігранти, подорожуючи до США, прибули до Великобританії наприкінці 1870-х – початку 1880-х років. Зокрема, польський дослідник Баранецький у своїй рукописній праці про польських поселенців у Манчестері зазначав: «У 1887 р. є докази, що німецькі робітники, які працювали у копальннях солі у Вінсфорд [поблизу Ліверпуля], були швидко замінені так званими «угорцями» або «російськими поляками», які були, правильніше, поляками з Австрійської Галичини, підданцями імператора Франца Йосифа [5,2]. Цілком ймовірно, що під назвою «російські поляки» автор мав на увазі українських емігрантів із Галичини, оскільки описуючи поселення українців на вулиці Чітгам Гіл у Манчестері на початку ХХ ст., він також називає їх «росіянами». На жаль, документальних підтверджень про перебування українських емігрантів у Великобританії у 1880-х рр. не збереглося. Брак джерел пов'язаний з тим, що протягом XIX ст. британська влада майже не здійснювала контролю за процесом імміграції чужинців до країни. Тому відповідна документація велася епізодично. Іноземці проходили перевірку тільки у портах

при висадці з корабля. Після того ліберальне британське законодавство не вимагало від чужинців жодної реєстрації, що дозволяло їм залишатися на території Британських островів необмежений період часу. Враховуючи той факт, що англійські пароплавні компанії обслуговували більшість пасажирів, які мігрували до країн Американського континенту з різних країн Європи, стає зрозумілим, чому в останній чверті XIX ст. у Великобританії різко зросла кількість іноземних переселенців. Згідно статистичних даних, за період з 1881 року по 1901 рік у країні поселилося 150 тис. іноземців [27,18].

Першу згадку про українського поселенця на Британських островах знаходимо під 1892 роком у поліцейському архіві Сальфорду (м. Манчестер). Ним був Іван Коєцький з міста Броди Львівського воєводства. Згідно архівних даних, Коєцький народився у 1850 році і прибув до Англії у 1892 році через Австрію. У «Реєстрі чужинців» його записано як австрійського слов'янина (Austrian Slav), оскільки британська влада у той час не визнавала існування окрім її української національності. У зв'язку з цим вихідців з українських земель часто реєстрували «поляками», «австрійськими русинами», рідше – «австрійськими слов'янами» [26]. Прибувши до Об'єднаного Королівства, Іван Коєцький поселився у Сальфорді і працював робітником у пана Рурке. Згодом він переїхав до Манчестеру, де винаймав помешкання за адресою: Берклі Стріт, 12. Відомо, що він був неодружений, а у 1914 році опинився у в'язниці, де відбував покарання протягом шести місяців [25]. На жаль, подальша доля Коєцького не відома. У «Реєстрі» не вказана дата його смерті. Припускаємо, що він міг повернутися на Україну або емігрувати до якоїсь іншої держави.

На думку Є.Небесняка, першим українським емігрантом до Великобританії був Дмитро Комаринський, відомості про якого подає у своїй машинописній історичній праці М.Калинук-Канон. Д.Комаринський народився у 1867 році у с. Білий Камінь (тоді Золочівського повіту, Львівського воєводства). У 1897 році він приїхав до Англії і оселився у Манчестері, де у 1943 році помер [12,21 – 22].

У вітчизняній та діаспорній історіографії найбільш пошиrenoю є думка, що перша чисельна група українців прибула до Об'єднаного Королівства у 1893 році. Це були вихідці із двох сусідніх сіл: Білий Камінь та Хильчиці Золочівського повіту Львівського воєводства, які на шляху до Америки через брак коштів на подальшу подорож зупинилися у Манчестері й заснували там українське поселення [8,45]. Щоправда, дискусійним залишається питання, до якої країни Американського континенту прямували галичани? Згідно з архівними даними жителі сіл Золочівського повіту у 1893 році найчастіше емігрували до США та Бразилії [19,арк.60; 20,арк.36].

Відомо, що на початку ХХ ст. у Великобританії уже існувала українська колонія. Про це свідчить стаття в українському часописі «Молоде життя», який друкувався у США: «Дня 11.08.1929 р. добродій К.Подвідів нашу колонію в Манчестері, котра тут переживає від 29 літ» [12,22]. У 1912 році українська манчестерська громада нараховувала близько 500 чоловік, приблизно 200 з яких походили з села Під'ярків (Перемишлянського повіту, Львівського воєводства) [22,41]. Перед Першою світовою війною значна частина цих емігрантів виїхала до США [23,88] або повернулася назад до Галичини [12,44]. Згідно даних

Р. Паращак, близько сотні українців в'їхали до Манчестеру та Лондону наприкінці 1920 року. За церковною статистикою, станом на 1933 рік усіх українців, що проживали в Манчестері, було майже 150 чоловік [22,41].

Чимало українців, прибувши до Ліверпулю, познайомилися з літовцями та поляками, які працювали на будівництві Манчестерського каналу. Вони запевняли, що тут можна знайти хорошу роботу. Крім того, відраджували українцям відпливати вдалі краї, мотивуючи тим, що Англія таки ближча до України, ніж Америка [12,83 – 84]. Тому наприкінці XIX – початку ХХ ст. українські селяни почали цілеспрямовано приїжджати до Британії, щоб відшукати тут роботу та оселитися. Про це свідчать спогади нашадків Стефана Лісньовського, який емігрував до Об'єднаного Королівства у 1898 році, влаштувався на роботу у швейній фабриці і у листах додому переконував своїх молодших братів також переселятися до Манчестеру. Один із них, Йосиф Лісньовський, згодом очолив українську громаду у цьому місті [12,99,109].

У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові зберігаються листи Івана Дудки із села Ласківці Теребовлянського повіту Тернопільського воєводства. В 1896 році, відправившись на заробітки до Бразилії, після довгих поневірянь він потрапив до Англії. Швидко прижившись у незнайомій країні, Дудка в цьому ж році надіслав дружині листа із запрошенням приїхати до нього разом з дітьми. Маючи намір більше не повернутися до зліденного життя в Галичині й оселитися у Британії, селянин писав: «... а тут можна жити. Є тут люди із Росії з жінками і дітьми, і заробляють і живуть. За паливо ту не тяжко, а життя не дорогое, бо коли б ти такий хліб мала вдома, що тут на улицю викидають, більше би ти нічого не хотіла» [21,арк.17].

Очевидно, що українські іммігранти зіткнулися зі значними труднощами у процесі адаптації до нових соціально-економічних умов проживання у чужоетнічному середовищі. З цього приводу Є. Небесняк зазначає, що «українці не знали ні мови, ні тутешніх звичаїв, традицій, способу життя та думання, одним словом, знайшлися в насправді «чужому морі»» [12,23].

Найбільшою проблемою для малоосвічених або й зовсім неосвічених селян-заробітчан стало незнання англійської мови, що позбавляло їх можливості пошуку високооплачуваної роботи. На початку ХХ ст. манчестерські українці працювали переважно на текстильних фабриках, власниками яких були євреї-емігранти із Східної Європи. Це було обумовлено тим, що українцям було легше спілкуватися із своїми працедавцями на польській чи якісь іншій слов'янській мові [24,7]. Українські поселенці мешкали у найбіднішому робітничому районі біля залізничної станції Вікторія на вулиці Чіттам Гіл [13,9]. Їх сусідами були литовці, поляки та євреї, з якими українці були у дружніх відносинах [30,144].

Перша світова війна принесла українській громаді у Манчестері важкі випробування. Прибувши з Галичини та Буковини, українські іммігранти ще довго зберігали лояльність до австро-угорського імператора. Тому британський уряд вважав вихідців із Австро-Угорщини «ворожими чужинцями». 5 серпня 1914 року Палата Громад схвалила Закон про обмеження чужинців, згідно якого громадяни Німеччини та Австро-Угорщини, що не належали до призовного віку, мали до 10 серпня залишити країну. Всі решта зобов'язувалися зареєструватися в

поліції [16,9]. За споминами представника української громади в Манчестері Стефана Лісньовського, його батько тоді мусив щодня з'являтися в поліцію [12,110].

У травні 1915 року британський прем'єр-міністр Г. Асквіт заявив, що всіх ворожих чужинців призовного віку необхідно інтернувати, а їхніх родичів — репатріювати. Це стосувалося й українців. Маємо майже унікальні свідчення Максима Бурлаки і Василя Луцишина, американських українців, які разом з іншими співвітчизниками після початку війни виїхали до Європи. По прибутті до Великої Британії, М. Бурлака був затриманий і маже півтора роки перебував у нелюдських умовах у найбільшому таборі для інтернованих на острові Мен, де чимало українців загинуло через погане харчування, від холоду або куль охоронців [16,9]. В.Луцишин дів'ять місяців провів у таборі для інтернованих, який розташувався неподалік Лондону. Будучи звільненим з ув'язнення за клопотанням американського посла, він звернувся до редакції емігрантської газети «Свобода» у США з проханням допомогти розшукати родичів і знайомих близько ста українців, інтернованих у таборах Південної Англії. Описуючи тяжке становище в'язнів, В.Луцишин зазначає: «... там так живлять тих бранців, що похаль ся Боже. Рано дають чай, в полуздне мішанину (трохи м'яса з бараболею і фасолею), а на вечір гербата. На день дають один фунт і чверть хліба на одного. Сплять вони як у стайні. Листи часто завертають, бо цензура не вміє читати по-українськи. Життя бранців нужденне. Потіште їх в нещастю, бо там дійсно біда» [21,арк.17].

Маловідомим історичним фактом є діяльність українського товариства «Самопоміч», яке було утворене у Манчестері 1919 році. Ініціаторами його створення були члени дипломатичної місії УНР в Лондоні на чолі з М. Стаковським. Відомо, що у 1918 році з представниками манчестерської громади зустрічалися А. Хлопецький і І. Добродієва [12,44], які запропонували створити українську політично-допомогову організацію для надання фінансової та інформаційної підтримки УНР. У серпні 1919 року 33 манчестерські українці утворили товариство «Самопоміч», пожертвувавши на його касу близько 35 фунтів — чималу суму як на той час. Головою товариства був обраний Йосиф Лісньовський, скарбником — Василь Соляр, секретарем — Петро Лісньовський, радниками голови Дмитро Комаринський, Гнат Завалінський, Платон Соляр, Олександр Руцький. Метою діяльності «Самопомочі» було «надання моральної та матеріальної допомоги Україні» [18,2]. У своїй «Відозві» члени товариства закликали українських поселенців у Манчестері та інших містах Англії приєднуватися до протестних акцій проти рішень, прийнятих на Паризькій мирній конференції щодо майбутнього українських земель: «Українці по всіх краях і державах протестують проти насильств, яких вороги допускають нині над нами за згодою Парижа. Час також і англійським українцям піднести такий протест, протест голосний, сильний і могутній. Тому кличмо до всіх українців у Манчестері і в цілій Англії: ті, що близько нас, єднайтеся до нашого гуртка і разом ставаймо до народної праці; а ті, що далеко від нашої місцевості, нехай організують власні товариства й нехай роблять те саме. Час тепер важний і кожна стражена хвиля є дорогою» [18,2]. Члени товариства «Самопоміч» також намагалися привернути увагу британського уряду до українського питання у міжнародній полі-

тиці. З цією метою 30 серпня 1919 року вони надіслали до Державного секретаріату спеціальне звернення. Цей документ містив короткий екскурс з історії України, а також наступні вимоги:

- визнати УНР як самостійну та незалежну державу;
- надати моральну та матеріальну допомогу українській державі у боротьбі з більшовиками та анархістами;
- розвивати торгово-економічні та політичні відносини між Британією та Україною [28,213 – 214].

Це була перша суспільна організація політичного спрямування, створена українськими емігрантами у Великій Британії. На жаль, із поразкою визвольних змагань в Україні та припиненням повноважень української дипломатичної місії в Лондоні, діяльність товариства «Самопоміч» також занепала.

Проте, в цілому у 1920-х роках громадська діяльність манчестерських українців почала інтенсивно розвиватися, щоправда, уже у культурно-освітньому руслі [11,129].

Таким чином, історія українців на Британських островах розпочинається наприкінці XIX ст.. Основними причинами еміграції українських селян до Великої Британії стали насамперед важкі соціально-економічні умови проживання на рідній землі. Галичина, вихідцями з якої були перші емігранти, на кінець XIX ст. була однією із найвідсталіших в економічному розвитку територій Австро-Угорської імперії. Особливість еміграції до Об'єднаного Королівства полягала у тому, що більшість українців потрапляли на Британські острови та залишалися там випадково, переважно через нестачу коштів для продовження подорожі до США, Канади чи Бразилії. Найбільше поселення українських іммігрантів виникло у місті Манчестер. Це було пов'язано з тим, що розвинута промисловість міста давала можливість для працевлаштування, а географічне розташування Манчестера поблизу міжнародних портів об'єктивно сприяло притоку сюди мігрантів. Пристосувавшись до нових умов життя та отримавши змогу покращити свій життєвий рівень, українці писали до своїх рідних і знайомих, заохочуючи їх приїхати до Великої Британії, про що свідчать листи іммігрантів й той факт, що абсолютна більшість українських поселенців у Манчестері були вихідцями із трьох сусідніх сіл (Білий Камінь, Хильчиці, Під'ярків). Однак можна констатувати, що початковий етап української еміграції до Об'єднаного Королівства все ж не набув масового характеру. Напередодні Першої світової війни манчестерська громада нараховувала близько 500 українців.

Найбільшою проблемою для малоосвічених селян на шляху адаптації у чужоетнічному середовищі стало незнання англійської мови, що зумовило їх працевлаштовуватися в основному на підприємствах євреїв, також вихідців з Австро-Угорщини.

Під час Першої світової війни українські іммігранти були інтерновані у спеціальних таборах для «ворожих чужинців». Чимало з них загинули там через погані харчі, хвороби чи від куль охоронців.

Із заснуванням у 1919 році політично-допомогового товариства «Самопоміч» розпочалося організоване громадське життя манчестерських українців, яке у 1920-х роках розвивалося у культурно-просвітницькому руслі і мало на меті захистити українських переселенців та їхніх дітей від денационалізації в англомовному середовищі.

Подальші дослідження історії першої української громади у Великобританії додадуть можливість відтворити цілісну картину розвитку української діаспори в Об'єднаному Королівстві.

Джерела та література

1. Гончаренко Агапій. Споминки. — Едмонтон, 1965. — 19 с.
2. Гроньовський К. Еміграція з Галичини // Українське слов'янознавство. — 1971. — №4. — С. 141 — 145.
3. Грубінко А.В. Українсько-британські відносини 1991-2004: Монографія. — Тернопіль, 2005. — 335 с.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Т. 2. — Перевид. в Україні. — Львів, 1993. — С.405 — 800.
5. З червоної калини на червону рожу. До 100 річчя переселення українців до Манчестеру 1897-1997 // Матеріали Комітету Ювілейних святкувань. — 1997. — квітень. — 8 с.
6. Історія української еміграції: Навч. посіб. для студ. вуз. / За ред. Лановика Б.Д. — К., 1997. — 520 с.
7. Качараба С. Щоденник Івана Дорундяка (До історії української еміграції в Канаду) // Вісник Львівського університету. Сер. істор. — Вип. 37. — Ч. 2. — Львів: ЛНУ, 2002. — С. 128 — 172.
8. Кравець Р. Українці у Великобританії // Українська діасpora. — Київ, Чікаго, 1994. — Число 5. — С. 45 — 51.
9. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004. — 735 с.
10. Лист В. Луцишина з Рочестер // Свобода. — 1916. — 20 січня. — С. 4.
11. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. — К., 1999. — 272 с.
12. Небесняк Є. З червоної калини на червону рожу. До століття поселення українців у Манчестері, Великобританія: 1897-1997. — Т.1. — Рим — Львів — Манчестер, 1997. — 182 с.
13. Покальчук Ю. Українці у Великобританії. — Львів, 1999. — 140 с.
14. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 9. — 336 с.
15. Сватиков С. Агапій Гончаренко. — основатель русской печати в Северной Америке. — Париж; 1938. — 265 с.
16. Сирота Р. Українська справа у Великобританії у 1914-1916 рр. // Українська думка. — 2006. — 16-23 грудня. — С. 9.
17. Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі / Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 15. — 352 с.
18. Український комітет в Манчестері // Свобода. — 1919. — 21 серпня. — С. 2.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі — ЦДІАЛ). — Ф. 146. — Оп. 4 — Спр. 2465.
20. Там само. — Спр. 2466.
21. Там само. — Спр. 2482.
22. Щигельська Г.О. Союз Українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945-1949 рр.). Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 /. — Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — 211 с.
23. Dobrianskyj M. Great Britain // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto etc.: University of Toronto press, 1988. — vol. II. — P. 87-91.

24. Duda S. The Ukrainian Community in Leicester: a people in exile. B.A. History, 1987-1988. — 55 p.
25. Greater Manchester Police Museum. Police Registration District of Salford. — Register of Aliens. — Book 1. — № 405.
26. Там само. — Book 3. — №1. — 398.
27. Kershaw R., Persall M. Immigrants and Aliens. Public Record Office. — Kew, Richmond, 2000. — 130 p.
28. National Archives. Kew, Surrey (Great Britain). — FO 371/3965. — W 125638. — P. 213-214.
29. Paraszczak R. Ukrainians in Rochdale. A Study of an Immigrant Community. — Manchester College of Education., 1969. — 73 p.
30. Petryshyn W.R. Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development: A Dissertation. — Bristol, 1980. — 335 p.

Забавская О.И. Первое украинское общество у Великобритании: история формирования и общественная деятельность (конец XIX – начало XX ст.)

Исследуется история образования первого украинского общества в Великобритании, рассмотрены причины и особенности украинской эмиграции в Соединённое Королевство в конце XIX – начале XX ст.

Zabavskaya O.I. The First Ukrainian Community in Great Britain: History of Establishment and Public Activity (1890-s – 1920-s)

This article is the effort to investigate the history of establishment of the first Ukrainian community in Great Britain. The causes of Ukrainian immigration into the U.K. and its peculiarities are elucidated.

Березовська Т. В.

Газетна війна 1879 року як ідеологічна засада зовнішньополітичної переорієнтації Російської імперії в останній третині XIX ст.

Досліджується роль і значення російської преси, зокрема, столичної газетної полеміки 1879 року в процесі поглиблення російсько-німецьких економічних і політичних протирів в останній третині XIX ст.

У цивілізованому суспільстві періодична преса відіграє визначну роль у політичному і духовному житті кожного народу. Це віками випробуваний засіб впливу на людську свідомість.

Загальновідомо, що в діяльності преси лежить збирання й поширення з певною метою відповідної інформації. Проте поряд із комунікативними функціями дедалі виразнішими стають функції політичні: від невинного бажання обмінятися якимись новинами до свідомого прагнення використати їх, аби створити певну громадську думку.

Отже, є всі підстави розглядати громадську думку, що формується пресою, як відносно самостійну політичну силу або фактор, що впливає в тій чи іншій мірі на розвиток внутрішньої і зовнішньої політики держави. Підтвердженням цієї тези служать матеріали преси 1879 року, що на своїх шпальтах вела обговорення наслідків Берлінського конгресу 1878 року. Слід наголосити, що це обговорення вийшло за межі сутго газетної інформативності й набуло значення міжнародної газетної полеміки. Журналісти і політики назвали її газетною війною або чорнильною війною. У подальшому цей вислів потрапив до історіографії.

Газетна війна проводилася між російською та німецькою пресою. Участь у ній брали петербурзька газета «Голос» та німецькі газети «National Zeitung» та «Post», що були офіціозами князя Бісмарка. Чому офіційна преса дружньої країни звернула увагу на статті в «Голосі», цієї, на перший погляд, непересічної столичної газети, яких налічувалося не один десяток? Адже існувала й офіційна урядова преса, і слов'янофільські газети, і видання М.Н.Каткова. Відповісти на це питання не складно. Адже «Голос» був особистим неофіційним друкованим органом канцлера Росії князя О.М.Горчакова. Тому низка надрукованих у газеті статей з негативним ставленням до Німеччини і Бісмарка викликала бурхливу газетну війну.

Висвітлення матеріалів газетної полеміки 1879 року є важливим завданням сучасної історіографії, оскільки дозволяє дослідити не лише історію міжнародних відносин, але й визначити вплив преси на вироблення урядового політичного курсу Росії останньої третини XIX ст. Крім

того, газетний матеріал дає можливість простежити, до яких форм подання інформації вдавалося те чи інше видання, якими засобами прагнуло донести до читача власну позицію.

Хоча дана тема спеціально не досліджувалася у вітчизняній історіографії, окрім її аспекти знайшли висвітлення в деяких працях радянських істориків. Перш за все слід відзначити монографію С.Д. Сказкіна, в якій близькуче розкритий механізм впливу преси на формування громадської думки в питаннях зовнішньої політики. Вчений дав пресі величезного значення, порівнюючи його зі значенням зброй [12]. В іншому аспекті розглядав вплив преси на політику В.М. Хвостов. Він вважав, що газети і журнали є відображенням політичних інтересів певних суспільних угруповань, і що деякі газетні статті слід розглядати як політичні події [13].

Механізму взаємодії самодержавства та преси кінця 70 – х років XIX ст. були присвячені роботи В.Г. Чернухи [15]. Дослідниця підкresлювала, що ці відносини були суперечливими. З одного боку, уряд ставився до преси як до виразниці громадської думки, з іншого – розглядав пресу як засіб формування громадської думки, обмежуючи її свободу жорсткою цензурою.

При розгляданні проблем зовнішньої політики, хоча б і під кутом зору газетної полеміки, не можна обйтися без літератури, присвяченої російсько – німецьким відносинам останньої третини XIX ст. Серед значної кількості видань слід відзначити роботи Г.В. Павленка, в яких він переконливо доводить агресивний характер зовнішньої політики як Німеччини, так і Росії [7]. Особливо уваги заслуговує монографія К.Б. Виноградова «Світова політика XIX ст. Події і люди» [2]. Позбавлена ідеологічного забарвлення, дана робота з максимальною об'єктивністю відтворює події, пов'язані з передумовами і проведеним Берлінського конгресу. Автор цілком слушно наголошує, що наслідки конгресу ні в якому разі не були такими катастрофічними для Росії, як це змальовувала російська публіцистика, а за нею і російська історіографія. Рішення, що були прийняті в Берліні, були заздалегідь ретельно підготовлені урядами зацікавлених сторін і відповідали інтересам країн – учасників.

Питання суспільної боротьби в Росії за вироблення зовнішньополітичного курсу в 1878 – 1894 роках знайшли відображення в монографії В.М. Хевроліної «Влада і суспільство. Боротьба в Росії з питань зовнішньої політики. 1878 – 1894» [14]. Дослідниця, спираючись на вагому джерельну базу, доводить, що жодного разу в XIX ст. громадська думка Росії не тиснула так на уряд, як напередодні й після закінчення російсько – турецької війни 1877 – 1878 років.

Отже, преса Росії останньої третини XIX ст., як виразниця громадської думки, є одним із важливих важелів, що значно вплинули на вироблення зовнішньополітичного курсу держави. Метою даної статті є спроба дати відповідь на питання, в якій мірі цю тезу слід вважати справедливою і чи здатна була газетна війна 1879 року стати кроком до зовнішньополітичної переорієнтації Росії.

Газетна, або чорнильна війна розпочалася в січні і завершилася в серпні 1879 року. У ній відбилося нездоволення й обурення майже всіх верств населення Російської імперії наслідками Берлінського конгресу, а також зовнішньою політикою Німеччини та Австро – Угорщиною.

ни. Російська преса в зазначений період почала заявляти про себе як про неабияку силу, з якою неможливо не рахуватися, і яка здатна впливати на політику самого високого державного рівня. Російський уряд цілком свідомо закривав очі на відкрито вороже ставлення російської преси до союзних країн Німеччини та Австро – Угорщини, тим самим надаючи громадській думці можливість «випустити пар», накопичений ура – патріотичним піднесенням напередодні російсько – турецької війни 1877 року. Уряд непокоївся тим, що супільне обурення наслідками Берлінського конгресу може набути інших форм, зокрема, вилитися в критику підвалин самодержавства.

Ініціатором газетної війни виступив голова Російського міністерства іноземних справ князь О.М. Горчаков. На початку січня 1879 року він размістив у газеті «Голос» статтю, в якій писалося про чорну невдачність князя Бісмарка. Йому дорікали, що Росія в свій час, 1871 року, дозволила Німеччині розбити Францію. Проте Німеччина не підтримала Росію на Берлінському конгресі [3, 4 січня]. Трохи пізніше «Голос» без будь – якої застороги заявив про недоцільність укладання нової Троїстої угоди, бо Росія і зі старої нічого не мала [3, 24 січня]. Газета стверджувала, що на конгресі «наші союзники стали друзями наших ворогів» [3, 31 січня].

Звичайно, подібні публікації газети такого рівня, як «Голос», носили провокаційний характер і були розраховані на удар особисто проти князя Бісмарка. Як вже зазначалося, підсумки Берлінського конгресу були підготовлені заздалегідь і несподіванко виявилися лише для враженої громадськості Росії, але жодному разі не для російського канцлера О.М. Горчакова.

Так само виникають деякі питання з приводу часу появи даних газетних статей. «Голос» висвітлював роботу конгресу в 1878 році, друкував телеграми, ухилявся від будь – яких різких висловлювань. І ось пройшло півроку – і газета заявляє про своє відверте незадоволення політикою канцлера дружньої країни. Сам по собі цей факт не викликав би ніякої уваги. Майже вся російська преса дружно лаяла Німеччину, Бісмарка та Австро – Угорщину. Але, на відміну від інших видань, «Голос» був газетою особливою. Із його змістом знайомилися в усіх європейських урядових кабінетах.

Що спонукало О.М. Горчакова, попри всю дипломатичну виваженість, вдатися до неприпустимих емоційних прийомів? Відповідь не може бути однозначною. Тут і похилий вік російського канцлера, і загальне піднесення громадської думки в країні, а головне, різка нищівна критика з боку видань М.Н. Каткова [4]. Талановитий журналіст, він завзято висміював російську дипломатію. За його спиною стояли московські підприємницькі кола, які дуже сподівалися на отримання замовлень на залізничне будівництво на Балканах. Але замовлення отримала Австрія, тому преса, виразниця інтересів російських промисловців, не стримувала себе у висловлюваннях щодо російського Міністерства іноземних справ.

«Голос» продовжував нападати на Німеччину й Бісмарка. Тексти статей перекликалися. І Бісмарк врешті – решт насторожився. Адже газета такого рівня абсолютно безкарно лаяла перших осіб дружньої країни, і, що головне, ніхто їй не забороняв цього робити.

Між тим Головне управління у справах преси не припиняло своєї діяльності. Але вона була спрямована не на обмеження російських га-

зет у їх висловлюваннях проти Німеччини, а у каральних заходах проти державної «крамоли». Зокрема, петербурзька «Біржова газета» отримала перше попередження щодо своїх статей про Бісмарка, який своїми діями душить свободу [10, арк. 4]. Трохи згодом у журналі Головного управління у справах преси цензор Стрепоухов звернув увагу свого керівництва на газетні рядки «Біржової газети» про те, що Берлін несе небезпеку не в східному питанні, а в тому, що «ця небезпека є боротьбою з конституціоналізмом і свободою в усіх її формах» [11, арк. 22]. Проте ліберальні сентенції газети потонули в морі анти-німецької кампанії, що була спричинена російською пресою. Ініціатором же газетної війни виступили «Голос» і «Московські відомості».

Бісмарка занепокоїв політичний авантюризм Горчакова. Свою головну задачу як політика він вбачав у запобіганні розколу Європи на два ворогуючих табори, а острах перед таким розколом називав «кошмаром коаліції» [1, 48]. Для того, щоб це не здійснилося, Росії і Німеччині необхідно було знаходитися в одній політичній упряжці, в якій третиною повинна була стати Австрія. Бісмарк був переконаний, що Росії потрібний твердий лад всередині країни, а в зовнішній політиці – союз із традиційними партнерами. На його думку, російсько – французька угода здатна привести Росію до катастрофи.

Отже, стурбований Бісмарк організував газетну компанію проти Горчакова. У газеті «National Zeitung» з'явилася стаття, в якій Горчаков виставляється стареньким і позбавленим розуму дипломатом, який проводить не національну, а свою власну політику і дуже необережно заграє з Парижем [5]. Інший офіціоз Бісмарка газета «Post» пророкувала Росії, якщо та залишиться без монархічних союзників, загибелі від ніглізму та революції. До речі, жінок – ніглісток газета радила хапати дюжинами, замикати в монастирях і дополучати до корисного ремесла» [8].

Разом з тим, Бісмарк не бажав розбурхувати суспільну думку російсько – німецькою газетною полемікою. Німецька преса спробувала пригасити конфліктну ситуацію і запевнила своїх та іноземних читачів у відсутності розбіжностей між Росією та Німеччиною. Проте «Голос» мав войовничий настрій і продовжував писати про політичне зближення Росії і Франції [3, 14 березня]. Але німецька преса на провокації вже не піддавалася і лише стримано нагадала, що без підтримки Німеччини Росія взагалі не наважилась би розпочати війну з Туреччиною 1877 року [6]. Горчаков продовжував залякувати Німеччину можливим союзом з Францією.

Бісмарк, у свою чергу, ототожнював виступи російської преси з соціалістичною ситуацією. Він вимагав від російського уряду припинити напади російських газет на союзні країни – Німеччину та Австро – Угорщину, а також приборкати радикалізм вищих сановників.

Проте на початку 1879 року самодержавний уряд був безсилій скерувати громадську думку в необхідне йому русло. Преса вийшла з – під контролю [14, 112]. На сторінках газет і журналів з'являлися статті, що прямо суперечили офіційному курсу зовнішньої політики. І це було цілком зрозуміло. Якщо петербурзький сановник «Голос» і підприємницькі «Московські відомості» та «Руський вісник» дозволяють собі лаяти Бісмарка і прямо писати про можливість укладання союзу з республіканською Францією, то що вже казати про видання нижчого гатунку.

Таким чином, у свідомість читачів булла закладена міна повільної дії. Для такої аграрної країни як Росія дружні відносини з Німеччиною були економічно вигідними. Більшість поміщицьких господарств була зорієнтована на хлібну торгівлю з Німеччиною. Дешевих і якісних німецьких промислових товарів потребували дрібні та середні власники. Переорієнтація на союзні відносини з Францією і розрив традиційного союзу з Німеччиною були на руку лише невеличкій групі вітчизняних підприємців. Вони були зацікавлені в протекціоністській політиці уряду, а також у французьких позиках.

Газетна війна 1879 року стала першим кроком до зовнішньополітичної орієнтації Росії. Вперше за розрив відносин з Німеччиною і налагодження відносин з Францією виступили друковані видання різних кіл суспільства. Царський уряд уже наприкінці літа 1879 року відправив О.М. Горчакова у відставку. На зміну йому прийшов поміркований М.К. Гірс. Олександр II особисто зустрівся зі своїм дядьком, імператором Німеччини Вільгельмом I. Була підготовлена нова російсько-німецька угода.

Перед цією зустріччю в «Урядовому віснику» було надруковано офіційно – урядову заяву про необхідність припинення ворожнечі між російською і німецькою пресою [9]. Ця стаття стала вказівкою для Головного управління у справах преси. Цenzори забороняли на 3 – 5 місяців те чи інше видання, якщо воно висловлювалось негативно про дружні країни. Ці заходи дуже боліче віdbивалися на фінансовому стані газет, тому урядову заборону ніхто не порушував.

Проте громадська думка Росії була вже підготовлена до розриву відносин з традиційним партнером – Німеччиною. І якщо в царювання Олександра II про такий розрив майже одностайно висловилася преса лише протягом 3 – 5 місяців 1879 року, то в нове царювання Олександра III ця теза стала звичайною на шпальтах газет. Організатором критики союзу з Німеччиною виступав М.Н. Катков. Проте не можна не віддати належного і О.М. Горчакову і його офіціозу «Голосу». До речі, газета зазнала репресивних заходів уже в жовтні 1879 року. Після третього попередження за критику російсько – турецької війни видання «Голосу» було призупинено на п'ять місяців, при цьому у Всеподданійнішій доповіді Міністерства внутрішніх справ зазначалося, що в газеті не знайдено антинімецьких настроїв, проте присутній заклик до ліберальних перетворень в Росії та Німеччині [10, арк. 37].

Таким чином, розглянувши деякі політичні та економічні аспекти газетної війни 1879 року, можна зробити висновок, що преса Росії виступила не лише її ініціатором, але й висунула тезу про припинення союзних відносин з Німеччиною і шукання політичного альянсу з Францією. Хоча Росію і Німеччину пов'язувала династична єдність, спільність торгівельно – економічних інтересів, їх союз був підданий ніщивній критиці з боку петербурзької газети «Голос», офіціозу канцлера О.М. Горчакова, а також московських видань російських промисловців. Решта російських газет, за незначним винятком, вела справжню антинімецьку та антибіスマрківську кампанію, вдаючись до різних, іноді бульварних, засобів.

Уряд Олександра II спочатку не стримував громадську думку Росії в її самовираженні. Проте, коли це самовираження почало виходити за межу дозволених ризиків, уряд вдався до репресивних заходів. Га-

зети припинили негативні висловлювання про Німеччину. Проте громадська думка була спрямована проти цієї союзної країни. Виражена в різних формах вона продовжувала генерувати підняття газетами тезу про можливість франко – російського союзу, який врешті – решт вже 1887 року набув певних обрисів. Отже, газетну війну 1879 року можна розглядати як один ідеологічне підґрунтя зовнішньополітичної переорієнтації Росії.

Джерела та література

1. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. – М.: ОГМЗ, 1940. – Т.2.
2. Виноградов К.Б. Мировая политика XIX в. События и люди. – Л.: Изд. Ленинград, ун – та, 1991. – 208 с.
3. Голос. – 1879. – годовой комплект.
4. Московские ведомости. – 1879. – годовой комплект.
5. National Zeitung. – 1879. – Der 11. Februar.
6. National Zeitung – 1897. – Der 30. Marz.
7. Павленко Г.В. Россия и Германская империя в 70 – 90 – х годах XIX в. Русско – французский союз // «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго – Восточной Европы. 1871 – 1918 гг. – М.: Наука, 1977. – С. 28 – 44.
8. Post. – 1879. – Der 8. September.
9. Правительственный вестник. – 1879. – 17 августа.
10. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.776 (Главное управление по делам печати). – Оп.1. – Спр.15.
11. РГИА. – Ф.776. – Оп.2. Спр.19.
12. Сказкин С.Д. Конец австро – русско – германского союза. Исследование по истории русско – германских и русско – австрійских отношений в связи с Восточным вопросом в 80 – е годы XIX столетия. – 1879 – 1884. – М.: РАНИОН, 1928. – Т.1. – 356 с.
13. Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений. Избранные труды. – М.: Наука, 1977. – 401 с.
14. Хевролина В.М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878 – 1894. – М.: Норма – Цифра, 2000. – 309 с.
15. Чернуха В.Г. Самодержавие и печать // История СССР. – 1986. – № 11. – С. 52 – 66.

Березовская Т.В. Газетная война 1879 года как идеологическая составная внешнеполитической переориентации Российской империи в последней трети XIX в.

Исследуется роль и значение российской столичной прессы, в частности газетной полемики 1879 года, в процессе углубления российско – немецких экономических и политических противоречий в последней трети XIX в.

Berezovskaya T.V. 1879 «Newspaper Warfare» as Ideological Basis for Reorientation of Russian Empire's Foreign Policy in Last Third of XIX Century

The «newspaper warfare» in 1879 between the Germany and Russian press became a factor that aggravated the political and economic controversies between those countries.

Козирев О. С.

Агітаційно-пропагандистська діяльність народництва в Україні та «єврейське питання» (70-80-і роки XIX ст.)

Досліджуються прояви юдофобії в агітаційно-пропагандистській роботі народницьких гуртків та організацій, що діяли в Україні у 70-80-х роках XIX ст. Висвітлюється позиція окремих діячів народництва щодо «єврейського питання».

Історія демократичного руху 70-80-х років XIX ст. в українських губерніях Російської імперії нерозривно пов'язана з діяльністю народництва, представники якого за допомогою різноманітних методів боротьби прагнули досягти соціального і політичного оновлення суспільства. Основою ідеології та практики народницьких організацій, гуртків, груп поступово стала соціалістична ідея.

У сучасній вітчизняній історіографії народництво в Україні трактується як цілісне явище, в межах якого виникли й розвивалися головні суспільні потоки – «українське народолюбство» і «російське (загальноросійське) народництво». Це були типологічно близькі історичні явища, самостійні й водночас взаємопов'язані, що мали чимало спільногоЯ особливого [20, 178-184].

В цілому проблема «народництво в Україні та «єврейське питання» ще не знайшла спеціального і всебічного висвітлення в історіографії, оскільки дослідники або уникали її, або трактували поверхово й однобічно. Окремі факти та оцінки знаходимо в наукових працях О. Будницького [6, 3; 1, 67-79], С. Валка [2], С. Волка [3, 138], С. Злупка [7, 33-47], А. Катренка [8, 30; 9, 60-92], О. Козирева [11], С. Світленка [20, 140; 18, 59-79] й ін. В дослідженні Р. Сербина [22], приміром, стисло схарактеризовано погляди на «єврейське питання» українського народолюбця С. Подолинського.

Основними історичними джерелами з означененої проблеми є народницькі прокламації і періодичні видання [18], брошури С. Подолинського «Парова машина. Казка» [13], «Про богатство та бідність. Розмова перва» [14], «Про те, як наша земля стала не наша» [15; 21, 140] та ін., а також його листування з редакцією журналу «Вперед!» [16].

Метою пропонованої статті є аналіз проявів юдофобії в агітаційно-пропагандистській роботі народницьких гуртків та організацій, що діяли в Україні у 70-80-х роках XIX ст., а також позицій окремих представників народництва щодо «єврейського питання».

До початку ХХ ст. у Російській імперії досить стійке, загострене почуття упередженості щодо євреївства спостерігалося в усіх соціаль-

них прошарках суспільства, зокрема серед українського населення «смуги осіlostі». Це пояснюється впливом ряду чинників, головним з яких був соціально-економічний. Справа в тому, що у містечковому середовищі «смуги осіlostі» спостерігалася непропорційна висока зайнятість євреїв у невиробничій сфері.

Особливості соціальної структури і господарської діяльності єврейства стали головною причиною формування специфічного ставлення до них з боку інших навколоїшніх етносів, а також виникнення на цій основі цілої низки проблем соціально-політичного, національно-релігійного, соціально-побутового характеру, сполучення которых і одержало назву «єврейського питання». У сукупності це сприяло міжетнічним конфліктам. Приміром традиційний спосіб життя єрея-крамаря, лихваря, шинкаря, як правило, негативно сприймався українським селянином або робітником та ототожнювався з причинами важкого становища останніх, існуванням соціальної кривди взагалі [12, 48-49].

Юдофобські настрої в суспільстві використовувалися представниками різних ідейних напрямків народництва у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед українських селян і робітників. Так, у вересні 1874 року, під час масового «ходіння в народ», на Поділлі була заарештована одна з впливових учасниць бунтарського гуртка «Київська комуна» О.Брешко-Брешковська. У результаті обшуку в ней було видучено 4 примірники рукописної прокламації «Усі люди мають бути рівні», написаної російською. Серед тих, хто грабує, гнобить і ошукує народ, у документі було названо й «жиidів», які «нічого не роблять і ніяких тягарів не зазнають». Спекулюючи на релігійних почуттях християн, прокламація називала царя, чиновників, купців, «жиidів» і поміщиків «супротивними Богу» грішниками й від імені Господа закликала «чесних трудівників» до повстання: «Приказывает Господь народу своему напасть на города и жилища купцов, помещиков и жидов и разорять их до основания; поганых же злодеев вешать и резать, а имущество их награбленное делить поровну между собою» [19, 118-120]. Фактично бунтарська прокламація К.Брешко-Брешковської містила заклик до єврейських погромів.

Неоднозначним було ставлення до «єврейського питання» з боку «Південноросійського робітничого союзу», створеного навесні 1880 року у Києві колишніми учасниками центрального керівництва «Чорного передлу» Є.Ковальською і М.Щедріним. Програма «Союзу» закликала робітників домагатись радикальних соціалістичних змін економічного ладу, а в подальшому – політичних перетворень у Російській імперії. Головним методом боротьби визнавався фабричний терор. Корисними також вважалися політичний терор; таємна агітація на грунті місцевих інтересів з метою організації робітників для негайної боротьби з експлуататорами шляхом підпалів, убивств тощо; соціалістична пропаганда на основі організації бібліотек, кас, освітніх товариств тощо [10, 103-111].

Складена в дусі загальноросійського народництва, вищезгадана програма не мала антиєврейської спрямованості. Слово «російський», вставлене в назву «Союзу» на вимогу робітників, менш за все відображало інтернаціональний склад організації, до якої належали росіяни, поляки, німці, французи, румуни, але переважали українці. За свідченням Є.Ковальської, серед київських робітників на той час було поши-

рено юдофобство, тому поява першого єврея в організації викликала з боку деяких її членів нерозуміння й ворожість. Проведена Є.Ковальською роз'яснювальна робота щодо ролі єврейства в історії сприяла поступовому звільненню робітників – членів «Союзу» від упередженого ставлення до євреїв [10,25].

Після арешту Є.Ковальської та М.Щедріна на чолі організації стали С.Богомолець, І.Кащинцев, О.Преображенський, П.Іванов. Була вироблена нова програма, в якій першочерговою визнавалася революційна агітаційно-пропагандистська робота на селі з використанням терору. Ці ж методи боротьби рекомендувалися для діяльності серед робітників та військових. Після арешту в січні 1881 року С.Богомолець, І.Кащинцева, О.Преображенського керував «Союзом» П.Іванов [8,84-87].

Саме в цей час у Києві, в Південноросійській вільній друкарні, що належала «Союзу», українською мовою було надруковано відозву «Слово тайного братства «Земля і Воля» до усіх чиншовиків нашого краю», датовану 30 січня 1881 року. Авторство листівки, що мала антиєврейську спрямованість, точно не встановлено [10,71-72].

Відозва закликала чиншовиків (селян, дрібних орендарів) об'єднатися з таємним братством, щоб «словом, ножем і пожаром добиватися землі і волі для себе і усіх неимущих людей», нацьковувала українських селян на євреїв. Братство «Земля і Воля» рекомендувало чиншовикам: 1) не підписувати ніяких контрактів з поміщиками; 2) встановити зв'язок між селами, щоб знати «що коять пани з жидами, на які хитрощі пускаються»; 3) скликати сходки членів братства; 4) надавати допомогу братству; 5) при нагоді, коли можна таємно здійснити розправу над «заклятим паном чи жидом, хабарником становим чи купленим свідком, то робити це і без допомоги братства» [28,арк. 114].

Зазначимо, що зміст відозви, за виключенням антиєврейської спрямованості, не суперечив другій програмі «Союзу». Від імені «Братства» вийшло друком ще дві прокламації, але вони юдофобського змісту вже не мали. Аналіз спогадів Є.Ковальської та інших джерел дає підстави стверджувати, що авторство «Слова...» належить платному провокатору Я.Піоторовському (псевдоніми – «Пан», «Крюгер»), який підтримував зв'язки як із загальноросійськими народниками, так і з громадівцями (у т. ч. політемігрантами) [10,70-78]. Саме завдяки його провокаційній діяльності в жовтні 1880 року заарештовано М.Щедріна і Є.Ковальську.

У листопаді 1880 році Я.Піоторовському було влаштовано фіктивну втечу, про що дізналися народовольці й попередили київських революціонерів. Незважаючи на попередження, П.Іванов поставився до втікача з певною довірою, оскільки чув про його революційну діяльність. Керівник «Союзу» не повірив народовольцям навіть після публікації 5 лютого 1881 року в газеті «Народная Воля» прямого звинувачення Я.Піоторовського у провокаторстві.

У свою чергу, «Пан» робив усе можливе, щоб завоювати довіру керівника «Південноросійського робітничого союзу». За свідченням П.Іванова, «Пан» друкував українські відозви в друкарні «Союзу» самостійно, зміст їх керівництвом не перевірявся [див.:10,71-72].

Після вбивства народовольцями Олександра II по Україні прокотилася хвиля єврейських погромів, що охопила близько 150 населених пунктів. Один з цих погромів стався у Києві наприкінці квітня 1881

року. Від імені «Південноросійського робітничого союзу» П.Іванов написав відозву «По поводу єврейських погромів», що закликала до боротьби проти експлуататорів, (зокрема єврейського походження) незалежно від їхньої національної принадлежності. Ще не просохлі листівки викидали з вікон друкарні прямо в розлючений натовп, прагнучи надати погрому революційний характер.

Так, у відозві говорилося: «Братя рабочие. Бьете вы жидов, да не разбираючи. Не за то надо бить жида, что он жид и по-своему богу молится, — бог ведь для всех один, — а за то его надо бить, что он грабит народ, что он кровь сосет из рабочего человека. Судя по совести, иной наш купец или фабрикант хуже жида грабит и разоряет рабочего, высасывает из него последние соки и сколачивает себе капитал да растит свое брюхо толстое. Так неужели же такого кровопийцу оставлять в покое, а жида иного, который, может, не легче нашего добывает насущный хлеб тяжким трудом, ремеслом каким или черною работою, — ужли и его грабить? Рабочего бедняка, хоть бы он был и татарин, грех обижать. Если уж бить, так бить зауряд всякого кулака-грабителя, что из нашего пота-крови капитала себе наживает, — бить всякое начальство, что грабителей защищает, что стреляет в народ за какого-то подлого миллионщика Бродского и убивает невинных...» [10,127]. З розгромом поліцією Південноросійської вільної друкарні в ніч на 28 квітня 1881 року та арештом П.Іванова, О.Доллера, В.Кізера «Південноросійський робітничий союз» припинив своє існування.

Як видно, юдофобія не була притаманна керівництву «Південноросійського робітничого союзу». Поява юдофобської прокламації ««Слово тайного братства «Земля і Воля» до усіх чиншовиків нашого краю», була пов'язана з ім'ям провокатора Я.Піотровського, який несе за неї особисту відповідальність.

Вищезгадана спроба використати антиєврейський погромницький рух у революційних цілях не була винятковою для тактики загальноросійських народницьких організацій. Серед трьох народовольських прокламацій, звернених безпосередньо до українського народу (і написаних українською), найбільшу юдофобську спрямованість мала перша під назвою «Исполнительный Комитет Украинскому народу» (помічена 30 серпня 1881 р.). Авторство цього звернення, а також докладного коментаря до нього (вміщеного в № 6 «Народной Воли») належить члену Виконавчого Комітету Г.Романенку [2,50-52]. Перебуваючи за кордоном до червня 1881 року, останній розробляв теорію «терористичної революції», пропагуючи найбільш радикальні методи боротьби [1,78-79].

У своєму зверненні Виконавчий Комітет «Народної Волі» звинуватив в усіх бідах українського народу єреїв, поміщиків і російського царя з чиновниками і нагадав про вільні козацькі часи, коли в Україні земля була «мужицька», не було «ні панів, ні жидів», а козаки слухали «лиш своїх виборних старшин та отаманів». Скасування вольностей козацьких пов'язувалося з встановленням над Україною влади «руських царів». Назвавши Олександра III «панським та жидівським царем», «ворогом мужицьким», відозва закликала українських селян і робітників відібрата «від панів та жидів» усі землі, фабрики й заводи. Передбачалися вибори Палати Депутатів, що правитиме народом «по його Народній Волі». Виконавчий Комітет схвалював єврейські погроми, закликаючи український народ до повстання проти «царя, панів та жидів» [2,50-52].

Ставлення членів Виконавчого Комітету до названої юдофобської прокламації було неоднозначним. Надруковане вже звернення відсторював Л. Тихомиров, однак після критики з боку впливових революціонерів засудив використання погромів у революційних цілях [4,110]. За свідченням А. Корби, в листі до неї Л. Тихомиров писав: «Вы уже знаете, что мы приняли в Комитет Романенко, и он уже успел сделать много вредного и нежелательного. Он настоял, чтобы Комитет выпустил прокламацию по поводу еврейских беспорядков и выманил наше согласие. Если вы хотите знать мое личное мнение, я скажу вам, что я очень против нее, но дело сделано» [2,52].

С. Златопольський (євреї за походженням) назвав прокламацію «незмінною плямою на репутації Виконавчого Комітету», а А. Прибильова-Корба — політично помилкою. Привезені до Одеси примірники відозви були знищенні В. Фігнер. Однак, незважаючи на те, що прокламацію було засужено керівництвом «Народної Волі», її перевидали окремі народовольські групи, що діяли на півдні України [2,52;17,196-197].

Примірник цієї прокламації одержав український політемігрант, член «Старої Громади» М. Драгоманов з дозволом друкувати лише уривки. Юдофобську спрямованість відозви він пояснив впливом ідеї, що вийшла переважно з революційних гуртків півдня України, щодо необхідності використання в боротьбі з монархією «всіх залишків вільних установ і споминів в населенні різних областей Росії», зокрема антиєврейського руху. В ототожненні всієї єврейської нації з тою її частиною, що живе за рахунок експлуатації чужої праці, М. Драгоманов вбачав суттєвий недолік відозви [5].

Два наступних звернення до українського народу (українською мовою) належать київським народовольцям. Перша відозва «Від київських соціалістів «Народної Волі» українському народу. Лист перший» (помічена 20 лютим 1883 р.), вийшла напередодні других роковин убивства Олександра II і коронації нового російського імператора. Авторство відозви належить О. Баху — керівнику народовольської групи, що діяла в Києві від кінця серпня 1882 року і до весни 1883 року. Прокламація закликала селян об'єднуватись і готовуватися до організованого виступу разом із соціалістами проти царя та панів. На відміну від аналогічного звернення Виконавчого Комітету, відвертої юдофобської спрямованості вона не мала, однак ставила поруч пана й «жида» як експлуататорів народу. Під час народних хвилювань це могло провокувати єврейські погроми [26, арк. 26 зв.-27].

Другу відозву «Від київських соціалістів «Народної Волі» до українського народу. Лист другий» (датовану 10 червня 1883 р.) з приводу селянських заворушень, що мали місце у с. Вільшани Звенигородського повіту Київської губ., випустила народовольська група В. Конашевича — М. Корнієнка. Документ закликав селян та робітників добре підготуватися до бунту та спільно піднятися «за свою землю, за свою воду і правду святую!». Місцевих вільшанських євреїв було зображенено як прихильників влади, що могло призвести до погрому [27, арк. 18]. Після арешту більшості членів групи В. Конашевича — М. Корнієнка випуск нових україномовних прокламацій від імені «Народної Волі» припинився.

Наприкінці березня 1882 року серед жителів Конотопського повіту Чернігівської губ. поширювалась анонімна гектографована листівка «Гей-гей — пора вставать, пора землю добувати!», написана також

українською [25,арк.2-7]. За даними жандармських документів у розповсюдженні відозви могли брати участь студенти Київського університету М.Соломаха та І.Мозолевський, що підтримували з'язки з революційними народницькими колами.

Звернувшись до козацтва і селянства Конотопського повіту, автор листівки схвалює щонедавні єврейські погроми, розцінювані як справедлива боротьба «православного люду» проти «проклятої жидови». На підставі того, що влада застосувала зброю проти погромників у Києві та Ніжині, робився висновок: цар і поміщики з військом — найлютіші вороги народу, ще більші, ніж «жиди». Пояснюючи єврейську присутність в Україні підтримкою з боку поміщиків, обґруntовувалась необхідність першочергового виступу саме проти них, після чого «жиди і самі утчуть». Листівка емоційно насищена, містить образливі випади проти єреїв, а саме: «[...] за цю погань стріляли православний народ, за них паршивих сікли і карали як якихось злодіїв»; «дармоїди жиди»; «тидкі жиди» тощо [25,арк.41 зв.]. Своєю крайньою юдофобією цей документ не поступався відомій народовольській прокламації «Исполнительный Комитет Украинскому народу», однак до погромів не закликав.

Ще одну юдофобську прокламацію випустила харківська народницька група чорнoperедільської спрямування (Ю.Бунін, М.Іордан, І.Манучаров, О.Затурський та ін.). Цей документ, що мав назву «Люде добрі» (датований 18 березня 1883 р.), було видано від «імені соціалістів-народників» (з конспіративних міркувань як місце видання вказано друкарню «Народної партії» в Санкт-Петербурзі) [8,89;9,277-278;23,50]. Прокламація розвінчувала образ царя-визволителя, доводила марність сподівань на майбутні зміни в політиці самодержавства, зокрема в аграрному питанні. Селянам роз'яснювалося, що тільки силою можна здобути землю, відібравши її в панів, або злякати царя бунтами і зумсити піти на поступки. «Гляньте, здається і не дуже побито жidів, а цар злякався, щоб ще часом і панів не зачепили, та й заборонив жидам купувати та арендувати землю, аби тільки заспокоїти народ» [23,50].

Відозва закликала «добріх людей» до повстання проти «своїх катів»: «Освітіть пожарами всю Україну та окропіть її панською кров'ю! Згадайте своїх незабутніх предків — Гонту та Залізняка — що мечем та вогнем виганяли панів та жidів з України і тим здобули собі віковічну славу». Листівка закінчувалась дещо перефразованими словами із «Заповіту» Т.Шевченка: «Вставайте, кайдани ламайте і злою вражою кров'ю волю окропіте!» [23,50]. Прокламація «Люде добрі» набула поширення в Харківській, Полтавській, Київській, Катеринославській, Таврійській губерніях, у землях Війська Донського.

Значний інтерес викликає ставлення до «єврейського питання» С.А.Подолинського, який у 70-х — на початку 80-х років XIX ст. брав активну участь як в загальноросійському народницькому, так і в громадівському рухах. З метою популяризації в народі революційних і соціалістичних ідей протягом 1875-1877 років ним були написані й видані українською книжечки-«метелики» «Парова машина. Казка», «Про бідність. Розмова перва», «Про багатство та бідність», «Про те, як наша земля стала не наша» та ін., що продовжувало традицію хлопоманів-україnofілів 1860-х років [7,26-47;13;14;15;24].

Однією з особливостей цих «метеликів» була властива їм у тій чи іншій мірі юдофобія, що, у свою чергу, викликало критику з боку ре-

дакції «Вперед!». «Впередівці» навіть відмовилися друкувати «Про багатство та бідність», доки з твору не буде усунено «жидофобські» і «націоналістичні» фрагменти. Свої зауваження автору висловив та-кож М.Драгоманов, який вважав, що складні соціальні ідеї не слід пояснювати народу у казках-утопіях [22,70].

Розходження між редакцією вказаного журналу і автором «мете-ликів» стосувались образів «жидів» у «Паровій машині». У відповідь на критику С.Подолинський у листах до секретаря редакції «Вперед!» В.Смирнова, який звинувачував його у «жидофобії», виклав свої погля-ди на «єврейське питання». Наведемо основні сформульовані С.Подо-линським положення, із вказаного питання.

Значна кількість жидів – експлуататори. Є також жиди-робітни-ки, жиди-соціалісти, однак це нічого не означає. Суть «єврейського питання», ворожечі народу проти жидів полягає в наступному: «Жид социалист може бути прекрасніший чоловек, которого я могу ува-жать наравне с лучшими моими друзьями, но жить с ним в одной об-щине, сталкиваться с ним ежедневно во всех обыденных делах мне будет мало чем противно, чем с жидом кулаком» [10,262]. Автор листа вважав подібне ставлення до євреїв не середньовічною ненавистю чи фантазією, а закономірним фактом. Прояви «жидофобії» С.Подолинсь-кого пояснювали наступними причинами.

1. «Физические, умственные и нравственные различия человеческих рас и племен вообще очень значительны, т.е. гораздо больше, чем принято теперь думать среди прогрессивных космополитов» [16,262-263].

2. «В одной общине или местном союзе общин чересчур различные расы или племена могут уживаться лишь очень плохо. Общины для быстрого укоренения истинно человеческих, социалистических отно-шений между людьми должны состоять или из лиц одного племени, или же, по крайности, племен близко родственных. Чем больше физи-ческие, нравственные и умственные различия лиц, отдельных племен, тем больше несогласия принимают грубый, средневековый, подчас чисто животный характер. Это, конечно, касается только постоянного сожительства и вовсе не исключает самого радушного отношения к иноплеменнику – гостю» [16,263].

3. «Различия между славянами и евреями больше, чем между славянами и какими либо другими европейскими народами, а между тем евреи во многих местах составляют значительный процент населе-ния, сильно влияющий на развитие народа вообще, а особенно пагуб-но на распространение социалистических идей в народе» [16,263].

Зазначимо, що у викладеній позиції в певній мірі відбились ідеї соц-іал-дарвінізму, з якими С.Подолинський як вчений був знайомий (закін-чив природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету, мав ступінь кандидата природничих наук, дип-лом лікаря, а 1876 року захистив докторську дисертацію та одержав дип-лом з відзнакою Бреславського університету) [24]. Не випадково одна з його наукових праць мала назwę «Громадівство й теорія Дарвіна» (1881р.).

Рекомендації С.Подолинського щодо вирішення «єврейського пи-тання» полягали в наступному.

1. «Полное смешение жидов с тою национальностью, среди кото-рой они живут. (Лично я против этого, потому все-таки ложка дегтя в бочке меда)» [16,263].

2. «Выселение жидов и колонизация в виде самостоятельного народа. Это, по-моему, лучшее решение. Мы, с одной стороны, от них освободимся, они же, с другой, могут совершенно свободно развивать свою цивилизацию и вносить на общую пользу человечества плоды своего, несомненно, сильного и оригинального ума» [16, 263]. У зв'язку з цим можна погодитися з Р. Сербіним, що подібні думки перегукувалися з позицією декабриста П. Пестеля, який передбачав створення окремої єврейської держави в Малій Азії [22, 263]. Доречно згадати також доктрину сіонізму, що обґрутувала необхідність відродження державності єврейського народу.

С.Подолинський мав рацію, попереджаючи В.Смирнова про небезпеку ігнорування або недооцінки «єврейського питання»: «Если вопрос не решится скоро в одном из вышеуказанных направлений, то и могут произойти крайне скверные вещи. Теперешний порядок, т.е. существование совершенно обособленных и оригинальных жидов среди европейских народов становится невозможным. Вот почему Вы и все защитники жидов в сущности больше способствуете наступлению грубых, кровавых сцен, чем мы жидофобы. Смешение жидов может, однако безвредно совершиться лишь тогда, когда со стороны жидов будет искреннее к тому стремление и когда они действительно покинут свою цивилизацию, чтобы принять нашу, как лучшую, но этого не предвидится в близком будущем» [16, 263].

Стосовно «жидофільства» в редакційних статтях журналу «Вперед!» С.Подолинський писав: «[...] уже самое отсутствие жидофобства есть жидофильство, потому что, по моему мнению, для каждого русского социалиста жидофобство обязательно как буржуафобство. Я, за ничтожнейшими, не стоящими внимания исключениями, отрицаю существование и самую возможность в России (не только на Украине) жидов-социалистов вполне искренних во всех свойствах, составляющих, по-моему, необходимую принадлежность социализма» [16, 272]. Юдофобські погляди С.Подолинського не заважали йому підтримувати приязні стосунки з євреями-народниками і надавати їм фінансову допомогу [22, 74].

В подальшому позиція С.Подолинського стала більш поміркованою, оскільки він став поділяти євреїв за класовим підходом на експлуататорів і робітників. Зокрема, в одній зі своїх пропагандистських брошур, призначених для українських селян, він писав: «Я нарікаю не на тих [жидів], що, як ми, працюють: воду возять, або кравчують, або ковалють, чи яке-небудь майстерство роблять... Я на тих нарікаю, на купців та на шинкарів, орендарів, на факторів жидівських» [15, 54].

Таким чином, юдофобія була характерною особливістю більшості прокламацій, написаних українською членами загальноросійських народницьких організацій, гуртків і груп у 70-80-х роках XIX ст. Складалися також антиєврейські листівки російською мовою, загальна кількість яких потребує уточнення. Автори цих відозв, як правило, ототожнювали всіх євреїв з класом експлуататорів і, закликаючи українських селян і робітників до боротьби з гнобителями, провокували тим самим погроми. Кривавий погромницький рух в Україні початку 1880-х років розглядався частиною народництва, як пролог революції.

Спроби використати погроми в революційних цілях шляхом розпалювання юдофобських настроїв серед населення України за допо-

могою народницьких агітаційних листівок теж були зумовлені впливом таких чинників, як «смута осілості», значна ізольованість єврейських общин від місцевого населення, наявність прошарку єврейської буржуазії тощо.

Неоднозначну позицію щодо шляхів розв'язання «єврейського питання» займав С.Подолинський, в агітаційно-пропагандистській діяльності якого певною мірою відбились притаманні його світогляду риси юдофобії.

Уявляється перспективним пошук та системний аналіз максимально повного комплексу джерел із вказаної проблематики, що є темою подальших наукових розвідок у цьому напрямку.

Джерела та література

1. *Будницкий О.В.* Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.). – М.: РОССПЭН, 2000. – 399 с.
2. *Волк С. ,Романенко Г.*: (Из истории «Народной Воли») // Каторга и ссылка. – 1928. – № 11(48). – С. 36-59.
3. *Волк С.С.* «Народная Воля» (1879-1882). – М.: Л.: Наука. – 1966. – 491с.
4. *Дейч Л. Я. В.Стефанович* среди народовольцев // Группа «Освобождение труда». – 1925. – № 3. – С. 6-121.
5. *Драгоманов М.* Еврейский вопрос на Украине // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений: В 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 525-540.
6. *Евреи и русская революция: Материалы и исследования / Ред.-сост. О.В-.Будницкий.* – М.: Иерусалим, 1999. – 479 с.
7. *Злупко С.М.* Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – 192 с.
8. *Катренко А.Н.* В борьбе за пробуждение народной революции: (Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х – начале 90-х гг. XIX в.). – К.: Изд-во при КГУ издат. объед. «Выща школа», 1988. – 134 с.
9. *Катренко А.М.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства: (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. – 320 с.
10. *Ковалевская Е.* Южно-русский рабочий союз 1880-1881. – М.: Изд-во всесоюз. о-ва политкаторжан и ссылконоспос, 1926.
11. *Козырев О.* Антиеврейские народнические прокламации в Украине (70-е – пер. пол. 80-х гг. XIX в.) // Материалы Шестой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: Пробел, 1999. – Ч. 2. – С. 98-110.
12. *Орлянський В.С.* Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. – 239 с.
13. [Подолинський С.] Парова машина: Казка. – Віденсь: З болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1875. – 28 с.
14. [Подолинський С.] Про багатство та бідність: Розмова перва. – Женева, 1876. – 30 с.
15. [Подолинський С.] Про хліборобство: [Розмова друга]. Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша. – [Женева]: Ліпський, 1877. – 88 с.
16. *Подолинський Сергій.* Листи та документи / Упоряд. Р.Сербин, Т.Слюдикова. – К., 2002. – 422 с.

17. Прибылева-Корба А.П. Народная Воля: Воспоминания о 1870-1880-х гг. – М., 1926. – 221 с.
18. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – 240 с.
19. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 128 с.
20. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
21. Сербин Роман. Сергій Андрійович Подолинский (1850-91): Бібліографія. // Український історик: Нью-Йорк: Мюнхен: Торонто. – 1986. – № 3-4 (91-92). – С. 136-144.
22. Сербин Р. Життя й діяльність Сергія Подолинського: біографічний нарис // Сергій Подолинський. Листи та документи / Упоряд. Р. Сербин, Т. Слюдикова. – К., 2002. – С. 43-100.
23. Сергиевский Н. «Черный Передел» и народники 80-х годов // Каторга и ссылка. – 1931. – № 1. – С. 7-53.
24. Слюдикова Т.Б. Джерела до біографії С.Подолинського // Архіви України. – 1991. – № 5-6. – С. 38-49.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 104.
26. Там само. – Спр. 189.
27. Там само. – Спр. 288.
28. Там само. – Ф. 442. – Оп. 830. – Спр. 382. – Ч. 1.

Козырев О.С. Агитационно-пропагандистская деятельность народничества в Украине и «еврейский вопрос» (70-80-е годы XIX в.)

Исследуются проявления юдофобии в агитационно-пропагандистской работе народнических кружков и организаций, действовавших в Украине в 70-80-х годах XIX в. Освещается позиция отдельных деятелей народничества относительно «еврейского вопроса».

Kozyrev O.S. Agitation-propagandist activity of populism in Ukraine in 70-80 of the 19th century

The article investigates the displays of yudofobii in agitation-propagandist activity groups and organizations which operated in Ukraine in 70-80 of the 19-th century. Points of view of separate figures of populism in relation to the « jewish question» are represented.

Пунько Л. Б.

Релігійно-національна спільнота Галичини (1919-1930 рр.)

Розкривається вплив релігійного та національного факторів на функціонування суспільності Галичини міжвоєнного періоду. Висвітлюються особливості протікання етнічних процесів у зв'язку з релігійною і національною різноманітністю населення краю.

Етноконфесійна спільнота виникає при тісній взаємодії з певною конфесією частини етнічної групи, у результаті чого у неї формуються специфічні риси. Суспільність Галичини у міжвоєнний період була складним утворенням, яка сформувалась внаслідок тривалого співжиття в межах однієї території представників різних національностей, віросповідань, які відрізнялися побутом, історією, ментальністю, однак були складовою частиною одного цілого. Питання взаємодії і співвідношення різних складових спільноти Галичини досліджувалось як польськими науковцями М.Папежинською-Турек, В.Осадчим, Е.Алабрудзінською, так і українськими О.Шубою, О.Гоном, Л.Филипович та П.Сіреджуком. Завданням статті є визначення впливу етнічної і релігійної різноманітності на етнічне самовизначення християнського населення Галичини та на характер міжетнічної взаємодії.

На початку 20-х років ХХ ст. у Галичині склалися три основні типи взаємовідносин всередині християнської спільноти: 1) між представниками однієї національності, але різних віросповідань; 2) одновір'ячими, але різної національності; 3) між людьми різної національної і віросповідної приналежності. Особливості взаємовідносин кожної з груп проявлялися на рівні трудової, громадської, політичної діяльності, спілкування, побутової поведінки.

Митрополит А.Шептицький, у звіті апостольському візитаторові з 1923 рік, відзначав глибоку побожність українців Галичини [1,716]. Зв'язок національних особливостей українців з їх віросповіданням проявлявся у всіх сферах суспільного життя — духовному, політичному, економічному, соціально-побутовому, на різних рівнях свідомості — ідеологічному і психологічному, виконував різноманітні функції. Він формувався у процесі етнічної соціалізації галичаніна, тобто шляхом опанування ним системи етнокультурних цінностей та норм, які дозволяли йому функціонувати у даному етнічному середовищі. Найважливішим інститутом первинної етнічної соціалізації була сім'я. У сім'ї людина засвоювала мову, культуру, традиції рідного етнічного оточення. Труднощі у даному випадку виникали у мішаних шлюbach, оскільки зумовлювали формування подвійної етнічної свідомості, наслідком чого було виникнення маргінальності. Міжконфесійні шлюби порушували єдність у питанні виховання дітей родиною, школою і церквою. Своєр-

їдна релігійна дезорієнтація приводила до морального розкладу, поширення сектантства і атеїзму. В умовах Галичини це проявлялось у подвійності зовнішніх атрибутів етнічної культури (мови, традиції). Мішані шлюби були джерелом конфліктів: 1) через збільшення їх чисельності; 2) римо-католицька церква не визнавала шлюбів укладених у євангельських церквах. Це збільшувало кількість дітей, які виховувались у католицизмі.

Нації повинні мати певну систему спільної культури та громадянської ідеології, низку спільних почуттів та ідей, які пов'язують населення з його рідним краєм. Створення спільної громадської культури забезпечується державною системою освіти і ЗМІ [2, 20]. Преса міжвоєнного періоду була швидше джерелом міжетнічної напруженості, оскільки часто подавала провокуючі відомості і коментарі з приводу подій, які стосувались міжнаціональних стосунків. Вона формувала загальне судження про «інших», тобто про представників іншої етнічної спільноти. Польська преса не давала можливості сприймати польське суспільство як полієтнічне [3, 56], формуючи негативний стереотип людей не польської національності.

Одним із засобів комунікації, який забезпечував єдність етносу була мова. Оскільки за умов польського панування цей фактор обмежувався, на перше місце виступив релігійний чинник, який об'єднував населення спільністю ритуальних дій. На думку польської дослідниці М.Папежинської-Турек, у галицькому суспільстві міжвоєнного періоду, релігія була основним етнічно-національним виразником [4, 406]. Польський дослідник Р.Тожецькі зазначав, що тільки унія, окрім мови та культури, через свій візантійський обряд фактично була тим чинником, який відокремлював українців і поляків і вберігав перших від впливів польської культури [5, 314].

Усвідомлення своєї етнічної приналежності має соціальний характер і пов'язане з іншими аспектами особистісної і групової ідентифікації. Тобто у сім'ї, школі, професійній діяльності. У школі дитина набувала не тільки знання, але й певну ментальність – спосіб мислення, переконання звичаї. Українська школа початку 20-х років ХХ ст. і сам зміст навчання мали релігійний характер. У школі діти молились, співали обрядові пісні, відвідували церковні богослужіння. Интер'єр класу містив релігійну символіку: хрест, святі ікони, які після встановлення польської влади були замінені польським гербом і портретом керівника держави [6, 89]. Традиційною формою привітання у школі було «Слава Ісусу Христу», яка однак пізніше вимовлялась польською «Нех бенде похвалюний Єзус Христус» [7]. Уже на рівні школи відбувалась міжетнічна взаємодія, коли у результаті утраквізації діти різних національностей відвідували одну школу. При цьому вони святкували різні національні та релігійні свята, відвідували різні уроки релігії, тобто отримували перше уявлення про наявні релігійні й етнічні відмінності.

Залучення дітей одного віросповідання до вивчення основ релігії іншого, впливало на погляди і практику учнів. Часто дітей греко-католицького віросповідання навмисне, всупереч волі батьків або по недогляду останніх, змушували відвідувати уроки римо-католицьку релігії та брати участь у польських національних урочистостях [8, 4]. У подальшому вони були більш схильними до зміни віросповідання і часто несвідомо впроваджували латинські елементи у побут [9, 8]. Школярі

намагались уникати участі у польських національних урочистостях, що ставало приводом для судового розгляду [10,2]. Отже, за умов відсутності власної національної школи, основними засобами виховання стали національні звичаї і традиції, які тісно переплітались з релігійними.

Ритуальні дії, які передбачали однакове розуміння обрядової символіки всіма членами групи, приводили до єдності дій і почуттів індивідів та зміцнювали моральну єдність групи [2,100]. Практично кожна подія у селі (відкриття читальні, кооперативу, пам'ятника, Шевченківські, Франкові урочистості) супроводжувалась святковим богослужінням, що в очах місцевого населення ніби підкреслювало легальність цієї акції. З цього приводу сучасник подій В.Заяць писав: «При церкві народ наш зберіг своє національне обличчя, бо релігійність наша переплітається з національними і політичними аспираціями. Перед усікими академічними, національними святами і ювілеями завжди відправлялися богослужіння» [11,184]. Усі питання, важливі для громади, обговорювались на площі перед церквою, або в приміщенні читальні «Просвіти». Українське громадянство щорічно брало участь у богослужіннях присвячених пам'яті загиблих українських воїнів, яке відбувалось 1 листопада [12,1,2]. Ця акція мала загальнонаціональний характер, оскільки участь у ній брали всі верстви українського суспільства. Свідченням цього стали покарання за участь у богослужінні польською владою української інтелігенції [13,6].

Релігійний чинник як елемент кристалізації національної свідомості проявляється переважно за умов дискримінації представника даного етносу за релігійною ознакою. Для населення не мали важливого значення (окрім інтелігенції, для якої це питання набувало політичного характеру) догматичні суперечності, важливим для них було збереження обрядових форм. Національні символи, звичаї та церемонії були важливими аспектами нації, оскільки робили її видимими і зрозумілими для кожного члена, породжуючи емоційний відгук всіх членів суспільства [2,106]. Розповсюджена думка про наявність етноконфесійних протиріч у Галичині на рівні громади не зовсім відповідала дійсності. Релігійні протиріччя були тільки зовнішнім виявом економічних, політичних і національних конфліктів між народами. Віросповідані розходження швидше були приводом, а не першопричиною міжнаціональних суперечностей [14,9]. А в умовах Галичини вони були ініційовані польською владою.

Польсько-українське порозуміння ускладнював соціальний склад обох національностей. 40% земельної власності належало полякам [15,83]. Українців же дискримінували за релігійною ознакою у придбанні землі. Це створювало умови конкуренції. З цього приводу виникали конфлікти між українцями і польськими колоністами [16,арк.63]. Здебільшого це були поодинокі випадки. Сучасники подій відзначали загалом мирне співжиття населення не тільки різних віросповідань, але й релігій [17,467]. Польські колоністи, всупереч розпорядженням влади продавали українському і єврейському населенню землю. Польські переселенці австрійського періоду були розселені дисперсно серед українського сільського населення. Вони засвоїли елементи української народної культури (яка була тісно пов'язана з релігією) і асимілювались [18,191]. Вони вживали українську мову у спілкуванні з місцевим населенням, носили схожий одяг [19].

Взаємодія і співжиття різних християнських віросповідань сприяли окремим запозиченням. Наприклад, звичай святкувати релігійні свята за обома обрядами. Під час Різдва колядували і серед римо-католиків і греко-католиків [20]. Звичним явищем було, коли у римо-католицькому костелі колядувати починали українською колядою «Бог предвічний» та іншими колядами, що співались зазвичай у греко-католицьких церквах [21,128]. Греко-католицькі церкви використовувались вірними обох обрядів. Участь у похоронному богослужінні померлого з міщеного шлюбу брали священики обох обрядів. Однак поховання українців протестантського віросповідання були основною причиною сутинок з місцевим греко-католицьким населенням (переважно інспіровані місцевими греко-католицькими священиками). Поляки, до яких українці наймались на роботу, не перешкоджали задоволенню релігійних потреб, однак відпускали у неділю до церкви тільки після виконання усієї домашньої роботи [22]. Принадлежність багатьох поляків, що жили між українцями, до римо-католицького обряду зводилась тільки до збереження їхніх метрик у римо-католицького пароха та відвідання костелу тричі на рік на Різдво, Великдень і відпуст [21,122]. Тому на їх польське походження вказували тільки прізвища [23,204].

Про національні уподобання латинників (українців – римо-католиків) свідчила відмова їх брати участь у переписі 1921 року, де їх за римо-католицьким обрядом записували до поляків. У карних справах, заведених на українських священиків, звинувачених у націоналістичній діяльності, часто згадувалась присутність на богослужіннях латинників [24,арк.28]. Однак належність представників українського етносу до різних конфесій, призвела до виникнення всередині нього культурно-побутових відмінностей. Наприклад українці римо-католицького віросповідання переймали риси культури домінантного етносу, який сповідував римо-католицизм – поляків. Так, латинники відзначали 1 і 2 листопада «задушки», тобто вшановували пам'ять померлих родичів, до чого долучались і міські українці греко-католицького обряду, тоді як греко-католики вшановували пам'ять померлих на Зелені Свята [25,3].

Новоприбулі польські осадники теж піддавались асиміляції і як свідчать донесення місцевих старостств, основною причиною цього, була відсутність відповідної релігійної опіки з боку римо-католицького духовенства і відвідування колоністами церкви [26,арк.10]. Однак загалом, польські колоністи римо-католики, які жили переважно окремими поселеннями, досить стійко трималися свого віросповідання і надавали перевагу ходити за кілька кілометрів у костел [27,115]. Вони святкували свята виключно за католицьким обрядом і григоріанським календарем [28]. Цьому спряяла політика польської влади.

20-і роки ХХ ст. характеризувались збільшенням чисельності переходів з одного віросповідання на інше. Великий вплив на зміну обряду мали політичні події. Найбільш інтенсивними переходи були у 1919-1920 роках та у 1929 році. Тільки у львівській парафії св. Юра у 1919 році віросповідання змінило більше осіб ніж за 1916-1918 роки. При цьому за професією це були переважно держслужбовці, ремісники, промисловці та інші [29,арк.2]. Саме у цих роках відбувались масові звільнення українських робітників і державних службовців з посад [30,арк.39]. При цьому збільшувалась кількість осіб, які переходили у

різні секти. Переважно обряд змушували змінювати колишніх солдатів українського війська [31,арк.4]. Інколи людям, що відмовлялись змінити обряд, погрожували застосуванням економічних санкцій, або забороною ховати померлих греко-католицького обряду на цвинтарі [32,4].

Серед усіх християнських віросповідань Галичини, найчастіше обряд змінювали греко-католики. Причиною цього було сприйняття як місцевим населенням, так і польською владою цього фактора як одного із критеріїв приналежності до української національності. Зміна віросповідання серед євангелістів була рідкістю. Переходили вони переважно у римо-католицизм і до сект [33,139]. До євангельської церкви вступали переважно українці греко-католики, менше римо-католики. Переїзд українського населення у протестантизм обумовлювалось такими факторами: 1) контакти під час Першої світової війни українських в'язнів з німцями євангельського віросповідання; 2) незадоволення в українському середовищі Галичини реформами, які відбувалися у Греко-католицькій церкві; 3) незадоволення населення непомірною платою за обряди, яку брали греко-католицькі священики. Привабливість протестантизму полягала у можливості уникнення плат за релігійні послуги. Збільшення переходів з римо-католицизму у протестантизм викликало у євангельської церковної влади підозру, що мотивом переходу було бажання отримати розлучення і змусило запровадити обмеження [33,140]. Переїзд на протестантизм викликав непорозуміння всередині українських сімей. У м. Печеніжин батько зрікся і вигнав з дому сина, який перейшов у євангелизм [34,13].

Греко-католиків, які перейшли у римо-католицизм, за ставленням до нового віросповідання, можна поділити на групи (на їх поведінку впливали передусім мотиви, які їх спонукали до зміни): 1) ті, які зробили це з релігійних переконань і в подальшому виконували релігійну обрядовість римо-католицького віросповідання; 2) ті, які формально змінили обряд (переважно з корисливою метою) продовжуючи виконувати приписи і обрядовість власного віросповідання.

Людина виховується не тільки у школі чи вдома, але й у своєму оточенні, в своїх професійних гуртках, товариствах, партіях. Українців практично повсюдно оточували ознаки польської держави — присяга при прийнятті на державну службу, яка мала польський патріотичний і релігійний характер, документація, яка велась польською мовою, надписи, національні свята. При цьому низький соціальний статус українця породжував почуття національної неповноцінності, не престижності приналежності до власного народу, що викликало готовність відмовитись від приналежності до нього. Зберігаючи національну приналежність, українці, особливо державні службовці, були змущені виявляти зовнішні ознаки польської ідентичності — вживати польську мову, брати участь у польських національних святах. Загалом же українці намагались уникати участі у польських національних святах, таких як 3 травня і для залучення їх у святковому богослужінні доводилось застосовувати польських жандармів [35,9].

У суспільстві існувала чітка визначеність стосовно тих, хто змінив обряд. Газета «Діло» повідомляла, що на Лемківщині тих, що залишились у греко-католицькому обряді називали українцями, а тих хто перейшов у православ'я — кацапами [36,1]. У статті, присвяченій

православ'ю, Д. Паліїв стверджував, що православ'я, яке поширювалось у Галичині, мало чисто російський характер, а перехід на православ'я вважалось рівнозначним національній втраті [37, 2]. Польський дослідник М. Фелінський вказував, що «можна прийняти як засаду, що ті хто сповідували православ'я, належить власне до групи русинів, які поборюють українізм». Перехід до греко-католицизму, на його думку, був основною причиною втрати поляками національного почуття [38, 20]. Водночас відомо, що православні українці, за умов відсутності власної церкви, задоволяли релігійні потреби у греко-католицькій церкві [39, арк. 11]. Неоднозначним було ставлення до латинників. Радянський дослідник Н. Кабузан відносив усіх латинників до українців [40, 83]. В. Охримович вважав, що латинники були головною підвальнюю, на якій поляки будували своє панування у Галичині [41, 3]. Він вважав, що основною проблемою цієї категорії населення було сприйняття її українцями греко-католиками як неповноцінної, перехідної групи. Сучасниця подій М. Островерха у своїх спогадах про Маріямпіль (на Станіславщині) писала: «Населення містечка було мішане не без того, що між тими римо-католиками «поляками» були, трохи не всі, українці, які — при нашій помочі й польського духовенства — римо-католицизм брали за польськість» [42, 407]. Українське населення, вважаючи латинський обряд «польською вірою», скріплювало у латинників польське національне почуття. Українці з недовірою ставились до тих, хто змінив обряд. Сучасник згадує про місію нововисвяченого василіана А. Шептицького, поляка за національністю, на Стрийщині: «Багато людей, які не довіряли його широму поворотові і наверненню до українського народу, побоювалися, що польський граф змагатиме до високої позиції в українському церковному житті, щоб скріплювати там впливі поляків» [17, 436]. Однак, українці вирізняли латинників від новоприбулих колоністів. Останніх називали мазурами, а серед молоді побутували такі означення польського населення як «лях», «польська латка» [43].

Культурній ідентичності населення Галичини були притаманні різні етнічні нашарування, що проявлялись у міжетнічних запозиченнях. Це проявлялось у зміні імені при переході з одного віросповідання на інше або у появі біонімів. Наприклад, Ольга – Феліція, Йозефа – Марія, Марія – Гелена, а також чоловічі: Щевчук Лев Мирослав Євгеній, Підкова Яків Адам, Іваник Габріель [44, арк. 39]. Німці Галичини полонізуючись теж змінювали свої прізвища на польські [45, 173]. Для польського населення також була притаманна асиміляція, що проявлялась в українізації імені та прізвища – наприклад Еріх Бадер, змінив на Миколу Бап (с. Тисменичани, Налвірнянський район) [19].

За умов відсутності власної держави формами організації українського етносу стали культурно-освітні та економічні організації. Це була одна із форм взаємодії представників однієї національності, але різних віросповідань (українців греко-католицького, римо-католицького та євангельського віросповідання). Так сучасники згадували, що українська національна свідомість віросповідників римо-католицизму зростала тільки тому, що брали участь в народних українських організаціях, таких як «Просвіта» [46, 19]. Великий вклад у національну справу зробила «Рідна школа». Початок і кінець навчального року у її навчальних закладах, завжди розпочинались молитвою і релігійними піснями.

[17,383]. Функціонування і розвиток українських культурно-освітніх товариств здійснювалось значною мірою завдяки коштам, зібраним під час релігійних свят. Українські часописи «Діло», «Новий час» та євангельський «Віра і наука» друкували заклики «коляда на «Рідну школу»», «писанка на «Рідну школу»» та «Просвіту», які мали значний успіх [47,10]. Це викликало певну конфронтацію між парохами і громадськими діячами, оскільки перші не завжди бажали віддавати зібрані кошти на громадські потреби [48,10]. Сучасники свідчили, що у повоєнний період майже повсюдно на Бережанщині були відновлені читальні «Просвіти», за винятком читалень латинників, оскільки: «За часів польської окупації латинники з огляду на змогу набувати землю з парцеляції фільварків, тримали з поляками єдиний фронт, надіючись на всяки «блага», потім вже дещо були відстали, бо їм землі не давали, а спроваджували колоністів» [46,104]. Участь у діяльності «Просвіти» брали священики [49,24]. Розвитку української культури спряв і «Пласти». Так, у Бережанах він організував оркестр, виступи якого на Різдво відвідували громадяни, а кошти, отримані за коляду, віддавали на потреби «Рідної школи» [46,138]. На Великдень пластуни мали почесну варту при Божому Гробі, а на Зелені свята прикрашали стрілецькі могили [46,170]. Важливість церковно-релігійної справи визнавав перший січовий з'їзд на еміграції у Празі 5 липня 1927 року, який проголосив, що січовики нікому не нав'язують своєї віри, але боротимуться, якщо хтось інший захоче кого-небудь змушувати до визнання якоїсь віри. Стверджувалось, що для січовика Батьківщина там, де живуть українці чи то православні, чи уніати, чи взагалі атеїсти («Ідейні підстави січового (лугового) руху») [50,арк.3].

Найбільшу віротерпімість і національну толерантність проявляли протестанти. У німецьких євангельських школах навчались представники різних віросповідань і національностей. У 1925 році євангельська церква аугсбурзького і гельветського визнання задекларувала відправу богослужінь і навчання релігії українською мовою у всіх зібраннях, в яких більшість становили євангелісти української національності [33,150]. У кінці 20-х років почав нарости конфлікт між лютеранською і кальвіністською течіями українського протестантизму. Головним приводом до конфлікту був щораз більше відчутний всередині реформованої течії український сепаратизм. Реформовані намагалися послабити зв'язки, що поєднували їх з церквою аугсбурзького і гельветського визнання і у результаті утворили незалежну українську церкву. Українські євангелісти дотримувались при святкуванні релігійних свят юліанського календаря (тобто були більш наближеними до греко-католицького віросповідання) [51,3]. Стосунки Євангельської церкви керованої Т.Цеклером з німецькими католиками Галичини не мали конфесійного характеру, а суть національний і політичний [46,165]. Німецьке населення жило переважно окремою громадою і відзначали римо-католицькі свята [52]. Однак траплялися випадки, коли вони переїмали українські великомінні та різдвяні звичаї, такі як колядування, посвята пасок, виготовлення писанок [53,381]. Водночас були випадки, коли німецькі євангелісти відвідували українські євангельські збори [54,12] та погоджувались на проведення похоронного богослужіння за померлим німцем українським пастором [55,104]. Саме українське населення досить терпимо ставилось до

українських протестантів і навіть дозволяло колядувати у себе під час різдвяних свят [56, 13]. Водночас українці греко-католицького обряду виявляли досить нетерпиме ставлення стосовно українців, які перейшли у якусь із сект, що приводило навіть до фізичної розправи [57, арк. 10].

Отже, спільнота Галичини початку 20-х років характеризувалась мовою, національною і релігійною різноманітністю, яка проявлялась на різних рівнях діяльності і спілкування. Особлива роль, у міжетнічній взаємодії за даних історичних умов, належала релігійному фактору, який обумовлював динамічність етнічних процесів Галичини та важливою складовою національної самосвідомості місцевого населення.

Література та джерела

1. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і суспільне питання*. Документи і матеріали 1899-1944: У 2-х т., 2-х кн. — Львів: Місіонер, 1998. — Т.2. — Кн. 2. — XXV, 1096 с.
2. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Переклад з анг. П. Таращук. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
3. *Гон О.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесах на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — 431 с.
4. *Папежинська-Турек М.* Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності // Ковчег: Науковий збірник з церковної історії. — Львів. — 2001. — Ч. 3. — С.403-414.
5. *Torzecki R.* Kwestia ukraainska w Polsce w latach 1923-1929. — Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1989. — 463 с.
6. *Народне шкільництво* // Бережанщина у спогадах емігрантів / Упорядники Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. — Тернопіль, 1993. — 391 с.
7. *Інформація респондента В. Магаса*. Записана 20 січня 2008 р.
8. *Дописи* // Діло. — 1925. — Ч. 25. — 4 лютого.
9. *Сенік С.* Латинізація в Українській католицькій церкві. — Люблін: Свічадо, 1990. — 31 с.
10. *В українській школі* // Новий час. — 1928. — Ч. 58. — 11 травня.
11. *Заяць В.* З минулого міста Зборова // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: історично-мемуарний збірник / Редкол. Б. Гощовський та ін. — Торонто — Нью-Йорк — Париж — Сідней, 1985. — 1056 с.
12. *Посвячення пам'ятника під багнетами* // Український вістник. — 1921. — Ч. 174. — 31 серпня.
13. *Даремні зусилля* // Новий час. — 1925. — Ч. 1. — 7 січня.
14. *Шуба О.В.* Православ'я і національні відносини. Проблема взаємодії етносу і релігії. — К.: Либідь, 1992. — 132 с.
15. *Філіпович Л.Ю.* Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. — К.: Світ знань, 2000. — 333 с.
16. *Центральний державний історичний архів України в м. Львові* (далі — ЦДІАЛ). — Ф. 146. — Оп. 8. — Спр. 4871.
17. *Стрийщина: історично-мемуарний збірник*. Стрийщина, Скільщина, Болехівщина, Рожнятівщина, Журавенщина і Миколаївщина / За ред. І. Пеленської, К. Бобяк. — Нью-Йорк — Торонто — Париж — Сідней, 1990. — 834 с.
18. *Панайко В.* Національні відносини Галичини // Записки НТШ. — 1908. — Т. LXXXIV. — Кн. IV. — С. 185-202.
19. *Інформація респондента М. Фітковського*. Записана 8 квітня 2007 р.

20. Інформація респондентки О.Максим'як. Записана 18 вересня 2007 р.
21. Osadczy W. Kościół I Cerkiew na wspólnej drodze. Conordia 1863. Z dziejów porozumienia miedzy obrządkiem grecko-katolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej. — Lublin, 1999. — 244 s.
22. Інформація респондентки О.Сімків. Записана 18 вересня 2008 р.
23. Пристай О. З Трускавця у світ мародерів. Спомини з минулого і сучасного / Під ред. д-ра Л.Мідловського: У 3-х томах. — Львів — Нью-Йорк, 1935. — Т. 2. — 368 с.
24. ЦДІАЛ. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 132.
25. «Задушки» і українці // Діло. — 1925. — Ч.245. — 1 листопда.
26. Державний архів Івано-Франківської області. (далі — ДАІФО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 762.
27. Регліх ІІІ. Разом і нарізно у Бережанах. Поляки, євреї та українці 1919-1945 pp. / Переклад з англійської. — К.: Дух і літера, 2002. — 325 с.
28. Інформація респондентки Ю.Солтан. Записана 10 липня 2007 р.
29. ЦДІАЛ. — Ф. 408. — Оп. 1. — Спр. 152.
30. ЦДІАЛ. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 236.
31. ЦДІАЛ. — Ф. 408. — Оп. 1. — Спр. 155.
32. Перехід 200 українців на латинський обряд у Чернихові // Діло. — 1926. — Ч. 71. — 1 квітня.
33. Alabrudzinska E. Kościoly ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej. — Тогін, 1999. — 272 s.
34. З євангельського руху у Галичині // Віра і наука. — 1926. — Ч. 4 — квітень.
35. Конституція 3 мая в Бобреччині // Новий час. — 1924. — Ч. 37. — 22 травня.
36. Новочасне православ'я // Діло. — 1928. — Ч. 159. — 20 липня.
37. Паліїв Д. Убийча боротьба // Новий час. — 1928. — Ч. 81. — 6 липня. — С. 2.
38. Фелінські М. Українці у відродженні Польщі. — Львів: Накладом польського інституту співпраці з закордоном у Варшаві. — Львів, 1931. — 119 с.
39. ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 538.
40. Кабузан Н.В. Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII — 30-х годах XX в. // Советская этнография. — 1985. — № 3. — С. 72-86.
41. Охрімович В. Русини-латинники. Нарис. — Львів: Накладом автора, 1912. — 25 с.
42. Островерха М. «Просвіта» у Станіславщині в 1923-1926 роках (із спогадів організатора) / Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини / Ред. Упорядник Б.Кравців. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1975. — 960 с.
43. Інформація респондента С.Костюка. Записана 11 вересня 2007 р.
44. ЦДІАЛ. — Ф.618. — Оп. 2. — Спр. 2259.
45. Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (XIX ст. — 30-і роки ХХ ст.) // Галичина. — 2005. — № 11. — С. 170-177.
46. Бережанщина у спогадах емігрантів/ Упорядник Н.Волинець, Б.Мельничук, І.Семенець — Тернопіль, 1993. — 391 с.
47. Джурків, пов. Городенка // Новий час. — 1925. — Ч. 10. — 12 лютого.
48. Дописи // Новий час. — 1924. — Ч. 89. — 23 листопада.
49. З українського євангельського руху в світі та на українських землях під Польщею // Віра і наук.а — 1927. — Ч. 15-16. — 1-15 серпня.

50. ДАІФО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 26.
51. Національна Церква // Віра і наука. – 1925. – Ч. 4. – грудень.
52. Інформація респондентки В. Скоромної. Записана 19 серпня 2007 р.
53. Яворська-Сокальська З. Бенерсдорф // Підгаєцька земля: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980. – 744 с.
54. З українського евангельського руху в світі та на українських землях під Польщою // Віра і наук.а – 1927. – Ч. 22. – 22 листопада. – С. 12-13.
55. З праці на ниві Божій // Віра і наука. – 1929. – Ч. 10-12 – червень-липень.
56. Українська Евангельська Церковна Рада в Коломиї // Віра і наука. – 1927. – Ч. 4. – 15 лютого..
57. ЦДІАЛ. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 829.

Пунько Л.Б. Религиозно-национальная общность Галиции (1919-1930 гг.)

Раскрывается влияние религиозного и национального факторов на функционирование общности Галиции между двумя мировыми войнами. Освещаются особенности этнических процессов в связи с религиозным и национальным разнообразием населения края.

Punko L.B. Religious and national community of Galicia (1919-1930)

Revealed is the influence of religious and national factors upon functioning of the community in Galicia during the period between the two world wars. Elucidation of peculiarities of the ethnical processes with regard to religious and national varieties in the district populace.

Ругаль Л. П.

Участь творчої інтелігенції в процесі культурного виховання школярів та молоді на звільнених землях Української РСР 1943–1945 рр.

Розглядається питання впливу творчої інтелігенції на виховний процеси та формування мистецьких смаків молоді в роки звільнення України від німецьких загарбників.

У поступальному розвитку будь – якого суспільства поряд з іншими чинниками важливу роль відіграє проблема культурного виховання молоді. Адже рівень культурного розвитку людини вказує на її потенціал та можливості в розбудові держави. Люди, із сформованим світоглядом, сприяють передачі від покоління до покоління основних здобутків національної культури, досвіду, умінь та навиків, що в свою чергу пробуджує бажання народу творити власну культуру та історію.

В 1943 – 1945 роках, поряд з поступовим звільненням територія України від нацистських окупантів і просуванням бойових дій на захід, за кордони країни, проходили масштабні відбудовчі роботи. Велику увагу радянська влада приділяла культурному будівництву та освітньо – виховній роботі, адже безпосередньо керуючи цими сферами, влада контролювала рівень та напрямок ідеологічної свідомості населення.

Незважаючи на активну мистецьку роботу творчої інтелігенції в середовищі підростаючого покоління в 1943 – 1945 роки, ця тема майже не висвітлена в наукових працях. Окремі згадки можна знайти в загальних працях з історії Української РСР [1] або в дослідженнях присвячених відбудові економіки СРСР [2], і зокрема, України [3]. Навіть в дослідженнях, які стосуються освіти та розвитку молоді в роки відбудови, тема впливу мистецтва на процес виховання молоді не розкривається [4]. Отже, питання впливу творчої інтелігенції на виховний процеси та формування мистецьких смаків молоді в роки звільнення України від німецьких загарбників — не досліджена. Тому мета даної статті заповнити прогалину.

У воєнні роки культура українського радянського суспільства, як і всі інші сфери життя, зазнала тяжких втрат. За даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злодіянь нацистських загарбників було встановлено, що матеріальних збитків у мистецькій сфері України завдано на суму 572 млн крб. [5, 201 – 202].

Націстська окупація України була жахливою сторінкою історії українського народу. Захопивши майже всю територію УРСР, Гітлер втілював в життя свій план по «перебудові світу» [6, 161]. Відповідно до якого, місцевому населенню відводилася роль рабів, тому будь – яка думка про розвиток української освіти та культури заперечувалася. Секретна німецька інструкція стосовно України проголосувала ос-

новні принципи нацистської політики: чотири класові школи закрити, за культурними товариствами «Просвіта»... встановити нагляд, відібрати в українців театри, кіно, обмежити число наукових закладів [7,601].

На території окупованої УРСР активною була діяльність націоналістичних угрупувань. Вони згуртували національно спрямовані сили, які поширювали та відстоювали концепцію самостійної України.

Враховуючи високе патріотичне піднесення серед українців, викликане війною, яке Сталін успішно використовував, а також знаючи силу фашистсько – пропагандистського апарату керівництво СРСР розуміло необхідність ідеологічного впливу на широкі верстви населення. Радянському керівництву необхідні були вірні комуністичним ідеалам та партійним принципам маси.

Тому після звільнення окремих районів України в 1943 – 1945 роках радянська влада визначала розвиток мистецтва як один з пріоритетів у відбудовчому процесі. Оскільки партійне керівництво розуміло, що мистецтво втілює в собі надзвичайно потужну здатність розвивати людину. Зокрема, вплетені в мистецькі твори ідеологічні аспекти, ефективно та не помітно впливають на свідомість людини.

Розуміючи наслідки впливу мистецтва на свідомість дитини, радянська влада скористалася можливістю виховати відданіх своїм ідеям виконавців задумів партії. У наказі Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР від 12 липня 1943 року, зокрема, говорилося: «Радянське мистецтво повинно стати активним помічником школи і комсомолу в вихованні підростаючого покоління» [8,арк.18 – 19].

Перед творчими організаціями та педагогічними колективами уряд ставив завдання виховати покірних політичній владі, з сумлінним ставленням до політики партії та існуючої влади громадян. Післявоєнне покоління учнівства формувалося в однomanітності думок, світобачення, світосприйняття. Для шкільної молоді партійними структурами визначалися герої, яких варто було наслідувати [9,9]. З метою контролю та вірного направлення у вихованні школярів з шефською роботою виступали мистецькі установи.

Звичайно, що зруйнувала війною радянська система культурно – освітнього виховання молоді відразу відновитися не могла. Так, у 1943 – початку 1944 роках налагодити масову роботу щодо мистецького обслуговування дітей також було не можливо. По – перше, в цей час продовжувалась реевакуація мистецьких установ, по – друге, театральні колективи, які й виступали в звільнених районах, складалися з акторів, що працювали за окупаційної влади й їх репертуар не відрізнявся різноманітністю та не викликав довіри в партійних урядовців. Загалом, в перші місяці діяльності радянських театральних колективів після вигнання нацистських військ з України, вистави не розмежовувалися за віковим стандартом і їх могли відвідати всі бажаючі. Лише з травня 1944 року Управління в справах мистецтв при РНК УРСР порушило питання про мистецьке обслуговування дітей. Воно вважало, що залишення поза увагою цього питання було значним недоліком обласних відділів мистецтв і театрів [10,53]. Дійсно, проблема щодо обслуговування дітей мистецькими організаціями в 1943 році – початку 1944 року не було чітко означена. Навіть ті театри, що повернулися зі сходу, в своїх репертуарах не мали п'єс розрахованих на юного глядача. Не проводили взагалі, або рідко й не систематично театри ставили ран-

кові вистави, які могли б відвідати діти. Це пояснюється скрутним матеріальним становищем творчих установ. Крім того, це був період їх організаційно – відновлювальної діяльності. Однією з проблем для мистецьких колективів на той час, була відсутність приміщень придатних для роботи. Іноді кілька театральних колективів мали використовувати одну й ту ж сцену [11,арк.11].

Питання організації обслуговування дітей під час шкільних канікул було одним з важливих в навчально – виховному процесі 1944 – 1945 років. Тому Комітет в справах мистецтв зобов'язав кожен драматичний театр включити в свій репертуар не менше двох п'ес розрахованих на юного глядача та під час канікул в школах проводити для дітей не менше 8 ранкових вистав на місяць. На період шкільних навчань кількість таких вистав зменшувалася до двох [10,арк.53]. З метою залучення школярів до творчого життя відбувався навіть розподіл квитків на мистецькі заходи серед навчальних установ. Відповідно до наказу Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР 50 відсотків театральних квитків на ранкові вистави в вихідні дні передавалися школам [8,арк.18 – 19].

Після урядових рішень творчі колективи почали активно розробляти репертуар для дитячих програм. На час зимових канікул 1945 року український драматичний театр імені І.Франка підготував 4 постановки, серед яких одна спеціально для дітей фронтовиків. Про важливість даного питання свідчить акторський склад задіянний у дитячих виставах. В республіканському театрі імені І.Франка перед дітьми виступали такі відомі актори як народні артисти СРСР Н.Ужвій та Ю.Шумський, народні артисти УРСР Д.Мілютенко, О.Батуля, заслужені артисти УРСР П.Нявко, О.Юрський та інші [12,3].

Між тим, самі театри не були зацікавлені в розробці окремого дитячого репертуару, оскільки це передбачало більшу завантаженість акторів і необхідність нових матеріалів для оформлення вистав, з постачанням яких були проблеми. Для вирішення цього питання здійснився відбір більш придатних до показу дітям вистав з уже існуючого репертуару.

Питання дитячого репертуару розглядалось у квітні 1945 року на засіданні Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР. Театрам було запропоновано подати в п'ятиденний термін пропозиції та плани щодо мистецького обслуговування дітей [13,арк.8]. Це рішення було виконане, і пізніше театри вже мали окремий репертуар для дітей та молоді. Так, Державний ордена Леніна Академічний театр опери та балету ім. Т.Г.Шевченка ставив перед юними глядачами вистави «Пікова дама», «Бісова ніч», «Ніч перед Різдвом», «Запорожець за Дунаем», «Наташка Полтавка», балет «Камелія»; український драматичний театр ім. І.Франка – «Ревізор», «У степах України», «Місія містера Паркінса в країну більшовиків», «Суєта». Російський драматичний театр ім. Л.Українки відібрав для дитячого перегляду «Пісні про чорноморців», «Офіцер флоту», «Генерал Брусилов» і також «Місія містера Паркінса»; театр музичної драми – «Весілля в Малинівці», «Розкинулось море широке», «Сорочинський ярмарок», «Пошились у дурні», «Жірофле – Жірофля» [14,2].

Представленій на огляд дітворі та молоді репертуар можна розділити на два типи. До першого відносяться класичні твори, які були поставлені театраторами ще в довоєнні роки. До другої категорії відносяться вистави радянського часу. Згідно висловів тогочасної преси, що була промовцем думок влади, це п'єси, «що розкривали морально – психо-

логічні риси радянської людини, які привели до близької перемоги над фашизмом» [15,4].

При розробці «Перспективного плану реевакуації театрів на Україну та організацію нових» особливу увагу театральний відділ Управління в справах мистецтв при РНК УРСР приділяв ляльковим театрим. Вважалося, що така форма театру зручна для пересування й тому може бути використана не лише для обслуговування дітей, але і колгоспів, військових частин, які знаходяться в найвіддаленіших районах. Загалом планувалося створити по одному такому театру в кожній області [16,арк.187]. Але справа створення лялькових театрів в обласних містах у травні 1944 року Комітетом в справах мистецтв при РНК УРСР визначалась як «абсолютно занедбана» [10,арк.53]. Тому вже на республіканському засіданні працівників обласних відділів мистецтв УРСР, що відбулося в лютому 1945 року, говорилося про існування лялькових театрів в деяких обласних містах [17,арк.1 – 127]. Організація та створення лялькових театрів розпочалися в 1944 році. Тоді ж розпочали свою роботу обласні театри ляльок в Житомирі, Кіровограді, Полтаві, Сумах, Миколаєві. Але в Харкові два лялькові театри обласний та імені Н.Крупської працювали з 1943 року. Більшість акторів цих театрів не були професійними ляльководами, тому таке становище вимагало проведення курсів підвищення кваліфікації акторів. Але і ця робота не проводилась, оскільки не було відповідних кадрів [18,арк.1 – 6]. Окрім того, не маючи власних театральних приміщень колективи театрів виступали в школах, дитячих будинках, садочках, на відкритих майданчиках та в місцевих клубах. У Києві в другому півріччі 1945 року відбулась реорганізація обласного театру в Державний республіканський театр ляльок, офіційне відкриття якого відбулося в жовтні. Колектив був сформований з акторів київського обласного театру й до відкриття постійного приміщення по вул. Ворошилова 7, проводили свої спектаклі в школах, дитячих будинках та садочках [9,4]. У 1945 році заявили про свої плани створити обласні лялькові театри Кам'янець – Подільський та Ворошиловградський обласні відділи мистецтв, раніше в них не було можливості сформувати колектив та за-безпечити приміщеннями.

Особливо посилився інформаційний вплив на західні області України, оскільки напередодні війни не вдалося здійснити їх повне підпорядкування комуністичній партії. Зокрема з цього приводу в «Звіті про роботу Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР в західних областях за 1945 рік.» зазначалось: «західні області, які до війни всього півтора роки були радянськими і не встигли ще в достатній мірі просякнутися нашими ідеями, під час війни найбільше часу перебували під тимчасовою німецькою окупацією» [19,арк.119]. Тому до західних областей направлялися театральні колективи зі сходу України, в основному драматичні театри.

Становище із спеціалізованими дитячими театрами в Західній Україні було складніше, ніж на сході. Лише в 1945 році у Львові почав працювати театр юного глядача імені Горького та ляльковий театр у Станіславі [19,арк.119 – 136]. Театр юного глядача імені М.Горького розміщувався в Харкові, але за постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 11 вересня 1944 року був переведений до Львова [10,арк.144]. Його реевакуація відбулася в жовтні 1944 року в повному складі на чолі з директором Рубашкіним та художнім керівником, заслуженим артис-

том УРСР В.М. Скляренко. Але для роботи театру не було підготовлено власного приміщення, тому в першій місяці він працював в львівському оперному театрі імені М.Лисенка, в театрі імені М.Заньковецької, та польському театрі, загальною кількістю 8 робочих днів на місяць [10,арк.185]. Лише внаслідок переїзду польського театру до Польщі звільнилося одне з театральних приміщень, яке й було передане в розпорядження ТЮГ імені М.Горького [19,арк.123].

Завдання театру були проголошені заступником начальника Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР С.Ткаченком на відкритті театру 18 травня 1945 року. За його словами колектив театру повинен через створювані на сцені художні образи, виховувати в молодого покоління любов до рідної землі, вдачність до предків, а також «презирство до боягузів, зрадників, почутия сміливості, відваги і геройства. Виховувати із них радянських патріотів...» [20,арк.52 – 61]. Комітет в справах мистецтв порівнював театр зі школою, оскільки обидва види закладів мали проводити в першу чергу, комуністичне виховання, різниця лише в тому, що здійснювали це різними засобами. Для ефективності виховного процесу пропонувалося поєднати діяльність педагогічного складу школі з мистецькою інтелігенцією, щоб підготовлювати молодіжну аудиторію перед відвідуванням вистави та обговорювати її після перегляду.

Репертуар театру поділявся на три групи, які враховували різний вік глядача. Для середнього та старшого віку пропонувалося переглянути «Загибель ескадри» О.Корнійчука, «Тарас Шевченко» Ю.Костюка (цією виставою відкрився сезон театру), «Юність батьків» Б.Горбатова, «Пошились у дурні» М.Кропивницького, «Лікар з примусу» Ж – Б. Мольєра, «Наталка – Полтавка» І.Котляревського; для старшого віку та юнацтва: «Нашестя» Л.Леонова, «Ревізор» М.Гоголя, «Зикові» М.Горького, «Безталанна» І.Карпенка – Карого; для наймолодших глядачів ставились вистави: «Івась – партизан» Ю.Данилевського, «Котигорошко» А.Шияна, «Золотий черевичок» М.Габбе, «Зима – весна» М.Лисенка. Значна частина цих вистав була поставлена в довгоєнні роки та в період евакуації.

У 1944 році завершився організаційний період щодо відновлення роботи філармоній. Розуміючи важливість музично – виховної роботи серед дітей, всім філармоніям було наказано організовувати дитячі сектори. Діяльність таких секторів передбачала проведення спеціальних концертів на тему «музичне виховання», які мали знайомити школярів з «крашими зразками музичної культури» [10,арк.145]. З цією метою в школах за сприяння працівників філармоній проводилися літературно – музичні ранки, програми яких були пов’язані з навчальними планами шкіл. За 1945 рік київська філармонія провела для дітей на стаціонарі 17 лекторіїв та 82 розважальні концерти, а також 17 тематичних концертів у клубах столиці. Миколаївська обласна філармонія організувала 15 концертів для школярів, Дрогобицька філармонія – 5 дитячих концертів, Чернівецька – 36, при Запорізькій філармонії працював дитячий сектор, Полтавська обласна філармонія також проводила музично – виховну роботу серед школярів і молоді шляхом концертної діяльності [21,арк.1 – 48].

Філармонії налагодили співпрацю з вищими навчальними закладами, тому їй відряджали своїх працівників до інститутів для роботи з молоддю. Київська філармонія щотижня направляла декількох провідних артистів в два – три інститути, де читали лекції з мистецтва та

виступали перед студентською аудиторією [17, арк. 186]. Окрім мистецьких закладів за культурним розвитком молоді прислідкувала комсомольська організація, яка проводила різні культурні заходи для молоді. Про ініціативу Молотовського районного комітету ЛКСМ м. Києва, що організував зустріч молоді району з поетами фронтовиками, повідомлялося в газеті «Література і мистецтво».

Виховання «радянського громадянина» починалося ще в дошкільних установах. АРтисти мовного жанру відвідували дитячі садочки, де проводили концерти художнього читання. Подібні заходи повинні були навчати дітей правильно говорити та злагодити їх мову. Але така практика не була широко поширенна, за що РНК УРСР та Палацу піонерів в пресі був оголошена догана [23, 2]. За приклад, як завжди, ставилася Москва, де в місцевому Палаці піонерів були організовані з акторів – професіоналів і діяли дві групи художнього читання, що працювали лише з дитячим репертуаром. І як зазначалося в статті «Художнє слово – дітям», Київ для роботи аналогічних колективів мав всі можливості. В Україні знаходилося багато кваліфікованих акторів, що могли б працювати в такому стилі. Зокрема, ще до війни в Палаці піонерів організовувала масові дитячі вечори артистка Г.І. Вевюрко, яка багато років працювала з дітьми й мала великий репертуар дитячих казок, оповідань та інших дитячих творів [23, 2].

Мистецька інтелігенція також здійснювала шефство над шкільною самодіяльністю та брала участь в організації та проведенні районних і міських олімпіад [24, арк. 25].

Отже, комуністична влада надавала важливого значення ідеологічному вихованню школярів та молоді не зважаючи на матеріальну розруху, в якій знаходилась УРСР. Ще до війни радянській владі, внаслідок репресій і залякувань, вдалося поставити мистецтво на службу ідеологічному апарату комуністичної партії. Відповідно це пояснює, чому урядові установи великої уваги надавали мистецьким організаціям, а зокрема їх роботі з дітьми.

Роботу творчих установ з дітьми та молоддю в 1943 – 1945 роках можна поділити на декілька етапів. В перші місяці після звільнення українських територій внаслідок відбудовочо – організаційних робіт самих творчих установ, дітвора та молодь мистецькими заходами практично не була охоплена. Лише з весни 1944 року, внаслідок загострення уваги на цьому питанні уряду, розробляються та ставляться для молоді окремі концерти та вистави, проводяться лекції тощо. Але на той час існувала проблема з дитячим репертуаром. Фактично, театри не мали в своїх репертуарах дитячих вистав. Тому перед драматургами, композиторами, поетами урядом було поставлене завдання створити відповідний матеріал, що мав відобразити велич Червоної армії та радянської влади в перемозі над нацистськими загарбниками. Матеріал такого напрямку мав виховувати в молодому поколінні військово – патріотичні почуття та слугувати міцним підґрунттям для виховання відданого ідеям партії громадянина. А оскільки, майже всі тогочасні діти УРСР в роки війни перебували на окупованій гітлерівською територією і пережили всі страхіття воєнних років, то можна відверто сказати, що влада намагалася максимально використати ситуацію, що склалася на свою користь посилаючись на почуття дітей, багато з яких втратили не лише домівки, але і батьків.

Джерела та література

1. История Украинской ССР: В. 10 т. Т.8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945) – К., 1981. – 639 с.
2. Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР в 1941 – 1945 гг.: Сб.ст. – М., 1983. – 254 с.
3. Денисенко П. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.) – К., 1968. – 176 с.
4. Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно – політичного життя (1943 – 1953 рр.) – К., 2002 – 14 с.; Сворак С.Д. Загальноосвітня школа Західноукраїнського регіону в контексті суспільно – політичного життя другої половини 40 – х – першої половини 60 – х років ХХ століття – К., 1999 – 34 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР (1941 – 1950). – К., видавництво «Наукова думка», 1989.
6. Виткалов В. Українська культура: сторінки історії ХХ ст. – Рівне, 1997.
7. Косик В. Україна під час Другої світової війни. – 1938 – 1945.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.3.
9. Київська правда. – 1945. 23 вересня.
10. ЦДАВО України. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.10.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1621.
12. Радянська Україна . – 1945. 18 квітня.
13. ЦДАВО України. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.23.
14. Радянське мистецтво. – 1945. – 27 червня.
15. Радянське мистецтво. – 1945. – 3 вересня.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.175.
17. ЦДАВО України. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.24.
18. ЦДАВО України. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.16.
19. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1838.
20. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1768.
21. ЦДАВО України. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.28.
22. Література і мистецтво. – 1943. – 3 грудня.
23. Радянська Україна. – 1944. – 27 грудня.
24. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1620.

Ругаль Л.П. Участие творческой интеллигенции в процессе культурного воспитания школьников и молодежи на освобожденных землях Украинской ССР 1943-1945 гг.

Рассматривается вопрос влияния творческой интеллигенции на воспитательные процессы и формирование художественных вкусов молодежи в годы освобождения Украины от немецких захватчиков.

Rugal L.P. Participation of the creative intelligentsia in the process of culture education of schoolchildren and youth in the liberated lands of the Ukrainian SSR of 1943-1945

Review of the issue of the influence exerted by creative intelligentsia upon upbringing processes and formation of artistic tastes in young people during the years of Ukraine liberation from German invaders.

Сухушин М. П.

Зовнішні та внутрішні передумови реформування Збройних Сил СРСР у другій половині 1980-х років

Розглядаються політичні, економічні та соціальні передумови військової реформи Збройних Сил Радянського Союзу у другій половині 1980-х років.

Події другої половини 80 – х років ХХ ст. засвідчили наявність структурних зсувів у світовій політиці і перехід до нової системи міжнародних відносин. В рамках проголошеної радянським керівництвом нової стратегії міжнародного спілкування народів поставало питання щодо ролі Збройних Сил в новому світі і новій Європі. Однак його довго не розглядали ні політики, ні вчені, а коли розпочались зміни військової політики, увага зосередилась головним чином на питаннях майбутньої структурної організації армії.

Радянська історіографія другої половини 80 – х років не могла об'єктивно намалювати стан Радянської Армії. У кращому разі вказувалось на наявність окремих недоліків на тлі постійного зростання могутності армії [4;21;39]. Сучасна російська історіографія більше звертає уваги на кризові явища в Збройних Силах СРСР. Але це або цілеспрямована критика воєнної політики керівництва країни, яка видається за об'єктивний розгляд ситуації [10;11;12;13], або ж показ військового потенціалу Радянської Армії та ВМФ [8]. Фактично відсутні роботи, в яких аналізується витоки тієї кризи Збройних Сил СРСР, в якій вони опинились в кінці 80 – х років ХХ ст. Між тим, це складна, комплексна проблема, пов’язана із вивченням не тільки внутрішніх, але й зовнішніх аспектів перегляду більшості підходів радянського керівництва до розвитку Збройних Сил.

Багато в чому визначальною була політика партійно – державного керівництва СРСР, яке довго не бажало помічати становища в Збройних Силах. Широкомасштабна програма перетворень в Радянському Союзі була викладена М.С. Горбачовим на ХХVІІ з’їзді КПРС (1986 рік). Вона охоплювала, за невеликим виключенням, майже усі сфери життя радянських людей. Збройні Сили опинились серед тих структур, на які не повинна була поширюватись реформаторська діяльність М.С. Горбачова: «Із усією відповідальністю ми можемо сьогодні заявити: оборонна могутність СРСР підтримується на такому рівні, який дозволяє надійно захищати мирну працю, мирне життя радянських людей» [7,79]. Разом з тим, в доповіді вже зміщувались положення, які повинні були зруйнувати ізольованість армії від процесів реформування. По – перше, це стратегічні засади загальної концепції перебудови, по – друге, курс на зміни зовнішньополітичної ситуації, в третє, установка на демократизацію суспільних відносин.

Ключем до вирішення усіх проблем радянського суспільства М. С. Горбачов визначив прискорення соціально – економічного розвитку країни. Звідси витікала «необхідність максимальної мобілізації усіх наших ресурсів». Подальша конкретизація цієї тези розкрила одну із причин виведення армії за рамки реформ: «почати розумніше з тих (резервів – М. С.), які не вимагають значних витрат, але дають швидкий та відчутний ефект» [7, 52]. За таким правилом Збройні Сили не могли дати економію. Проте в подальшому, в процесі нагромадження складнощів з концентрацією «значних фінансових, матеріальних, наукових і трудових ресурсів партійне керівництво розпочало пошук резервів і у військовій сфері. Недаремно, одне із перших пояснень скорочень чисельності армії спиралось на необхідність економії бюджетних коштів. Тим більш, що вже в доповіді підкреслювалась сутність перемін – «в перенесенні центру уваги з кількісних показників на якість і ефективність».

Крім того, проголошувалась необхідність створення всеосяжної системи міжнародної безпеки як головна засада зовнішньополітичної стратегії країни. Радянський керівник основами такої системи у військовій сфері пропонував визнати, поряд із загальнополітичними лозунгами, реалізацію ряд конкретних заходів: контрольоване зниження рівня військового потенціалу країн до розумної достатності, розпуск воєнних угрупувань, пропорційне скорочення воєнних бюджетів [7, 95; 8]. Одночасно він виступав проти американських вимог щодо одностороннього скорочення Радянським Союзом звичайного озброєння [7, 87]. І, нарешті, загальна установка на демократизацію суспільства, поглиблення соціалістичного самоуправління народу не могла не впливати на армію. Бо ж саме в третьому розділі доповіді М. С. Горбачова про демократизацію згадувалось про стан справ в Збройних Силах, які «мають сучасне озброєння і техніку, мають добре навчений особовий склад, підготовлені, беззавітно віддані народу командні і політичні кадри» [7, 78 – 79]. Тобто в певній невизначеності долі Збройних Сил в процесі запланованої перебудови, нерозумінні необхідності паралельного реформування військової сфери крилась одна із значних помилок політичного керівництва СРСР.

Більшість положень щодо Збройних Сил виходили із нового зовнішньополітичного курсу країни. Одним із важливих складових політичної передумови військової реформи були політичні кроки СРСР в рамках ОБСЄ. Після Мадридської зустрічі ОБСЄ 1981 року Радянський Союз погодився поширити дію вже існуючих і майбутніх заходів довіри на усю європейську частину СРСР аж до Уралу. Це означало, що питання військової безпеки будуть вирішуватись на території усієї Європи без винятку.

Важливими були рішення Стокгольмської конференції ОБСЄ 1986 року. У відповідності з ними держави – учасниці ОБСЄ зобов'язувалися за 42 доби повідомляти про військову діяльність своїх сухопутних військ (навчаннях, передислокації, зосередженні) у зоні застосування заходів довіри, тобто всій Європі «від Атлантики до Уралу», якщо в таких діях брала участь 13 тисяч чоловік, 300 бойових танків (коли вони організовані в дивізіонну структуру або в дві бригади чи полки). Держави учасниці зобов'язувались також запрошувати спостерігачів із усіх інших держав – учасниць на навчання, передислокацію і зосеред-

ження військ, починаючи з 17 тисяч чоловік. Крім того, було вирішено обмінюватись щорічними планами військової діяльності, та підлягали попередньому повідомленню, на наступний календарний рік. Проте значно більше значення мали рішення, прийняті в Стокгольмі про проведення трьох інспекцій в рік на території будь – якої держави – учасниці під «час застосування мір довіри. Вони знаменували собою початок якісно нового етапу в розвитку переговорів стосовно контролю над озброєнням, зміцнення безпеки і довіри, оскільки раніше Радянський Союз категорично відмовлявся від проведення інспекцій на місцях на території своєї країни, мотивуючи це широкими можливостями для легального шпіонажу і вторгненню в самі «чутливі сфери», які відносились до безпеки країни.

Ще одним важливим чинником у розвитку заходів довіри і безпеки стало визнання того, що цими заходами будуть охоплюватись тільки сухопутні війська і ВПС. Раніше СРСР наполегливо пропонував поширити то заходів довіри на військову діяльність ВМС у прилеглих до Європи морських і океанських акваторіях. Однак ця пропозиція була категорично відкинута США та іншими країнами НАТО [45,10 – 11].

Проте вирішальними для долі Збройних Сил виявились радянсько – американські переговори М.С. Горбачова і Р. Рейгана в жовтні 1986 року. Вони спонукали вище радянське керівництво взяти курс на скорочення військ. За спогадами начальника генштабу маршала С.Ф. Ахромєєва, його повідомлення в академії генштабу про результати переговорів, було зустрінуте зливою звинувачень у зраді [2,125 – 126]. Однак незважаючи на спротив військових та несприятливий для СРСР підхід західних країн партійне керівництво у 1987 році пішло на ухвалення декларації політичного консультивативного комітету ОВД про розумну достатність і оборонний характер оборони як принцип воєнної доктрини. На зустрічі керівників країн – учасниць ОВД в Берліні у травні 1987 року був прийнятий документ «Про військову доктрину держав – учасниць Варшавського Договору». В ньому вказувалось, що вони не почнуть військових дій, якщо самі не стануть об'єктом військового нападу, ніколи першими не застосують ядерну зброю і не мають територіальних вимог ні до жодної країни, як в Європі, так і поза Європи [35,30 мая]. Одночасно, на засідання політbüro ЦК КПРС, що відбулось 30 травня 1987 року і розглядало факт посадки німецького пілота М. Руста на Красній площі Москви, була прийнята жорстка постанова в адрес керівництва міністерства оборони СРСР [35,31 мая]. Через декілька днів міністрем оборони СРСР був призначений генерал армії Д.Т. Язов. Таким шляхом М.С. Горбачов зміцнював свої позиції в армії.

Однак відношення М.С. Горбачова до Збройних Сил не змінилось. Про це свідчать його погляди, викладені в роботі «Перебудова і нове політичне мислення для нашої країни і для усього світу», в якій увага приділена радам, профспілкам, молоді, жінкам тощо, але нічого не сказано ні про Збройні Сили, ні про військовослужбовців. Нове політичне мислення у військовій сфері обмежувалось оборонним характером військової доктрини, тобто розумною достатністю озброєння, ліквідацією дисбалансу і асиметрії у видах Збройних Сил, розведенням наступальних угрупувань військ [6,145]. У відповідності із цими установами здійснювались конкретні кроки у військовій і зовнішньополітичній сфері.

Вже в 1987 – 1988 роках, згідно із заяві міністра оборони СРСР Д. Язова, СРСР заморозив військові розходи, що дало економію в бюджеті у порівнянні з тим, що передбачалось в п'ятирічному плані соціально – економічного розвитку, у розмірі 10 млрд. карбованців. Міністр оголосив, що країна і далі готова йти шляхом скорочення озброєння і військової техніки з метою зменшити до 1995 року удільну вагу розходів на оборону в національному доході в 1,5 – 2 рази [36, 20 червня]. На січень 1990 року Радянський Союз скоротив у Європі 9320 танків, 5050 артилерійських систем, 835 бойових літаків, 40 бойових кораблів, в тому числі 12 підводних човнів. Із вказаної кількості танків фізично було знищено більш 2000 одиниць, перероблені у допоміжну техніку і мішенні ще більше 500 [44, 15].

На 1 травня 1988 року Міністерство оборони закінчило підготовку до виходу військ із – за кордонів СРСР [42, 163]. Спочатку розпочався односторонній вивід радянських військ із Афганістану. Проте виключним явищем стали односторонні скорочення, оголошені М.С. Горбачовим у грудні 1988 року з трибуни ООН. Тоді він заявив про намір здійснити широкомасштабну програму демілітаризації радянської економіки та суспільства [36, 7 листопада]. Як згадував С.Ф. Ахромеєв, ці рішення, в тому числі про скорочення на 500 тисяч осіб, прийняті в кінці жовтня 1988 року, далися військовим надзвичайно важко [2, 213].

За свідченням генерал – полковника, начальника управління генштабу М. Червова, вже на 1 січня 1990 року, тобто через рік, чисельність армії скоротилася більш ніж на 270 тис. чоловік. Із групи військ в Європі і Монголії вивели 50 320 чоловік, а територію країн ОВД залишили три танкові дивізії, частини ударної авіації, десантно – штурмові, десантно – переправочні та інші частини [44, 15]. Перспективи подальшого скорочення військ СРСР розглядалися на Віденській зустрічі в січні 1989 року представників країн – учасниць Народи по безпеці та співробітництву в Європі [18, 5 – 6]. Слідом за цим, М.С. Горбачов в липні 1989 року виключив саму можливість використання сили або загрози її використання – союзом проти союзу, всередині союзу або будь де.

Проте, незважаючи на конкретні дії радянської сторони, США, як і раніше, вважали, що рішення західної сторони по проблемам стратегії, систем озброєння і оборонного бюджету повинні виходити із реальної радянської військової моці. Про це неодноразово у 1989 році заявляли високо посадові особи американського уряду, в тому числі і міністр оборони США Д. Чейні. [43, 50 – 52]. Тому на зустрічі у Брюсселі в травні 1989 року керівники держав і урядів НАТО прийняли «Загальну концепцію контролю над озброєнням і роззброєнням». Одночасно була підписана «Декларація голів держав і урядів». В документах відмічалось, що радянські ядерні сили все ще залишаються головною загрозою для союзників. В НАТО існували переконання, що Радянський Союз все ще намагається добитись своєї цілі – послабити зв'язки між північноамериканськими і західноєвропейськими учасниками союзу. За словами німецького генерала Г. Хагена, це насторожувало західні країни, бо за їх розрахунками геостратегічна реальність полягала у збереженні переваг на стороні ОВД навіть після ліквідації диспропорції у силах і засобах [42, 60 – 61].

Підходи західної сторони впливали на позицію радянського керівництва. Визнання, яке прозвучало в промовах міністра закордонних справ

СРСР Е. Шеварднадзе в США і Канаді у вересні і жовтні 1989 року, за кожною країною права на «абсолютну свободу вибору» і недопустимості будь – якого втручання у внутрішні справи любої держави [46;36,24 жовтня] остаточно окреслили місце Збройних Сил СРСР у світі.

В кінці 80 – х років роль Радянської Армії в новій системі міжнародних відносин в Європі вбачалась у вирішенні декількох груп завдань. Головні полягали у забезпеченні національної безпеки держави, тобто втримання потенційної загрози, яка походить зовні. При чому важливо, щоб засоби були адекватні загрозі і не сприймались як такі, що виходять за розумні рамки втримання. Разом з тим, нові геополітичні умови вели до таких можливостей, коли Збройні Сили СРСР повинні будуть реагувати на значно більший спектр потенційних загроз, які могли виникнути на різних рівнях і з нетрадиційних для ядерно – ракетного часу напрямку. Інші завдання повинні вирішуватись в рамках майбутньої Європи. Тут планувалось, що Радянська Армія буде виступати як інструмент загальноєвропейської системи безпеки. Причому рівновага вбачалась не як рівнозначна воєнному паритету, а як баланс оборонних сил, тобто безумовна перевага оборони над нападом. Але враховуючи, що Радянський Союз мав найбільший за довжиною сухопутний державний кордон, а його територія безпосередньо прилягала до вибухонебезпечних з військово – політичної точки зору регіонів, Збройним Силам СРСР відводилась роль чинника стабілізації військово – політичних балансів цілого ряду регіонів [16,120 – 124].

Одночасно втілювались партійні установки на скорочення витрат на Збройні Сили, бо XIX Всесоюзна конференція КПРС (1988 р.) поставила завдання забезпечити ефективність оборонного будівництва переважно якісними параметрами. Таким шляхом планувалось вирішення соціальних програм суспільства. За розрахунками спеціалістів військові розходи поглинали в кінці 80 – х років ХХ ст. 15 – 17 % валового національного продукту СРСР. За даними Верховної Ради СРСР ця доля складала тільки 8 % на підставі того, що радянське озброєння разів у 9 – 10 дешевше американського (з точки зору економістів це неправильно). У будь – якому випадку вважалось, що навантаження на радянську економіку надзвичайне [3,107 – 108].

Як відзначив старший науковий співробітник Інституту наукової інформації із суспільних наук АН СРСР В. Потапов, тільки на кінець 1989 року стихійно сформулювалась концепція конверсії. Вона включала п'ять напрямків господарчої політики: конверсія збройних сил, розпродаж військового майна, знищення озброєння, збільшення випуску товарів народного господарства оборонною промисловістю і власне конверсію – перебудову військового виробництва для виготовлення цивільної продукції. Разом з тим, відсутнія інформація відносно розробки загальносоюзного плану конверсії, знаходження центру, де вирішувалась проблема, хто увійшов до кола розробників проекту. В результаті відсутність закону про конверсію, об'єктивні та суб'єктивні складнощі привели до того, що невдоволення тим, як вирішувались проблеми конверсії, висловлювали практично всі сторони: армія, оборонна промисловість, наукові кола, громадськість [34,257 – 258].) На відсутність єдиної комплексної державної програми конверсії військового виробництва в кінці 1989 року вказував командуючий ВПС Московського воєнного округу генерал – полковник авіації І.М. Дмитрієв

[38,2]. Про те ж саме говорив і полковник, кандидат економічних наук В. Мартиненко [28,284].

У 1989 році відбулось скорочення військового виробництва майже на 20 %, але це був тільки перший крок в напрямку реформування [3,108]. Разом з тим, очікуваної економії від конверсії не відбулось і не мало відбутись. Бо, як стверджував міністр фінансів В.С. Павлов, щоб військова промисловість могла перейти на цивільні рейки потрібно вкладати і вже вклали більше 3,5 млрд. руб. Віддача від конверсії піде тільки після 1990 року [31,6]. Але реальна економічна вигода була проблематичною, коли перехід на цивільну продукцію здійснювався, за висловлюваннями і військових, і експертів, формально. Бо чим інакше пояснити появу в крамницях лопат із титанової сталі, чи доручення Єнакіївському металургійному заводу виробляти арматуру, балки, металоконструкції із високолегірованої танкової броні. Раніше ці товари виробляли із металобрухту, а тут заводу виділили на переробку 400 танків по 35 рублів за тонну [36,31 октября]. До того ж, військові мало що отримували і з розпродажу військової техніки. Так, за один тиждень грудня 1989 року на ярмарку було продано товарів на 10 млн. карбованців [38,2], але всі кошти пішли до бюджету.

Отож в суспільстві поступово став утверджуватись погляд, що потрібний кардинальний перегляд пріоритетів розвитку військового сектору економіки. І він можливий тільки в ході військової реформи.

Наслідками непродуманих зовнішньополітичних і економічних рішень виявилося наростання і поглиблення вже існуючих кризових явищ у Збройних Силах і армійському середовищі. Одним із прямих наочних для суспільства і Збройних Сил наслідків дій М.С. Горбачова стала «проблема 500 тисяч», тобто завдання перенавчання та працевлаштування осіб, яких скорочували із армії та оборонної промисловості. І це при тому, що в Радянському Союзі існувало закрите безробіття та надлишкова економіка. Радянські газети почали активно і «оговорювати» наслідки військового і військово – промислового скорочення

[26;36]. Науковці звернули увагу ще на один бік проблеми: армія відтягувала молодь із районів, де існував дефіцит робочих місць. Військова промисловість не конкурувала з цивільним промисловим комплексом, бо частина людей там працювала вхолосту. Отож велики проблеми чекали населення регіонів, в яких була сконцентрована військова промисловість. Таким чином, наслідки конверсії мали поширитись на значно більшу кількість населення СРСР, ніж 500 тисяч і могли викликати соціальний вибух [34,261 – 262].

Однак, більш болючими для Збройних Сил, але менш помітними для суспільства були соціальні проблеми військовослужбовців, як офіцерського, так і рядового складу. Незважаючи на політичну лінію керівництва залишки Збройні Сили поза передбовчими процесами, військовослужбовці виявились одною із найбільш постраждались від змін соціальних груп. В першу чергу боляче вдарили по армії економічні реформи. В другій половині 80 – х років рівень життя офіцерських кадрів в порівнянні з рівнем життя цивільного населення в 70 – 80 – і роках знизився. За розрахунками вчених Військово – політичної академії імені В.І. Леніна, сім'ї молодших офіцерів з урахуванням виплат і пільг отримували в місяць приблизно на 120 рублів менше середньостатистичної радянської сім'ї. Крім того, втрати, пов'язані із службовою мігра-

цією офіцерів і загостренням житлової проблеми, перевищували в середньому за рік 600 рублів [25, 10 листопада]. Про низьку заробітну платню офіцерів згадав навіть маршал С.Ф. Ахром'єв [2, 190]. Побутові умови житла в армійських гарнізонах залишались значно гіршими ніж в квартирах городян. Якщо на одного жителя країни приходиться в середньому 15,2 кв. м житла, то на кожного члена сім'ї офіцера — 6,7 кв. м [26, 11 лютого]. Але в реальності питання забезпечення житлом офіцерських кадрів були ще складніші. Особливо вони загострились, коли у 1989 році розпочалось скорочення військовослужбовців. В цьому році 150 тисяч офіцерів та прaporщиков не мали житла [47, 11]. За іншими даними, на 1 січня 1990 року чисельність безквартирних сімей військовослужбовців складала 170,5 тисяч та ще 29,8 тисяч сімей чекала житла після звільнення в запас [28, 282]. Тобто, в сукупності чисельність безквартирних сімей досягала 200,3 тисячі. А реальний приріст житлового фонду Збройних Сил нараховував сього 30 тисяч квартир [34, 262].

Обсяги споживчих послуг офіцерів за 25 років скоротилися на 15–19% і ніякі надбавки не в змозі були покращити рівень життя офіцерів. Крім того, залишались складнощі побуту в польових умовах і в казармах, під час несення караульної служби та бойового чергування. За визначенням англійського експерта Б. Мойнахена, побутові умови радянських солдат і офіцерів — «як при царі Гороху» [27, 1 лютого]. Виникла надзвичайно складна проблема забезпечення армії харчами. За визнанням начальника головного політичного управління Радянської Армії і ВМФ генерала армії О.Д. Ліз'чева, підсобні хозяйства Збройних Сил в змозі забезпечити м'ясом і овочами особовий склад впродовж тільки трьох місяців [32, 445]. Тому скорочення бюджетного фінансування боляче вдарило по армії.

Та крім економічних негараздів, Збройні Сили зачепили і демократичні впливи, пов'язані із перебудовою. Вони розбурхали військовослужбовців у декількох напрямах. Значні нарікання в армії почала викликати діяльність політичних органів. Соціологічні опитування, проведені вченими Воєнно – політичної академії показали, що 76,5 % армійських комуністів не відчули реальних результатів перебудови. 41% опитуваних засвідчили, що політвідділ не володіють прийомами і методами політичного керівництва, біля 47 % начальників політорганів вважали, що в взаємовідносинах «політвідділ – первинна організація» переважав командно – повчальний тон, а 39 % секретарів парторганізацій назвали роботу своїх політорганів «бесистемною» [14, 370 – 371]. Але звернення двох політпрацівників, надруковане в листопаді 1989 року в газеті «Правда» провести дискусію у Збройних Силах щодо нової моделі політорганів, які не відповідали вимогам сьогодення, залишилось без відповіді [41, 23 листопада]. Так і фактично повисло питання про діяльність політорганів, незважаючи на те, що XIX конференція КПРС ще у 1988 році закликала до розвитку «соціалістичного плюралізму». Замість нього в армійських політорганах посилили функції контролю за лояльністю у відношенні існуючої політичної системи [14, 368; 41, 51].

Так само невирішеним, але ще більше значущим за своїми наслідками виявилось питання міжнаціональних відносин, яке значно загострилось у другій половині 80 – х років. В 1989 році, за даними військового соціолога Ю. Чернавіна, взаємовідносини між солдатами різних національностей зайнняли одне з перших місць у списку «гарячих», об-

ігнавши в деяких випадках дідівчину. Та й сама дідівчина все більшою мірою набуvalа національний характер і часто закінчувалась смертю юнаків. Вперше за багато років військові колективи у ряді частин розмежовувалися за національною ознакою [49; 1; 40, 162].

Характерним явищем стали спроби зірвати призов до Радянської Армії. Почали проводитись анти армійські мітинги, пікетування воєнкоматів і зібірних пунктів, поширюватися листівки, які закликали ухилятись від призову. Бойкот військової служби набув, особливо в республіках Прибалтики, Середньої Азії, Кавказу загрозливих масштабів. Іноді він супроводжувався бездіяльністю місцевих радянських, партійних та правоохоронних органів. Так, перший секретар Тіанетського райкому Компартії Грузії Н. Мгелашвілі прямо заявив: «Як народ. А народ служити не бажає». Військового комісара Вірменії генерал – майора А. Арутюняна розлючена юрта жорстоко побила [22, 302].

В національній масовій свідомості створювався «образ окупантів». Особливо такі настрої поширювались в Естонії, Латвії, Литві, де молодь стала активно виступати проти служби в радянській армії та масово здавати військові білети в так звані громадянські комітети сприяння. Публічним викликом закону СРСР про загальний військовий обов'язок стала передача у лютому 1989 року на Ленінградському телебаченні програми, де прибалтійська молодь викидала військові білети у спеціально змайстровані для цього гроби. В тих же прибалтійських республіках прийняли закон про альтернативну трудову службу [40, 168]. Громадські національні рухи почали активно пропагувати ідеї проходження військової служби тільки на території союзних республік, створення або відтворення національних формувань [17, 250].

Образ армії у суспільній свідомості почав формуватись і по рівні довіри з боку різних постраждалих соціальних і національних груп населення за спроможність захистити від терору і відновити громадянський порядок. Так, введення військ в Баку подавалось Народним фронтом Азербайджану як окупація», «загарбання». Між тим вірменські погроми в Баку, погрози в адрес російського населення, знесення захисних споруд на кордоні з Іраном і Туреччиною дестабілізували ситуацію [40, 170 – 171].

Збройні Сили зіткнулись й із таким новим явищем як наркоманія [29]. Армійські негаразди привели до поширення такого явища як ухилення від військової служби. У 1988 році тільки у Москві від призову обдумано ухилилось більш 400 юнаків. А серед тих, хто збирався йти до Збройних Сил тільки 21,1% робили це бажанням і зацікавленістю [20, 254]. Почастішали напади на військовослужбовців. В 1989 році тільки офіцерів було вбито 53 особи [36, 18 декабря].

Такі кардинальні зміни, що відбувались у Збройних Силах не могли не викликати підвищеної уваги в суспільстві, особливо, враховуючи перебудовчі процеси в пресі. В ЗМІ Російської Федерації почали майже щоденно з'являтись критичні повідомлення про становище в армії. Негативна оцінка діяльності Міністерства Оборони, вищого військового командування привела до протистояння, з одного боку преси і демократичних сил СРСР та, з другого боку – армійського керівництва. Таку ситуацію сучасні дослідники назвали соціокультурним конфліктом [23, 14].

Дійсно, незважаючи на складнощі у розвитку армії, військове керівництво Збройних Сил впродовж другої половини 80 – х років ледь не

першочергову гагу почали приділяло боротьбі з «нападками на армію». Така позиція виключала з боку військових можливість компромісів, позитивної критики армії, прийняття альтернативних підходів. Постійно вказувалось на діяльність «гіантської пропагандистської машини Заходу», яка невтримно підтримує страх «радянської військової загрози» [48,12]. Принципові питання військового будівництва не відходили на другий план, головні зусилля зосереджувались на відслідковуванні «анти армійських висловлювань» та боротьбі з ними. Військові журналісти створювали образи двох ворогів: зовнішнього і внутрішнього, які протистоять армії [37,306 – 37]. З ініціативи головного політичного управління Радянської Армії і ВМФ та підтримки державно – правового та ідеологічного відділів ЦК КПРС 29 квітня 1989 року прийняв постанову «Про висвітлення в центральній пресі життя та діяльності Радянських Збройних Сил» [30]. Цілеспрямовано проводилась робота по «попередженню негативних настроїв серед особово-го складу під впливом геологічно незрілих матеріалів» [30;42,291].

Отож керівництво Міністерства Оборони і Генштабу зайніяло тверду позицію: військову систему не міняти, на нову не переходити, поліпшувати наявну кадрову ситуацію на загальному військовому обов'язку та екстериторіальному принципу проходження служби. Про це відверто і прямо заявив генерал армії О.Д. Лізічев на зустрічі з комуністами Таманської дивізії: «Інша справа – удосконалювати існуючу систему військового будівництва. Робота в цьому плані передбачається надзвичайно велика» [26,3 лютого]. Те ж саме, але по – іншому говорив генерал – лейтенант В.В. Серебрянников, розглядаючи питання професіоналізації армії [36,12 лютого] та генерал – полковник Т. Кривошєєва [26,31 липня] наголошувалось, що захищати Вітчизну обов'язок усіх громадян, бо інакше буде порушена соціальна справедливість. Тому висновок всі вони робили однаковий: принцип комплектування Радянської Армії найкращий.

Ці позиції Міністерства Оборони були підтвердженні на Першому з'їзді народних депутатів СРСР. В доповіді М. С. Горбачова наголос робився на необхідності скорочення військових витрат та конверсії як ресурсі соціальних програм [32,449]. У виступі О.Д. Лізічева, крім закликів до боротьби з очорненням армії, містились положення щодо правильності прийнятих рішень відносно перебудови у Збройних Силах [32,444 – 447]. В резолюцію депутати внесли доповнення про підвищення авторитету Радянської Армії та їх якісний розвиток [33,273]. Сама ж постанова Першого з'їзу народних депутатів «Про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР» у відповідності із доповідю М.С. Горбачова рекомендувала усі ресурси, які звільнiliсь в ході конверсії спрямовувати на збільшення випуску товарів народного споживання, устаткування для легкої промисловості, аграрно – промислового комплексу, удосконалення торгівлі, охорони здоров'я. Разом з тим, вона передбачала направити частину коштів від скорочення Збройних Сил на покращення матеріально – бутових умов військовослужбовців та членів їх сімей. Але будь – яких суттєвих змін у будівництві армії в ній не планувалось [36,25 липня].

Тому зрозумілим виглядає зміст виданої в середині 1989 року брошюри Міністра оборони генерала армії Д.Т. Язова «Оборонне будівництво: нові підходи», що анонсувалось як розповідь про перебудову

радянського оборонного будівництва. В ній досить послідовно, хоча і не завжди прямо, визначались основні завдання державної політики у оборонній сфері. Вони формулювались в загальних рисах як радикальний перегляд підходів до забезпечення національної і загальної безпеки, приведення бойового потенціалу Збройних Сил до меж розумної достатності, прийняття найбільш доцільних форм організації армії та флоту, їх комплектування, навчання і звання особового складу. І все це «на ідейній і методологічній основі демократизації політичного мислення» [48, 5]. Конкретно це означало значне скорочення обсягів виробництва озброєння, широкомасштабне скорочення в односторонньому порядку [48, 31, 46 – 48].

Свою позицію міністр підтвердив і на зустрічі з особовим складом Московського вищого загальновійськового командного училища імені Верховної Ради РСФСР 2 листопада 1989 року. Єдиним нововведенням було про скорочення чисельності воєнних округів [36, 18 декабря]. У листопаді 1989 року була створена Рада оборони СРСР, головним завданням якої була офіційно зазначена робота по удосконаленню процесів конверсії [36, 27 ноября].

Грудневі партійні заходи: пленум ЦК КПРС 9 грудня, пленум ЦК КПРС 25 грудня [36, 10, 26 декабря] не внесли нічого суттєво нового. На пленумі 9 грудня М. С. Горбачов у переддень з'їзду знову говорив про роззброєння, скорочення та конверсію укупі із необхідністю мати сучасну армію.

Позицію вищого військового командування, Міністерства Оборони яскраво змальовує ситуація щодо розгляду питань військового будівництва на Всеармійському офіцерському зіbrанні 7 – 9 грудня 1989 року. Народного депутата, майора В. Лопатина фактично оголосили ворогом Радянської Армії, офіцерів – представників демократичних рухів пропонували зняти з посад, звільнити зі складу Збройних Сил, у полковника А. Мартиросяна, який вийшов на трибуну виступати по питанням реформування, запропонували відібрати партійний білет. Одночасно широкий доступ до трибуни мали противники демократичних змін в армії [19, 29]. Разом з тим, незважаючи на економічну кризу, яку тоді переживала країна і армія, під час проведення зіbrання демонструвались нові зразки воєнного обмундирування, що повинно було, як іронічно відмітив читач «Огоњка», «підтягнути бойовий і моральний дух армії» [5, 2 – 3].

Отже в другій половині 80 – х років виник комплекс внутрішніх та зовнішніх чинників, які суттєво вплинули на розвиток Збройних Сил СРСР. Перебудова радянського суспільства, достатньо кардинальні зміни у зовнішній політиці СРСР і, як наслідок, зміни у військовій політиці, пов’язані із скороченням армії, зменшенням військового бюджету мало позначались на партійно – державному курсі відносно Збройних Сил. Нехтування їх інтересами привело до поширення негативних явищ у армійському середовищі. Економічні, соціальні, національні та ідеологічні негаразди стали повсякденним фактором кризового існування армії. Намітився розкол між суспільним відношенням до Збройних сил, суспільними сподіваннями і реаліями військового буття.

На такому тлі поступово стали чіткіше проявлятись наміри вищого військового командування зберегти ситуацію у військах. Вимоги до перебудови армії реалізовувались формально і обмежувались скоро-

ченням чисельності військ та конверсією. В результаті до кінця 1989 року питання військової реформи, незважаючи на наростання проблем у військовій сфері, офіційно навіть не було поставлене вищим партійним, державним і воєнним командуванням як одне із завдань перебудови.

Література

1. Авилов К. Письмо в редакцию журнала «Огонек» // Огонек. – 1990. – № 28.
2. Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. – М.:МО, 1992. – 320 с.
3. Благоволин С. Военная мощь – какая, зачем? // Армия и перестройка. – М.: Прогресс, 1990. – С.98 – 115.
4. Варшавский Договор: история и современность. – М.: Воениздат, 1990. – 256 с.
5. Глушков В. Письмо в редакцию журнала «Огонек» // Огонек. – 1990. – № 10. – С.2 – 3.
6. Горбачев М. С. Перестройка и новое политическое мышление для нашей страны и для всего мира. – М.: Политиздат, 1988. – 271 с.
7. Горбачев М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 126 с.
8. XXVII съезд КПСС о советской военной доктрине. – М.: Воениздат, 1987. – 62 с.
9. Добровольский В. С. Многоуровневая подготовка военных специалистов // Военная мысль. – 2003. – № 5. – С.53 – 60.
10. Дроговоз И. Г. Большой флот Страны Советов. – Минск: Харвест, 2003. – 688 с.
11. Дроговоз И. Г. Воздушный щит Страны Советов. – М.: АСТ, 2002. – 512 с.
12. Дроговоз И. Г. Ракетные войска СССР. – Минск: Харвест, 2005. – 496 с.
13. Дроговоз И. Г. Танковый меч страны Советов. – М.: АСТ, 2001. – 479 с.
14. Дудник В. Политорганы в свете гласности // Армия и общество. – М.: Прогресс, 1990. – С.364 – 374.
15. Жилин В. А. Органы военного управления оперативно – стратегического звена: вопросы реформирования // Военная мысль. – 2003. – №1. – С.17 – 23.
16. Иванов Д. Безопасность Европы и Советская Армия // Армия и перестройка. – М.: Прогресс, 1990. – С.116 – 127.
17. Ивлев Л. Г. Некоторые аспекты военной политики в деятельности неформальных объединений // Новое мышление и военная политика. – М.: ВИНИТИ, 1989. – С.248 – 251.
18. Итоговый документ Венской встречи 1986 г. представителей государств – участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшейся на основе положений Заключительного акта, относящихся к дальнейшим шагам после Совещания. – М., 1989. – 37 с.
19. Какая армия нам нужна. «Круглый стол» «Огонька» // Огонек. – 1990. – № 9. – С.28 – 30.
20. Калмыков Г. Д. К вопросу о подготовке молодежи к службе в Вооруженных Силах // Новое мышление и военная политика. – М.: ВИНИТИ, 1989. – С.253 – 256.

21. Каневский Б. М., Шабардин П. М. Проблемы современной военной политики. — М.: Знание, 1989. — 64 с.
22. Ковалевський В. Перед военной реформой // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.289—305.
23. Колодиев Н. Н. Социокультурный конфликт армии и прессы в условиях реформирования Вооруженных Сил России. Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. — Курск, 2000. — 22 с.
24. Костев Г. Г. Военно – морской флот страны 1945 — 1995. — СПб.: Наука, 1999. — 620 с.
25. Красная звезда. — 1988.
26. Красная звезда. — 1989.
27. Красная звезда. — 1990.
28. Мартыненко В. Приоритеты конверсии // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.274—286.
29. Карпов Н. Пока гром не грянул... // Военный вестник. — 1993. — №2. — С.12—14.
30. О ходе выполнения Постановления ЦК КПСС от 29 апреля 1989 г. «Об освещении в центральной печати жизни и деятельности Советских Вооруженных Сил» // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 1. — С.14—15.
31. Павлов В. С. Конверсия и экономика // Экономическая газета. — 1989. — № 44. — С.6—7.
32. Первый съезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет. — Т.2. — М.: Верховный Совет СССР, 1989. — 479 с.
33. Первый съезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет. — Т.3. — М.: Верховный Совет СССР, 1989. — 448 с.
34. Потапов В. Конверсия и общество // Армия и общество. — М: Прогресс, 1990. — С.257—273.
35. Правда. — 1987.
36. Правда. — 1989.
37. Савинкин А. Армия в переходный период // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.306 — 318.
38. Сальникова Л. Перекум мечи... // Огонек. — 1990. — № 1.
39. Серебренников В. В. Армия и общество. — М.: Знание, 1991. — 63 с.
40. Силласт Г. Межнациональные конфликты и армия // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.157 — 172.
41. Уткин Б. П. Политические органы Вооруженных Сил и перестройка / / Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 2. — С.49—63.
42. Хаген Г. Размышления над концепцией НАТО // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.60 — 68.
43. Хемтчett P. США: две точки зрения // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.49—59.
44. Червов Н. Советский Союз и вопросы разоружения // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С.239 — 256.
45. Шелегаш М. П, Аляев А.В. Военно – политические аспекты безопасности в деятельности ОБСЕ // Военно – политические аспекты европейской безопасности и Россия. — М., 2000. — С.7 — 26.
46. Шеварднадзе Э. А. Судьбы мира неотделимы от судеб нашей перестройки. Выступление на 44 – й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 26 сентября 1989г. — М.: Политиздат, 1989. — 16 с.
47. Юдин Й. Вооруженные Силы и жилищное строительство // Экономика и жизнь. — 1990. — № 1. — С.11 — 12.

48. Язов Д. Т. Оборонное строительство: новые подходы. — М.: Воениздат, 1989. — 64 с.

49. Якубов А., Пулатов Т. Уходят сыновья в армию... // Огонек. — 1990. — № 10.

Сухушин М.П. Внутренние и внешние предпосылки реформирования Вооруженных Сил СССР во второй половине 1980–х годов

Рассматриваются политические, экономические и социальные предпосылки военной реформы Вооруженных Сил Советского Союза во второй половине 1980 – х годов.

Sukhushin M.P. Internal and external preconditions for reformation of the USSR Armed Forces during the second half of the 1980 s.

Review of political, economic and social preconditions for the military reformation of the Armed Forces of the Soviet Union during the second half of the 1980s.

Абакумова В. І.

Соціальні орієнтири влади у розвитку творчої інтелігенції України (1985–1991 pp.)

Досліджується практика формування матеріального достатку творчих працівників театрально-видовищних, концертних організацій системи Міністерства культури, якісні зміни цього процесу із переходом економіки країни на нові умови господарювання.

Культура, головною функцією якої є створення та збереження духовного потенціалу держави, знаходиться сьогодні у досить складному становищі. З одного боку, розвиток культури визнано одним з пріоритетних напрямків державної політики України. В той же час, законодавче визнання культури як важливої сфери розвитку суспільства не завжди відчувається на практиці. У першу чергу це стосується її фінансового та матеріально-технічного забезпечення, матеріально-го благополуччя її працівників. Вироблення рекомендацій щодо поліпшення становища вимагає обізнаності в історичному минулому питання, врахування якого дозволить уникнути небажаних дій та їх негативних наслідків. Пошук історіографічної бази цього питання не дістав позитивного результату. Тому, завданнями нашого дослідження стає з'ясування особливостей і наслідків політики влади, направленої на розвиток творчих діячів культури в період кардинального реформування радянського суспільства.

Серед художньої інтелігенції за ознакою відношення до творчої праці існують дві групи — особи вільних професій (властиво письменникам, художникам, композиторам), працюючих за гонорар і штатні працівники театрально-видовищних, концертних організацій, що перебувають на бюджетній ставці і працюють, як правило, у відомчих організаціях Міністерства культури.

З кінця 70-х років заробіток творчих працівників другої групи визначався в залежності від того, до якої групи по оплаті праці належала установа культури. Це призводило до того, що талановитий працівник, котрий трудиться в театрі, філармонії останньої категорії, одержував зарплату менш, ніж посередній митець з установи, віднесененої до першої або другої категорії. З іншого боку, за категоріями визначали професіоналізм колективу. Якщо колектив мав низьку категорію, його оминали талановиті виконавці, кожен з них мав можливість працювати в елітному колективі. Наприклад, тільки з переводом Державного заслуженого академічного українського народного хору ім. Г. Версьовки III на II групу із оплати праці керівних (адміністративних) працівників театрально-видовищних підприємств (1985 р.), стало можливим

запросити висококваліфікованих спеціалістів, що відповідали творчій діяльності колективу [1,арк.160].

Крім категоріальності установ культури, на рівень заробітної плати впливало особисті кваліфікаційні категорії режисерів, диригентів, балетмейстерів, хормейстерів, художників-постановників, завідувачів художньою частиною народних колективів, котра встановлювалася державною комісією при Міністерстві культури республіки, обласних управління культури. Присвоюючи спеціалісту конкретну категорію (I, II або III) комісія, безумовно брала до уваги творчий рівень даного колективу, особисті творчі й педагогічні якості художнього керівника, його освіту, стаж роботи за фахом. Хоча протекціонізм грав не останню роль[2,36].

Тарифікація праці працівників бюджетних організацій системи Міністерства культури відмічалась малою градацією. Особливо в середовищі культури і мистецтва це відчували молоді фахівці. Наприклад, початкова ставка більшості випускників інститутів мистецтва і культури, направлених по розподілу у відомчі організації Міністерства культури складала 110-115 крб. (реставратори, мистецтвознавці, артисти оркестрів, архітектори). Середній оклад молодих акторів театру 110-130 крб., за вирахуванням прибуткового податку, внесків залишається близька 100 крб. а як вижити якщо в сім'ї обидва актори, а якщо є діти [3,арк.34-36,68-82зв; 4, арк.163]. Така зарплата розтягувалася чи не на півжиття. Прикро й те, що специфіка галузі вимагала враховувати й не тільки рівень освіти та стаж працівника, а в першу чергу, ступінь таланту. Але диференціація посадового окладу не оперувала таким поняттям. Наприклад, зарплата актора на якого «ходить глядач» нічим не відрізнялася від посереднього колеги з такими ж освітньо-стажевими показниками. Отримуючи 85-100 крб. молодий працівник театру не мав можливості купити платівки, книги, поїхати і подивитися виставу в Москві і Ленінграді. Зарплата молодого митця залишалася далекою від його навіть скромних життєвих потреб. Зі стажем, отриманням почесних звань зарплата працівників культури і мистецтва трохи підвищувалася, але залишалася найнижчою серед всіх галузей народного господарства, навіть після перманентного підвищення, коли зарплата в середньому збільшилась з 107 крб. (1985 р.) до 143 крб. (1990 р.). Отже, розцінки, які існували, черговість їх підвищення, нетарифікованість праці не могли сприяти упевненості молоді в правильності професійного вибору.

Відомо, що заробітна плата, яка сприймається як несправедлива, спонукає знижувати трудову активність. Згубно це відбувається на результатах праці в основі яких лежить натхнення. Е. Мітніцький, головний режисер Київського театру драми і комедії зауважив, що «вимагати від художника, виплачути йому грошову допомогу замість зарплату, не можна. Де й коли йому думати про роботу, про роль. І режисер нині дедалі менше й менше звертається до зусиль актора, до глибини, на які він здатен, бо німа зацікавленості, адже актори часто, при такі зарплаті і не допускають режисера до своєї заповітної глибини...» [5,3]. В цей період повальним явищем став відхід молоді з професії – в робочі сцени, навіть овочеві магазини .

З метою заохочення найбільш видатних артистів і творчих працівників театрів, користувалися механізмом персональних надбавок. За клопотанням колегії Міністерства культури союзної республіки перед Державною тарифікаційною комісією при Міністерстві культури СРСР, встановлювалися персональні надбавки провідним майстрям музичного і театрального жанру за майстерність, гастрольні надбавки, разові концертні ставки, підвищені посадові оклади. Система персональних надбавок окрім творцям, дозволяла майже подвоїти мінімальну ставку, що при високій наповнюваності радянського рубля вигідно відрізняло матеріальне забезпечення провідних артистів, виконавців, кінематографістів. Безумовно, це був лише незначний грошовий вимір справжнього таланту. Проблема була і в тому, що матеріальний достаток приходив з віком, відходом минулої сили дарування, з погіршенням здоров'я. Піднявшись на найвищий ступінь оплати, творець довічно залишався в колективі, закриваючи дорогу молодим митцям до провідних ролей.

Досліджуваний період цікавий полярністю. На його початку в народному господарстві задля стимулюванні праці домінували суто комуністичні методи — соцзмагання, ієархія почесних звань. У 1989-1990 роках із переходом на нові методи господарювання при збереженні планової економіки з'явилися такі чинники стимулу як госпрозрахунок і самофінансування підприємств - типові елементи капіталістичної економіки. В нових умовах господарювання керівникам надавалось право встановлювати працівникам надбавки за високі творчі виробничі досягнення у межах єдиного фонду оплати праці. Розмір надбавок тепер прямо залежить від особистого внеску кожного працівника у підвищення якості роботи закладу. При цьому нові умови підвищення оплати передбачали три форми матеріальної зацікавленості: одноразова винагорода, премія, надбавка.

Вперше у творців з'явилася легальна можливість приробітку. До цього окрім творчі професії, до того ж вузьке коло осіб мали можливість так званої «халтури», наприклад музиканти (у ресторані, на похоронах). Як правило, присікання грошових доходів поза основним місцем роботи входило в компетенцію силових органів, але і самі колеги стежили за колегами. У 1985 році член донецької організації Спідки художників України Т. через приватне замовлення (мозаїка з рельєфом), яку він виконав без худради, був виключений зі Спілки [6,арк.14]. Тому, з узаконенням можливості додаткового заробітку, перед творцями з'явилися приемні перспективи. До того ж кінцеві цілі цієї діяльності гідні - домогтися прямої залежності заробітної плати всіх працівників від індивідуальних і колективних результатів праці, усунути елементи зрівнялівки в оплаті праці, різко підвищити матеріальну зацікавленість кожного у виявленні і використанні резервів ефективності своєї праці. На середину 1990 року до таких установ, що перейшли на нові умови господарювання приєдналися 57 театрів, 17 концертних організацій, 8 об'єднань музичних ансамблів, 1675 культосвітніх установ [7,арк.14].

Цікавлячись особистою думкою творців про здобутки нових умов роботи, звернемося до інтерв'ю О.Беляцького, головного режисера хар-

ківського драматичного театру імені Т.Г.Шевченка, яке він дав в перші місяці експерименту. За його думкою, нові умови роботи дали можливість діяти самостійно: «...працювати якнайкраще стало вигідно: все, що заощадили, залишається в касі. Уперше за багато років наші актори взяли премію за квартал» [8,4]. Проте ейфорія перших місяців експерименту з часом помітно спала. Аналіз документів Міністерства культури УРСР, секретаріатів творчих спілок, поглядів окремих митців дозволяє відміти, що перевод підприємств на госпрозрахунок в кінці кінців не усунув недоліків, властивих старому господарському механізму. Наприклад, всесоюзний театральний експеримент дозволив дещо підвищити рівень сплати акторів (у середньому на 15%). Та при невеликих тарифних ставках докорінно виправити становище не вдалося, бо старі інструкції і положення продовжували діяти, зокрема щодо найвищої ставки - 140 крб. Актуальним залишалося питання підвищення зарплати артистам провідних художніх колективів (хору ім. Г.Вер'овки, ансамблю імені П.Вірського, хорової капели «Думка», капели бандуристів, державних симфонічного оркестру та оркестру народних інструментів).

Крім цього, варто відзначити, що збільшення доходів за нових умов господарювання це наслідок інтенсифікації праці. У деяких театрах і філармоніях ввели поспектакльну оплату праці. В основу цієї системи покладений принцип обов'язкового виконання артистами встановлених норм виступів, а також визначення критеріїв якості виконання партій та загального художнього рівня вистави. Поспектакльна оплата та встановлення надбавок за якість посилили заохочення артистів працювати з більшим завантаженням, стимулювати роботу творчого і технічних цехів [9,арк.14]. Бажання і можливість заробити збільшило завантаженість окремого працівника. Наприклад, українські театри - участники експерименту в другому році експерименту зіграли спектаклів від 409 до 588 на рік [10,арк.22-25], при чому кожен з них перевикинав даний показник, а деякі театральні колективи майже на 100 вистав. Але коли МХАТ давав в свій час більше 200 вистав на рік, то В.І.Немирович-Данченко вважав це «страшним скандалом».

В ринкових умовах економіки, всупереч широким можливостям творчої інтелігенції поліпшити свій матеріальний стан, продовжувалося зубожіння середньостатистичного митця, йшов відтік фахівців з культури і мистецтва в комерційні структури. Так, після 1990 року середньорічна кількість працівників сфери культури скоротилася на 9 тис., мистецтва – 11 тис. за один рік [11,275]. Падає престиж професії. Головний чинник – низька матеріальна забезпеченість цієї соціальної категорії. В 1989 році зарплата артистів провідних колективів дорівнює 100-175 крб., а кооператив давав шанс заробляти 400-600. У харківському театрі не можуть заповнити вакансії в оркестрі, бо заробіток музиканта в ньому така, як і у прибиральниці [13,4]. Молода талановита актриса в одному з львівських театрів кілька років тому взявши звання заслуженої артистки республіки, не може просунутися вище планки 150 крб., це в той же час, коли оголошеннем в кафе біля театрального інституту посудомийці гарантувалась ставка 190 крб. [14,13].

Особливо загострилося почуття матеріальної незабезпеченості у працівників культури і мистецтва на грунті підвищення зарплати пра-

цівникам інших невиробничих сфер. Так, в 1987-1990 роках повсюдно закінчено підвищення оплати праці вчителів і інших працівників народної освіти, передбачене «Основними напрямами реформи загальноосвітньої і професійної школи». Продовжувалося поетапне підвищення заробітної плати працівників охорони здоров'я і соціального забезпечення. Встановлено більш високі посадові оклади професорсько-викладацькому складу вищих навчальних закладів, підвищені ставки почасової сплати праці за проведення навчальних занять.

З метою зняти соціальну напругу вийшла ухвала Ради Міністрів СРСР «Про введення нових умов оплати праці окремих категорій працівників культури» від 27.12.1989 № 1177 [15], згідно з якою ставки і оклади мали у середньому збільшитися на 3-4%, а в деяких категорій — на 50 з лишком. До виходу даної ухвали працівники закладів культури в середньому одержували зарплату вдвічі меншу, ніж трудівники, зайняті в інших галузях народного господарства. Наприклад, у 1991 році середня плата працівників народного господарства — 257 крб., органів управління — 300, сфери культури і мистецтва — 162 крб. [16,10].

Це пояснює плинність кадрів, гостру нестачу кваліфікованих кадрів. Отже, підвищення зарплати працівникам сфери культури стало вкрай невідкладною справою. Проте введення в дію нових окладів планувалося розпочати через 2 роки, за винятком районів республіки, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. Перенесення у часі підвищення ставок заробітної плати працівників культури ще більше загострило відносини митців із владою. Нарешті, для поліпшення соціального захисту в умовах ринкової економіки постановою Ради Міністрів УРСР від 6.09.1991 № 188 вирішено підвищити місячні ставки та посадові оклади до рівня середньої заробітної плати по народному господарству республіки з 1 жовтня 1991 року [17].

Між тим, гіперінфляція цін 1991 року, особливо наступного 1992 року з'їла це невеличке підвищення. У 1992 році обчислення зарплати в сфері культури йшло вже на тисячі — 95066 крб. в середньому по галузі, проте купівельна спроможність критично знизилася.

Отже, матеріальна забезпеченість митців, що перебували на службі у відомчих установах, організаціях системи Міністерства культури залишалась найнижчою протягом усього періоду відносно всіх інших галузей народного господарства республіки. Суто адміністративні важелі, такі як група по оплаті праці, до якої належала установа культури працюючого, особисті кваліфікаційні категорії митців, а також загальні категорії - освіта, стаж - формували каркас рівня заробітної плати, не залишаючи місця для врахування професійних здібностей, рівня таланту. З метою заохочення найбільш видатних артистів і творчих працівників театрів, функціонував механізм персональних надбавок, який дозволяв за матеріальним достатком вигідно вирізнятися таким особам від групи їх колег. Загалом же механізм формування рівня заробітної плати носив формальний характер з значною роллю протекціонізму.

Система оплати праці бюджетної категорії діячів культури не відповідала їх матеріальним потребам. Особливо в середовищі культури і мистецтва це відчували молоді фахівці. Господарський механізм і система оплати праці розвели в свідомості молоді цінність змісту праці і

його оплату. І тому молоді нічого не залишалося, як робити вибір між добре оплачуваною роботою або роботою змістовою, цікавою.

Перехід економіки країни на нові умови господарювання привнесли нові моменти в соціальну політику влади. В нових умовах господарювання керівникам надавалось право встановлювати працівникам надбавки за високі творчі й виробничі досягнення у межах единого фонду оплати праці. Розмір надбавок тепер прямо залежав від особистого внеску кожного працівника у підвищення якості роботи закладу. Між тим, перевод підприємств на госпрозрахунок не усунув недоліків, властивих старому господарському механізму. Збільшення доходів за такої системи це наслідок інтенсифікації праці. Експлуатація природного бажання артистів (завжди малооплачуваних) підзаробити, вело до їх перенавантаження, а театр, філармонію, хоровий колектив перетворювало на якісь комбінат, який при цьому, за висловом С.В.Данченка, головрежа Київського драматичного театру імені І.Франка, починав давати продукцію гіршої якості [18, арк. 54, 55].

В ринкових умовах економіки, всупереч широким можливостям творчої інтелігенції поліпшити свій матеріальний стан, продовжуvalося зубожіння середньостатистичного митця, йшов відтік фахівців з культури і мистецтва в комерційні структури. Дослідження особливостей цього процесу, його наслідків для вітчизняної культури має стати предметом подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.2620.
2. Довідковий стіл // Соціалістична культура. – 1989. - № 5.
3. ЦДАВОВУ. - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.2810.
4. Відомчий архів Міністерства культури і туризму України (далі – Відомчий архів МКіТ України). - Ф. 616. - Оп.1. - Спр.1773.
5. Митницький Е. Повернення до театру або про все потроху... // Український театр. – 1990. №5. – С.2-4.
6. ЦДАВОВУ. - Ф.581. - Оп.1. - Спр.2702.
7. ЦДАВОВУ. - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.3066.
8. Пошук *іде... далі буде*: Інтерв'ю з О.Беляцьким, головним режисером Харківського театру імені Т.Шевченка // Український театр. – 1987. - №4. – С.4-5.
9. ЦДАВОВУ. - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.2959.
10. ЦДАВОВУ. - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.2900.
11. Народне господарство України у 1993 році: Стат. щорічник. - К.: Техніка, 1994. – 463 с.
12. ЦДАВОВУ. - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.3073.
13. Головне – коефіцієнт корисної гії: Розмова з композитором Є.Станковичем, народним артистом УРСР, лауреатом Державної премії ім. Т.Шевченка // Музика. – 1989. - №4. – С.3-4.
14. Неволов В. У Міністерстві культури УРСР // Український театр. – 1990. - №2. – С.13.
15. О введении новых условий оплаты труда отдельных категорий работников культуры: Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от

27 декабря 1989 г. N 1177 // Собрание постановлений правительства СССР. – 1990. - № 5. – Ст.27

16. Мельник О. Дзвони надії: V з'їзд Музичного товариства України // Музика. – 1991. – №1. – С.10.

17. Про підвищення заробітної плати працівників культури та архівів: Постанова Ради Міністрів УРСР від 6.09.1991 № 188 // Собрание постановлений правительства УССР. – 1991. - № 9.

18. ЦДАВОВУ. - Ф.5116. - Оп.19. - Спр.2969.

Абакумова В.И. Социальные ориентиры власти в развитии творческой интеллигенции Украины бюджетной формы финансирования (1985-1991 гг.)

Исследуется практика формирования материального достатка творческих работников театрально зрелищных, концертных организаций системы Министерства культуры, качественные изменения этого процесса, с переходом экономики страны на новые условия ведения хозяйства.

Abakumova V. I. Social orient to power in development of creative intelligentsia to Ukraine of budgetary form of financing (1985-1991)

Practice of forming of financial sufficiency of creative workers is probed theatrically spectacle, concerto organizations of the system of Ministry of culture, high-quality changes of this process, with passing of economy of country to the new terms of manage.

Бахтін А. М.

Деякі питання стосунків Україна – НАТО

Розглядаються зasadничі принципи та основні механізми євроатлантичного партнерства, також розглядаються напрямки діяльності НАТО на першому етапі свого існування, основні етапи розвитку партнерства наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., та співпраця Україна – НАТО.

Друга світова війна закінчилася, принесши непередбачені результати її організаторам і натхненникам. Від капіталістичної системи відпала багато держав, які встали на шлях «соціалістичного розвитку». Утворилася світова система соціалізму. Світ став біополярним. Відразу після Другої світової війни США, Англія і ряд інших держав приступили до підготовки війни проти СРСР і країн соціалістичної співдружності. У 1949 році в Європі був створений воєнно – політичний блок НАТО, спрямований проти СРСР.

У 1950 – і роки держави, що входять в блок НАТО перейшли до відкритих збройних конфліктів. У 1950 році США розв'язали війну проти Корейської Народної Демократичної Республіки. У 1956 році Англія і Франція розпочали агресивні дії проти Єгипту.

У подальшому було розв'язано значна кількість локальних воїн в різних регіонах світу, країнами, що входять в НАТО.

У зв'язку із створенням НАТО, військово – стратегічні концепції тут стали вироблятися колективно, але при вирішальному голосі перш за все США.

На першому етапі США і їх партнери по блоку вважали, що при виникненні військового конфлікту, проти СРСР і країн соціалістичного табору необхідно вести тільки ядерну війну, яку вони назвали стратегією «масованого у відповідь удару», або «масованої відплати». У менш розвинених районах земної кулі передбачалося ведення локальних воєн без застосування ядерної зброї. У 1949 році – в СРСР було проведено випробування – атомної зброї, 1953 році – водневої зброї, а у 1957 році – запуск штучного супутника Землі, що поставило остаточний удар по стратегії «масової відплати» [1,325 – 326]. Чинник простору втратив своє значення, і відносній невразливості території США прийшов кінець.

У 1961 році у США одержала офіційне визнання стратегія «гнучкого реагування», незабаром також прийнята НАТО. Допускалася можливість ведення війни проти соціалістичних країн спочатку за допомогою звичайної зброї, потім з використанням тактичних, а в критичний момент стратегічних ядерних засобів. Після 1957 року Пентагон висунув теорію «превентивної війни» та попереджуючого ядерного

удару. Для досягнення цієї мети були створені угрупування стратегічних ракет, військово – повітряних сил, військово – морського флоту, протиповітряної оборони і сухопутних військ.

У 1971 році США проголосили нову модифікацію концепції «гнучкого реагування». У її основі лежать: перевага в стратегічних силах над СРСР, збільшення військового внеску партнерів США по НАТО та, ведення переговорів з СРСР лише з позиції сили. Дано стратегія мала мету закріпити керівну роль США у військових блоках.

Період після закінчення «холодної війни» та розпад Східного блоку призвів до відкриття архівів деяких країн членів колишнього Варшавського пакту, в яких зберігались унікальні матеріали. У 1999 році був започаткований проект під назвою «Паралельна історія НАТО і Варшавського пакту», під егідою якого науковці зі сходу і заходу спільно оцінюють діяльність двох альянсів в часи «холодної війни».

Традиційно вважалось, що небезпека перетворення «холодної війни» на «гарячу» була найбільшою на початку 50 – х років як слідство агресії Північної Кореї проти Південної. Як записав у своїх мемуарах Конрад Аденауер: «Сталін планував для західної Німеччини таку ж саму процедуру, як і для Кореї» [2,31].

Така інтерпретація подій ставилася під сумнів багатьма дослідниками. Впевнений у тому, що Радянський Союз ніколи не був таким завзятим ворогом, американський історик чеського походження Войтех Мастіні, зробив у своїй праці висновок про те, що Сталін сам боявся неминучого нападу західних держав на східну Європу, який на його думку, мав відбутися внаслідок серії поразок Заходу в Кореї. У результаті, вважав Мастіні, те, що іншими розглядалось як заклик до підготовки нападу на Захід, фактично мало інтерпретуватись як заклик до підготовки захищати Схід [3].

Протокол Московського січневого засідання 1951 року, під головуванням міністра Збройних сил Румунії Еміля Боднараша, що був знайдений у Бухаресті, підтверджує оборонний характер намірів Сталіна.

Така інтерпретація підтримується тим чинником, що у ті часи ніяка підготовка до вторгнення у Західну Європу на справді не велася протягом 50 – х років усім армії Європейських комуністичних країн були зосереджені на територіальній обороні. Нещодавно знайдені у Польщі документи являють собою більш вагомий доказ оборонного мислення Східного блоку в ті часи. План бойових дій польської армії, який був підготовлений у 1951 році під головуванням тодішнього міністра оборони Польщі, радянського маршала Костянтина Рокосовського, чітко ґрунтувався на припущені про неминуче військове вторгнення із заходу, а тому увага в ньому була зосереджена на обороні польської території [4,31]. Парадоксально, але в ті часи, коли на заході панувала ідея радянської загрози, східні військові планувальники не думали ні про що інше, ніж про стримування неминучого, на їхню думку, західного вторгнення.

Як бачимо, з наведених прикладів радянські наміри не були такими вже амбіційними, як раніше вважалось, Сталін не збирався повторювати в Європі корейський сценарій, проте ніхто не може сказати, якими були б його плани, якби НАТО не існувало.

Перехід від оборонного до наступального мислення у Варшавському пакті відбувся, як це не іронічно, після смерті Сталіна, як традиц-

йно вважались часами поліпшення відносин між Сходом і Заходом. Це було пов'язано з переоцінкою ядерної зброї. Лише після смерті Сталіна військові стратеги почали обговорювати наслідки ядерної війни саме тоді, коли ядерна зброя стала наріжним каменем доктрини масованого контрудару НАТО [5]. Як вважає Мастіні у своєму дослідженні, НАТО було не тільки супротивником, але й моделлю розв'язання однієї кризи Варшавського пакту [6].

Різниця між НАТО і Варшавським пактом була не тільки очевидною, але й визначальною. НАТО було створено за бажанням урядів країн західної Європи і, попри незаперечливе лідерство США, це було об'єднання рівних. І навпаки – Варшавський пакт, в якій інші учасники,крім СРСР з самого початку мали мінімальний вплив. На справді, коли лідер СРСР Микита Хрущов створював Варшавський пакт у 1955 році, нібито у відповідь на вступ Федеративної Республіки Німеччини до НАТО, це рішення було насамперед тактичним кроком. Пропонуючи одночасний розпуск обох альянсів, Хрущов сподіався позбутися НАТО, водночас зберігаючи систему двосторонніх оборонних угод з країнами східної Європи. Коли перші спроби реформування не принесли жодних реальних результатів, коли східноєвропейські союзники дедалі більше втягувались у ситуацію, коли вони зобов'язувались розділяти ризик радянських авантюр, не маючи при цьому ніякого права голосу.

У 1962 році внаслідок кубинської кризи, Бухарест таємно повідомив Вашингтон про те, що Румунія бажає залишитись нейтральною у випадку ядерного конфлікту. Коли останній радянський лідер Михайло Горбачов спробував надихнути нове життя у східний блок, його сподівання на об'єднання альянсу рівних, побудованого за західним зразком, і тільки «піддили масла у вогонь» і прискорили розпад Варшавського пакту. А наприкінці ХХ ст. відбувся розпад Радянського Союзу і колишні його радянські республіки отримали незалежність.

У 1991 році здобула свою незалежність Україна, вона успадкувала надмірну кількість бойових підрозділів, військової техніки та військових об'єктів, а також значну частину оборонно – промислового комплексу колишнього Радянського Союзу. Понад десятиліття Україна робила все можливе, аби адаптувати цю спадщину до своїх потреб – потреб великої європейської держави, де розвивається демократія та ринкова економіка.

Сьогодні Україна перейшла на новий етап – розвиток власне української моделі Збройних Сил, яка стовідсотково відповідала б сучасним вимогам у галузі безпеки та розвивалася у руслі демократизації суспільства й відповідно до економічного потенціалу країни.

Але однієї лише оборонної реформи недостатньо: для ефективного реагування на сучасні нетрадиційні загрози слід провести реформу усіх структур безпеки. Ця реформа – одна із запорук розвитку в Україні демократичних політичних інституцій та процвітаючої ринкової економіки, а отже – важливий елемент національного розвитку України та її руху до інтеграції в євроатлантичні структури.

Підтримка яку НАТО надає Україні стосовно проведення реформи структур безпеки і оборони, багатостороння.

Розглянемо основні етапи розвитку партнерства:

1991 рік – перше засідання ради північноатлантичного співробітництва.

1994 рік – започаткування програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) початок роботи місій країн – партнерів у НАТО.

1995 рік – міжнародний координаційний центр починає працювати в SHAPE.

1996 рік – партнери беруть участь у діяльності сил НАТО, сформованих для впровадження Боснійської мирної угоди.

1997 рік – перше засідання Ради Євроатлантичного партнерства (РЕАП) в Сінтри (Португалія).

1998 рік – створення Євроатлантичного центру координації реагування на катастрофи і Відділу реагування катастрофи.

1999 рік – три країни – партнери Чеська Республіка, Угорщина та Польща – вступають до НАТО.

Країни – партнери беруть участь у розгортанні Збройних Сил в Косово під керівництвом НАТО.

2001рік – 12 вересня відбувається засідання РЕАП, на якому засуджено терористичні напади на Сполучені Штати і прийнято рішення про боротьбу з тероризмом.

2002 рік – після проведення комплексного перегляду на Празько-му самміті прийнято рішення про посилення ролі РЕАП і ПЗМ. Започатковано план дій партнерства проти тероризму.

2003 рік – країни – партнери надають свої сили для формування Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані, керованих НАТО.

2004 рік – сім країн – партнерів – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія – приєднуються до НАТО [9,8].

На Стамбульському самміті ухвалюється щодо подальшого зміцнення партнерства.

Започатковано план дій партнерства, щодо розбудови оборонних інституцій.

2005 рік – під час самміту усі країни – члени НАТО погодилися зробити внесок у роботу місії НАТО з підготовки безпеки у Іраку та розширити операцію під проводом НАТО в Афганістані.

2006 рік – неформальні переговори міністрів оборони країн – членів НАТО з питань оборони у Таорміні.

Самміт НАТО у місті Рига, (Латвія).

Тепер розглянемо, що стосується саме розвитку відносин Україна – НАТО.

1991 рік – Офіційні відносини між Україною і НАТО встановлюються, коли Україна вступає в Раду північноатлантичної співпраці (пізніше перейменованій у Раду євроатлантичного партнерства), відразу після розпаду Радянського союзу і отримання її незалежності.

1994 рік – Україна стає першою державою – членом Співдружності незалежних держав (СНД), що приєдналася до програми НАТО «Партнерство за ради миру» (ПРМ).

1996 рік – Українські військовослужбовці прибувають до місця служби у Боснії і Герцеговині у складі миротворчого контингенту під керівництвом НАТО.

1997 рік – У Києві відкривається Центр інформації і документації НАТО для сприяння розумінню переваг співпраці Україна – НАТО.

У липні у Мадриді (Іспанія) проходить зустріч, на якій держави – члени Альянсу і Україна офіційно підписують «Хартію про особливе партнерство», що заснувала Комісію співпраці Україна – НАТО.

Україна створює дипломатичне представництво при НАТО.

1998 рік — створюється Сумісна робоча група по оборонній реформі Україна — НАТО.

1999 рік — у Києві відкривається Бюро зв'язку НАТО, покликане полегшити участь України в програмі ПРМ і сприяти її реформам за допомогою контактів з Міністерством оборони і іншими українськими відомствами.

На місце служби у складі миротворчого контингенту під керівництвом НАТО у Косово прибуває польсько — український батальйон.

2000 рік — український парламент ратифікує «Угоду про статус військ (сил) ПРМ».

2002 рік — у травні президент Леонід Кучма оголошує про те, що Україна ставить перед собою мету вступити до НАТО. На зустрічі Комісії Україна — НАТО в Рейк'явіку (Ісландія), міністри закордонних справ підтверджують намір вивести свої відносини на якісно новий рівень.

Це призводить до розробки «Плану дій Україна — НАТО», який потім затвердили міністри закордонних справ на зустрічі Комісії Україна — НАТО в листопаді у Празі (Чеська Республіка).

2004 рік — Україна підписує угоду з НАТО про стратегічний повітряний простір [10,1 – 3].

Восени — члени НАТО уважно стежать за політичними подіями навколо президентських виборів на Україні і «Помаранчевою революцією». Вони підkreślують важливість дотримання прав на вільні і справедливі вибори і відкладають заплановану на грудень зустріч Комісії Україна — НАТО на рівні міністрів.

2005 рік — у лютому, члени альянсу запрошують обраного президента Віктора Ющенка на зустріч у верхах в штаб квартирі НАТО. Вони оголошують про те, що підтримують його плани по проведенню масштабних реформ і ухвалюють рішення переорієнтувати співпрацю Україна — НАТО — у відповідність з пріоритетами нового уряду.

У квітні на зустрічі Комісії Україна — НАТО на рівні міністрів закордонних справ у Вільнюсі (Литва) держави — члени НАТО і Україна оголошують про початок «Посиленого діалогу про плани України вступити до НАТО» і приймають пакет короткострокових заходів, покликаних підсилити підтримку ключових реформ в Україні.

У грудні на зустрічі Комісії Україна — НАТО в штаб — квартирі НАТО міністри закордонних справ держав — членів НАТО роблять акцент на тому, що подальше просування України по шляху євроатлантичної інтеграції, залежатиме від конкретних, вагомих результатів у реалізації ключових реформ.

2006 рік — у березні генеральний секретар НАТО вітає проведення вільних і справедливих парламентських виборів, які сприяють розвитку демократії на Україні [7,3 – 5].

Початок посиленого діалогу з Україною — ясне підтвердження того, що члени НАТО підтримують плани України, щодо євроатлантичної інтеграції. Це не гарантує запрошення вступити до Альянсу, оскільки подібне запрошення повинне ґрунтуватися на успіхах самої України в проведенні ключових реформ.

Розглянемо які ж вимоги, повинна виконати країна до вступу в НАТО.

Згідно дослідженню про розширення НАТО, реалізованому в 1995 році, всяка країна, яка прагне вступити в НАТО, повинна виконати ряд ключових вимог.

Ці вимоги включають:

- реально діючу демократичну систему, засновану на ринковій економіці;
- політику відносно меншин, відповідну керівним вказівкам організації по безпеці і співпраці в Європі ;
- прихильність принципу мирного врегулювання суперечок з сусідніми державами;
- здатність і готовність вносити військовий внесок до північно-атлантичного Альянсу і досягти оперативної сумісності з озброєними силами інших держав – членів;
- прихильність демократичним військово – цивільним відносинам і інститутам [7,7].

Кінцева мета співпраці між Україною і НАТО – перетворення України в демократичну, процвітачу державу з сучасним оборонним сектором, повна інтеграція з Північноатлантичним союзом.

Україні необхідно зосередити свої зусилля на подальшому виконанні зобов'язань по реформах в таких областях, як зміцнення демократії, правової держави, прав людини і ринкової економіки, боротьба з корупцією і реформування Збройних Сил.

На теперішній час, багато хто в Україні як і раніше, підозріло відноситься до НАТО і пов'язує її із стереотипами часів «холодної війни».

Може це і невипадково, розглянемо останню подію – операцію НАТО у Іраку. Що ми бачимо?

Головною офіційною причиною проведення зазначененої операції, за словами вищого керівництва США, стало чергове порушення Іраком співробітництва зі спецкомісією ООН з роззброєння.

Після поразки Іраку у війні з коаліційними військами на чолі з США, з'ясовується, що Ірак не виготовляв ніякої хімічної, біологічної зброї, отже основна мета президента Д.Буша – нафтovі запаси Іракської держави.

Які демократичні перетворення проведенні, як виконується принцип світового врегулювання, де прихильність демократичним відносинам?

На сьогодні – в країні хаос і беззаконня, щомісячно в країні гине більше дві тисячі мирних громадян, у тому числі і дітей, безробіття, економічна і бензинова криза, спекуляція, порушення прав людини.

Питання – яка наступна держава, де НАТО створюватиме свою «демократію»?

На даний час Сполучені Штати займають настільки домінуючу позицію в сучасному світі, що єдиний спосіб для Європи вплинути на їх поведінку – бути вірним союзником цієї держави і не дозволяти собі ані слів публічної критики на її адресу, це перший погляд, так званий «погляд Блера»

Другий – «погляд Ширака» – базується на тому, що Європейський союз та Сполучені Штати мають різне бачення світу, а тому Європа має переслідувати власні цілі і створювати власні ресурси комплексної обороноспроможності.

Надумку Фрейзера Камерона – керівника досліджень Центру європейської політики, Брюссель, не має жодного сумніву у тому, що у довгостроковій перспективі Європа має стати на позицію Ширака [8,16].

Чому? По – перше тому, що Європейський Союз та США справді мають різне світобачення, зокрема, що стосується боротьби з тероризмом «країн парій», таких як Іран, арабо – ізраїльського конфлікту, підтримки багатосторонніх реформ тощо.

По – друге американські війська знаходяться в Європі понад 50 років. Ніхто не може проаналізувати коли вони повернуться додому, але на певному етапі це відбудеться. Отже було б передбачливо вже зараз починати планування на такий випадок і робити це так, щоб Європа перебрала більше відповідальності за власну безпеку та безпеку своїх сусідів. По – третє, у багатьох галузях Європейський Союз вже є учасником глобальних процесів. Для більшої ефективності цієї участі він потребує посилення власної обороноздатності [11,15 – 16].

На даний час Маастрихтський договір поклав початок спільній зовнішній політиці та політиці безпеки Європейського Союзу.

Європейський Союз прийняв також пропозицію Франції та Великої Британії щодо створення Сил швидкого реагування та усунення недоліків обороноспроможності, які проявлялися під час кризи у Косово.

Нещодавно, попри розбіжності позицій стосовно Іраку, Європейський Союз розпочав виконання трьох місій з підтримки миру у Боснії – Герцеговині, Македонії та Конго.

Що це означає для майбутнього НАТО? Відтоді як розпався Радянський Союз, Альянс щосили намагається віднайти себе заново. Розширення НАТО до 26 країн – епізод з «мертвим папугою» з комедії Монті Пантона, і нема сумнівів, що згодом деякі з нових країн – членів запиataють себе: а чи не в мертву організацію вступили?

В цілому зусилля Вашингтону у сфері миротворництва спрямовані на вирішення головної задачі – подальше укріплення політичних, економічних та воєнно – стратегічних позицій США у різних регіонах світу і підтримання тим самим іх статусу супердержави з глобальними інтересами та сферою відповідальності [12,18].

Тому на думку автора, Україні краще вступити до Європейського Союзу, який ніколи не матиме можливостей «проекції сили» на рівні США, оскільки вони йому не потрібні. Отже, майбутнє саме за Європейським Союзом.

Література

1. Военная история . – М., 1984.
2. НАТО – ревю//голаючи нові загрози безпеці //Брюссель – зима 2001/2002.
3. Холодна війна та радянська небезпека і роки правління Сталіна / Cambridge University Press, 1996.
4. НАТО – ревю. //Долаючи нові загрози безпеці// Брюссель – зима 2001/2002.
5. Інтернет : www.isn.ethz.ch/php
6. Вчення від ворога: НАТО як модель для Варшавського пакту./zurccher Beitrage zur Sicherheitspolitik and Konfliktforschung. – 2001 – № 58.
7. Україна – НАТО. – К, 2005.
8. За і проти // Дебати з питань Євроатлантичної безпеки// Брюссель – 2003.
- 9 . Безпека через партнерство. – Брюссель , 2005.
10. Украина – НАТО: усиленный диалог // Брюссель , 2005.

11. За і проти// Дебати з питань Євроатлантичної безпеки// Брюссель – Бельгія, 2003.

12. А.Холмогоров. О некоторых подходах США к миротворчеству.// Зарубежное военное обозрение. – 2004. – №11.

Бахтин А.М. Некоторые вопросы отношений Украины – НАТО

Рассматриваются принципы и основные механизмы евроатлантического партнерства, также рассматриваются направления деятельности НАТО на первом этапе своего существования, основные этапы развития партнерства в конце XX – начала XXI в., и сотрудничество Украины – НАТО.

Bahtin A.M. Some questions of relations are Ukraine is NATO

This article reveals principles and main mechanisms of the Europe – Atlantic partnership. Directions of NATO activities on the first stage of its existence, principal stages of partnership development of the end of XX – of the beginning of XXI century, the partnership Ukraine – NATO are also contemplated in the article.

Кривошєя О. В.

Тестамент Івана Волевача як історичне джерело

Аналізуються еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі тестаменту генерального обозного Івана Волевача 1650 року.

Тестаменти чи заповіти є важливим історичним джерелом приватно – правового походження [1,357], які мають високу ступінь інформативності і репрезентативності. В архівосховищах зберігається їх значна кількість, але попри велике значення як джерела, вони використовуються досить рідко як попередниками [2,92 – 117], так і сучасними дослідниками [3]. В статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі тестаменту генерального обозного Івана Волевача 1650 року [4,58 – 60]. Духівниці мали таку внутрішню структуру: інвакація, інтитуляція, нарація, диспозиція, карабарація, кінцевий протокол, субскрипція.

Початковий протокол досліджуваного нами тестаменту розпочинався такою інвакацією: «Во имя отца и сына и светаго духа, Святия живоначальния неразделимия тройца, стаетсѧ речь у вечность. Аминь» [6,27]. В інтитуляції тестаменту Волевача «Я, раб божий Иван Тихонович Волевач, обозний Войска Запорожского, обиватель чигринский» засвідчується ім'я, титул і місце проживання.

Нарація засвідчує обставини справи з вказівкою випадку написання тестаменту: «будучи мне от господа Бога хоробою обтеженному, и лежачи на смертной постели при конци житие моего, пишу сей мой тестамент» при чому вказується на добровільний і правоспроможний характер цього запису «за доброй памети и з уласного розуму моего, будучи ни от кого ненамовленний и непримущен, леч з доброй воле своей, напреддушу свою грешную полешаю господу Богу, а тело мое ко погребению земному, отдаюся у вечную опеку по воле божеской и матери его же, споручници Рода христианского, что теж з доброй воле моей, з убогого имения моего рухомого сим тестаментом стверждаю кому що записал нижей сего тестамента явствует напродъ», – писалось у заповіті Волевача [6,27 – 28].

Основна частина заповіту – диспозиція – містить розпорядження стосовно розподілу майна. Автор стверджував: «А что где якого грунта имеется, предковские и мною куплею набитие заходи, то все откажую тож жене своей Парасковеи да сину Якову», а також «жене моей Парасковеи з сыном Яковом двор зо всеми принадлежимостми господарскими рухомой ведщи, яко то з сребрными посудки, грошами всякой монети, з одежою ценою и збожжам, з оружем и всею зброею, футори ж зо всяkim бидлом, з конми, рогатим бидлом и овцами, винницы з казанами, також и броварь з казаном, солодовню, мелници, едни на Ирклее, а другие на Суботовки речки, пасека з пчелми у провороте леса Чуты, а то вижеписанние угодия Барабашевские». Як бачимо, на початку Національно – візвольної війни Волевачу перейшли маєтності Барабаша – не названі хутори, а токож млини на річках Ірклії – правій притоці р. Тясмин і Суботівці, а також пасіку. Маємо вказівку на втрачений універсал Богдана Хмельницького стосовно отримання маєтностей колишнього гетьмана Барабаша: «вижеписанние угодия Барабашевские наданни мне за войсковую службу его млюстью паном Богданом Хмельницким гетманом у вечность з ласки его и всего Войска Запорожского» [6,27 – 28].

Іван Волевач вказував на чотири шляхи формування своїх статків: батьківські надбання, спадок по безпотомному брату Андрію («И с опокойного брата моего середулшего Андрея, яко безпотомного, и он по ласце своей братаней все на его спалие предковские грунта и отческие мне при конци жития у вечность отписал»), гетьманським універсалом надані, «мною куплею набитие» [7,114]. Батько заповідача Тихоній Федорович Волевач протягом життя набув:

- «На Чутце предком набитие грунта и поселение людей, и футор, як в отческой духовной описано» [7,114].
- «Над Яничем лес з пасекою, сенокосами, с пахатним полем, предковские» [7,114].
- «На Чуте сенокоси и пахатное поле предковское» [7,114].
- «В Войтовом селе и Калантаеве сенокоси, пахатное поле предковское ж» [7,114].

I. Волевач розкрив і свої купівлі:

- «А тот лес куплен зо всеми принадлежимостми с поселением людей у Максима Михайловича, жетеля чигринского за две тысячи коп доброй монети без десяти» [7,114].
- «Другий же лес мною куплен у Хведори Андреевой, тож жителки чигринской, за пять сот коп грошей доброй монети литовской лечби к своему ж з сенокосами, степом к реце Макаровце и Ингулцю, с плесами рибними и зверинными ловле, где гребля на Ингулце с поселением людей и с хуторищем, и на тие грунта запис имеем» [7,114].

– «Якіе же грунтовие с поселением людей и без поселения, жене з сыном Яковом в сей духовной ниже описанно: Волевачевские восемь байраков, також и пасека з пчелми, сенокоси по обидва боки Цибулника и пахатное поле с поселением людей, футор, тамо ж де степное поле и тот вижеписаний грунт понад речкою Цибулником, взявши з низшої голови от жбира, где могила, и от Грузкой балки, и от малого Круглого озерца вгору до скель, где и млин мною за кошт построен, футор на Березовце з степом и сенокосами и пасеками и з бидлом, Плоский лес

куплею мною набитий, на який и запис имеемо, и тамо пасек две з пчелми» [7,114].

— «За Днепром в городку Потоку два млина: мною куплений един в трех колах, ставилом лежниковим, в Стефана Сеницкого посередку млинов, а другой крайний от места в чтирох колах з влаклом в Тимка Миколаевича, на якие и записи имеем» [7,114].

Іван Волевач назвав п'ять спадкоємців: дружину, сина і двох доно́жок — одну заміжню («Зятеви же моemu, а мужу Марииному, Гаврилу Коробце, два десят кобил из жеребцев гнедим турецким, да пять коней верховых за всим убором козацким, янчарок добрих пять, панцир дощатий из щитом, а ежели що походить, жена моя, а их матка, и болше уделит, що изволе себе» [7,115]) і одну удову («А дочце Марии пять тисеч коп доброй монети грошей з двома унуками, и ей дочерми Вацкою и Ганною, и по десеть фунтов сребра, да футор зо всеми принадлежимостми будучий на Шабельниках з божжим, з бидом рогатим и овцами, пасека на Опанасовце с пчелми дочци же моей Марии» [7,115]), а то́кож племіннику («Братаничу же моему Якиму Антоновичу пару добрих верхowych коней, един сивий маство, а другой гнедий татарский зо всею зброею, ронзчик злоестий с каменцями, янчарок под сребром две, кобил десять з жеребцем сивим лядским, панцир колчатий з золотескою мисюрою и карбаси, тисеча коп грошей» [7,115]).

Старший брат Івана Антон Волевач у тестаменті названий покійним. Син Антона Яким до повноліття знаходився під опікою дядька Івана, а 1640 року отримав батьківський спадок («А старшого опокойного брата моего, Антона, син его в опеку нам покойним вручен бил до зросту мне, якого як опекун приведши его до разуму и всю субстанцию покойного брата моего и его отца, Якиму, братаничеви своему, додержавши ву власти прилюдне вручил в року шесть сот четыре десятом, на что от него, Якима братанича, и квит имею» [7,114]). У козацькому реєстрі 1649 року Антон Волеваченко фіксується [6,28], але його місце засвідчує, що це відносно молода людина, тому ідентифікувати його з Антоном Тихоновичем не вважаємо за можливе. Це інша людина, можливо, старший син Антона, тобто Антон Антонович, який отримав батьківський спадок ще за життя останнього.

Волевач вказував на чотири церкви у Чигирині: «На церкви же, Спаскую, Пречискую, Петровскую и Николскую, на все чтире, по тисечи коп грошей, да на повиновение свещенником спаскому чигринскому отцу протопопе Пеште коп сто, пречискому, святопетровскому и николскому по три десять коп» [5,7], Я.Чарниш взагалі не згадував жодної церкви і ми не має додаткових даних, щоб якось пояснити цей факт.

Караbaraцією (звісткою про підтверджуючі знаки) є наступна частина заповіту: «К сей же духовной упросилем его мости пана Зеновия Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского, яко своего покровенного, подпись руки и с приложением печати войсковой гетманской» [7,115 зв]. Наявність свідків була обов'язковою «При котором писанию и правованю сей духовной моей били люде добрие и вери годние» [7,114 – 115 зв]. У заповіті свідками перераховані священик пречистенський чигиринський Стефан Яремійович і два покозачених шляхтича Богдан Пешта і Федір Коробка, перший з яких був хоружим військовим, а другий – отаманом городовим чигринським. Коробка зга-

дувався у реєстрі 1649 року серед значного військового товариства [6,28]. «Сей вищеписанній, з доброй памяти моей учинений, тестамент утврждаю бут вечно при своєй силе и для того на нем своеручно подписуюсь и о подписи свидетелей нижеподписавшихся» [4,19].

Кінцевий протокол (datum) засвідчив час написання документу: «Писан сей тестамент священником пречиским Стефаном Еремеевичем року божого тисеча шесть сот пять десятого, м-ця ноября второго» [7,115 зв.]. Місце написання визначається дотично через вказівку пречистенського священика чигиринського як Чигирин. Слово «дня» упущене переписчиками, так як сам текст дозволяє це зрозуміти. У тестаменті Я. Чарниша кінцевий протокол передує інтитуляції і кара-барації: «тако же по написаню сего тестаменту сторонного человека упросил. 1745 года, декабря двадцать семого дня» [4,19].

Стосовно субскрипції збереглася лише її частина – «Богдан Хмельницкий, рука власна. /Место печати Богдана Хмельницкого/» [7,115 зв.]. Переписчики залишили поза увагою притиснені до тестаменту печатки (вірогідно, вони були, бо Пешти і Коробки – шляхтичі) і підписи.

Його онук Антін Якович козацьку службу розпочав в Миргородському полку з 1700 року [8,216] і згодом став сотником потоцьким (? – 1719 – ?) і 1 – м осавулом полковим миргородським (1721 – 1738). В 1722 році отримав від полковника Апостола 11 дворів в м. Поток [9,12]. Був у кримському поході (1735), під Азов (1736) [10,арк.28], в кримському поході (1737) [10,арк.29]. Абшитований полковий осавул (1738 – 1742 [11,арк.4] – ?)

Джерела та література

1. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002.
2. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания // Историко – литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891 – 1916). – Л., 1924.
3. Барловська А. Духівниці XVII – XVIII ст. як культурно – історична пам'ятка // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 54 – 59; й ж. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 33 – 36; Попружна А. До соціально – побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII – XVIII ст.) // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 245 – 250; Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII – XVIII ст.) // Матеріали науково – практичної конференції «Культурно – релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин, 2006. – С.171 – 175;
4. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С.58 – 60.
5. Любецкий архив графа Г.А.Милорадовича. – Вып. 1. – К.: Университетская типография, 1898. – 256 с.
6. Кілеско С. Чигирин – гетьманська столиця // Київська старовина. – 1995. – № 5.
7. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995.

8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т.І.
9. Барвинский В. Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка. 1729—1730 г. — Полтава, 1912.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві — Ф.1501. — Оп.1. — Спр.58.
11. Там само.— Ф.102. — Оп.2. — Спр.9.

Кривошєя Е.В. Тестамент Ивана Волевача как исторический источник

Анализируются эволюции внутренней структуры завещаний на примере тестамента генерального обозного Ивана Волевича 1650 года.

Krivosheya Ye.V. The Testament of Ivan Volevich as a historic source

Analyses of evolution of an internal structure of testaments illustrated with the testament of Ivan Volevich, train general, 1650.

Кривошєя В. В.

До тенденцій розвитку української політичної думки в XVII – XVIII ст.

Розглядаються особливості розвитку політичної думки XVII – XVIII ст. в різних історичних періодах; основні теорії, які панували в тогочасній історіографії.

Генеалогія роду-народу була однією з головних проблем, що свідчило про панування сарматської ідеології. У зв"язку з цим професор М. Корпанюк звернув увагу на той факт, що у матеріалах генерального писаря Семена Голуховського на противагу польським літописцям вказується, що Рус не є онуком Ляха, а руси знані перед ляхами [1].

«Літописець» Дворецьких охоплював період з 1340 року по 1672 рік. Автор літопису розрізняв Україну, Поділля і Волинь: «1647 Хмельницького хотіли зят, же взял того року писмо у короля Владислава быт[ъ] ляхов и з України выгнат их», а «Козаку, що хотіли, король им позволив, а ордам грошей часть дав, а в остатку Волын и Подоля в половин отдав» [2,229]. Уточнюється поняття «Україна» терitorіально «з усею Україною по обоих сторонах Дніпра будучою» [2,229].

Літописці були реєстраторами фактів, але подекуди піднімалися до описовості подій. При написанні твору Ф. Софонович спирається на власну оригінальну концепцію історії України, згідно з якою будувалася композиція «Кройніки», оцінювалися конкретні факти. Ф. Софонович визначав такі етапи в історії батьківщини: Київське князівство; Галицько-Волинське князівство; українські землі у складі Великого князівства Литовського; українські землі під владою Речі Посполитої; період боротьби українського народу проти Речі Посполитої. Отже, в основу цієї періодизації було покладено типове для феодальної історіографії уявлення, яким пояснюється підвищений інтерес Ф. Софоновича до воєнно-політичної та церковної історії Русі, а потім України.

Головна увага Ф. Софоновича була присвячена Київській Русі (понад 70 % обсягу «Кройніки»).

Згадуються свої князі — легендарні Рус, Кий, Щек, Хорив, Рюрик, Синеус й Трувор. Хоч Ф. Софонович з повагою ставився до легендарного оповідання про закликання варягів, яке було зафіковане у давньоруських літописах, він, проте, віддав перевагу легенді про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, котрих розглядає як перших київських князів, а отже, і всієї Русі. «князи уже руски въ гисториях написаны: три браты Кіи, Щик и Корева и сестра ихъ Либеда, потомки Иафетовы и сн?а его Мосоха, внука Ноева». Таким формулуванням Ф. Софонович поєднав місцеву легенду про заснування Києва з біблійною.

Ф. Софонович сприйняв теорію «Галич — другий Київ», яка відбилася у Галицько-Волинському літописі — складовій частині Південноруського зводу кінця XIII ст. Виходячи з неї, Ф. Софонович розглядав галицько-волинських князів як нащадків великих князів київських і описав їх з особливою любов'ю.

У «Кройнїці о початку и назвиску Литви» виразно відбилися антикатолицькі і антиуніатські погляди Ф. Софоновича. Він вбачав можливість князювання на престолі Великого князівства Литовського у XIV — XVI ст. князів Острозьких, або іншого православного роду.

Характеризуючи генеалогію слов'янства, Ф. Софонович писав: «народы славенский имена мают болгарский, руский, полский, готский, вандалский, ческий, сербъскии и прочии, всѣ словенского языка», а «россиянами и земля ихъ Россия от широкого ихъ по свѣту розсияния назвалися». Описував він пращурів українців так: «Рус, который к полу-дню засѣли, розно назвалися: едины назвалися поляне, который в полях сѣли, гдѣ тепер Кі? въ сидит, други назвалися древлянами, который сѣли межи лѣсными деревлями, што мы Полѣсемъ называемъ. Други сѣли межи Припетю и Двиною, и тыи назвалися роговичи^М, /6/ и иниші сѣли по Деснѣ, по Сеймъ и по Суле рекахъ, и назвалися сѣверѣ, ини над Богомъ рекою, и назвалися вятичѣ, и город свои назвали Вятичи. Други сѣли тамъ, где Днепръ і Волга починаются, и назвалися кривѣчи, город ихъ головныи Смоленскъ. И иниші народы руский сѣли к полночиширо-ко над озеромъ Ильмерем, и назвалися илмери. Тыи над Волгою рекою збудовали великий город и назвали его Новгород. Варяги называлися на-роды, который за морем Балтицким, по-руску Варяжныи названныи, были^Н, и мѣсто ихъ славное, Варагиою названое, з которых первыи кн?зи до Новгорода Великого взяты суть, /бзв./ и от нихъ Рус назвалася. А пред тымъ над Русью пановали и данъ брали на полянах и на сѣверахъ, и на вятичахъ козаре по бѣлоу бѣлце, и на кривичахъ, и на инишихъ, имъ при-леглыхъ, брали данъ вараги приезжаочи. Потом не въехотѣли имъ дава-ти, отгнали ихъ печениги и половцы». Автор вважав, що з поляками руси рівні: «Лехъ албо поляки едного поколѣння суть з русю, потомки Иафета, сн?а Ноевого, языка словенского. Обои тыи народове были и до сего часу суть битныи і в воинахъ славныи, і всѣмъ народомъ страшныи».

Варто відзначити внесок Ф. Софоновича в розвиток історичної географії українських земель. З сторінок його літопису дізнаємося, що «кн? зем Кориатовичемъ, сн? овьцомъ своимъ, Але?андру, Костянти-ну, Федору и Юрью, Подолье отдалъ въ державу. Который опустѣли побудовали мѣста Бакоту, Смотричъ, Каменецъ, такъже Браславъ, Винницу, Межибожъ, Хмелникъ, Трембовль и инишии», «Свидрига-ило, з воискомъ пошовши, Винницу, Скалу, Браславль и Червоногородок взял; на Подолью надто буриль волости Лвовьскии и Трембовльскии».

Татарські набіги залишаються і у Ф. Софоновича однією з важливих сюжетних ліній літопису: «Року 1505 татаре в Литвѣ много попустошили, самых неволников сто тысяч и побравши», «по спустошению Подоле от татарь, гды силы рускии ослабили, Литва, татарь выгнавши, опановала Подоле».

В сюжетах присвячених взаєминам з Московською державою на перше місце виходять польсько-московські протиріччя, а роль козацтва у цьому протистоянні ігнорується. Так, «1563 Іван Василевичъ, цръ московскии, з великою потугою под Полоцкъ пришовши, взял мѣсто Полоцкъ», «1568-г Жигмунтъ Августъ, зобразивши воиско великое барзо, пошол на Москву», «Року 1604 Дмитрия, котрой повѣдалъ себѣ быти царевичемъ, с Польскою кнѣзь Ружинскій проводиль до столицы на царство Московское. Нимъ он пришолъ, нѣкоторыи ему приязныи маскали убили цръ я своего власного Феодора Борисовича и его царицу Марию Годунову, а Дмитрия того приняли за цръ я».

Козаків автор розглядав по-перше, як борців проти унії, по-друге, ворогів поляків — захисників унії, по-третє, як ворогів турків, і почетверте, як хоробрих як воїнів. Перша згадка про козацького гетьмана прямо пов'язується з виникненням унії: «Року 1597 Наливаенко, гетман запорозкии, воиско зобразивши, Литву плюндровал, шляхту забивал, унії не любячи», проти ж запорожців «гетманъ корояныи Жолковскии з воискомъ полскимъ пошовши на Украленѣ». Такі польські експедиції в Україну явище звичайне для літописання того часу: «Року 1637-г гетман коронныи Потоцкіи з воискомъ полскимъ ходил на казаков за ихъ бунты и декабрия, 6-г днѣ я, под Боровицею розгромилъ». Дещо раніше літописець фіксує таке: «Року 1630 гетман казацки Тарас, собравши воiska, збунтовался на поляковъ. Против которого гетманове коронныи з воискомъ пошли и под Переясловлем воину точили». При чому Ф. Софонович відзначав «немало полского воиска козаки побили». Героїзм козаків особливо демонструється у їх боротьбі проти ворогів православ'я турків, при чому це здійснюється у порівнянні з поляками: «Натягло тежъ и казацкое воиско з гетманом Сагоцдачным. Поляки рознес подездами, герцами и чатами урывали воиска турецкіи, а казаки вночи тихо пробилися аж до самого цръ я турецкого намету. Цръ я перестрашеныи з намету утекль, тым часом козаки много турковъ позабивали, зачим стривожился барзо и цръ я, і все егъ воиско». Це є логічним продовженням його тези «рус, шаблею, а не пером» відзначений.

Ф. Софонович турбує проблема присяги, яка здійснюється двостороннє і розглядається у кількох сюжетах. В першому із них польський бік поклявся козакам, а козаки королю і Речі Посполитії: «Пан Кисел и инишіи панове присягнули козаком именемъ гетмана коронного... а казаки въernoсть поприсягли кролю и Речи Посполитои». Вдруге цей сюжет розгортається 1648 року, коли гетьман Б. Хмельницький «зы татарскимъ мурзою Тогаи-беемъ съприсягъся противъ полякомъ». 1654 р. Богдан Хмельницкий, православному цръ ю і великому кнѣзю Алеѣю Михайловичю поддавши зъ всею Украиною по обоихъ сторонахъ Днепра, въконалъ присягу зъ всею своею старшиною въ церкви Переяславской, которои присяги Василии Василевичъ Бутурлинъ, цръ скій боярин, слухал. Такоже и по всѣхъ мѣстахъ козаки и мещане присягли цръ ю на вѣчное подданство въ церквахъ». Як бачимо, тут козацтво присяглося, а

московський представник лише слухав присягу, а сам не присягав. І на кінець, під час переговорів з гетьманом І. Виговським «потомъ король з сенаторами и присягъ». Як бачими, Ф. Софонович вважає присягу одним із ключових питань двобічних взаємовідносин.

Ф. Софонович вживав термін «українці». Під 1652 роком він пише: «українцы, не терпячи кривдъ от воiska полского незносныхъ, почали поляковъ перве сами забивати по Заднепрью».

Інокентій Гізель [3] (бл. 1600 – 1683) освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі, після закінчення якого продовжив навчання за кордоном, імовірно – в Англії. З 1645 року – професор, а згодом ректор Києво-Могилянського колегіуму. З 1656 року – архімандрит Києво-Печерської лаври [4]. Автор полемічних творів, спрямованих проти унії та єзуїтів, зокрема, «Об истинной вере», брав активну участь у створенні і виданні «Києво-Печерського патерика» (1661, 1679) та першого підручника історії в Україні «Синопсиса» (1674). Короткий нарис східнослов'янської історії від найдавніших часів до останньої четверті XVII ст. «Синопсис, или Краткое собрание от различных літописцев о началѣ славяно-російскаго народа» за традицією приписують Інокентію Гізелю, котрий, благословивши книжку до друку, засвідчив свою до неї причетність принаймні у ролі «редактора». Вважається, що укладачем «Синопсису» був чернець Києво-Печерської лаври Пантелеїмон Кохановський. Перше видання «Синопсису» вийшло з лаврської друкарні 1674 року; третє, найповніше, – 1680 року, четверте – 1718. «Синопсис» слов'янську єдність і сарматське походження вважав за аксиому. При чому з сарматського кореня виросли народи – русь чи рось (українці), литва, поморяни, волинці, поляки. Автор прилучав до слов'янського кореня і «Москва-народ – от Мосоха, праотца своего и всѣхъ славенороссов, сына Афетова». «Синопсис» вважав, що гетьманський титул був ще за перших князів «Имѣша же тѣ князіе у себе и гетманы. От них же бѣ первый именем Радим, а от того нарекоша ради мчане; второй – Вятко, а от того – вятчане, над рѣкою Волгою; третій – Дудѣпа, а от того – дудѣпяне, над Богом, иже нынѣ нарицаются лучаны». В розділі «О преславномъ верховномъ и всего народа россійскаго горовномъ градѣ Киевѣ и началѣ его» автор схиляється до найдавнішої згадки в літературі «Единъ точіо лѣтописецъ опиша основаніе града Кіева, року от рождѣства Христова 430». Використовує автор і київську легенду про заснування міста «По благословенію и пророчествіи изрядного заступника россійскаго святаго апостола Андрея Первозваннаго на горы кіевскія, немалу времени прешедшу, прійдоща от дикихъ поль съ славяны, великими и зѣло храбрыми народы, трє братія родныи, князіе російскій: первому имя – Кій, второму – Щек, третему – Корев, или Хорев, и сестра ихъ съ ними прійде – Либедь, къ берегомъ Днѣпровымъ, рода всѣхъ Афетова и племени Мосохова». Вказувалося на складові частини самодержавства князя Володимира, де виступали і українські землі «великій князь Владимиr Свѧtosлавич ... объемши ихъ княженія и всю Россію Полунощную, Восточную, Полуденную, Бѣлую и Чорную къ своей власти приведши, нача писатися царем и великимъ князем и самодержцем російскимъ». Широко подається пантеон поганських богів, осуджує купальські свята, колядки, тобто народні вірування і звичаї, що передували християнству. Знайшлося місце в «Синопсисі» і для тогочасної «новітньої історії», коли згадувався «славный старинный город козацкій начальнѣйший Чигирин».

Баранович Лука, чернече ім'я – Лазар (1620 – 1693) освіту здобув у Київській колегії, Калуській та Віленській академії. Ректор Києво-Могилянського колегіуму (1650 – 1651), ігумен Братського монастиря. Єпископ (1657), а згодом – архієпископ Чернігівський, був автором двох збірок проповідей – «Меч духовный» [5] та «Трубы словесъ проповѣдныхъ» [6] – а також «Триодиона» [7]. До поетичного доробку Барановича входять вірші-передмови, панегірики та збірки польськомовної поезії – «Життя святих», «Аполлонова лютня» [8], «У вінець Матері Божої», «Стовп віри», «Книга смерті» тощо [9]. На чолі нового суспільного порядку бачив монарха, якості якого відповідають ідеалові правителя – «філософа на троні» [10]. Полемічний трактат «Нова міра старої віри» (1676, 1679) направленої проти книги езуїта П.Бойми «Стара міра нової віри» (1668) відстоював православну віру.

Іоанікій **Галятовський** [11] (бл. 1620 – 1688) освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі, після закінчення якого (до 1650) прийняв чернецтво на Волині. Перебував у Куп'яницькому монастирі поблизу Пінська. Повернувшись до Києва, викладав у Києво-Могилянському колегіумі, 1659 року став його ректором, ігumenом Братського монастиря. 1669 року поїхав до Новгорода-Сіверського – до чернігівського архієпископа Л.Барановича, який призначив його настоятелем Єлецького монастиря в Чернігові [12].

Іоанікій Галятовський у передмові до «Скарбниці» (1676) вважав, що «А найперший гетьман козацький був Прецлав Лянцкоронський». Козаків він вважав однією з гілок руського народу, яка існувала ще за давньоруської держави: «Ці всі козаки мають ще славу через назву свою, бо козаки, згідно думки деяких мудрих людей, є названі від козарів, яких Матіаш Стрийковський у книзі 4, розділ 3, на листі 126 згадує, кажучи, що ті козари – люди народу руського, вибились із влади Святослава Ігоревича, монарха руського, через що Святослав із козаками війну точива, їх побив, і до послушенства привів, і на них данину наклав». 1516 рік автор вважав початком Запорозької Січі: «Року 1516, згідно повісті хронікарів ... за королівським дозволом, почали козаки на островах, або на виспах, дніпровських жити, де мають свої гармати, які побрали в турецьких і татарських замках». Йому притаманна героїзація козацького минулого «Пишуть іще історики, що козак Венжик Хмельницький татарів громив під Заславлем року 1534, коли татари через річку Горинь переправилися. З тієї історії можна довідатися, що той козак Венжик Хмельницький був гетьманом або іншим регіментарем у козацькому війську, оскільки тут йому самому приписано звітязство над татарами під Заславлем. Через те Стефан Баторій, король польський, Запорозько-му війську дав за герба при печаті рицаря із самопалом на рамені, при боці – шабля, а на голові має він перекривленого ковпака, оскільки рицарі запорозькі не тільки в полі, але й на морі з неприятелями воюють, самопалами стріляють і шаблями неприятелі стинають, також галери й каторги турецькі на морі, на кшталт перекривленого ковпака, дотори дном перекривлюють і в морі затоплюють, і міста турецькі й татарські здобувають і, на кшталт ковпака перекривленого, ті міста перекривлюють, а найперше козаки почали збиратися на Запорожжі за дозволом польського короля Жигмонта Першого».

У Галятовського козацький гетьман Сагайдачний виступав як символ боротьби проти мусульманства: «Я ж при своїх недостойних мо-

літвах зичу твоїй вельможності такого щасливого прогресу на війні, як щасливого прогресу дізнавав на війні козак Петро Сагайдачний, який під Хотином потужно громив турецькі й татарські війська, коли під Хотінь притягнув Осман, турецький цесар, із великими військами. Коли б Сагайдачний із запорозькими військами не загамував там турецької потуги, певно б, турки-магометани почали в Росії із християнських церков свої магометанські мечеті чинити або ж стайні для своїх магометанських коней. Той-таки Сагайдачний славне місто Кафу в товаристві із запорозьким рицарством узяв, туди човном приїхавши і всіх турок і татар, бусурман, вистинав, а численних християн-невільників визволив із поганської неволі і повернувся звідти до Росії, вітчизни своєї, із великими скарбами». Галятовський відзначав протекцію російського царя над Гетьмансько-козацькою державою: «Для тієї слави Запорозького війська і для його віри благочестивої прийняв Запорозьке військо під свою протекцію пресвітлий і благочестивий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії монарх».

Галятовський розглядав питання про справедливі та несправедливі війни, «слушную й неслушную брань». До справедливих він відносить війни за православну віру або ті, метою яких є захист батьківщини. Вкрай негативно ставиться до чвар всередині країни, розглядав їх як найтяжчий гріх «брратовбивства».

Данило Савич Туптало [13] (Димитрій, митрополит Ростовський, св.) (1651 – 1709) народився у с. Макарові на Київщині в родині козацького сотника. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі. 1668 року прийняв чернецтво у Київському Кирилівському монастирі . З 1677 року жив у Білорусі в епископа Теодосія Василевича. З 1679 року – імовірно, придворний проповідник гетьмана Івана Самойловичау Батурина. 1680 року обраний ігуменом Київського Кирилівського монастиря, проте залишається у Батурині. 1681 року став ігуменом Максаківського Спасо-Преображенського, а через півроку – Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря. З 1684 року – проповідник Києво-Печерської лаври. З того часу понад 20 років до 1705 року працював над написанням і виданням (у 4 томах) збірника «Четы-Міней». Крім Києва, жив у Батурині, був ігуменом монастиря Св. Петра і Павла в Глухові (1694 – 1697), Єлецького Успенського монастиря в Чернігові (1697 – 1699), де висвячений в архімандрити, та Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському (1699 – 1701). З 1702 року – митрополит Ростовський і Ярославський [14]. У житій святих («Четы-Міней» [15]) зібрав і опрацював велику кількість історичних оповідань агіографічного (житійного) жанру. Повна назва «Житія» – «В той-таки день. Успіння святого рівноапостольного великого князя київського Володимира, названого у святім хрещенні Василем, всієї Русії самодержця і просвітителя. Ся історія «Житія» його зібрана із літописця Руського преподобного Нестора Печорського у скороченні і від інших книг руських і тощо». В праці «Діаріуш, каталог кіевских митрополитов» подавав реєстр київських митрополитів. Дослідники відзначають, що мова богословських праць – церковнослов-янська з українізмами, проповідей – близька до народної.

«Самовідець» розпочинав свою працю наступним розділом «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православie

гоненіє и козаком отягощеніє», де глибоко і комплексно розкрив причини Національно-визвольної війни. Автор часто вживав термін «Україна»: «уся Україна по Ромен», «на Україну простуєт на Браславле», «поздавалися уся Україна», «уступил король з України», «же юже уся Україна противко нему бунтується», «колмики ввишли на Україну перше», «списчики на усю Україну», «которіе переписовали усіх людей на Україні», «мешкаючих и по городах, и по селах, отдаючи Україну в подданство», «орда вишла на Україну».

Орлик Пилип Степанович (1672 – 1742) є автором книг «Алкід Російський» (присвячена гетьману І. Мазепі, 1695), «Гіппомен Сармацький» (на честь ніжинського полковника І. Обидовського, 1698), «Діаріуш (щоденник) подорожнього» (1720 – 1733), трактатів «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів» (1712). Найважливіша з його праць – «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (1710), що вийшла в історію як перша конституція. В основу її, як і «Виводу прав України», закладено ідею природного права і довоїрного походження держави. Козацтво у Орлика виступало суб'єктом як обов'язків, так і прав. Заради загального добра воно мало укладати договір з гетьманом, і передавати йому частину своєї свободи з метою забезпечення внутрішньої злагоди у суспільстві та зовнішньої безпеки. У конституції О. простежується тенденція до обмеження гетьманської влади через постійну участь в управлінні державою політичної еліти – генеральnoї старшини і Генеральної Ради. Конституція передбачала закріплення історично притаманного козацтву вільний вибір населенням урядовців різного рівня та подальше затвердження їх на посадах гетьманом. Тенденція до суспільного плюралізму виражена в конституції в підтвердженні незалежності від світської влади православної церкви і проголошенні повернення до її споконвічної підпорядкованість Константинопольському патріархові, втраченої нещодавно [16].

Прокопович Єлісій (Єлизар), чернече ім'я – Теофан (1677 – 1736) народився в Києві у родині купця. Справжнє прізвище, імовірно, Церейський. Після смерті батьків виховувався дядьком – Теофаном Прокоповичем, професором і ректором КМА. Навчався в КМА. Прийнявши уніатство і чернечий постриг, студіював у колегії св. Атанасія в Римі, в університетах Швейцарії й Німеччини, зокрема в Єні, Галле, Альтдорфі. Повернувшись на батьківщину (1704), зрікся уніатства, вступив до Київського братства і постригся в ченці. Розпочав викладацьку діяльність у КМА, де пройшов шлях до ректора, ігумена Братського монастиря (1711). Центральне місце у вченні Прокоповича належить теорії держави і права. У своїх політичних поглядах Ф. Прокопович виходив з того, що існують три основних форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них є монархія. Його концепція освіченого абсолютизму (перша в Росії) склалась як результат застосування теорій природного права й суспільної угоди до осмислення реалій і потреб російської державності петровської доби, а відтак сприяла утвердженню пріоритету світського начала, науки, розуму, опертих на авторитет сильної і освіченої державної влади, протидіяла боярській і церковній опозиції реформам Петра. Дослідники вважають, що в її розробленні враховував не лише західну традицію, а й державотворчі ідеї (передусім пов’язані з теорією природного права), наявні в українській суспільно-політичній думці [17].

Опонентом Прокоровича був Симеон Іванович **Яворський** [18], чернече ім'я — Стефан (1658 — 1722), який походив з дрібношляхетської родини. З 1673 року навчався в КМА. З 1684 року студіював, прийнявши унію, у вищих католицьких навчальних закладах Львова, Любліна, Познані, Вільно. У 1687 році повертається до Києва, зрікся унії й прийняв чернецтво. З 1689 року викладав у КМА. Проповідницький дар Яворського привернув увагу Петра I, що дало початок його стрімкої церковної кар'єри: єпископ, митрополит Рязанський і Муромський, місцевлюститель патріаршого престолу. Виступав переконаним прихильником розмежування світської й духовної влади, обстоював автономію церкви, непорушність її традицій і обрядів [19]. Не підтримуючи церковну політику Петра I, спрямованої на підпорядкування церкви світській державі, впадав в немилість.

Для українознавства козацької доби особливе значення мали «Житіє и писанія», серед яких варто відзначити працю такого плану Петра Івановича **Величковського**, чернече ім'я — Платон, схимнице — Паїсій (1722 — 1794) народився в Полтаві у родині священика — настоятеля Успенського собору, вихідця з старовинної любецької боярсько-старшинської родини. З 1734 року навчався до КМА, але 1740 року залишив академію й став послушником Любецького монастиря. Прийняв постриг у Медведівському монастирі, після його закриття оселяється у Києво-Печерській лаврі. Прагнучи тиші й усамітнення, вирушає у мандри (1743), знайшовши на кілька років притулок і духовне керівництво в монастирях і скитах Молдавії. Влітку 1746 року оселяється на Афоні. Після чотирьох років став схимником з іменем Паїсія, 1758 року рукопокладений у священики. Наступні роки вів життя старця у заснованому ним афонському Іллінському скиту й монастирях Молдавії — Драгоманському (1763 — 1775), Сеульському (1775 — 1779), Нямецькому (з 1779). Помер у сані архімандрита [20].

Другий том свого «Літопису» Самійло Величко розпочинає з авторського вступу, який підписав так: «Любові твоєї, всіх благ завжди хоче брат, правдешній Малої Росії син та слуга Самійло Васильович Величко, бувший канцелярист війська Запорозького» [21,8]. Через весь літопис проникають ці слова, що дало можливість наступним історикам дати його автору характеристику як «безсумнівно український патріот» [22,643]. Хоча той же Д.Дорошенко вважав, що Самійло Васильович Величко (1670-після 1728) був «вихований в атмосфері лояльності до царської надвлади» [22,643].

Враховуючи, що весь його «Літопис» — це його авторська редакція різних документів і творів попередників, то це дає нам можливість простежити його погляди на різні питання українознавства. Автор глибоко розумів окремішність українців і звертав увагу на рівність свого народу з іншими. Він згадував «наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися рицарською відвагою та богатирськими подвигами» [23,26-27].

Він вживав терміни «народові українському» [23,42], «стародавні права і вольності» [23,41].

Особливе значення він надавав мові, вважаючи за необхідне «перекласти на козацьку мову», «простим стилем і козацьким наріччям» [23,26,28] досягнення історичної науки про Україну другої половини XVII ст., опираючись на іноземні праці, а також «слав'яно-козацьких письменників».

В його розповіді українці ведуть боротьбу не лише проти поляків і татар, а і проти усіх, хто нападає на них. В Зв'язку з цим цікава розповідь літописця щодо розрух на Гадяччині: «донці, яких відпустив до дому Хмельницький з того боку Дніпра, йдучи через Малу Росію, причинили без жодної поваги й шані сільським і міським людям численні розори, образи, грабунки й побої. Коли ж вони з “явилися з цією наругою і гробощами у Гадяцькому полку, то намісник тодішній гадяцький Тиміш, вислухавши плачі й численні скарги людей Гадяцького полку, зараз-таки взяв із собою до трьохсот добрих козаків і, нагнавши тих свавільних донців у Гадяцькому ж полку біля села Подолок, усіх їх розгромив і розбив ущент» [23, 191].

У викладі С. Величко, враховуючи багатолітню війну з поляками, останні і виступають як головний ворог українців. «Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданство ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолили силою, звабили й підкорили гвалтом та багатьма нехристиянськими муками й тиранством до згубної унії та римського блуду» [23, 79]. Виступи з осудженням унії були безроздільно пануючими в суспільно-політичній думці Гетьманщини того часу. Автор поділяв і виступав провідником думки «знищити унію, щоб вона не стояла поміж руським і польським народом і не поширювалася поміж греко-руською та римською релігією» [23, 233].

Він окреслював територію, за соборність, якої вели боротьбу українці: «зі стародавніх часів землі та провінції козацько-русські, савроматівські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Відня і Смоленська» і продовжував «мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемисльську, Мстиславську, Вітебську і Полоцьку» [23, 79]. Вказував на існування козацьких кордонів [23, 85].

Розповідаючи про Правобережну Україну, Величко зазначав, що ця «земля, частка нашої українсько-малоросійської» і оплакував «падіння і занепад тогобічної нашої вітчизни» [23, 27].

Відзначав тягливість існування держави від Київської Русі: «ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського» [23, 79].

С. Величко, будучи державником вважав, що козаки мають «мати собі на Україні гетьмана», у титулі гетьманському він завді додавав ніколи не існуючий титул «гетьман Запорозького війська і всієї малоросійської України», оцінюючи попередніх державних українських провідників вживав «мілий наш вождю, державний руський» [23, 42, 88, 209]. Описуючи положення Гадяцької угоди, він сформулював положення так: «Не платити податків до Корони і не знати по обох Українах іншої якоїсь юрисдикції, окрім самого козацького гетьмана» [23, 233]. Як бачимо, державність у формі гетьманату була для С. Величко природньою формою управління в Україні.

В одній із своїх праць Д. Дорошенко використав вдалу характеристику Юрія Хмельницького зроблену начеб-то Шереметевим, яка найшла відображення у «Літописі»: «Прилично бы тому гетьманишке еще

гуси пасть, а не гетьмановатъ» [24]. У зв'язку з цим український історик зазначав: «Коли зважити, що сам Величко почав свою службу у Військовій Канцелярії під проводом Василя Кочубея, котрий, зного боку, починав службову кар'єру в Чигирині у Дорошенка, то, що Кочубей залишався патроном Величка до кінця свого віку, то можна припустити, що Величко цю характеристику Дорошенка заснував на словах Кочубея, і тому вона має не саме лише літературне значення, як то часто бачимо у Величка» [22,30].

Початки козацтва в часовому проміжку хоча і мали різні точки зору, все ж зосереджувалися на 1516 році. Ще в літописі Яна Бінвільського знаходимо вказівку «За того ж Жигімента козацтво се почало от року __» [25,65]. Літопис Грабянки тримався такої ж думки: «Приседнавши до своїх країв Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельний та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушені на великого царя московського, хан татарський Медін-Гірей, виїжджаючи слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши плюндування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві що зав'язалася, воїни-християни здолали турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своеї волі на татарів ходили і примикали до вільного, не найманого воїнства» [26,24]. **Г.Покас** вважає козаків 1516 року Сигізмунда I [27,арк.2зв]. **Г.Полетика** вважав, що козацтво існувало від його організації канівським старостою Є.Дашковичем у першій чверті XVI ст. [28,арк.8].

Літописна традиція княжої доби та сарматська теорія лягли в основу розробки теорії походження козацтва. Простежуються дві тенденції: з одного боку намагання простежити національну історію від витоків до сьогодення літописців, з іншого вписати у літописну традицію княжої доби козацький феномен як споконвічний. За спостереженнями Грабянки, козаки – це народ, який населяв Україну.

Етимологічна хозарська («козарська») теорія і її прибічники хоча і перебували «в обіймах легендарної зміфологізованої історії» [29,173] зробили значний внесок в розвиток українознавчих студій.

Гіпотеза про хозарське походження козаків у Грабянки, яка передінита у «Короткому описі Малоросії». «Цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710»: спогади сучасників подій, а також користувався літописом Самовидця; «Синопсисом» «дещо з духовних та мирських літописців», латиномовною працею «Польські аннали» Веспасіана Каходського (1683, 1688, 1698), поемою Саміїла Твардовсь-

кого «Громадянська війна» (1681), посилається на твори Мартина Кромера, Мартина та Йоахіма Бельських, Мацея Стрийковського, Олександра Гваньїні, Самуїла Пуфендорфа та Йоганна Гібнера.

В літописі стверджувалося про хозарське походження українців «Народ малоросійський, прозваний козаками, має що-найдавніше походження від скіфського роду, — котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, — від хозар», «оці Аляно-хозари — це можна зрозуміти з того, що й народ слов'янський від прабатька Яфета походить» [26,15].

Глибокі коріння народу підтверджувалися грецькою і римською історією: «Про хоробрість народу того немало в літописах грецьких та римських писалося, бо не раз і Кіру, царю перському, і Олександру Великому і Августу Римському славно допомагали у їхніх походах та в упокorenні держав світу сього». З цією ж метою використовувалося посилання на скітер землі Київської, стверджуючи, що : «Почалася манархия русская от трох братов Кия, Щека, Хорева и сестри их Либеди року от Рождества Х(ристо)ва ____ и триowała аж до Батия, ц(а)ря татарского, лет 400 им (?) Рождества Х(ристо)ва на тот час был» [25,73].

В роботі використовувалася дискусія як метод пізнання. Автор вважав: «Хоча Бесспасіян Коховський і виводить назву козаків від кіз диких, оскільки тільки з ними в час битви проворство їхне зрівняти можна і оскільки ловлею кіз невтомно займаються, проте більш переконливою видається думка Стрийковського, який по-іншому цю назву пояснює: козаки беруть свій початок від якогось проводиря Козака, стараннями котрого не раз татари були битими. Олександр же Гвагнін від волі цю назву пояснює, оскільки прабатьки козацькі завжди з власної волі з охотою на битву вирушали, так само, як і козаки зараз, не приховуючи своєї хоробрості, з власної охоти на війну йдуть; бо ж воелею спонукувані вони малими силами тьму-тьмущу ляхів побивали і, ледь не всю Польщу з боями пройшовши, Малоросію від тяжкого ярма панського визволили» [26,23].

Козацькі гетьмани розглядалися як національні вожді. Якщо в літописі Більвінського лише йшла фіксація на зразок: «Тепер за Дорошенка Войско Запорозское» [25,72], то подальші літописці розгортали аргументацію цього питання. «славетных сенаторских родин, так року 1506, первым козацким гетьманом був Предослав Лянцкоронский... Евстафий князь Ружинский» [26,26]. А поміж них у 1514 р. виникає гетьман Венжик, якого Г.Грабянка називає Хмельницким [26,26]. Як бачимо, автор вважає необхідним вказати, що козацькими ватажками були представники сенаторських родин з Польщі чи князі, тобто представники верхів піраміди існувавшого суспільства і, звичайно, що серед них мав бути пращур Хмельницького. Недарма літопис Грабянки після вступу розпочинається «Похвалою віршами Хмельницькому від народа малоросійського», при чому вказується, що він «войн славний, так і не подоланий, завдяки йому Україна на ноги стала» [26,13]. Уславлення вождів було обов'язковою умовою. Наприклад, той же Г.Грабянко писав, «щоб славетні звершення їхні під проводом благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславного вождя запорозького», а також «благорозумного вождя Богдана Хмельницького, який Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стольними

містами в підданство привів». Відповідь про причину вождизму знаходимо у вірші С.Дівавича, який вважав наявність вождя одним із важливих признаків існування народу: «От рассеянний Малой Россиею слыву, издавна своими было вождями живу» [30]. Г.Грабянко закінчує свою працю такими додатками «Перелік гетьманів війська запорізького Малої Росії, що були ще перед Хмельницьким», «Назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького», «Реєстр гетьманів, що були після смерті Хмельницького, та воєнних дій в час їхнього гетьманування». В.Рубан, продовжуючи цю традицію, наводить список гетьманів і урядників козацьких, що засвідчує, що народ мав своїх центральних правителів (гетьманів) і правителів на місцях (полковників).

Авторів творів турбує проблема причин суспільних трансформацій. Так, Г.Грабянко відзначає такі позиції запитаннями: «Коли і чому козаки повстали на поляків ?», «чому Хмельницький повстав на поляків ?», «Чому повстав Палій ?». Відповідаючи на перше з них, автор стверджує: «Сталося це, коли деякі архіереї в литовських землях, страху перед Богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті літовському» [26,28].

З даними І.Дзіри, зображеню Національно-визвольної війни середини XVII ст. 17% тексту присвячено у «Літописци, или описані кратком знатнейших действий и случаев», 18 % другої редакції, 24% Чернігівського літопису і «Літописної оповіді про Малу Росію», 28 % «Короткого опису Малоросії» й 43 % «Короткого опису про козацький малоросійський народ» [30,327].

На таких же позиціях стояв **Василь Григорович Рубан** (1742 – 1795), який видав «Поход боярина и большого полку воеводы А.С. Шеина к Азову» (СПб, 1773), «Пешеходца Василия Григоровича Барского путешествие к св. местам и т. д.» (СПб, 1778, 1785, 2-е вид.), «Землеописания Малой России» (СПб, 1773), «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год» (СПб, 1777). Компліяція з Рубана здійснена офіційним історіографом Російської Академії Наук, німцем **Г.Міллером** була ідеологічно цінною тогодчасним українознавцям тому, що устами впливового іноземця в катеринській Російській імперії звучало: «Въ такомъ состояніи пребывала Малая Россия (по положенію своему на границахъ, отъ слова Польского Край, Украина именуемая) [32,34]. «Народъ Малороссийской раздѣляется на нижеслѣдующія состоянія: Шляхетство. Духовный чинъ. Воинство или Козаки. Мѣщане. Мужики. Особа, которая верховно въ сей странѣ управляетъ, называлась Гетманъ» [32,34].

Українські мислителі за часів Відродження висували на перше місце рівність народностей і релігій, рівність сповідань і церков, свободу совісті, мислення, освіти, боролися проти соціальної, насамперед, матеріальної нерівності. Враховуючи те, що люди від природи не рівні у своїх здібностях і можливостях, вони вказували на соціальні детермінанти породження нерівності: заможність сім'ї, успадкування майна, здобуття освіти. Це була вимога для усунення всіх перешкод, створених державою для людини.

Розробка українознавства мала багатоаспектний характер, йшла в різних напрямах: філософському, історичному, лінгвістичному, психологічному, етнографічному, культурологічному, політологічному тощо. На першому плані військові події, на другому дипломатична істо-

рія, соціально-економічні аспекти, церковна історія, національна культура, природознавча тематика. Діяльність авторів хронографів, літописців, поетів, таких українознавчих центрів як братські школи, Острозька, Києво-Могилянська академія, монастирів, митрополичної канцелярії, Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій сприяла як накопиченню знань з українознавства, так і перетворенню українського народу (*gens*) на українську націю (*natio*), тим самим зробивши свій важливий внесок у розбудову нового державницького політичного мислення.

Література та джерела

1. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля. — К., 2005. — С. 476; Гулаговський С.О. російських князствах і народа їх // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. — К., 1988.
2. Мыцк Ю. А. «Літописець» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники 1984. — М., 1984.
3. Сумцов Н.Ф. Иннокентий Гизель: К истории южнорусской литературы XVII ст. // КСт. — 1884. — № 10; Стратий Я.М. Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII в. — К., 1981.
4. Миръ с Богом человѣку, или Покаяніе святое... — К., 1669 (те саме: К., 1671).
5. Меч духовный. — К., 1666; К., 1686.
6. Трубы словесъ проповѣдныхъ. — К., 1674.
7. Триодион. — Чернигов, 1685.
8. *Lutnia Apollinowa, kozdey sprawie gotowa.* — К., 1671.
9. Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865; *Z pism Lazara Baranowicza archiepiskopa czernihowskiego // Z dziejow Ukrainy : ksiega pamiatkowa ku czci W.Antonowicza.* — К., 1912. — S. 627 — 633.
10. На его пресвѣтѣлого царскаго величества знаменіе, На два меча кни- ги сея, Епитафіон, На титлу книги сея і на вся во дверех ея начертанія со дванадцятьми небесными знаменіями изображенныя, Вѣрши на Воскресеніе Христово, Плач о преставлении великаго государя Алексея Михайловича // Українська поезія. Середина XVII ст. — К., 1992; Сумцов Н.Ф. К истории южно-русской литературы. XVII в. Лазарь Баранович. — Харьков, 1885; Чорна Л.С. Проблема обновления супспільства у філософії Л. Барановича // *Philosophia Prima:* метафізичні питання. — К., 1998; Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI — початок XVIII ст.). — К., 1999; Шевченко В. I. Філософська зоря Лазара Барановича. — К., 2001.
11. Сумцов Н.Ф. Иоанникий Галятовский: (К истории южно-русской ли- тературы XVII в.). — К., 1884.
12. Ключъ разумѣнія священикомъ, законнымъ и свѣтскимъ належачайый. — К., 1659 (те саме: К., 1660; Львів, 1663; Львів, 1665; в укр. перекладі. — К., 1985); Наука, албо способъ зложеня казанія. — К., 1659 (те саме: К., 1660); Месіа прав- дивый. — К., 1660; Небо новое з новыми звездами сотворенное. — Львів, 1665 (те саме: К., 1667; Могильов, 1669); Скарбница потребная. — Чернігів, 1676; *Stary Kosciol.* — Новгород-Сіверський, 1678; *Labeledz (Лебідь).* — Новгород-Сіверський, 1679; *Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym.* — Чернігів, 1681; *Alkoran (Алькоран).* — Чернігів, 1683; *Казання друге на В'їзд до Єрусалиму //* Діалог культур II. Св. Письмо в українських пам'ятках. — К., 1999.
13. Нечаев В.П. Святой Димитрий (Туптало), митрополит Ростовский. — М., 1849 (2-е вид.: М., 1910); Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его

время. — СПб., 1891; Величковский А. Святитель Димитрий, митрополит Ростовский. — Чернигов, 1893; Общеперанский А. Святитель Димитрий, митрополит и чудотворец Ростовский (жизнь и труды его). — Екатеринбург, 1909; Титов Ф.И. Св. Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской духовной академии (1651 — 1709). — К., 1909; Попов М.С. Святитель Дмитрий Ростовский и его труды. — СПб., 1910; Вертеловский А. Св. Димитрий Ростовский и его творения. — Харьков, 1910; Іларіон (митрополит) [Огієнко І.]. Св. Димитрій Туптало. Його життя і праця. — Вінниця, 1960; Климов В.В. Святитель Димитрий. — Львів, 1995.

14. *Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского...* — М., 1781; *Летопись иже во святых отца нашего Димитрия, митрополита Ростовского, новоявленного чудотворца, сказующая вкратце деяния от начала миробытия до рождества Христова, собранная из божественных писаний, из различных хронографов ских, польских, еврейских и иных, с присовокуплением келейной летописи сего же святого чудотворца.* — М., 1784.

15. *Книга житія святих...* На три місяці первыя: септемврій, октоворій и ноемврій. — К., 1689; *Книга житія святих...* На три місяці вторыя: декемврій, іануарій і февруарій. — К., 1695; *Книга житія святих...* На три місяці третій: март, апріль, май. — К., 1700; *Книга житія святих...* На три місяці четвертая: іюнь, іюль, август. — К., 1705; *Зерцало православного исповедания...* — СПб., 1805. Соч.: В 5 ч. — К., 1869 — 1872; *Жития Святых.* — Кн. 1 — 3. — К., 1998; Кн. 4 — 5, Кн. 6-11. — К., 1999.

16. *Вивід прав України // Вивід прав України.* — Львів, 1991; *Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалено обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. *Історія укр. конституції.* — К., 1993; *Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе.* — Львів, 1991; *Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672 — 1742).* Його життя і доля. — К., 1991; *Різничченко В. Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант).* Його життя і діяльність. — К., 1991.*

17. *Ничик В.М. Феофан Прокопович.* — М., 1977; *Смирнов В. Феофан Прокопович.* — М., 1994.

18. *Терновский Ф.А. Митрополит Стефан Яворский (биогр. очерк) // ТКДА.* — 1864. — № 1; *Самарин Ю.Т. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Соч.* — Т. 5. — М., 1880; *Тихонравов Н.С. Московские вольнодумцы начала XVIII в. и Стефан Яворский // Соч.* — М., 1898. — Т. 2; *Морев И. «Камень веры» митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных противосектантских соч. и характеристические особенности его догматических взглядений.* — СПб., 1904; *Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII — нач. XVIII в.* — К., 1978; *Захара И.С. Борьба идеей в филос. мысли на Украине на рубеже XVII — XVIII вв. (Стефан Яворский).* — К., 1982; *Захара И.С. Стефан Яворский.* — Львів, 1991.

19. *Agonium philosophicum...* — ІР НБУ; *Знаменія пришествія антихриста и кончины века.* — М., 1703; *Кам'янь веры.* — М., 1728; *Проповеди: В 5 т.* — М., 1804 — 1805; *Реторическая рука // Общество любителей древней письменности.* — СПб., 1878. — Т. 20; *Філософські твори: У 3 т.* — К., 1992. — Т. 1; *Творения преосвященного Стефана Яворского.* — М., 1999.

20. Житіє і писанія молдавського старца Паисія Величковського. — Одеса., 1887; Житіє і писанія молдавського старца Паисія Величковського съ присовокупленіемъ предисловій на книги св. Григорія Синайита, Филофея Синайского, Исихія пресвітера и Нила Сорського, сочиненнихъ другомъ его и спостником старцемъ Василіемъ Поляномерульськимъ, объ умномъ трезвениі и молитвѣ. — М., 1892.
21. Величко С. Літопис.-К., 1991.-Т.ІІ.
22. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності.-Нью-Йорк, 1985.
23. Величко С. Літопис.-К., 1991.-Т.І.
24. Величко С. Летопись событий въ Юго-Западной Россіи въ XVII – мъ веке. – К., 1851. – Т. II. – С. 13.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 41.
25. Мицук Ю. Літопис Яна Бінвільського // НаУКМА. Наукові записки. Історичні науки. – 2002. – Т. 20. – Ч. 2.
26. Літопис гайдуцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
27. Покас Г. Дві гісторії Малоросійських Козаків // НБ ХНУ. – III. - № 135/с.
28. Полетика Г. Історичні відомості, на яких засадах Мала Росія була під республікою Польською і на яких договорах піддалася російським государям і патріотичні роздуми, яким чином можна би сьогодні зробити, щоби вона корисною могла би бути Російській державі без порушення прав її та вольностей // ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 150/115.
29. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок ХХ століття. – К., 2000.
30. Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссиею (Литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – С. 325 – 365; 1882. - Т. III. – С. 138 – 146.
31. Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006.
32. Историческая сочиненія о Малороссіи и Малоросіянахъ Г. Ф. Миллера бывшаго исторіографа россійского писанныя на русскомъ и н'Бмецкомъ языкахъ и хранящіся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства иностранныхъ дѣлъ. – М., 1846.

Кривошея В.В. К тенденциям развития украинской политической мысли в XVII – XVIII ст.

Рассматриваются особенности развития политической мысли XVII – XVIII ст. в разных исторических периодах; основные теории, которые господствовали в историографии того времени.

Krivosheya V.V. Amplifying the tendencies in Ukrainian political thought development during the 17th – 18th centuries

Review of peculiarities of the political thought development during the 17th – 18th centuries in different periods of history; the prevalent theories reigning in the historiography of that time.

Ємельянов В.М., Чупрін Р. В

Участь громадськості у формуванні партійної політики

Розглядаються проблеми участі громадськості у формуванні партійної політики. Висвітлюються основні форми такої участі та їх класифікація. Також дається визначення поняття «участь громадськості у формуванні партійної політики» та обґруntовується використання поняття «громадськість» у даному контексті.

Дискусія щодо статусу та місця політичних партій у суспільстві триває майже стільки ж, скільки існує сама політична наука у інституціоналізованому вигляді. Особливий статус цих утворень, які за своєю природою є специфічними посередниками між державою та громадянами, привертав і привертає увагу науковців практично усіх сфер гуманітарних знань.

Проблеми ж політичної участі почали досліджуватися значно пізніше. Серед науковців, які опікувалися ними необхідно відзначити Л. Мілбрата, Г. Макклоскі, С. Хантінгтона та Дж. Нельсона, Б. Барбера, Р. Дальтона, М. Конвей, Г. Перрі, Дж. Мозера, Н. Дейя.

Основи досліджень політичної участі, закладені у 1960 – х роках Л. Мілбратором, були успішно продовжені його наступниками. Результатом розвитку теорії політичної участі стала поява у 1970 – х роках робіт групи С. Верби (С. Верба, Н. Най, та Дж. Кім), які були визнані класичними за даної проблематики.

Втім, як у класичних роботах щодо політичної участі, так і у більш пізніх працях мова скоріше йде про відносини між громадянином та державою, в той час як роль політичної партії як посередника між ними та як об'єкта, на який так само, як і на державу, може чинити вплив своїми діями громадянин, недооцінюється.

Аналогічна ситуація спостерігалася і у сфері партологічних досліджень. Якщо спочатку увагу вчених привертали переважно проблеми загальнотеоретичного характеру, вивчення становлення та розвитку партій, дослідження коренів їх виникнення, зв'язок партій з великими соціальними групами (класами), типологізація, то на сучасному етапі акценти досліджень змінюються разом зі змінами, які відбуваються в самих партіях (ми будемо звертати увагу насамперед на ті системи, які Р. Арон визначив як багатопартійні – такі, де «конституція встановлює мирну боротьбу за реалізацію влади» [16], це обумовлюється сучасною українською практикою). Ці зміни були передбачені класиками політичної та соціологічної думки та витікають із самої природи існування спільнот як таких.

Так, Г. Зіммель у своїй роботі «Соціальна диференціація» стверджував, що «чим простішими є реальні та ідеальні сили, які зв'язують певну спільноту, що охоплює суттєві життєві відносини окремої людини, тим більш тісним та солідарним є зв'язок між ними та цілим» [18, - 323 – 324]. Іншими словами, чим більш примітивною є форма існування партії, тим більш міцним є зв'язок всередині цієї групи. З розвитком партійної системи та розростанням партії пройшли шлях, який привів їх власного збільшення, появи професійного керівного апарату, але одночасно і до зменшення ступеню консолідованисті та розширення і розмивання власної партійної програми.

По мірі того, як розвивався процес інституціоналізації політичних партій та зростав мобілізаційний апарат (а разом з тим і спрацьовував «залізний закон олігархії» Р. Міхельса), на практиці і в настроях безперервно підсилювалася вага імперативів, пов'язаних з відтворенням апарату та пропонованих ним посад, які прив'язували до себе різного роду матеріальними і символічними інтересами. Так, на думку П. Бурд'є [17], партії поступово підійшли до того, щоб пожертвувати своєю програмою заради утримання влади та просто виживання.

В таких умовах програмні принципи, декларовані різними політичними партіями поступово втратили свою контраверсійність, вони стали розмитими і різниця між ними перестала бути зрозумілою пересічному громадянину. Навіть в країнах з тривалими традиціями існування та функціонування політичних партій стала розвиватися так звана «криза партійної ідентичності». В. Борисюк [13], аналізуючи президентську виборчу кампанію 2000 року у США, констатував виключну та історично небачену близькість результатів обох кандидатів (Дж. Буша – молодшого та А. Гора). Такий результат виборів, на його думку, став можливим саме завдяки довгій еволюції ідейно – політичних позицій як республіканців, так і демократів, пік якої прийшовся на 90 – і роки ХХ ст., і результатом якої стала втрата обома партіями притаманної їм раніше традиційної програмної та партійно – політичної ідентичності.

С. Перегудов [14], аналізуючи виборчі кампанії у Великобританії, вказує і на інший наслідок трансформаційних процесів у суспільстві та в самих партіях: з посиленням впливу груп інтересів, зокрема, великих корпорацій, фінансових інститутів, некомерційних або недержавних організацій та груп, а також з розвитком процесів глобалізації, відносна роль партій у політичному житті знижується. Ту ж саму тенденцію у Сполучених Штатах відзначає і В.Борисюк [11,118], акцентуючи увагу на розвитку інформаційних технологій та створюваних з їх допомогою спільнот.

Таким чином, якщо коротко узагальнити сказане вище, то можна констатувати, що політичні партії пройшли тривалий шлях у своєму розвитку, еволюціонувавши від існування у формі невеликих сконсолідованих гуртків з чіткими програмними положеннями до великих утворень з власним, замкненим на самого себе бюрократичним апаратом, нестійкими та розплівчастими програмно – ідеологічними позиціями, які можуть бути змінені залежно від кон'юнктури політичного ринку. При цьому партії поступово втрачають свій вплив та статус своєрідного мосту між суспільством і державою, з одного боку перебуваючи під тиском груп інтересів та великого капіталу, а з іншого – поступово поступаючись

іншим формам об'єднання громадян, які на сучасному етапі ще не встигли стати забюрократизованими та відрівненими від суспільства.

Такий висновок виглядає досить пессимістичним, проте зважаючи на негативну оцінку існуючої практики, в суспільстві існує бажання налагодити контакт з політичними партіями. Так, під час соціологічного дослідження 2004 року, більше 50% респондентів висловилися за проведення широких публічних обговорень програм політичних партій та виборчих блоків політичних партій, при цьому більше 40% висловило бажання взяти участь у такого роду обговореннях [5,19]. Під час телевізійної передачі «Свобода Савіка Шустера» у серпні 2007 року 70% аудиторії у студії, яка за своїми соціально – демографічними характеристиками репрезентує склад населення України, виявило готовність надати політичній партії, яку вони підтримують, фінансову допомогу у розмірі як мінімум 5 грн. Це лише окремі свідчення того, що потреба створення механізмів для залучення громадськості до процесу формування партійної політики існує не лише на рівні наукових досліджень, але і на рівні пересічного громадянина.

Крім того, проблема полягає у тому, що алтернативи політичним партіям, в якості агентів, які мають виконувати представництво інтересів у органах влади на сучасному етапі розвитку парламентаризму практично не існує (ідеї прямої електронної демократії, пропаговані останнім часом все ще залишаються досить далекими від практичного застосування). Перефразуючи відомий вислів У. Черчіля – партії як інститути мають свої (і при тому великі) недоліки, проте нічого кращого людство запропонувати не може. Той же С. Перегудов [14] категорично стверджує, що жодна організація не в змозі взяти на себе дві найголовніші функції партії – представництво усього спектру соціальних і політичних сил в системі влади та «вирощування» когорти професійних політиків, здатних взяти на себе управління суспільством і державою.

Не торкаючись другої функції, яка не має сенсу без належного виконання першої, звернемося саме до проблеми представництва політичними партіями інтересів, яка має ключове значення в Україні на сьогоднішньому етапі.

З розвитком партійної системи в Україні та збільшенням ролі політичних партій як інституту, через який здійснюється (або, принаймні, має здійснюватися) воля народу, втілюючись спочатку у партійних програмах, а потім і у державній політиці, постало проблема забезпечення конституційних прав народу як джерела влади (ст. 5 Конституції України, «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [1]). Що може запропонувати для вирішення цієї проблеми політична наука?

Регулювання відносин на законодавчому рівні відбувалося і відбувається переважно на рівні стосунків держави та політичних партій. Визначається виключне право останніх (а також блоків) на висування кандидатів до представницьких органів влади та місцевого самоврядування; партії формують виборчі комісії, їх коаліція визначає склад уряду та прем'єр – міністра країни; партії, які подолали загороджувальний бар'єр на парламентських виборах, отримують (а точніше, мають отримувати) державне фінансування тощо.

Іншими словами, взаємодія між цими двома сторонами трикутнику «держава» — «політичні партії» — «народ» законодавчо визнана і в певній мірі регламентована. Майже не виникає питань і стосовно визначення поняття політичної партії. Відомі і визнані його і політологічні, і юридичні трактування, чіткі критерії, у відповідності до яких міністерство юстиції має реєструвати політичні партії, відмовляти ім у реєстрації або позбавляти їх.

Політологічне визначення у загальному партії звучить наступним чином: політична партія — добровільне об'єднання людей, що прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення суспільних інтересів [2, 164].

Законодавче визначення загалом збігається з політологічним, проте дещо уточнює його. Згідно з Законом України «Про політичні партії», ст.2, політична партія — це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [3]. Крім того, політичні партії згадуються і у Конституції України (ст.36, «політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах» [1]), що підкреслює їх роль у політичній системі — такий підхід характерний для «нових» конституцій.

Таким чином, дане поняття цілком формалізоване та конструктивне за своєю суттю, особливо у своему юридичному трактуванні. Однак як формалізувати третю вершину трикутника — «народ», для того, щоб створити йому умови для впливу на політичну партії з метою забезпечення представлення ними інтересів самого народу. Поняття це є абстрактним. Той же словник С. Рябова взагалі не подає такого поняття. У Конституції воно також залишається на рівні абстракції. Як наслідок, ми не можемо так само легко оперувати даним поняттям у юридичній сфері — одна лише ст.5 основного закону, в якій мова йде про народ, потребувала у трьох місцях офіційного тлумачення до Конституції [1].

Весь виключний статус політичної партії у законодавстві обумовлюється її специфічною роллю у політичній системі та суспільною корисністю, яка полягає у агрегуванні та артикуляції інтересів населення. Саме виходячи з постулату про цю корисність, партія одержує пряме та непряме фінансування від держави, набуває права висування кандидатів на представницькі посади у органах державної влади та місцевого самоврядування. Якщо ж партія не виконує покладені на неї суспільством функції, то з'являються підстави для сумнівів щодо її діяльності як інституту.

Якщо ж проігнорувати дане питання взагалі, то це прямо буде підкривати легітимність політичних партій як виразників волі народу, а отже і держави, політику якої політичні партії формують через діяльність своїх членів органах влади. Участь народу у формуванні політики через політичні партії повинна бути формалізована та підтримана законом, з тим щоб узаконити саму політичну систему країни.

Ця проблема стосувалася і стосується не лише України, а тому її вирішенням наука почала опікуватися ще задовго до початку становлення партійної системи в Україні. Коротко вона зводиться на практиці до того, що всі громадяни не можуть бути суспільно активними, а

тому роль виразників волі народу (в тому числі і у стосунках з політичними партіями) виконують лише ті, хто добровільно хоче взяти на себе такий обов'язок. Мова йде про використання конструкції «громадянського суспільства». У сучасному розумінні, це — сукупність усіх громадян, їхніх об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами державних інституцій, їх директивного регулювання і регламентації, але гарантуються та охороняються державою [4, 13].

Дане визначення є більш широким, ніж визначення народу, оскільки воно включає не лише фізичних осіб, але і їх об'єднання, проте одне єдине уточнення у цьому визначенні — «що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури» — робить його неоперабельним для законодавства та й, у великий мірі, для політичної науки. Як виміряти рівень суспільної свідомості та політичної культури? А навіть якщо і виміряти його, дійшовши згоди щодо певної шкали вимірювання, то з якого значення даний конкретний рівень можна визначити як «високий»?

Навіть якщо будуть визначені певні критерії, то, як правило, буде знаходитися контрпоказник, який нівелюватиме або ставитиме під сумнів їх значення. Наприклад, під час дослідження 2004 року, проведеного між виборами 2002 і 2006 років, з'ясовувався відсоток громадян, які є членами громадських організацій, а також тих, хто може назвати впливові громадські організації свого міста, — тобто вимірювалися і кількісні, і якісні показники [5, 21 — 22]. Візьмемо для порівняння результати, одержані в двох містах Західної України — Вінниці і Коломії. Так, у Вінниці членами громадських організацій були 13,3% опитаних городян, а Коломії — 4%. Одночасно з цим у Коломії змогли назвати впливові громадські організації міста 13,5%, а у Вінниці — 11,2%. Як за цими показниками можна сказати, де вищий рівень суспільної свідомості та політичної культури?

Це лише приклад того, що такого роду оцінка, індуктивна за своєю сутністю, позбавляється надійності одним контраргументом, а вже це дозволяє говорити дослідникам про відсутність або нерозвиненість в Україні громадянського суспільства, існування суспільства «не громадянського» (С. Порохало) [6]. У підсумку поняття залишається дискусійним та неоперабельним, більше того, відбувається його інфляція і воно поступово переходить з ряду наукових до ряду публіцистичних. Тому слід шукати іншу альтернативу.

Досить близьке до визначення громадянського суспільства трактування поняття «громадськість» дає Юридична енциклопедія [7]. Громадськість — соціально активна частина суспільства, яка на добровільних засадах бере участь у суспільно — політичному житті країни. Це визначення також потерпає від проблеми вимірювання — в даному випадку вимірюванню підлягає соціально активність, що в підсумку викликає проблеми, аналогічні до наведених вище.

Втім, є і інші визначення громадськості, при цьому «офіційні», оскільки вони входять до низки міжнародних документів, ратифікованих Україною. Зокрема, у Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (ратифікована Україною 6 липня 1999

року) визначено, що «громадськість означає одну або більше фізичну або юридичну особу, їх об'єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою», також у Конвенції міститься визначення «зацікавленої громадськості» як громадськості, «на яку справляє або може спровоцирувати вплив процес прийняття рішення з питань, що стосуються навколошнього середовища, або яка має зацікавленість у цьому процесі» [19].

У такому трактуванні поняття громадськості стає цілком операбельним, більше того, воно одержує юридичне підґрунтя і дозволяє у одній сукупності охопити одночасно фізичних та юридичних осіб (чого неможна зробити у понятті «народ») та позбутися важко вимірюваних якісних і суперечливих кількісних характеристик (характерних для поняття «громадянське суспільство»).

В такому випадку ми можемо і цілком чітко дати відповідь на питання, що, власне, є «участь громадськості у формуванні партійної політики». По аналогії з участю громадськості у формуванні державної політики [20,7] її можна визначити як процес безпосереднього або опосередкованого зачленення однієї або більше фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднань, організацій або груп, які діють відповідно до національного законодавства або практики, до процесу підготовки, обговорення та прийняття рішень політичними партіями.

Якщо говорити простіше, то участь громадськості у формуванні партійної політики означає для неї можливість впливати на прийняття рішень стратегічного характеру. Адже політика (policy, не politics) – це, власне, управлянський курс, стратегія діяльності, програма заходів, лінія поведінки [1,138]. При цьому, необхідно ще раз підкреслити, що мова йде не про членів партії, а про пересічних громадян, які хочуть вплинути на рішення партії, на її політику.

Таке визначення відкриває широкі перспективи для практичного використання зокрема, воно дозволяє класифікувати можливі форми участі громадськості у формуванні партійної політики.

П. Бурдье досить чітко визначив основні два напрямки партійної боротьби, за підсумками якої і формується партійна політика [17]. На його думку, така боротьба носить двоступеневий характер, коли перемога у боротьбі за контроль над партійним апаратом у підсумку дозволяє включитися у боротьбу за голоси виборців. Перший ступінь – внутрішньопартійна боротьба, а другий – боротьба назовні.

Традиційно, у науці та законодавстві увага віддається саме другому різновиду партійної боротьби, в той час як перша, перебуваючи в тіні, залишається слабко регламентованою і відданою на відкуп політичним партіям та їх статутним нормам. Втім, така ситуація в умовах посилення партійного апарату та відсторонення рядових членів політичної партії від вироблення дійсно важливих рішень, викликала і викликає занепокоєння.

Оскільки діяльність політичних партій має загальну значущість, небезпечно створювати умови для повної узурпації влади над партійним апаратом всередині самої партії. Партія у своїй внутрішній діяльності має так само підпорядковуватися згадуваному вище зауваженню Р. Арона – всередині її має відбуватися боротьба за право формувати партійну політику, яка (боротьба) при цьому не повинна виходити за

межі чинного законодавства та норм, встановлених статутними документами політичної партії.

В іншому випадку, в умовах закритих партійних списків, чистої пропорційної системи та відсутності територіального представництва партія ризикує перетворитися на закриту олігархічну групу, в якій непрозоро розподіляються посади та місця кандидатів у списках, а громадянину буде абсолютно незрозуміло, хто ж, власне, з усієї цієї непрозорої структури конкретно має представляти його інтереси. Як свідчать результати опитувань, що їх наводить у своїй роботі Л. Ле Дюк, відсоток виборців, які відчувають, що обрана ними влада виявляє схильність до «втрати зв'язків» з електоратом складає: у Німеччині – 86%, у Франції – 85%, у Великобританії – 84%, у Канаді – 83%, у США – 78% [20,6 – 7]. Наведені цифри є досить показовими та ілюструють масштаби проблеми і свідчать про те, що вона є актуальною не лише для України.

Повернемося до зауваження П. Бурдье. Воно має велику вагу, оскільки дає чіткий критерій, за яким ми можемо класифікувати можливі форми впливу громадськості на формування партійної політики. Це впливи на внутрішню і зовнішню діяльність політичної партії. Якщо уточнити це визначення з точки зору визнання єдиним законним способом набуття влади політичною партією участі у виборах, то одержимо інший варіант цієї ж класифікації – вплив на діяльність партії, пов'язану з участю у виборах (зовнішньо орієнтовану) та на діяльність, яка з участю у виборах не пов'язана (внутрішню).

Чи має право громадянин втручатися у внутрішні справи партії, членом якої він не є? Чи доцільне і вправдане таке втручання? Як свідчить досвід країн, які запровадили таку практику, зокрема США і Канади, таке втручання є корисним і навіть необхідним. Широке заалучення громадян до внутрішньоопартійних процесів (зрозуміло, що не всіх, але лише таких, що в підсумку матимуть суспільну вагу) підвищує легітимність самих цих процесів, робить їх більш прозорими з точки зору суспільства та сприяє посиленню внутрішньоопартійної демократії.

У США таким механізмом заалучення громадськості до внутрішньоопартійних процесів стало використання первинних виборів. Ці вибори почали проводитися ще на початку ХХ ст. з метою обмеження влади партійних керівників. Практика первинних виборів надає можливість пересічним виборцям самим висувати кандидатів від кожної політичної партії. Кількість первинних виборів поступово зростала до Першої світової війни, проте потім почало скорочуватися. У 1968 році з'їзд Демократичної партії висунув рішучу вимогу збільшити кількість первинних виборів. Згодом, тим же шляхом змушена була піти і Республіканська партія. У підсумку за наступні 30 років кількість штатів, в яких практикуються первинні вибори, у випадку з Республіканською партією зросла з 16 до 41, а у випадку з Демократичною партією – з 17 до 37 [12].

Аналогічно канадська практика проведення жорстко регламентованих законом виборчих кампаній за посаду лідера політичної партії (та визначення кандидатів) створила умови для меншої залежності політичної партії від великого капіталу та стимулювала заалучення громадян до участі у внутрішньоопартійних процесах.

Чому тут приділена така увага саме «внутрішньому» впливу громадськості? Причина криється в тому, що він, на відміну від зовнішніх форм, які вже регульовані в Україні нормами закону, обов'язково по-

требує законодавчого закріплення. З точки зору практики та визначення можливих шляхів забезпечення участі громадськості у формуванні партійної політики саме даний критерій – визначеність у законодавстві – є найбільш цінним, оскільки він визначає можливі шляхи вдосконалення існуючої практики.

Такими чином, пропонується розділити форми участі громадськості у формуванні партійної політики на законодавчо закріплені форми участі та практики. Різниця між ними цілком зрозуміла. Перші мають юридичні наслідки та здійснюються відповідно до встановленої законом процедури. Другі, натомість, дозволяють здійснювати вплив не через юридичні наслідки, а через публічний резонанс.

Природно, що вага законодавчих форм більша, ніж вага практики, а тому по мірі можливості останнім необхідно надавати законодавчого підкріплення (як це вже має у випадку надання законодавчого права певному обмеженому колу громадських організацій за результатами проведеного ними моніторингу перебігу виборчої кампанії, звертати увагу органів державної влади на факти виявленіх порушень та одержувати відповідь на дане повідомлення у встановлені терміни). Втім, беручи до уваги природний суб'єктивізм практично будь – якого оціночного судження (а саме такий характер у багатьох випадках носить діяльність громадських організацій), перевести усі практики у статус законодавчо закріплених норм не тільки не вдається можливим, але і не здається доцільним.

Отже, законодавчо повинні бути врегульовані форми участі громадськості у формуванні партійної політики, пов'язані з фінансуванням політичних партій, процедурами виборів лідерів політичних партій та висування кандидатів, а у сфері практик повинні залишитися аналіз та оцінка програмних документів політичних партій, моніторинг перебігу виборчих кампаній та виконання політичними партіями положень передвиборних програм.

Тут ми маємо змогу перейти до наступного варіанту класифікації форм участі громадськості у формуванні партійної політики – пряний та опосередкований вплив громадськості. Практики, про які йшла мова вище, дають тут ілюстрацію опосередкованого впливу громадськості на формування партійної політики – через громадську думку, вплив на яку, в свою чергу, чиниться шляхом оприлюднення результатів аналізу, оцінки та моніторингу партійної політики. В той же час заходи зі спільного написання громадянами передвиборних програм політичних партій (які в реальності скоріше можна розцінювати як рекламний хід) можна розглядати як приклад прямого залучення громадськості до формування партійної політики.

Якщо безпосередній вплив вимагає законодавчого закріплення або «доброї волі» політичної партії, то опосередкований вплив є результатом свідомої діяльності громадян та їх об'єднань, спрямованої на формування партійної політики.

Така діяльність вимагає певної підготовки та наявності інструментарію, з тим аби результати діяльності були певним чином формалізовані, а сама діяльність відбувалася не стихійно та хаотично, а відповідно до визначені методики. Все перелічене є необхідним для того, аби результати, одержані в ході такої діяльності були визнані як суспільством, так і самими політичними партіями.

Такого роду визнання особливо важливе для України, яка поки що не має великого досвіду проведення комплексних громадських моніторингів партійної діяльності і відповідних традицій. У світі ж така практика є досить розповсюдженою. Моніторингом, аналізом та оцінкою партійної та державної політики опікуються так звані *think tanks* – громадські дослідницькі організації, які є незалежними від політичних партій та неприбутковими за своєю сутністю [5, 14].

З даними Науково – дослідницького інституту зовнішньої політики (США), в світі існує більше 4500 *think tanks*, з яких більше третини розташовані на території США. *Think tanks* цінні тим, що вивчають суспільно важливі проблеми та досліджують можливі шляхи їх розв'язання. У посткомуністичних же країнах досі не вироблено єдиних підходів та єдиних методик для заалучення громадськості до аналізу, оцінювання та моніторингу партійних програм.

З огляду на сказане вище, для української політичної науки на сучасному етапі важливо прияти розвитку такого роду організацій, забезпечуючи їх методичними матеріалами, які дозволятимуть впорядковувати діяльність подібного роду громадських об'єднань, підвищувати фаховий рівень їх членів, а в підсумку забезпечити об'єктивність одержуваних ними результатів та суспільне визнання цих результатів.

Нарешті, звернемо увагу на останній критерій, згідно з яким ми можемо виокремити ще два підвіди участі громадськості у формуванні партійної політики: до них відносяться індивідуальна участь та групова участь. Дійсно, якщо акт голосування за лідера партії або надання їй фінансової підтримки – це справа індивідуальна, то проведення моніторингу, аналізу або оцінки діяльності партії вимагає колективної діяльності. В іншому разі визнання результатів такої діяльності може опинитися під загрозою. Як правило, це вимагає заалучення до участі в процесі і публічних заходах керівників провідних громадських організацій (міста, регіону, країни), науковців, а також лідерів громадської думки.

Втім, у окремих країнах існують спеціального роду громадські об'єднання, які мають особливе відношення до суб'єктів виборчого процесу. Так, у США існують так звані комітети політичної дії – КПД, які, спеціалізуючись на окремих проблемах, збирають кошти, з тим щоб надати їх на проведення виборчої кампанії тим кандидатам, які найбільше опікуються саме вирішенням даної проблеми. Не зважаючи на критику, що лунає на адресу КПД як інституції, необхідно відзначити, що жоден КПД не надає коштів виключно представникам однієї політичної партії (Республіканської або Демократичної). Проте складність функціонування КПД, наявність можливостей для фінансових зловживань не дозволяє говорити про впровадження подібної практики в Україні.

Підбиваючи підсумки щодо проблеми типологій, визначимо такі варіанти класифікації форм участі громадськості у формуванні партійної політики.

За сферою впливу:

- внутрішні;
- зовнішні.

За способом законодавчого регулювання:

- законодавчо закріплени;

- практики.

За ступенем впливу:

- прямі або безпосередні;
 - непрямі або опосередковані.
- За кількістю суб'єктів впливу:
- індивідуальні;
 - колективні.

Розглянемо тепер конкретні форми участі громадськості у формуванні партійної політики. Для цього розділимо партійну діяльність на два великі блоки, як це виліває із тез П. Бурдье та як, власне, зроблено у законодавстві України: це діяльність політичних партій під час виборчих кампаній (регулюється Законом України «Про вибори народних депутатів України», Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» та ін.), та у між виборчий період (регулюється Законом України «Про політичні партії» тощо).

У міжвиборчий період найбільш важливою є така діяльність політичних партій, як:

- одержання фінансування;
- обрання керівництва політичної партії;
- внесення змін / прийняття нових програмних документів;
- звітування перед виборцями щодо проведеної роботи.

Під час виборчої кампанії найбільш важливими складовими діяльності політичної партії є:

- розробка і прийняття виборчої програми політичної партії;
- висування кандидатів від партії та визначення їх порядку у виборчому списку;
- одержання фінансування.

Звернемо увагу на те, що тут мова йде саме про питання стратегічного характеру. Це поворотні точки, які визначають подальшу тактичну діяльність політичної партії. Саме тому у даному списку відсутня, наприклад, передвиборча агітація.

Коротко розглянемо потенційні можливості, які існують у кожному з перелічених різновидів діяльності політичних партій, для залучення до неї громадськості.

Фінансування політичних партій у між виборчий період та під час виборів. Тут українське законодавство передбачає головним чином фінансування політичних партій, що не зовсім відповідає рекомендаціям Парламентської асамблей Ради Європи щодо фінансування політичних партій, яка підкреслює необхідність заохочення державою громадян до надання фінансової підтримки політичним партіям [8,151]. З огляду на це є сенс говорити про необхідність запровадження таких заохочень у формі надання громадянам можливості одержати податкову знижку (обмежену певною граничною самою), за рахунок якої вони зможуть надати кошти тим політичним партіям, які вони підтримують. Крім того такий підхід дозволить використовувати кошти більш раціонально, оскільки громадянин прямо зможе підтримати партію замість того, щоб держава на власний розсуд розподіляла сплачені ним у вигляді податків кошти між політичними партіями, які він, цілком можливо, і не підтримує.

Обрання керівництва політичної партії традиційно вважається суто внутрішньою справою політичної партії, яка стосується лише її членів

та органів юстиції, які мають зафіксувати даний факт. Однак, українська практика показує, що таке самоусунення держави несе за собою внутрішньопартійні конфлікти та ставить під сумнів обрання лідерів політичних партій, призводить до розколів, що різко знижує імідж політичної партії як інституту взагалі (такі конфліктні ситуації виникали у під час розколу Народного Руху України, обрання лідерів Трудової партії України та Громадянської партії ПОРА, виходом частини членів із Соціалістичної партії України після її входження до Антикризової коаліції влітку 2006 року). У світовій практиці вже є приклади вирішення даної проблеми. Наприклад, у Канаді існує закон, згідно з яким держава жорстко регламентує процес обрання лідера політичної партії, у зв'язку з чим процес обрання лідера політичної партії у Канаді практично дуже мало відрізняється від процесу обрання членів партії до представницьких органів влади [9]. Даний процес передбачає фінансове звітування за підсумками таких перегонів і надання усім бажаючим можливості фінансово підтримати (в межах, встановлених законом) кандидата на посаду лідера партії. Така практика робить процес обрання максимально відкритим і прозорим, даючи можливість не лише рядовим членам партії мати реальний вплив під час такого роду виборів, але і її прихильникам сприяти обранню того чи іншого кандидата, а отже того чи іншого шляху розвитку партії. В Україні подібна практика відсутня.

Звітування перед виборцями щодо діяльності партії. У даному випадку мова повинна йти скоріше про практики, ніж про законодавчі акти. Тому в цій площині завдання політичної науки полягає у розробці різного роду методик для моніторингу партійної діяльності. Такого роду методики вже почали розроблятися та застосовуватися в Україні (Лабораторією законодавчих ініціатив, Міжнародним центром перспективних досліджень тощо), проте їх головною проблемою є потреба подальшого вдосконалення, більш широке розповсюдження, а також відсутність юридичних наслідків, які могли б наступити за підсумками моніторингу. Остання проблема в загальному плані практично невирішувана, проте автори проекту Закону України «Про фінансування політичних партій» (Ст.16) О. Шумельда та А. Романюк вказують на можливий шлях вирішення даної проблеми в окремих випадках, пропонуючи надати громадським організаціям, що у своїх статутах включають задачі, зв'язані з аналізом політики право подавати до Центральної виборчої комісії свої письмові опротестування майнової декларації кандидата у депутати від політичної партії, визначаючи їх причини, з тим аби Державна податкова адміністрація протягом 10 днів з дня подачі опротестування, вмотивовано відповіла на опротестування майнової декларації в письмовій формі [10]. Запровадження такого роду норм може суттєво збільшити вагу громадського моніторингу діяльності політичних партій.

Розробка і прийняття виборчої програми політичної партії в сучасних умовах відбувається в досить короткий термін (особливо коли мова йде про програми партійних осередків, що беруть участь у виборах до органів місцевого самоврядування), тому програму партії громадськість одержує для ознайомлення вже post factum. З огляду на це, громадяни потребують вже скоріше інструментарію для аналізу та оцінки передвиборної програми, з тим, аби визначитися, наскільки вона

є конкретною, наскільки визначені у ключових сферах суспільного розвитку пріоритети, наскільки представлені актуальні для громадян проблеми та яким чином і за який рахунок партія має намір їх вирішувати. Тому тут виникає потреба розробки та розповсюдження методик аналізу, оцінки передвиборних програм політичних партій, а також проведення їх публічних обговорень. Це дозволить громадянам принаймні опосередковано впливати якщо не на текст програми, яка поєднується партіями до виборчої комісії, то принаймні на тексти більш розгорнутих варіантів програми, які партії також готують у більшості вищадків.

Висування кандидатів на виборах від партії та визначення їх порядку у виборчому списку також вимагає законодавчого втручання. В умовах чистої пропорційної системи закритих виборчих списків громадянин практично не має можливості вплинути на те, що саме від партії буде обрано до представницьких органів, а після їх обрання депутатами практично не має реально діючих важелів для відкликання того чи іншого обранця. В цій ситуації виникає потреба у більш жорсткому регламентуванні державовою процесу висування кандидатів (на приклад, зробити обов'язковою практику проведення рейтингового голосування для визначення порядку кандидатів у виборчому списку) або зробити списки відкритими і проводити голосування з преференціями. У випадку ж визначення кандидатів на окремі посади (як от Президента, мерів міст) доцільно застосовувати ту саму процедуру, яка пропонувалася вище для обрання лідерів політичних партій.

Таким чином, якщо згрупувати перелічені вище форми участі громадськості у формуванні партійної політики, які існують у світовій практиці, то першочерговими завданнями для політичної науки в даній сфері можна вважати:

- роботу над вдосконаленням діючого законодавства щодо фінансування політичних партій з урахуванням потреб заолучення і заохочення громадськості до участі в цьому процесі;
- чітке законодавче регламентування процедур обрання лідерів політичних партій та визначення кандидатів від політичних партій на представницькі посади із передбаченням державного контролю за дотриманням усіх необхідних процедур і надання громадськості можливостей для участі в даному процесі;
- розробка методичних матеріалів для здійснення громадськістю оцінки та аналізу програмних документів політичних партій, моніторингу виконання передвиборних програм і партійної діяльності взагалі, а також у разі можливості створення у законодавстві умов для набуття результатами такого роду моніторингів юридичних наслідків.

Література

1. Конституція України // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%2D%E2%0>.
2. Рябов С.Г. Політологія: словник понять і термінів. – 2 – ге вид., переробл. і допов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256 с.
3. Закон України «Про політичні партії» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2365-14>.
4. Партийна політика: вплив недержавних громадських організацій на формування та впровадження. – К.: МЦПД, 2007. – 128 с.

5. Участь громадськості в суспільному діалозі щого суспільних програм. (Узагальнений досвід з аналізу, моніторингу та оцінки партійної політики). – К.: МЦПД, 2005. – 100 с.
6. Порохало В. Середній українець – соціальна основа негромадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – № 4. – С.30 – 32.
7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1: А – Г. 672 с.: іл.
8. Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико – правові аспекти фінансування політичних партій. – Львів, 2003, – 162 с.
9. Фінансування федеральних виборів. – К., 2004.
10. Проект Закону України «Про фінансування політичних партій» // http://www.geneza.lviv.ua/party_finance/draft_law_3.htm.
11. Борисюк В. Политология США об электоральных особенностях общества в конце XX века // МЭ и МО. – 2002. – № 3.
12. Согрин В. Политическая власть в США: характер, содержание, тенденции // МЭ и МО. – 2001. – № 6.
13. Борисюк В. Президентская кампания 2000 г. в США: кризис партийной идентичности // МЭ и МО. – 2001. – № 3.
14. Перегудов С. Великобритания после парламентских выборов // МЭ и МО. – 2001. – № 11.
15. Дилигенский Г. Политика и общественное мнение в России // МЭ и МО – 2001. – № 10.
16. Арон Р. Демократия и тоталитаризм // <http://bookz.ru/authors/reimon-aron/aronreim01.html>.
17. Бурдье П. Социология политики // <http://www.policy03.narod.ru/burdie.html>.
18. Зиммель Г. Социальная дифференциация // <http://www.policy03.narod.ru/zimmel.html>.
19. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_015.
20. Участь громадськості у законодавчому процесі // http://parliament.org.ua/docs/files/8/1157622381_ans.pdf.

Емельянов В.М., Чуприн Р.В. Участие общественности в формировании партийной политики

Рассматриваются проблемы участия общественности в формировании партийной политики. Освещаются основные формы такого участия и их классификация. Такжеается определение понятия «участие общественности в формировании партийной политики» и обосновывается использование понятия «общественность» в данном контексте.

Yemelyanov V.M, Chuprin R.V. Public Participation in Formation of the Policy of Political Parties

The article is devoted to the problem of public participation in formation of the policy of political parties. The authors analyze the main form of the participation and propose classifications of these forms. Also the authors propose the definition of the term of public participation in formation of the policy of political parties.

Баришевська М. А.

Зміст роботи лобістів і рівні застосування лобізму

Дається класифікація видів і рівнів лобістської діяльності за різними критеріями. Аналізуються методи і зміст лобізму.

Держава яка називається демократичною, має забезпечити кожному громадянинові право на реальну можливість приймати участі в політичному процесі країни. Будь – яке державне рішення торкається як інтересів окремих громадян, різних прошарків населення, так і окремі види діяльності всього суспільства. Тобто виникають і починають співіснувати дві зацікавлені сторони: держава, що вимагає виконання своїх рішень, з одного боку, і суспільство, або його частина, що повинна це рішення виконувати. Абсолютно логічним виглядає той факт, що з'являється визначена зацікавленість суб'єктів політичних відносин в ухваленні рішень і як наслідок – тиск на структури влади, посадових осіб, засоби масової інформації для досягнення бажаного результату. Це і є лобізм, політико – правовий інститут, формування якого є умовою політичних і економічних реформ.

Лобізм може виявлятися в різних сферах і відповідно мати різні види. Наприклад, у залежності від того, у якій галузі влади «вирішується питання», можна виділити законодавче, виконавче і судове лобіювання.

Умовно можна говорити, що лобізм існує і у засобах масової інформації, які у зв'язку з їхнім могутнім впливом на свідомість і поведінку людей у сфері політики обґрунтовано вважаються «четвертою гілкою влади». Сам же лобізм (на Заході, у США, зокрема) є досить престижним видом діяльності, дехто називає його «п'ятою гілкою влади».

У залежності від того, у якому управлінському рішенні досягаються цілі лобіювання, воно може поділятися на правотворче (лобізм у законодавчих органах через нормативні акти), правозастосовне (лобізм через акти застосування права) і правоінтерпретаційне (лобізм через акти тлумачення права).

У залежності від характеру інтересу, що «протискається», можна виділити політичне, соціальне, економічне, фінансове, правове й інше лобіювання.

У залежності від часу дії буває «одноразовий» і постійний лобізм.

У залежності від того, на якому рівні влади відбувається лобіювання, воно може класифікуватися на національне або федеральне (здійснюється в системі вищих органів державної влади і управління) і місцеве (здійснюється в земельних або республіканських, крайових, обласних, районних органах).

У залежності від того, у чию користь «вирішується питання», лобіювання може підрозділятися на такі різновиди:

Лобіювання різних соціальних структур: громадських організацій, рухів, партій, груп, прошарків (профспілки, антивоєнні і екологічні

рухи, підприємницькі союзи і т.д.). Наприклад, у США літні громадяни об'єднуються в асоціації, які захищають їхні права, здійснюють лобістську діяльність у Конгресі, організовують кампанії на користь чи проти тих чи інших заходів, що стосуються їхніх інтересів.

Відомче лобіювання – це лобізм у міністерствах, відомствах, державних органах.

Регіональне лобіювання – цей вплив на владу з боку представників земель, республік, країв, областей, районів і інших місцевих угворень [7].

Олександр Другопольський пропонує наступну класифікацію лобізму. Лобізм може проявлятися в різних сферах соціально – економічного життя суспільства, а, отже, мати і різні види. Наприклад, в залежності від того, у якій галузі влади «вирішується питання», можна виділити законодавче, виконавче і судове лобіювання.

В залежності від того, у якому управлінському рішенні досягається мета лобіювання, воно може поділятися на правотворче (лобізм у законодавчих органах через нормативні акти), правозастосовуване (лобізм через акти застосування права) і правоінтерпретаційне (лобізм через акти тлумачення права).

В залежності від характеру інтересу, що відстоюється, можна виділити політичний (фінансово – економічні і соціальні групи, що домагаються необхідного впливу за допомогою участі в політичній боротьбі і передвиборних кампаніях), соціальний (профспілки, ветеранські, жіночі, молодіжні та екологічні організації), фінансово – економічний (фінансово – промислові групи, корпорації і галузеві компанії, що мають монопольну експортно – імпортну структуру, власну фінансово – банківську структуру, ЗМІ, представників в парламенті або політичних рухах), правовий (міністерства, відомства, державні комітети, що відстоюють прийняття окремих законодавчо – розпорядчих актів) лобізм.

Залежно від часу дії буває одноразовий і постійний лобізм.

В залежності від того, на чию користь «вирішується питання», лобіювання може поділятися на наступні різновиди: 1) лобіювання різних соціальних структур (громадських організацій, рухів, партій, груп, профспілок, антивоєнних і екологічних рухів, підприємницьких союзів); 2) відомче лобіювання (лобізм міністерств, відомств, державних комітетів, галузеве «просування» тих або інших інтересів); 3) регіональне лобіювання (вплив на владу з боку представників областей, районів та інших місць, що «вибивають» пільги і переваги для регіонів); 4) іноземне лобіювання (вплив закордонних «груп тиску» або національних громад на ті чи інші державні органи з метою отримання від них визначених рішень)[3].

Крім видів лобіювання, можна виділити рівні, на яких відбувається лобістська діяльність. В Україні лобізм існує на всіх рівнях – від міжнародних організацій і держав до обласних і навіть районних державних адміністрацій. Скрізь, де від прийняття рішень чиновниками залежить доля бізнесу, підприємці намагаються використовувати важелі влади для поліпшення своїх справ. Проте, лобіювання на кожному з рівнів має свої особливості.

На практиці можна виділити такі рівні лобізму: міждержавний, на рівні виконавчої влади (уряд і президентських структур), парламентський і регіональний. Міждержавний рівень характеризується тим,

що свої інтереси лобіюють, як правило, групи дуже могутніх національних компаній або ТНК. А протекцію їм роблять державні структури або міжнародні організації – торгівельні, фінансові й ін. [4].

Валерій Биковець виділяє ще міжнародний рівень лобізму. До міжнародного лобізму відноситься так зване етнічне лобі, представники якого, проживаючи за кордоном, захищають інтереси своєї історичної батьківщини. Основним методом діяльності етнічних лобістів є використання звязків із діючими та відставними посадовцями законодавчих органів – конгресменами, сенаторами, губернаторами, працівниками апарату, якщо останні є представниками певної етнічної групи, в минулому іммігрантами або їх нащадками [1,48].

Лобіювання на рівні вищих структур виконавчої влади в Україні здійснюється окремими бізнесменами або неформальними об'єднаннями підприємців – бізнес – політичними групами (кланами) або керівниками підприємств, що очікують протекції з боку посадових осіб. Цей рівень заслуговує на особливу увагу, з огляду на його виняткову ефективність для лобістів. Лобістську діяльність на рівні парламенту можна розглядати як відповідну тому поняттю «лобізм», що склалося історично. Вона є визначальною в прийнятті законопроектів, що стосуються «загальних правил гри» бізнесу, окремих сегментів ринку, груп підприємств, галузей.

Форми лобізму в Україні досить різноманітні. Одна з головних – прямий (індивідуальний) лобізм, що ґрунтується на особистих зв'язках підприємців з чиновниками, і на сьогодні дуже розповсюджений в Україні. Дозволити його собі можуть тільки найбільш могутні підприємства або компанії, він цілком відноситься до «тіньового» типу лобіювання і здійснюється здебільшого в структурах виконавчої влади.

До іншої форми «тіньового» лобіювання можна віднести клановий лобізм – просування інтересів підприємств або компаній, що належать кланам, або, відповідно до сучасної термінології, бізнес – політичним групам (БПГ). Такий лобізм дуже ефективний, тому що спирається на «авторитет» і можливості групи бізнесменів і банкірів – БПГ, що діють дуже згуртовано і розташовують значними фінансовими ресурсами, ангажуваними партіями і ЗМІ, а також широкими особистими зв'язками серед істеблішменту. Тому чиновникам набагато складніше пруцатися «проханням» таких груп, ніж лобіюванню з боку окремих підприємців або навіть груп тиску. Дуже характерно, що таке лобіювання, на відміну від прямого індивідуального, може здійснюватися начебто привселюдно, за допомогою підключення партій, фракцій, ЗМІ, проте, справжні цілі публічних аргументів, як правило, ретельно ховаються. Головна мета кланового лобіювання майже завжди – одержання привileйованого положення для одного або невеликої групи «родинних» підприємств.

До особливої форми лобізму в Україні можна віднести багатовекторне лобіювання – лобістську діяльність, що відбувається за допомогою всіляких способів і по всіляких напрямках впливу. При цьому використовуються: міждержавні структури, лобістські структури (асоціації, спілки й ін.), парламентські лобістські групи (фракції, неструктуровані групи й окремі депутати), державні комітети або комітети при уряді, окремі міністерства, посадові особи в уряді, держкомітетах, помічники, радники при прем'єр – міністрі, президенті й ін. Застосуван-

ня багатовекторного лобіювання визначається фінансовими можливостями зацікавленої сторони, а також особистими і політичними зв'язками, лобіюють по всіх можливих напрямках, як правило, надпотужні компанії або групи компаній [3].

Арсенал засобів і способів, застосовуваний лобістами, дуже різноманітний, деякі вимагають значних коштів. Застосовуються: «пряме тіньове» лобіювання, «опосередковане» (за допомогою груп впливу), що переконує вплив за допомогою листів і звернень, ЗМІ (тут використовуються по суті реклами і PR – стратегії), кулуарна і «переконуюча» робота з депутатами парламенту, відкрите протистояння й ін. У даному випадку наявність «тіньового» аспекту лобіювання пом'якшує можливість певного суспільного контролю над діяльністю лобістів, а також конкуренцію лобістських груп. Остання обставина узагалі є однієї з найбільш вагомих причин того, чому зацікавлені сторони вдаються до лобіювання «на усіх фронтах» – ясна справа, якби не було взаємного контролю конкурентів, лобіст просто пішов би «тіньовим» способом на угоду з посадовими особами або депутатам щодо просування потрібного рішення.

До досить типової для України форми «тіньового» лобіювання можна віднести самопротекцію. Її механізм ґрунтуються на можливості певної державної структури, відомства брати безпосередню участь в економічній діяльності,

Серед основних форм лобізму можна назвати і парламентський лобізм. Він не завжди відбувається привселюдно і колегіально, тому варто виділяти «тіньовий» парламентський лобізм, що має кілька різновидів, і «відкритий», що ґрунтуються на публічній аргументації і колегіальності прийняття рішень [3].

Олександр Нарбут, заступник голови Спілки платників податків України, говорячи про специфіку вітчизняного лобіювання, вважає однією з його особливостей е потужний лобізм через парламентські комітети та фракції. Причому лобістська діяльність представників промислово – економічних та фінансово – політичних груп у парламенті відображає позицію депутатів за регіональною ознакою. Таким чином, в Україні на сучасному етапі домінує регіональний лобізм і відстоювання вузько – регіональних інтересів [5].

До основних форм лобістської діяльності варто віднести «опосередкований» лобізм, що здійснюється за допомогою «посередників» – професійних лобістів, груп впливу. На сьогодні в Україні їхню роль виконують організації, що мають статус суспільних: об'єднання бізнесменів, промисловців і банкірів, профспілки підприємців і ін. Проте, часто за змістом своєї діяльності це дійсно лобістські групи, орієнтовані на професійне лобіювання інтересів своїх «клієнтів», а діяльність більшості з них фінансується їхніми членами.

Лобіювання передбачає не тільки просування інтересів, але і їхній захист, і тому, відповідно, – не тільки ініціювання законопроектів, але і блокування останніх. Можна виділити наступні фази лобіювання:

1. Повідомлення інтересів і вимог.
2. Агрегація і формулювання інтересів, а також експертна робота по оцінці законопроектів.
3. Надання впливу на процес прийняття рішень.
4. Контроль над виконанням пролобійованих рішень [3].

Проте не всі експерти з проблем лобізму, виділяють як окрему фазу лобіювання контроль над виконанням пролобійованих рішень. Але на практиці групи тиску в Україні нерідко намагаються відслідковувати і контролювати виконання законопроектів або рішень, що вони «пропіштовхнули». Проходження рішення по зазначених фазах передбачає, що на кожній з них у лобіювання включаються різні лобітські «підрозділи». Це обумовлено тим, що лобізм сьогодні – це складний процес, що не обходиться без поділу функцій між окремими ланками, «підрозділами». Так, повідомлення інтересів і вимог здійснюється тими, хто зацікавлений у їхньому просуванні, промисловцями, бізнесменами або банкірами. Формульовання й агрегацію інтересів, а також експертну роботу з оцінки законодавства здійснюють, фахівці: юристи, економісти, політики і т.д. Надання впливу на прийняття рішень здійснюють професійні лобісти (в Україні це громадські організації – об'єднання підприємців, промисловців і банкірів), або політики в парламенті. В остаточному підсумку контроль над виконанням рішень здійснюють ЗМІ, об'єднання підприємців, а іноді – структури державної влади [3].

Результати діяльності лобітських угруповань залежать перш за все від їх ресурсів. Під ресурсами розуміються ті засоби, які потенційно дозволяють впливати на процес прийняття політичних рішень. Серед них виокремлюють наступні групи:

1) утилітарні ресурси (головним чином, відомі «три Б» – банкноти, банкети, білявки);

2) ресурси сили (тактика «викручування рук», наприклад, у законодавця відбирають ті можливості та вигоди, які йому зазвичай надають дружні стосунки з певною організацією, що здійснює політичний тиск; використання «темних» сторінок біографії несхильного члена парламенту; шантаж; фізична розправа);

3) ресурси переконання (вплив на емоції законодавця, його систему цінностей; звернення до його почуття сумління, честі, професіоналізму) [2,31].

Від наявності тих чи інших ресурсів напряму залежить арсенал методів, що дозволяють лобісту реалізувати свої задачі. В першу чергу, це визначає і вид самого лобіювання, а також характер лобітського угруповання – пряний чи непрямий.

Пряний вид лобізму пов'язаний з безпосереднім особистим контактом лобістів із законодавцем. Як правило, у даному випадку з членами парламенту організуються зустрічі у неформальній обстановці, їм надається необхідна інформація; пропонується обслуговування їх політичних та особистих потреб; крім того, лобісти приймають участь у слуханнях та комісіях законодавчого органу. При цьому лобісти застосовують доволі своєрідні прийоми. В їх арсеналі є так звана «локалізація аргументів», тобто гальмування питання, що обговорюється виборчим округом члена парламенту. Подібна практика схожа на схему за принципом «ти – мені, я – тобі».

Непрямий вид лобітської діяльності передбачає обробку суспільної думки засобом проведення пропагандиської та рекламної кампанії під умовною назвою «напишіть свому депутату», в ході якої мобілізуються сотні рядових виборців, що звертаються до законодавців від їх округу шляхом телефонних дзвінків, відправки листів та телеграм, проведення зборів регіональних депутатів. Частіше за все депутати не вит-

римують такого тиску та здаються. Як правило, прямий та непрямий види лобіювання використовуються комплексно [2, 32].

Основними методами лобіювання є:

- особисті контакти з представниками органів влади;
- участь у засіданнях комітетів та комісій Верховної Ради, уряду, міністерств;
- робота в експертних групах з підготовки проектів документів уряду та парламенту;
- з'їзди, конгреси, наради підприємців за участю представників органів влади;
- суспільні слухання законопроектів, що проводяться разом із представниками об'єднань підприємців із членами комітетів ВР і представниками уряду, Адміністрації Президента й інших державних структур;
- вплив через суспільну думку і ЗМІ;
- доповіді, послання від підприємців до органів влади, колективні зустрічі з вищими керівниками держави [4].

На думку Юрія Якименко, експерта Центру політичних і економічних досліджень імені Разумкова, що ж до методів лобіювання, які переважають в Україні, то ми, думаю, від «коридорного» лобізму перейшли до парламентського. Парламент стає дедалі більш дієздатним органом, який використовується для задоволення групових інтересів. З іншого боку, парламентські структури в Україні дуже часто виступають лише декорацією, псевдопублічною формою існування лобізму, тоді як принципові рішення ухвалюються в інший спосіб (насамперед, через особисті стосунки між впливовими урядовцями та політиками). Таким чином, у нас, на жаль, домінує, не публічна парламентська практика, яка мала б бути основою цивілізованого механізму лобіювання, а сформовані поза публічною політикою і спроектовані на парламент зв'язки [5].

У загальному вигляді суть роботи лобіста фактично полягає у тому, щоб інформувати і переконувати інших (законодавців, тих, хто приймає рішення). Безумовно, для цього одних контактів замало. Адже лобістові, насамперед, потрібно володіти конкретною інформацією, що цікавить конкретного законодавця. Крім того, така інформація та загальні ідеї щодо майбутнього законодавства мають бути викладені законодавцеві завчасно, ще до того, як з'явиться законопроект. Досвідчені лобісти та законодавці доходять спільноН думки, що питання своєчасності і повноти інформації є особливо важливими у процесі законотворення та впливу на нього.

Зрозуміло, що специфіка діяльності того чи іншого лобіста залежить від напрямку законодавства, на яке він сподівається вплинути, та від характеру організації, яку він представляє. Але незалежно від цього всім лобістам у більшості випадків доводиться так або інакше виконувати наступну роботу: збирати факти; інтерпретувати управлінські акції (значення управлінських акцій та потенціальні наслідки законодавчих актів, що мають бути ухвалені); прогнозувати, що може відбутися у сфері законодавства; надати рекомендації; інтерпретувати дії організації (під час майже щоденних контактів з членами парламенту та їх помічниками лобіст повідомляє їм думку організацій та конкретних груп громадськості щодо законодавства); захищати позиції організації (лобіст від імені клієнта захищає його інтереси, тобто переконує

законодавця у необхідності підтримки або протидії щодо певного законопроекту); сприяти збути продукції (лобіст, який має дружні стосунки з державними посадовцями, може бути каналом, що сполучає державні установи та компанію або організацію).

Працюючи у рамках правового поля, що регламентує систему лобіювання, зареєстрований лобіст – професіонал користується різноманітними методами та прийомами впливу на законодавців.

Але всьому цьому, як правило, передує велика підготовча робота. Як вже зазначалося, першою складовою такої роботи є збирання інформації. Окрім офіційної документації, різного гатунку банків даних, що стосуються кола питань, з яких ведеться лобіювання, лобіст має володіти поточною інформацією, точно знати розстановку сил у законодавчому органі, тримати руку на пульсі існуючих точок зору, бути глибоко обізнаним у відгінках думок, яких дотримуються на певний момент ті або інші законодавці з того чи іншого питання. Надто важливо знати потенційних прибічників позиції організації, інтереси якої обстоює лобіст, вірогідну опозицію, її сильні та слабкі місця.

Першим джерелом такої інформації є відкрите слухання, що плануються і проводяться спільно законодавчими та виконавчими гілками державної влади для розгляду законопроектів або постанов. Постійне відстежування цих подій є обов'язковою складовою для всіх програм лобіювання [6].

Іншим джерелом необхідної інформації може бути обмін думок з офіційними представниками виконавчих органів влади, відповідальними працівниками профспілок та їх об'єднань, інших груп спеціального інтересу, які володіють багатим фактичним матеріалом. У цьому відношенні добре спрацьовують не тільки відвідування їх установ, але й різні форми організації спільногого відпочинку, прийомів чи презентацій, оскільки невимушена атмосфера більшості таких колективних зібрань сприяє процесові активного обміну інформацією. Кінцевим моментом різних методів збирання інформації, з'ясування думок та настроїв має бути доведення всіх нових даних та фактів до керівництва організації – клієнта, підготовка лобістом конкретних рекомендацій, як на них реагувати.

Наступною складовою підготовчої роботи лобіста повинне бути коаліційне будівництво, прагнення об'єднати групи або окремих людей (включаючи колег – лобістів), інтереси яких збігаються, на підтримку ухвалення або неприйняття певного законодавчого акту чи розпорядження. Коаліції можуть об'єднати свої ресурси, інтелектуальний потенціал тощо та більш ефективно діяти у потрібному напрямку. Працюючи разом, групи здатні встановити пріоритети своєї стратегії, розробити більш продуману тактику дій. Інакше кажучи, коаліційне будівництво є однією з найважливіших і найбільш продуктивних тактик підготовки до впливу на законодавців [6].

Лобізм, як і будь – який інший соціальний інститут, може бути використаний або на благо всього суспільства, або для реалізації вузько-партийних інтересів. Усе залежить від соціально – економічного, політичного і культурного середовища, від обставин, що можуть наділити лобізм як «плюсами», так і «мінусами». Для того, щоб він приносив користь всьому суспільству, необхідні відповідні умови: реальна дія демократичних інститутів і норм, економічна і політична

стабільність, свобода засобів масової інформації, стійке громадянське суспільство. Лише за наявності даного набору факторів збільшуються шанси на використання лобізму в суспільних інтересах (він починає «працювати» у загальносоціальних режимах). В умовах економічної, політичної і духовної кризи, перехідних періодів, непередбачуваності, лобізм виходить за цивілізовані межі та здобуває більше «мінусів», ніж «плюсів».

Література

1. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С.44 – 55.
2. Васильев Т.В. Лоббизм как форма политической деятельности: природа, функции, современные виды// Вестник Московского университета. Сер.12 Политические науки. – 2004. – № 4. – С.26 – 34.
3. Дlugопольський О. Розвиток цивілізованого лобізму як невід'ємний атрибут демократизації суспільства//http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_206/section_8/Dlugopolsky.pdf.
4. ЗущикЮ.Лоббизм в Україні//<http://www.ucipr.kiev.ua>
5. Кухар І. Коридорний лобізм // День. – №9. – 19 червня. – 2002 // www.day.kiev.ua.
6. Лобіювання: сутність, легітимність, практика//<http://academia.org.ua>
7. Розумний М., Холод В. Громадські слухання» Сприяння легалізації лобістської діяльності на регіональному рівні» //http://www.varianty.org.ua/projects/total/2006/Lobbism/Legal_lobbism.htm

Барышевская М. А. Содержание работы лоббистов и уровни применения лоббизма

Дается классификация видов и уровней лоббистской деятельности по разным критериям. Анализируются методы и содержание лоббизма.

Baryshevska M.A. The maintenance of lobbyists' activity and levels of application of lobbyism

Classification of kinds and levels of lobbyist activity by different criteria is given. Methods and the maintenance of lobbyism are analyzed.

Колесніченко Г. Л.

Геополітичний контекст релігійно-політичних процесів у сучасній Україні

Досліджується взаємозв'язок геополітичних пріоритетів України з релігійно-політичними процесами у державі.

У кінці ХХ ст. Україна вийшла на світову політичну арену як новий геополітичний актор. Зміни, які сталися у співвідношенні світових політичних систем різних країн і народів у 90-ті роки, — крах Радянського Союзу, виникнення на його уламках нових суверенних держав, зміцнення впливу однієї наддержави, швидке зростання ролі військової організації НАТО і відповідне послаблення ООН, — відбиваються у той чи інший спосіб (у більш/менш завуальованій формі) також і на внутрішній ситуації в Україні. Реальне входження останньої до світового й європейського політичного процесу має, серед інших, також певний релігійний аспект. Він не є визначальним, але його не можна ігнорувати, оскільки він є достатньо важливим.

Україна як суверена європейська держава спрямовує свою зовнішню політику, яка базується на загальновизнаних принципах міжнародного права, на зміцнення миру і стабільності у світі через захист національних інтересів і безпеку держави. Зовнішньополітична діяльність Української держави спирається на засади рівноправності, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів. Державна політика у зовнішньополітичній сфері (ст. 8) спрямована насамперед на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України [1].

В умовах існування нового світоустрою Україні слід дотримуватися позиції сильного нейтралітету. Він передбачає не вичікувальний позаблоковий статус, а активну побудову міжнародних правових зв'язків, нових важелів, пошуку таких партнерів і союзників, для яких суверенність і цілісність України відповідали б завданням їх національної безпеки. Наразі посольства України діють в 21 мусульманській країні [2].

Відповідно до Постанови ВРУ «Про основні напрями зовнішньої політики України», пріоритетними стратегічними напрямами у сфері двосторонніх міждержавних відносин є активний розвиток політичних, економічних, науково – технічних, культурних та інших стосунків з такими групами держав, як — географічно близькі держави — країни Кавказького регіону, та держави Азії, Азіатсько – Тихоокеанського

регіону, Африки та Латинської Америки, також зазначено, що Україна шукатиме шляхів до встановлення контактів з країнами Близького і Середнього Сходу та ін. [3].

Завершення гострої фази конфлікту на Балканах і відносна віддаленість подій у Чечні, віддалені військові дії в Афганістані, Іраку, ізраїльсько – палестинський конфлікт і т.д., не означають, що безпосередньої загрози для національних інтересів України вже не існує. Світ у ХХІ ст. є надто тісним і непередбачуваним. Проблема ісламського чинника досить непомітно набрала особливої ваги у світі. Причому йдеться не про всіх мусульман загалом, не про мусульманські країни як такі, а про посилення руху радикальних ісламістів.

Геополітична ситуація України визначається не тільки її географічним розташуванням у Східній Європі, між Сходом і Заходом. На ній позначається також переобування України на перетині мусульманської і християнської цивілізацій. Це і визначає значною мірою взаємозв'язок релігійно – політичних процесів в Україні та за її межами.

Взаємодія України зі іноземними партнерами відбувається в економічній, дипломатичній, військовій, культурній площині. Існує також її релігійний вимір, зокрема, дуже складне і делікатне питання про специфіку релігійних впливів з – за меж України. Згадані впливи є величми неоднорідними і суперечливими.

Щодо вирішення Україною проблем, зокрема з забезпеченням надійного постачання енергоносіїв, подоланням надмірної залежності від одного джерела постачання енергоресурсів, захистом інтересів вітчизняного товаровиробника, зміцненням позицій України на міжнародній арені тощо, слід здійснювати ґрунтовне опрацювання стратегічних перспектив, зокрема, близькосхідного вектора зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу нашої країни [4].

Продовжує існувати геополітичне суперництво за вплив на Близькосхідний регіон та контроль за його ресурсами між багатьма світовими акторами, де кожен обирає свою лінію політики, яка може неоднозначно сприйматись мусульманськими країнами. Тому Україні слід провадити дуже обережну політику в цьому регіоні, враховуючи всі ризики і обходячи потенційно «гострі кути» і в політичній, культурній, релігійній сфері [5]. Адже всі події, які відбуваються на Близькому Сході, зазвичай мають світовий резонанс. Це пов'язано з тим, що Близький Схід є дуже важливим стратегічним регіоном, тому в світі існує багато геополітичних проектів (можливих стратегій) різних країн і майже в кожному особливому місці відводиться саме цьому регіону, оскільки національна безпека, економічна і політична стабільність, збереження миру в світі, тощо, мають величезне значення для усіх членів світової спільноти в цілому.

Щодо розв'язання врегулювання ізраїльсько – палестинського конфлікту, Україна надала власний план близькосхідного врегулювання (2001 р.). Центральна ідея українських пропозицій – повний і негайній вивід ізраїльських військ з територій, підконтрольних Палестинській національної автономії, безумовне й взаємне припинення вогню, що поширюється на всі прояви насильницьких дій, паралельне проведення мирних переговорів по державотворенню. Саудівська Аравія, Бахрейн й Об'єднані Арабські Емірати висловили підтримку українським пропозиціям по питанню мирного врегулювання

ізраїльсько – палестинського конфлікту, миртворчим зусиллям України на Близькому Сході й заявили про свою готовність до більш тісної взаємодії з Україною для розблокування кризи.

На початку ХХІ ст. Україна проводила доволі активну політику в регіонах близького та Середнього Сходу. Так, у 2001 році була введена посада Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході (її обіймав В. Нагайчук до 2002 року), було здійснено візит української делегації у країни Перської затоки, відбувалося розширення дипломатичних і торгово – економічних відносин між Україною і країнами Близького та Середнього Сходу, надані пропозиції України по проведенню на її території мирних переговорів між ізраїльською й палестинською сторонами, відбулися офіційні візити урядових делегацій України в Ліван, Сирію та Йорданію.

За розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 січня 2008 року, на виконання Указу Президента України, були виділені кошти (4,923 млн. гривень) для надання гуманітарної допомоги Палестинській Національній Автономії, з огляду на важку економічну ситуацію і гуманітарну кризу на палестинських територіях [6].

Національні інтереси України в окремих країнах Близького і Середнього Сходу, Перської затоки інколи розходяться з геостратегічними та геоекономічними цілями США і Євросоюзу. Наприклад, Сполучені Штати Америки здійснюють політику тиску на найбільших торговельно – економічних партнерів України у Близькосхідному регіоні – Іран та Сирію, що викликає складнощі у перспективах розвитку співробітництва з цими країнами.

15 жовтня 2002 року в Києві Президентами України та Ісламської Республіки Іран був підписаний Договір про основи взаємовідносин і принципи співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Іран. Сторони погодились забезпечувати подальший розвиток співробітництва в галузі культури і мистецтва, науки та освіти, охорони здоров'я, туризму, спорту та інших сферах суспільного життя, а також розвивати прямі зв'язки між університетами, науковими та культурними центрами, музеями, бібліотеками, архівами та іншими установами і закладами сторін, які працюють у відповідних галузях, та сприяти підтримці взаємовідносин на міжконфесійному рівні [7].

Україна провадила послідовну політику щодо мирного, політичного вирішення питання щодо Іраку, виключно у межах компетенції Ради Безпеки ООН. Лише коли з'ясувалося, що військовим діям щодо Іраку не вдається запобігти, Україна виявила ініціативу по відправці до Кувейту РХБ – батальйону, а згодом, після закінчення військової операції в Іраку, приєдналася до консолідованих міжнародних зусиль по наданню допомоги іракському народу у стабілізації ситуації в країні [8].

26 грудня 2005 року відбувся візит до Іраку Президента України В. Ющенка, під час якого було досягнуто домовленості з питань двосторонньої співпраці, зокрема, налагодження міжрегіонального співробітництва з Іраком (провінція Васіт – Запорізька область), участь українських компаній у відбудові інфраструктури іракської провінції [9].

4 серпня 2006 року МЗС України оприлюднило заяву, в якій засуджувалися дії Ізраїлю по проведенню наземної операції на території Лівану, висловлено позицію щодо негайногого припинення військових дій і необхідності врегулювання конфлікту шляхом мирних перего-

ворів. Було прийнято рішення про надання гуманітарної допомоги Ліванській Республіці [10].

На початку 2007 року Президент України підписав Указ «Про направлення миротворчого персоналу України для участі в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан» [11]. Проте, українські експерти висловили свою думку з цього приводу, що така участь має бути обмеженою. Враховуючи іракський досвід, в українській місії можуть взяти участь гуманітарні підрозділи: медичні, саперні частини та інженери [12].

Відносини України з такими країнами Перської затоки, як — Оманом, Катаром, Бахрейном — мали епізодичний характер, оскільки ці країни у зовнішній політиці більшою мірою зорієнтовані на співпрацю з державами даного регіону.

Активізація зовнішньополітичної діяльності України в регіонах ісламського світу повністю відповідає її стратегічним інтересам, сприяє реалізації стратегії економічного зростання і євроінтеграційного курсу України. Інтенсивне співробітництво України з державами ісламського світу зокрема у сфері економіки дозволить вирішити наступні завдання: можливість налагодження поставок енергоресурсів, оскільки такі мусульманські країни, як Лівія, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Ірак, Іран, Туркменістан та інші є найбільшими світовими нафто — і газоекспортерами; забезпечення активної ролі України у формуванні нової системи транспортних комунікацій по лінії «Схід — Захід»; відкриття ринку збуту для багатьох видів української промислової, військовотехнічної та сільськогосподарської продукції; створення умов для надходження в Україну значних інвестицій на достатньо вигідних умовах; сприяння по збільшенню допомоги від країн і міжнародних організацій мусульманського світу щодо вирішення багатьох проблем з облаштуванням, адаптацією і інтеграцією кримськотатарського народу в українське суспільство.

Також існує багато потенційних можливостей для взаємовигідного співробітництва між Україною і мусульманськими державами в гуманітарній сфері: підготовка національних кадрів, розвиток медицини і охорони здоров'я, обмін культурними цінностями та досягненнями, взаємозбагачення духовного життя, розвиток загального інформаційного простору.

З метою зміцнення взаємовідносин між країнами Заходу та мусульманською спільнотою, за ініціативою прем'єр — міністра Іспанії — Р. Сапатеро, прем'єр — міністра Туреччини — Т. Ердогана, колишнього Генерального секретаря ООН — К. Аннана, було створено «Альянс цивілізацій». «Альянс» має на меті сприяти зміцненню взаєморозуміння і співробітництва між країнами і народами різних культур та релігій, і в процесі цього надавати допомогу у боротьбі з силами, що поглиблюють поляризацію суспільства і підбурюють екстремістські настрої [13]. Проект почав діяти з 2005 року, наразі він має мережу під назвою «Група друзів», до якої входять країни світової спільноти — 80 держав та міжнародні організації (в числі яких і Ліга арабських держав), які підтримують цілі «Альянсу». України приєдналася до «Групи друзів» у жовтні 2007 року. Зазначений проект дозволить Україні ефективно реалізувати свої потенційні можливості культурно — цивілізаційного мосту на світовій арені.

Активно розпочав свою роботу в 2007 році у сфері міжнародного співробітництва – Держкомацрелігії України. Його діяльність складається з трьох частин: по – перше, це вирішення питань, пов'язаних з проведенням засідань діючих міжурядових змішаних комісій з питань забезпечення прав національних меншин, та опрацювання питань щодо підготовки проектів нових міжнародних угод, по – друге – співробітництво з міжнародними організаціями, іх експертами та представниками в Україні, включаючи участь у міжнародних заходах, по – третє – міжнародне співробітництво в галузі міграції [14].

З 16 по 20 квітня 2007 експерти Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) здійснили третій цикл моніторингу щодо України для підготовки проекту третьої доповіді згаданої Комісії. Експерти провели консультації щодо стану виконання Україною рекомендацій, висловлених у другій доповіді ЄКРН (2001 р.), акцентували увагу на стані підготовки законопроектів «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини» та «Концепції державної етнонаціональної політики України», а також внесли пропозиції щодо врахування у процесі розроблення законопроектів вимог міжнародно – правових документів, що регламентують сферу захисту прав людини.

Протягом 7 – 8 червня 2007 року делегація України на чолі з в.о. Голови Держкомацрелігії взяла участь у Конференції ОБРЄ з питань боротьби з дискримінацією і сприяння взаємній повазі та порозумінню, яка проходила у Бухаресті за сприяння уряду Румунії та Іспанського головування ОБРЄ.

Під час загальної дискусії порушувались питання функціонування трьох Особистих представників Голови ОБРЄ з питань боротьби з нетерпимістю та дискримінацією: з проблематики дискримінації християн та представників інших релігій, з проблематики дискримінації мусульман та з проблематики антисемітизму. Обговорення проблеми ісламофобії відбувалося в контексті висловлення делегаціями мусульманських країн занепокоєння щодо зростання проявів ісламофобії в країнах Заходу. Делегація України поширила інформацію про кроки Уряду України із забезпеченням адаптації та інтеграції в українське суспільство кримських татар та інших депортованих народів [15].

З 7 по 11 жовтня 2007 року у м. Кордоба (Королівство Іспанія) відбулася Конференція ОБРЄ з питань боротьби з нетерпимістю та дискримінацією щодо мусульман. Україну представляла делегація очолювана керівником Державного комітету України у справах національностей та релігій Георгієм Поповим.

Конференція ОБСЄ з питань боротьби з нетерпимістю та дискримінацією по відношенню до мусульман є заходом високого рівня, яка мала на меті обговорення головних чинників, які породжують непорозуміння та недовіру серед людей різних культур та релігій з акцентом на дискримінації мусульман в сучасному світі. В ході пленарних засідань обговорювалися питання, пов'язані з новими проявами дискримінації мусульман, наслідками такої нетерпимості, роллю засобів інформації та освіти у протидії дискримінації.

Делегаціями країн – членів ОБРЄ було зазначено, що основними причинами нетерпимості по відношенню до мусульман є, насамперед, небажання емігрантів інтегруватися до суспільства окремої держави, вивчати її мову, що, таким чином, призводить до самоізоляції мусуль-

ман в окрему суспільну групу. Важливим елементом політики толерантності є вивчення першоджерел та основних причин упередженого ставлення до мусульман. Основними рекомендаціями країн – членів Організації до покращення ситуації по відношенню до мусульман є підтримка свободи релігії та заборона дискримінації на державному рівні, а також розробка міжнародного правового акту, який би в повній мірі забезпечив захист від дискримінації мусульман.

Очільник української делегації поінформував, що в травні 2006 року Урядом було схвалено Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року. Повідомив, що на даний час всі заходи, передбачені згаданою Програмою, профінансовані у повному обсязі [16].

Отже, для здійснення резултативної політики Україною щодо двостороннього співробітництва з мусульманськими країнами, нагальною потребою є створення відповідної державної концепції (зокрема по близькосхідному, середньосхідному, центрально – азійському напрямках та ін.), розробленою фахівцями – дослідницькими і аналітичними центрами, спеціалізованими структурами. Відповідно до нових пріоритетів української зовнішньої політики на сучасному етапі, вимагає нагальних доповнень та уточнень Постанова ВРУ «Про основні напрямки зовнішньої політики України».

Наразі дуже актуальним завданням для України є налагодження та розвиток співробітництва з мусульманськими країнами, визначення взаємовигідних цілей, дуже важливим є розуміння та сприяння розвитку культури, релігії обох сторін, окреслення шляхів подолання спільних проблем політичного, економічного, соціального, культурного, релігійного характеру. Взаємодія України з країнами ісламського світу – це крок до справедливого й безпечного миру, реальна можливість сприяння щодо безконфліктного вирішення багатьох міжнародних і регіональних проблем. Україна має вагомий ресурсний потенціал (фінанси, технології, кадри та ін.) і можливості, тож, відповідно, існує і зацікавленість країн мусульманського світу щодо сприйняття України, як довгострокового, добре прогнозованого союзника. Проведення розумної і виваженої політики Україною в даному напрямку, здатне принести в майбутньому свої дивіденди, зокрема це стосується перспектив набуття нашою країною значної ваги в міжнародній політиці та економіці.

Події 11 вересня в США, теракти в Англії, Іспанії тощо, призвели до певного посилення антимусульманських настроїв не тільки в США, але і в європейських державах та інших країнах світу. Військова операція США та їхніх союзників в Афганістані, Іраку, ускладнення ситуації з Іраном, нові плани подальших силових дій Вашингтона в деяких регіонах Ісламського світу, зокрема по просуванню «демократії», постійно загострена ситуація навколо палестинського питання – все це негативно впливає на ситуацію в мусульманському світі в цілому і на стан відносин між країнами Заходу та мусульманськими країнами. В цьому аспекті для України дуже важливою є значна актуалізація питання збереження суспільно – політичної стабільності в державі серед мусульман, чіткість позиції країни щодо неприпустимості

ототожнення ісламу і тероризму, необхідність всеобщого співробітництва України з країнами Ісламського світу, зокрема, на рівні посадових осіб, важливими є заяви лідерів мусульманських громад, виступи відомих політиків, суспільних діячів і вчених.

Національні інтереси України вимагають розробки відповідної державної політики щодо зростаючого впливу ісламського чинника на її внутрішньополітичний розвиток і зовнішню політику. Це нова проблема для України, викликана новими світовими реаліями, тому сьогодні при розробці основ цієї політики, дуже важливо не припуститися помилок, які були зроблені певними державами, ретельно вивчати та аналізувати досвід, здобутки та прорахунки щодо інтеграції мусульманського населення в інші суспільства, зокрема, західноєвропейських країн, Росії, США.

Послідовна лінія на забезпечення прав і потреб мусульманської спільноти буде сприяти підвищенню авторитету України в державах Ісламського світу та допоможе створити оптимальні умови як для реалізації своїх завдань в цих країнах, так й у здійсненні стратегічного курсу на євроінтеграцію.

Література

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39.
2. Посольства України // <http://www.mfa.gov.ua>.
3. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, № 37, ст.379 // <http://www.mfa.gov.ua>.
4. Швед В. Стратегічні пріоритети Української держави на Близькому і Середньому Сході // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2006.
5. Актуальні проблеми створення системи оцінки зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці України // Науково – інформаційний збірник. Вип.20. – К., 2005.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 січня 2008 р. № 91 – р «Про надання гуманітарної допомоги Палестинській Національній Автономії» // <http://www.kmu.gov.ua>.
7. Міністерство закордонних справ України // <http://www.mfa.gov.ua>.
8. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / За ред. А. С. Гальчинського. – К.: НІСД, – 2004.
9. Президент України прибув з одноденним робочим візитом до Республіки Ірак. – // http://www.president.gov.ua/news/da ta/1_5164.html (26.12.2005).
10. Заява МЗС України. – 4 серпня 2006 // <http://www.mfa.gov.ua>.
11. Про направлення миротворчого персоналу України для участі в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. Указ Президента України №47/2007 // http://www.president.gov.ua/documents/p_5643.html.
12. Семиволос І., Нанівець В. Афганськими стежками. // Дзеркало тижня, 2006. – 27 травня.
13. Выступление Генерального секретаря в связи с получением доклада, озаглавленного «Альянс цивилизаций». – 13 ноября 2006// http://www.un.org/Russian/basic/sg/messages/2006/sg_alliance.htm.

14. Держкомнацрелігій. Міжнародне співробітництво у І півріччі 2007 р. 12 липня 2007 // <http://www.scnm.gov.ua>.

15. Держкомнацрелігій. Міжнародне співробітництво у І півріччі 2007 р. 12 липня 2007 // <http://www.scnm.gov.ua>.

16. Держкомнацрелігій презентував Україну на конференції ОБРЄ 12 жовтня 2007 <http://www.scnm.gov.ua>.

Колесниченко А.Л. Геополитический контекст религиозно – политических процессов в современной Украине

Исследуется взаимосвязь геополитических приоритетов Украины с религиозно – политическими процессами в государстве.

Kolesnicheko A.L. Geo-political context of religious and political processes in the contemporary Ukraine

Research of the interrelation between geo-political priorities of Ukraine and religious and political processes that take place in the state.

Левченко С. Ю.

Технології політичної маніпуляції в мас-медіа

Розглядаються технології маніпуляції, зокрема політичної. Аналізується проблема використання ЗМІ як єдиного, найпотужнішого суб'єкту впливу на масову та індивідуальну свідомість реципієнта з метою зміни або утвердження певних суджень та міркувань.

На сучасному інформаційному етапі відбувається черговий вибух технологічної революції. Інформація ж, в свою чергу, за допомогою засобів розповсюдження стає стратегічним ресурсом і чинить значний вплив на суспільство. Сучасні технологічні засоби комунікації, передаючи нереальні обсяги повідомлень мільйонам людей, впливають на їхні сфери праці, побуту, дозвілля, політичного життя, диктують зразки поведінки, відтворюють і формують суспільну думку.

А. Моль пише про ЗМІ: «Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливу увагу, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують у такий спосіб усе поле культури. Те, що не потрапило в канали масової комунікації, у наш час майже не робить впливу на розвиток суспільства» [7, 114]. Таким чином, сучасна людина не може ухилитися від впливу мас-медіа.

Найбільш розгорнутому дослідженню проблеми маніпуляції присвятили свої роботи С. Кара – Мурза [4], Г. Почепцов [8], В. Березін [1], Г. Шиллер [11], А. Моль [7], Л. Левченко [6] та інші.

С. Кара – Мурза, у роботі «Маніпуляція свідомістю» [4] наводить яскраві приклади маніпуляційних технологій. Автор у властивій йому доступній, публіцистичній формі показує, як через мас-медіа можна маніпулювати суспільством і навіть радити як цьому протистояти. Г. Почепцов [8] також вивчав інформаційні технології у виборчій боротьбі та розслідував вплив іміджу на свідомість реципієнта та способи маніпуляції ним. Особливу увагу хотілося б звернути на науково – методичний посібник В. Березіна «Масова комунікація: сутність, канали, дії» [1]. У дослідженні автор представляє принципи політичної комунікації, її зовнішні прояві, класичні та сучасні форми взаємодії на масову аудиторію, розкриває символіку, міфологію та мовні ігри, використовувані під час виборів у державні органи влади.

Політика в більшій мірі, ніж інші види суспільної діяльності, має потребу в спеціальних засобах інформаційного обміну, у встановленні та підтримці зв'язків між її суб'єктами. Якщо, наприклад, економіка цілком може функціонувати на основі ринкового саморегулювання при обмежених формах взаємодії людей, то політика неможлива без різно-

манітних форм існування і спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою і громадянами.

Останнім часом ЗМІ поряд з інформуванням суспільства про прийняті, наприклад, у владі рішення приділяють дедалі більше уваги механізмам зворотного зв'язку, що значно розширює можливості міжособистісного спілкування, участі населення у політичних процесах.

Політична маніпуляція – це сукупність прийомів, методів, способів, процедур, які використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні, суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску та ін.), впливаючи на свідомість або підсвідомість масової аудиторії.

Аналіз політичної діяльності, її особливостей свідчить, що політичні технології застосовують для досягнення мети в політичній боротьбі не лише як певні засоби і методи, але й відповідні системи, що будується і базуються на певних управлінських ідеологіях залежно від цілей, які поставили перед собою суб'єкти політики, а також від їх природи.

Специфіка політичного маніпулювання полягає в прихованому управлінні політичною свідомістю і поведінкою аудиторії, щоби примусити її діяти або бездіяти всупереч власним інтересам. І зазвичай це – корисливі дії.

Політичне маніпулювання, як спосіб соціального управління має для його суб'єктів ряд переваг порівняно із силовими й економічними методами панування. Воно здійснюється майже непомітно для керованих, не спричиняє прямих жертв і крові.

Такого роду управління передбачає застосування найбагатшого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. Вони включають себе не тільки підтасування певного роду фактів, замовчування небажаної інформації, поширення неправди й наклепу, але й найбільш, на нашу думку, хитромудрі способи. До них відносимо напівправду, яка використовується для здобуття довіри з боку аудиторії: докладно й об'єктивно висвітлюються конкретні, малозначні деталі певної події, а більш важливі факти замовчуються. Інколи відбувається і таке: через ЗМІ подається загальна неправдива інтерпретація подій, наклеювання ярликів задля компрометації певних осіб або ідей, яким без доказів дается непорядне визначення, наприклад «фашист», «шкідливий кіт Леопольд», «помаранчеві пацюки», «шовініст», «імперіаліст», «жінка з косою» тощо.

Маніпулятори використовують велику кількість різноманітних прийомів лінгвістичного характеру, що являють собою позначення тих самих явищ, а також слів, які мають інший оцінювальний відтінок. Наприклад, людину, яка здійснює озброєну боротьбу за створення самостійної національної держави, різні ЗМІ залежно від політичної заангажованості й залежності, називають борцем за справедливість, патріотом, бойовиком, ворогом нації, терористом світового масштабу.

У першу чергу, політична маніпуляція стосується технологій висвітлення політичних процесів у мас – медіа. На сьогодні ми спостерігаємо підміну того, що раніше розуміли під політикою. Зараз же замість дискусій, політичних рішень ми все частіше спостерігаємо певні символічні дії. Ця символічна політика з'являється там, де влада нічого не може чи не прагне змінити, де обіцянки, які було дано під час передвиборчих кампаній, не задоволяються.

Конкурентна боротьба ЗМІ за аудиторію та тираж усе частіше спонукає журналістів перебільшувати значимість подій, помічати незвичайність там, де її немає, відшукувати неправдиві сенсації або навіть створювати їх.

Політична реальність останніх десятиріч являє собою символічну політику. Символічна політика – вид комунікацій, направлений не на раціональний огляд подій, а на настанову понять у аудиторії за рахунок інсценування аудіовізуальних ефектів.

Тобто, будь – який політичний вплив має свою символічну сторону, яка спрямована на обман почуттів аудиторії.

У нашому випадку політичний вплив, повинен бути комбінацією розважальної та переконливої інформації. Де під розвагою слід розуміти будь – який засіб збудження інтересу до повідомлення: шок, здивування, естетичне задоволення від візуальної, звукової або надрукованої інформації.

Успіх тих чи інших політичних сил під час виборчої кампанії залежить не так від того, наскільки переконливою та грамотною буде запропонована ними ідеологічна програма, як від того наскільки ефективно вони зможуть організувати шоу в ЗМІ і наскільки яскрава персона очолить центр виборчої медіа – кампанії.

Без знання суті, характеру, особливостей, без досконального володіння політичними технологіями досягти успіху у виборчій боротьбі практично неможливо. При цьому слід враховувати, що як і будь – які інші, наприклад соціальні, управлінські, виборчі технології також містять у собі психологічні, педагогічні, іміджеві, пропагандистські тощо складові й елементи, які тісно взаємодіють між собою і використання яких в сумі обумовлює ступінь ефективності та результативності. Переглянемо найбільш розповсюджені прийоми маніпуляції.

Таким чином, ми можемо виокремити маніпуляційні прийоми, які найчастіше використовує преса.

Твердження й повторення (мова, фабрикація фактів).

Для досягнення маніпулятором певних результатів використовується багатий арсенал мови. Сьогодні політики постійно міняють зміст слів і правила гри залежно від навколоишньої світової дійсності. Кандидати у владу створюють повідомлення за допомогою термінів, маскуючи тим самим справжній зміст явищ. Це спеціальні слова, що мають точний зміст, причому аудиторія різко розділяється на тих, хто знає точне значення терміна, і на тих, хто не знає. Тому не виключений і такий елемент впливу як фабрикація фактів. Простіше кажучи, на сторінках газет і журналів ми можемо прочитати і неправдиву інформацію. Особливо, коли справа стосується звинувачень проти опонентів.

Дроблення інформації.

При цьому відбувається процес швидшого запам'ятовування. Зазвичай в таких випадках маніпуляція носить прихований характер.

Сенсаційність.

Тобто, написати, сказати, розкрити певну подію, факт, які ще не висвітлювалися в ЗМІ або в такий спосіб, як до цього ще не писали.

«Нагадую – це Я».

Без такого роду технології неможлива жодна передвиборча кампанія. Політик або група політиків має на меті запам'ятатися електора-

тові. На нашу думку, нагадати про себе – найпростіший та найефективніший спосіб впливу.

«Я зроблю те, чого ніхто не зможе зробити».

Ця виборча технологія наближена до такого маніпуляційного прийому як сенсаційність.

Соціологічні дослідження, яким значна кількість виборців довіряє наосліп.

Технологією впливу можемо також назвати і **висвітлення приїзду лідера** певної партії або блоку.

Матеріали, що сповіщають про їхне перебування носять маніпуляційний характер, тому, що висвітлюють позитивні аспекти діяльності опозиції та негативні — провладних політичних сил або навпаки. Як доводять результати власного дослідження, майже всі українські ЗМІ здатні ставити, а подекуди, і самі женуться за маніпулятивною інформацією про ту чи іншу політичну силу. Гроші — основна причина такого поводження редакційних колективів.

Прикладом цьому можуть слугувати номери декількох газет, дата виходу яких співпадає. В них міститься по 2 – 3 однакових матеріали. Як це пояснити? Все дуже просто. Прес — служби основних політ сил розсилають електронною поштою матеріали по цих газетах, оплачуячи їх розміщення. І чи приходиться в даний ситуації говорити про різно-бічне висвітлення подій та свободу преси?

Як зазначає Є. Доценко [3,5] «Політичні» маніпулятори у своїй роботі використовують психологічні методи впливу на свідомість потенційного виборця. До таких механізмів впливу відносяться:

Приєднання до внутрішнього світу аудиторії.

Включається в роботу в тих випадках, коли структура ситуації виявляється подібної за своєю характеристикою до внутрішнього світу більшості реципієнтів. Це другий етап після встановлення контакту з аудиторією (встановлення контакту припускає створення каналу, за яким може пройти повідомлення). Приєднанням називають такий контакт, що в силу позитивного відношення до нього аудиторії, має тенденцію самопідтримки відтворюється вже без зусиль маніпулятора.

Перше правило для успішного контакту — заявити про те, що кандидат до влади входить із аудиторією в якусь спільність (за соціальною, національною, культурною і т. ін. ознаками). Для цього вироблена манера обігу: колеги, мужики, православні тощо. Тому перші ж кроки із встановленню контакту є наче кличем: «Ми з тобою однієї крові — ти і я!». Тому перша ознака маніпуляції — ухильність власної позиції, використання подібних слів і метафор. Ясне виявлення ідеалів і інтересів, які відстоює «відправник повідомлення», відразу включає психологічний захист тих, хто не розділяє цієї позиції, а головне, спонукає до уявного діалогу.

Ототожнення «Я» адресата зі своєю активністю.

Особистісний початок у людині, за якимись достатньо незрозумілими законами привласнює психічні процеси й змісти, надає їм статус «мого». Це особистісний початок, або «Я», будучи обманутим, приймає чуже бажання за своє.

Психічні автоматизми.

Завдяки ним енергія впливу маніпулятора перетворюється в енергію дії адресата. Психічні автоматизми — це типові схеми поводжен-

ня, природні для більшості людей. Жодна людина не може прожити без «автоматизмів» — щоразу обмірковувати кожну ситуацію в нього не вистачить ні психічних сил, ні часу. Тут знову з'являється поняття «стереотипу». Корисність стереотипів для людини полягає в тому, щоб сприймати й оцінювати повідомлення швидко, не замислюючись над основним змістом. Маніпулятор може застосовувати їх як «фільтри», через які його жертви бачать дійсність.

Фахівці — маніпулятори вміло використовують закономірності масової психології. Один із широко розповсюджених і на перший погляд необразливих маніпуляційних прийомів, так звана **спіраль умовчання**. Її сутність полягає в тому, щоб за допомогою посилань на сфабриковані опитування суспільної думки або на інші факти переконати громадян у підтримці більшістю суспільства бажаної для маніпуляторів політичної позиції, впевненість у її перемозі. Це змушує людей, які дотримуються інших поглядів, із побоювання виявиться в соціально — психологічній ізоляції або приховувати свою позицію, або взагалі змінювати її.

У результаті дослідження ми приходимо до висновку, що одним з головних «матеріалів», з яким орудує маніпулятор, є **соціальні стереотипи**. Стереотипи — невід'ємні компоненти індивідуальної масової свідомості. Завдяки їм відбувається необхідне скорочення сприйняття й інших інформаційних і ідеологічних процесів у свідомості. Звичайно стереотипи містять у собі емоційне відношення людини до якихось об'єктів і явищ, так що при їхньому виробленні справа стосується не тільки інформації та мислення, але і складних соціально — психологічних процесів. Таким чином, стереотипи, як необхідний людині інструмент сприйняття й мислення, мають стійкість, можуть бути виявлені, вивчені й використані як мішенні для маніпуляції.

Також в пресі начастіше використовуються такі маніпуляційні прийоми, як «Я зроблю те, чого ніхто не зможе зробити», фабрикація фактів, лінгвістичні засоби впливу, різноманітні психологічні форми та способи корегування масової свідомості. Але не останнє місце займають твердження і повторення, терміновість, сенсаційність, «Нагадую, це — я».

Важливим під час передвиборчої агітації є визначення тактики та стратегії боротьби за «владне крісло».

Після детального вивчення особливостей висвітлення політичної тематики в ЗМІ загалом і пресі окремо, ми з'ясували, що реципієнт багато разів потрапляє під владу інформації, яка фактично спроможна змінити спосіб життя людини.

У ситуації активного використання засобами масової інформації різного роду маніпулятивних технологій єдиним виходом, на нашу думку, є критичне ставлення до інформації, що до нас надходить та вміле її використання. Зрештою, маємо зрозуміти, що мас — медіа в більшості випадках мають комерційний характер і повинні заробляти гроші, чим і користуються замовники маніпуляційних матеріалів.

Література

1. Березин В. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия. — М.: Изд. РИП — холдинг, 2004. — 174 с.
2. Доценко Е. Механизмы межличностной манипуляции // Вестн. Моск. ун — та. Сер. 14, Психология. 1993. № 4.

3. Доценко Е. Манипуляция: психологическое определение понятия // Психологический журнал, 1993. – Т. 14. № 4.
4. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – К.: Оріані, 2000. – 448 с.
5. Key W. The age of manipulation: The con in confidence, the sin in sincere. N.Y.: Holt, Cop. 1989. – 296 р.
6. Левченко Л. Психологічні особливості діяльності засобів масової інформації // [http://www.ip-ua.info/2001/210/.php](http://www.ip-ua.info/2001/210/)
7. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
8. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. – 352 с.
9. Политология: Энциклопедический словарь / Общ.ред. и сост.: Ю. Аверьянов. – М.: Изд. Моск. коммерч. ун – та. 1993..
10. PR в органах державної та місцевого самоврядування: Монографія / О. Бабкіна, В. Баслюков, В. Бобик та ін.; за заг. ред. В. Бобика, С. Куніцина. – К.; Сімферополь: МАУП, 2003. – 240 с.
- 11.Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.; Науч. Ред. Я. Н. Засурский. – М.: Мысль, 1980. – 326 с.
- 12.Шкляр В. Политика, пресса, власть: стереотипы и новые технологии // Политология и социально – политические процессы в советском обществе – Одесса, 1991.

Левченко С.Ю. Технологии политической манипуляции в масс-медиа

Рассматриваются технологии манипуляции, в частности политической. Анализируется проблема использования СМИ как единственного, самого Мощного, субъекта влияния на массовое и индивидуальное сознание реципиента с целью изменения или утверждения определенных суждений и размышлений.

Levchenko S.Yu. Technologies of political manipulations in the mass media

Review of manipulation technologies, political in particular.

Analysis of an issue of using the mass media as the only and most powerful subject to impact the collective and individual minds of its recipients with the aim to change or affirm particular judgements and considerations.

Андрєєва О. М.

Геополітичне позиціювання держави в контексті національної безпеки

Розкриваються моделі національної безпеки держав, розглядаються стереотипи мислення владих груп і населення, які усвідомлюють свою цивілізаційну ідентичність і, відповідно, їх уявлення про свою національну безпеку.

Геополітична ідентичність у вигляді держави часто подається як універсальна характеристика цього явища. В плані розкриття сутності геополітичного, міра «універсалізму» визначається досить спрощено, тобто вона має наочний і «кількісний» вимір. Цей вимір визначається не стільки через формальний принцип географічних розмірів держави, скільки через «масштаб гегемонії», яку вона спроможна нав'язати по відношенню до інших держав світу.

Класичним прикладом класифікації держав, виходячи з цього «гегемоністського імперативу» є розподіл держав на так звані «великі держави» та «регіональні держави», хоча ця класифікація, підкresлимо, є дуже приблизною. Зокрема згідно неї до «великих держав» або «наддержав» відносили Радянський Союз, хоча, з точки зору такого підходу як «світ-системний аналіз», за показниками розвитку своєї цілісної інфраструктури останній належав до держави «напів-периферії». Зокрема одинн з засновників цього підходу з класичною для нього опозицією «Центр/Периферія» І. Валерстайн визначав, що шлях СРСР був «класичним шляхом наздогоняючого розвитку через індустріалізацію» [1,23].

Типовим прикладом геополітичного мислення в рамках цих кількісних категорій і, відповідно, прикладом тих висновків, які випливають з висхідних принципів геополітичної «гигантоманії», є концепція З. Бжезинського, в якій обґрунтовається стратегія «американської гегемонії», позиціонування США як єдиної **наддержави** у світі. Якщо порівняти фундаментальні основи філософії «національної безпеки» «великої держави» та «регіональної держави», то можна відразу помітити, що регіональна держава спирається на класичну **оборонну** стратегію. Тобто, по-перше, регіональна держава, що є фактично корелятом «держави-нації», формулює свій національний інтерес в термінах захисту від «зовнішніх загроз». Це порівняння означає, що регіональна держава мислить в категоріях Вестфальської системи, де головним принципом є принцип суверенітету. Інакше кажучи її мета або її програма мінімум в сфері «національної безпеки» полягає в тому,

щоб зберегти свій суверенітет та нейтралізувати негативні фактори, які можуть позначитися на спроможності держави контролювати економічні та соціально-політичні процеси. Якщо продовжити цю логіку в річищі опозиції «глобальне/локальне», то ми побачимо, що сфера «національних інтересів» регіональної держави обмежується її безпосереднім географічним оточенням.

На відміну від неї «велика держава» діє за логікою, що виходить за рамки компетенції «держав-націй». Для неї не є обов'язковим принцип невтручання у внутрішні справи іншої держави, оскільки сфера її інтересів, відповідно, уявлення про «національну безпеку», полягає не в захисті від зовнішньої експансії, а в забезпеченні можливості самому здійснювати цю експансію.

Іншими словами, її стратегія має не оборонний, а відверто **експансионістський** та **гегемоністський** характер, інколи навіть характер агресивний. Так, хрестоматійна для геополітичного мислення книга З. Бжезинського «Велика шахівниця» починається з міркувань про гегемонію та «світове панування». Причому основна передумова цих міркувань полягає в тому, що Сполучені Штати є єдиною в світі «наддержавою».

На чому засновується геополітичний проект американського експерта та прихований за ним концепт національної безпеки? Ми можемо виділити наступні передумови:

(а) сфера національних інтересів Сполучених Штатів як **світової наддержавини** відмінно від регіональної держави поширюється на всю «земну кулю». Ця теза ілюструється положенням про те, що найголовніші з цих інтересів пов'язані з регіоном, найвіддаленішим від державних кордонів США – з Євразією. Власне, саме Євразія і є для Бжезинського згаданою «великою шахівницею», де відбувається основне геополітичне суперництво. Основна його теза в цьому контексту має вигляд максими: «Головний геополітичний приз для Америки – Євразія» [2, 43].

(б) політика, що забезпечує національну безпеку Америки має не оборонний, а, як ми вже зазначали, **активний характер**, тобто вона передбачає постійну **присутність** США в євразійському регіоні. Присутність економічну, воєнну і «культурно-ідеологічну». Основна мета згаданої присутності полягає в активному **формуванні євразійського середовища**, яке є, на думку ідеологів типу Бжезинського або Хантінгтона, оптимальним для геополітичних інтересів. Процес такого формування має називу «геостратегія».

(в) основні **загрози**, які виникають в наслідок такого позиціонування полягають в можливості появи сильної держави в регіоні, яка б могла конкурувати зі США за контроль над регіоном або послабити їх монопольне домінування. Бжезинський чітко прописує алгоритм «нейтралізації» цих загроз, який, фактично є ілюстрацією до відомого римського вислову «Розділай та пануй!». Цей алгоритм зводиться до:

- чіткого виявлення «динамічних з точку зору геостратегії євразійських держав» (тобто держав, які можуть перехопити стратегічну ініціативу у США в регіоні);

- виявлення держав, які самі не можуть бути активним геополітичним гравцем, але можуть стати «кatalізатором» такої гри;

- здійснення керівництва над «динамічними державами» та «обережних відносин» з державами-кatalізаторами. Причому, що означає

ці «обережні відносини», Бжезинський не роз'яснює. Мабуть вони відіграють роль евфемізму, що приховує більш «жорсткі» сценарії американської стратегії.

Досліджуючи питання симетричності проектів «національної безпеки» США та Росії, конкретизуємо цю тезу в геополітичному ракурсу **«парадигми присутності»**. Дійсно, РФ копіює США і тут, намагаючись, по-перше, відновити свій статус наддержави, пам'ять про яку постійно відновлює цей проект «fantasmaticного реваншу». По-друге, реалізувати стратегію «формування навколошнього простору», яка є виключно прерогативою наддержави. Однак особливістю позиціонування Росії є усвідомлення тієї обставини, що за обставин, що склалися, російська держава не може мати претензій на контроль над всією Євразією. Винятком в сучасному геополітичному мисленні в аспекті проблематики національної безпеки є концепції О. Дугіна, про який ми багато говорили вище, але який є абсолютно міфологічним і на відміну від проекту З. Бжезинського нездійсненим в реальності.

Паралелізм та симетрія проектів З. Бжезинського та О. Дугіна неодноразово відмічалася дослідниками, зокрема О. Яновим. Різниця полягає, повторюємо, лише в тому, що панування Америки є об'єктивною реальністю сьогодення, в той час як проект Дугіна про «антиамериканський євразійський пакт» є поки що химерою. Так, у відповідь на парадигму американського контролю над Євразією він формулює проект «об'єднання Євразії під керівництвом Росії», яке передбачає вісь «Москва-Берлін», «Москва-Тегеран» та «Москва-Токіо». Підсумовуючи цю геополітичну перспективу створення нової Імперії з центром у Росії, він не приховує, що це об'єднання буде здійснено «проти Америки» [3,219].

Повторюємо, що з точки зору більш тверезих, ніж О. Дугін, російських геополітиків, парадигма присутності Росії поки що обмежено простором колишнього СРСР, який вона вважає «зоною своїх стратегічних інтересів».

Таким чином, Росія усвідомлює себе поки що як **регіональна** наддержава, тому з точки зору такого позиціонування до сфери її «національної безпеки» належить всі процеси, які відбуваються в країнах СНД. Ця «парадигма присутності» є свого роду візитною карткою російської стратегії, і є тією аксіомою, що неодноразово підтверджується офіційною пропагандою Кремля. Її основи були закладені ще у 90-і роки.

Так, вже згадуваний нами К.С. Гаджієв формулював цю парадигму наступним чином: «За великим рахунком безпека Росії буде залежати від того як у неї будуть складатися відносини з Україною, Білорусією, Казахстаном та іншими країнами СНД. Економічна, політична, культурна присутність в цих країнах відповідає довгостроковим національним інтересам Росії» [4,326]. Нами підкреслені ті ключові слова, що співвідносять геополітичні претензії РФ, уявлення про те, як іх забезпечувати шляхом формування геостратегії «присутності». Новітні розробки в цій галузі практично нічого не додали до цієї стратегії крім проекту «збирання Імперії», який є нічим іншим як логічним завершенням згаданої стратегії.

Моделі національної безпеки, що виникають в наслідок реакції на «цивілізаційне позиціонування» іншою державою чи групою держав,

включають стереотипи мислення владних груп і населення, які усвідомлюють також і свою цивілізаційну ідентичність. Якщо стисло резюмувати цей тип усвідомлення своєї цивілізаційної ідентичності і, відповідно, уявлень про свою національну безпеку, яка випливає з цього позиціонування, то його можна визначити як «*інтеріорізацію погляду Іншого*» (за термінологією психоаналізу Ж.Лакана) замість вироблення такої ідентичності на власній основі. Ця інтеріорізація має безліч відтінків і може виглядати як агресивне несприйняття такого нав'язаного ззовні сценарію, а може навіть не здогадуватися про цей факт і сприймати себе крізь призму «погляду Іншого» як незалежний факт.

Щоб проілюструвати цю проблему «цивілізаційної ідентичності» наведемо приклад такої ідентифікації як «людина Сходу». Взагалі в побутовому та навіть академічному мисленні «Схід» сприймається як певний ареал «культурної та цивілізаційної географії», і до недавнього часу майже ніхто не замислювався над тим, що «Схід» належить до географії **уявної**, він є нічим іншим як проекцією «погляду людини Заходу», як продукт євроцентризму. (Якщо взяти відому формулу «The West and the Rest» контексті нашої проблеми, то ми побачимо, що «Схід» є не просто нейтральний, неструктурений «The Rest», але «The Rest» **демонізований**, той, що є юнгіанською Тінню «Заходу», Світ Таємниці, що несе загрозу та небезпеку. Відгоміном такої фобії західної людини є міфологічна конструкція С.Хантінгтона, передумова якої базується на постулаті абсолютної неможливості для **прірва непорозуміння, «абсолютна неможливість діалогової комунікації**» між «Заходом» та мусульманським «Сходом»).

Деконструкцію згаданої передумови за звичкою пов'язують з ім'ям Едварда Саїда та його бестселером «Орієнталізм», який будучи «людиною Сходу» але з західною освітою зміг виявити, що те, що сприймалося багатьма поколіннями як об'єктивна культурно-географічна реальність, є нічим іншим як онтолізацією **«західного погляду»** або **«західних проекцій»** на ряд регіонів світу, що сприймалися європейцями як «світ Іншого». Але спроба аналогічної деконструкції була здійснена іншим видатним представником «Сходу» (хоча і менш відомим масовому читачеві, ніж Е. Саїд). Мова іде про Анвар Абдель-Малека, який поставив під сумнів «европоцентристську парадигму» в її **універсалістських ілюзіях**. Замість європоцентристського бачення, де «Захід» персоніфікує **«універсальний вимір»**, а «Схід» – **«локальний»**, Малек запропонував алтернативну універсалізмові цивілізаційну модель. І. Валерстайн ілюструє цю модель наступним чином: «Щоб прийти до «значимої соціальної теорії», як він її називає, Абдель-Малек пропонує використати нередукціоністський компаративізм і розглядати світ у вигляді трьох взаємопов'язаних кіл: цивілізацій, культурних зон і націй (або «національних утворень»). За його думкою, існують тільки дві «цивілізації» – індоарійська та китайська. Всередині кожної – чисельні культурні зони. В індоарійській – єгипетська античність, греко-римська античність, Європа, Північна Америка, Африка на південь від Сахари, арабо-ісламська та ірано-ісламська культурні зони, а також більша частина Латинської Америки. В китайській – власне Китай, Японія, Центральна Азія, Південно-Східна Азія, індійський субконтинент, Океанія та азіатсько-ісламська зона» [1,310 – 311]. Не будемо детально розглядати «алтернативний проект

цивілізаційної ідентичності» Абдель-Малека, зафіксуємо лише його постановку питання деконструкції европоцентризму.

На відміну від його попередника робота Е. Саїда цікава тим, що в ній не просто ставиться питання перегляду традиційних поглядів в суті академічній площині, але надається «феноменологія переживань» людини, якому нав'язується за універсалістської перспективи відверто «меншовартісна» цивілізаційна ідентичність. Ось що писав про це він сам: «Одним з аспектів електронного постмодерного світу є те, що значно посилилися стереотипи, за якими розглядається та оцінюється Схід. Телебачення, кінофільми і всі засоби масової комунікації втискують інформацію у все більш і більш стандартизовані форми. У тому плані, в якому йдеться про Схід, стандартизація та культурна стереотипізація інтенсифікували вплив створеної в XIX ст. академічної та романтичної демонології «таємничого Сходу». І ніде це не проявляється так виразно, як у способах сприйняття Близького Сходу.

Три речі сприяли перетворенню навіть найпростішого уявлення про арабів та іслам на глибоко політизоване, майже пронизливе чутливе сприйняття: по-перше, історія загальнопоширеної антиарабської та антиісламської упередженості на Заході, що безпосередньо відзеркалюється в історії орієнталізму; по-друге, боротьба між арабами та ізраїльським сіонізмом і її вплив на американських євреїв, як і на ліберальну культуру й населення в цілому; по-третє, майже цілковита відсутність будь-якої культурної позиції, що або ж уможливлювала б ідентифікацію з арабами та ісламом, або ж дозволяла б неупереджено їх обговорювати» [5,43]. Ідалі, пояснюючи свою особисту, «екзистенціальну» заангажованість в цю проблему «нав'язаної ззовні ідентичності», в рамках якої за концептом «Схід» ховається не об'єктивна культурно-географічна реальність, а «грандіозний британський та французький проекти», автор додає: «Отже зв'язок між знанням і владою, який створив образ «людини зі Сходу», такого собі «азіата», й, у певному розумінні, відмовив йому в праві бути нормальною людиною, для мене не просто питання суті академічного інтересу» [5,44].

Який вплив мають згадані «цивілізаційні проекції» на цивілізаційну ідентичність «країни-об'єкта»? Що в першу чергу впливає на уявлення про свою безпеку в наслідок сприйняття/несприйняття подібного «цивілізаційного позиціонування ззовні»? Звернемось до цікавих спостережень С. Жижека, який проаналізував один з сценаріїв подібної «відповіді» на виклик «обезцінюючої» ідентифікації з точки зору «Іншого» — сценарій «ressentiment» [6] (французькою це слово означає щось на кшталт «злобної помсти»). На багатьох прикладах нашої сучасності, а також на прикладах творів мистецтва, Жижек показав, що за деструктивним сценарієм «ressentiment» криється парадоксальна логіка агресивного прийняття наведеної обезцінюючого образу, діє формула: «Ми — такі, якими ви нас себе уявляєте, а, можливо ще гірше».

Ця логіка пов'язує, на перший погляд такі несхожі соціальні процеси як грабунки в Нью-Орлеані після урагану «Катріна» та підпалювання автомобілів з боку арабського населення у Франції. І в першому, і в другому випадках носіями деструктивної поведінки виявилися ті соціальні прошарки, темношкірі в Нью-Орлеані, араби — у Франції, на яких неорасистська права ідеологія сьогодення здійснює згадані негативні проекції як на носіїв всіх соціальних лих та винуватців всіх

соціальних проблем. Безглазда жорстокість пограбувань під час повині та відсутність соціальних мотивів або соціальних вимог під час підпалювання автомобілів дозволила Жижеку обґрунтувати припущення, що виявлена агресія була виявом безсилої помсти глухому куту на-в'язаної «Іншим» цивілізаційної ідентичності, якій нема альтернативи.

Щоб проілюструвати цю модель більш докладно необхідно її конкретизувати за допомогою концепту Homo Sacer, який ототожнює людину і/або спільноту з чистим об'єктом. Особливість подібної «об'єктивізації» полягає в тому, що людина/спільнота зводиться до статусу Речі, а в тому, що вона передбачає, за влучною характеристикою Дж. Агамбена «неможливість свідоцтва», тобто повну безсуб'єктність. Це не означає передумови можливості та легітимізації насильства по відношенню до цих «людиноподібних об'єктів», оскільки, як точно зазначив С. Жижек Homo Sacer може бути предметом як дисциплінарного примусу, так і «братньої любові», але ніяк не діалогу з рівними. Ми маємо чисельні свідоцтва подібного позбавлення можливості свідоцтва в історії – фігура єрея в нацистській Німеччині, палестинця, або більш універсалізовані фігури «араба-мусульманіна», серба. Частково цей проект цивілізаційної «гомосасерізації» стосується і українців.

Певний внесок в зазначену стратегію внесло і західне співовариство, яке за всю історію української незалежності недвозначно давало Україні зрозуміти, що, з одного боку на цю державу покладаються «особливі» надії в плані її перетворення на рівного демократичного «партнера», а, з іншого, дозволяло собі знакові дії з приниження України як «неповноцінного суб'єкта». Достатньо згадати відому ситуацію на Пражському самміті.

В цілому згадана «десуб'єктивізація» України з точки зору її позиціонування західним співоваристством була втілена ще у відомому вислові З. Бжезинського про Україну як «прокладку» між двома «цивілізаційними світами». Іншими словами, тут наявна стратегія відношення до українця як до Homo Sacer, тобто, з одного боку до об'єкта «любові», або «гуманітарної допомоги». З іншого – як до об'єкта «дисциплінарного тиску». Прикладом останнього могли бути звинувачення у торгівлі зброяєю на початку війні в Іраку і комплексу «Кольчуга», зокрема. Типовість тієї ситуації полягала в тому, що Україні закидали, з одного боку, як «небезпечній» країні, примушуючи виправдовуватися, а, з іншого – її виправдань не чули, тим самим відтворюючи ситуацію «неможливості свідоцтва». Подібне позиціонування України як країни «у проміжку» було вкрай небезпечним для вироблення адекватної стратегії її національної безпеки, хоча це позиціонування з точки зору не несло відвертих «цивілізаційних акцентів», все ж таки в його основі лежала передумова «неєвропейськості» України, її належності якщо не до «російської», то хоча б до «радянської цивілізації».

Аналогічна «гомосасерізація» України відбувалася і в рамках російської геополітичної стратегії, тільки в незрівнянно більших масштабах та з залученням «цивілізаційної риторики». Для цієї стратегії було характерно взагалі презирливе відношення до всіх країн «лімітрофу» як до неповноцінних геополітичних суб'єктів. Крім України це відношення поширювалося на країни Балтії та Грузію. Однак крім цього приниження та тенденції до «дисциплінарного тиску» у вигляді

«відключення газу», типовим проявом цієї «гомосасерізації» була претензія на «особливі відносини», на «люобов» або «братню дружбу» між народами. Достатньо згадати «формули любові» в «Великому Договорі», в виголошенні «Року України» в Росії тощо.

В цьому аспекті «гомосасерізації» Україна позиціонувалася не як «Інший», а як «свій», тільки не зовсім рівний та «повноцінний». Типова формула «старшого брата» в рамках цього пропагандистського штампу означає акцентування України як «недорослого» партнера, партнера якого потрібно любити, але яким треба керувати. Перемога «помаранчевої революції» суттєво змінила акценти в стратегії «гомосасерізації» України. Ця зміна полягала в тому, що в опозиції «дисциплінарний тиск/братня любов» акцент робився на її першій складовій. В цьому новому контексті з'явилася і «цивілізаційна проблематика», де Україна була поміщена в більш загальний російській «антизахідний цивілізаційний проект».

Оформилися тенденції в українсько-російських відносинах, за яких Україна буде позиціонуватися РФ по аналогії з Грузією, тобто в якості держави, де дії «антirosійський режим» та «форпосту», який треба відвойнувати від «Заходу». Буде поглиблюватися стратегія на дезавулювання «помаранчевого проекту» та продовження ідеологічного протистояння з «помаранчевою ідеєю», оскільки даний тип ідеологічної боротьби вже перетворився на форму внутрішньополітичної мобілізації.

«Концентрація» в «помаранчевому проекті» таких характеристик як «прозахідний», «ліберальний», «антirosійський» в геополітичному аспекті робить цей проект зручною ціллю для широкомасштабної пропагандистської кампанії. Характерно, що в російських мас-медіа вже став стереотипом термін «націонал-оранжизм» як основний «концентрат» ідеологічно ворожої для Росії сили. В контексті сучасної російської «національної ідеї» ідеологема «націонал-оранжизму» протиставляється ідеології «істинних державників». Подібне протиставлення можна знайти у такого автора сайту KM.RU як А.Малер.

Водночас можна констатувати, що деконструкція «помаранчевого проекту» потягне за собою загальну «делигітимізацію» «українського проекту» як такого, тобто як проекту, що спирається на постулат незалежності, суверенної держави. В російських мас-медіа продовжують мусуватися тези, що ставляють під сумнів принцип українського суверенітету:

1) Україна не є «державоутворюючою нацією» і не може за визнанням відbutися як самостійна держава. Ця теза, виголошена в «лютневих тезах» В.Суркова, постійно відтворюється в російському медіа-просторі. Наприклад, вислів М. Леонтьєва про те, що Україна можлива лише як «становий хребет Імперії», є варіацією на цю тему [7].

2) «Українці взагалі не є самостійною нацією». Суть цієї тези полягає в тому, що українська національна ідентичність не є результатом «природно-історичного процесу», але є виключно ідеологічним «штучним» продуктом, що має антirosійську спрямованість. Цю тезу можна знайти у псевдоісторичних конструкціях типу конструкцій М. Смоліна [8] або А. Мелькова, який вкинув тезу про те, що українці є частиною «спільноросійського етносу», а українська мова є просто російсько-польським діалектом [9].

Крім згаданих авторів можна навести приклад О. Ципко, який ставить знак рівності між ідеєю незалежності та «антируськості» і ствер-

джує, що «Україна за своєю природою антируська» (назва статті на сайті «Гуляй-поле», 17.05.06).

Згадані тези журналістів та політологів знаходять ґрунт і у впливових російських політиків, які підтримують ідеологему «розділеної нації», що стала безальтернативною в публічному просторі РФ. До числа прихильників цієї ідеологеми можна віднести М. Колерова, С. Маркова, В. Суркова, й самого Президента РФ В. Путіна.

3) Україна не володіє повним суверенітетом над своєю територією. В цій вельми небезпечній тезі ставиться під сумнів те, що має називу «територіальна цілісність» України, а її територія розглядається чимось на кшталт «аренди». Цю тезу можна дослідно знайти у В. Третьякова, який розглядає українську стратегію євроатлантичної інтеграції як «форсовану передачу суверенітету над традиційно російськими територіями» під «суверенітет іноземних держав», що дає РФ право перегляду територіальних угод та можливої анексії зазначених територій. Мова йде, передусім, про Крим і так звану «Новоросію» [10]. В завуальованому вигляді ця теза прозвучала і в висловлюванні президента РФ В. Путіна про можливу протидію з боку Росії «втручанню у внутрішні справи України» будь-яких держав, оголошенню під час «прямої лінії» відповідей на питання радіослухачів (25.10.06). Хоча на питання кримських слухачів Путін оголосив постулат про «неможливість втручання РФ у внутрішні справи України», в його положеннях міститься низка передумов, яка наближує ці положення до ідеологем В. Третьякова. Передусім Путін підкреслив «особливий статус Крима» в розбудові українсько-російських відносин, статус, який радіоведучий визначив як «руський», але не «російський». Потім він висунув ідею прийти на допомогу «братній Україні» у випадку прохання або «народу України» або «керівництва України». По-третє, він пропустив можливість використання ЧФ у якості «сил стримання» по відношенню до потенційного втручання [11]. Відсутність реального суб'єкта такого втручання підкреслює ідеологічну та політтехнологічну основу тез президента РФ, в яких імпліцитно міститься передумова неповного суверенітету України над територією Криму.

5) «Обґрунтування» можливості безпосереднього втручання у внутрішні справи України. Ця можливість випливає з усіх перелічених аспектів російського ідеологічного міфу про Україну, однак стратегія на «жорсткий курс» по відношенню до держав «близького зарубіжжя» не тільки посилює фактор чисто «кількісного» нарощування подібного втручання, але й обумовлює появу нових його форм та технологій. Наприклад, технології «газового шантажу», роздмухування конфронтаційних тенденцій в українському політикумі, активного формування проросійської еліти. В цьому контексті цікава рекомендація Кирила Фролова у випадку відміни політреформи в Україні, або навіть у випадку створення Комісії для її корекції, миттєво змінити газові угоди разом з провадженням «Закону про підтримку демократії в Україні».

6) Активізація пропагандистської складової російської гуманітарної політики по відношенню до України. Зазначена пропаганда містить в собі всі перелічені пункти з протидії формуванню нової української ідентичності та нав'язуванню ідентичності «спільноросійської», вихованню «інтеграціоністського світогляду» у населення України. Велику

роль в вирішенні цієї пропагандистської задачі відіграють ідеї спільної «празднинської цивілізації», спільної історичної долі, православної ідентичності тощо. Стратегія «радикалізації» додає лише ступінь пропагандистської акцентуації цих положень, суть якої точно висловлена в положенні В. Соловея про необхідність «масованого бомбардування суспільної свідомості», розглядання культури та цінностей «головного поля битви» [12]. Найсвіжішим прикладом такої пропаганди в ідеологічній сфері може виступати масована залученість російських гуманітаріїв в спір про «Голодомор». Спроба відкинути факт геноциду українців як можливого контрагументу проти ідеологеми благодійного впливу спільної державності на Україну та проти інтеграціоністського проекту «общерусской».

Таким чином, з проаналізованої ситуації в Україні в аспекті її зовнішнього «цивілізаційного позиціонування», головним чином, з боку РФ, випливають наступні наслідки в сфері національної безпеки. Небезпечність зазначеного цивілізаційного позиціонування полягає в культивуванні світогляду «неспроможної нації», «неспроможної держави» і відсутності свого особистого «цивілізаційного паспорту» та «цивілізаційного коду». Ця ситуація створює кризу «універсальної ідентичності». Тобто з боку західного світоваристства лунає теза, що Україна не є «Європою», в наслідок чого позбавлена «універсального виміру», а з боку Росії пропагується положення, що цивілізаційна ідентичність України можлива лише у якості частини «спільноросійського світу», тобто **сама по собі** вона не є носієм ні державної, ні цивілізаційної «ідеї», але є «відтворенням маргінального проміжку».

Наслідком подібної подвійної «десуб'єктивізації» може бути «позвучання **десуверенізація** політичної свідомості», яку можна кваліфікувати як приховану «стратегію ressentiment». Оскільки у випадку, коли відбувається інтеріоризація «погляду Іншого», то згідно з логікою ressentiment можлива відповідь у вигляді деструктивного, нігілістичного сценарія у вигляді формули «Ми – такі, якими ви нас хочете бачити», що у нашому випадку означає «нас таких в світі немає» або «ми можливі лише як **частина** інших, більш могутніх цивілізаційних або державних утворень». Частковим симптомом подібної десуверенізації свідомості є домінування **інтеграціоністських** сценаріїв національної безпеки у вигляді **членства** в більш потужних утвореннях над, власне, **«суб'єктним»** сценарієм, прикладом якого може бути формула, що прийнята в сучасній Росії: «Суверенітет, сильна держава, сильна армія, сильна економіка, сильна нація».

Література

1. Валлерстайн И. Конец незнакомого мира. Социология XXI века. – М.: Логос, 2003.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Междунар. отношения, 1998.
3. Дутгін О. Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії. – М., 1997.
4. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 1998.
5. Саїг Едварт В. Орієнталізм. – К.: Основи, 2001.
6. Жижек С. Некоторые политически некорректные размышления о насилии во Франции и не только//Логос, 2006, №2. – С.3-25.

7. В.Леонтьев. Реальная политическая жизнь на Украине происходит во время стычек на Майдане, сайт KM RU, 26.10.06
8. М. Смолин. «Преодоление «украинства» и общерусское единство». Сайт KM.RU. 23.11.06.
9. Мельков А. Украинский язык — это русско-польский диалект. Сайт «Гуляй — поле». 04.05.06.
10. Третьяков В.А. Украина-Россия: разорванный договор. Сайт Кремль org.ua. 06.06.06.
11. О. Палий. Що насправді сказав Путін? Сайт УП. 25.10.06.
12. В. Соловей. Что мы хотим на Украине? Сайт «Гуляй-поле». 05.05.06.

Андреева О.Н. Геополитическое позиционирование государства в контексте национальной безопасности

Раскрываются модели национальной безопасности государств, рассматриваются стереотипы мышления властных групп и населения, которые осознают свою цивилизационную идентичность и, соответственно, их представления о своей национальной безопасности.

Andreyeva O.N. Geo-political positioning of a state in the context of the national security

Revealed are models for the state national security. Review of stereotypes of mentality typical for ruling groups and population aware of their civilisation identity and, accordingly, their beliefs as to the national security.

Татаренко Т. М.

Інституалізація регіональної політичної влади

Досліджується функціональна складова управлінської природи процесів: суб'єкт – держава («центр», державні органи тощо) щодо об'єкта – регіону (територіальне утворення з адміністративними структурами).

Політична влада в регіоні – найважливіший елемент регіональної політичної системи, яка відображає інтереси певної територіальної спільноти, що дозволяє їйому виступати як суб'єкт політики.

Проблема інституціоналізації регіональної політичної влади безпосередньо пов'язана з концептуалізацією політичного простору, що припускає обов'язкову наявність і автономію такого простору, про що свідчить і практика західноєвропейських держав. При цьому аналіз політичної складової української дійсності не відображає відповідних механізмів і форм взаємодії між суб'єктами політичного процесу, звідси і неоднозначність у використанні даного підходу.

На сьогодні спостерігається процес становлення політичного простору – колишня система політичних інститутів і зв'язків зруйнована, а нова ще не склалася, все більш виявляються відмінності й інтереси акторів політичної взаємодії на різних рівнях соціально-владної ієархії, прагнення до самостійності і політичної суб'ективизації. Звідси перехідний період припускає становлення якісно нової структури, системи взаємовідносин, які повинні володіти внутрішньою основою для зміни «своєї подвійної ідентифікації» [1,69].

Складність вивчення специфіки регіональної політичної влади обумовлена її існуючою різноманітністю уявень про ієархію устрою суспільства, особливостями стану регіону в конкретних соціально-політичних, історичних умовах, а також еволюцією поглядів на зміст поняття «суверенітет», про співвідношення центральної і регіональної влади як виразників волі співтовариства, що самоорганізовується і самовизначається.

Так, у формування європейської ідеології регіоналізма значний внесок зробили представники школи політичних досліджень в Ніцці під керівництвом А.Марка. Критикуючи «етатизм» зліва, вони вважали, що руссоїстська концепція, що затверджує існування «загальної волі», незалежної від волі окремих громадян, і неподільного суверенітету держави зумовила численні деформації і кризу самого поняття демократії, привели до гіперконцентрації владних повноважень у центральних структурах, непомірному розростанню бюрократизму, утиску зародків самоврядування, автономії і цивільних свобод. Принцип централізму, на думку Ф. Кінські, багато в чому зумовив кризу сучасної держави, його неспроможність ефективно виконувати свої

управлінські функції [2], що об'єктивно сприяло перерозподілу повноважень у бік наднаціональних організацій (наприклад, ЄС) і регіонів, що відповідно припускало перерозподіл функцій і повноважень на всіх рівнях управлінської ієрархії.

Перехід від централізованої до децентралізованої системи управління був приречений також особливостями розвитку економіки. Так, існуюча в 50-60-ті роки певна маргінальність місцевого управління відображає ступінь централізації влади й інституціоналізації контролю над місцевими органами з боку центральних органів влади. Подібний підхід розглядається в рамках концепції «полюсів зростання», відповідно до якої розвиток здійснюється нерівномірно у просторі та часі, при цьому імпульси виникають в певних полюсах зростання і потім розповсюджуються по різних каналах від центру до периферії [3,36]. Цими «полюсами зростання» - центрами економічних, науково-технічних і соціокультурних новацій і повинні були виступати крупні міста. Даная концепція допускала однорідність сучасного соціального простору і абсолютно аморфність провінційного середовища, що повинне було забезпечити повсюдну прикладеність і рівноцінність, що йдуть з центру новацій. Подібний підхід ігнорував специфіку регіонів, перетворюючи їх на пасивний об'єкт адміністративної дії. Тенденція до адміністративної централізації сприяла посиленню державно-бюрократичних начал в управлінні економіками країн Європи.

Проте, трансформаційні процеси, що зумовили перехід до постіндустріального суспільства, для якого характерні деконцентрація виробництва і децентралізація управління, актуалізували проблему про роль і місце територіальної автономії, регіональної політичної культури в системі територіальної організації держави. Це виявляється і в практиці багатозначного використання поняття «регіон», яке є узагальнюючим і трактується по-різному, в залежності від мети дослідження.

Сучасна політична наука пропонує широкий спектр змісту поняття регіон. Найпоширенішим є визначення «регіону»:

1) як низовий рівень адміністративної ієрархії комуни (квартали або сільські одиниці) чисельністю від 5 до 50 тис. чол., де необхідні лише адміністративні органи влади;

2) як асоціація комун (до 100 тис. чол.), близькі за складом до швейцарських кантонів. Тут влада повинна займатися в основному питаннями організації соціального життя;

3) як субрегіон – інстанції, що з'єднує кантон і регіон;

4) власне регіон, до визначення суті якого і в зарубіжній, і у вітчизняній регіонології існують різні підходи.

Професор Дортмундського університету Л.Ремхельд вважає поняття «регіон» супертерміном, що включає ряд ознак: певну територію (діаметром не менше 50 км), населення (від 2 до 5 млн. чол.), спільність історії, природних умов і вирішуваних проблеми [4]. Російський вчений Г.В. Марченко відзначає, що поняття «регіон» допускає широке тлумачення, маючи на увазі фізико-географічні, культурно-історичні, економічні, політико-адміністративні, юридичні й іншим чином визначувані частини території окремої держави або прилеглих один до одного частин території окремих держав. Усі регіони складають ієрархічно супідрядну систему, в якій виділяються регіони першого, другого, третього і так далі порядків [5,156].

Загалом регіон визначають як умовно виділений простір, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно стійких природних і економіко-географічних зв'язків, що нерідко з'єднуються зі специфікою національного складу населення [6, 76]. Тобто, регіон, на відміну від території, являє сукупність взаємопов'язаних ознак і явищ, які визначають його межу. Виокремлюють кілька напрямів у визначені поняття «регіон»:

1. Особливий вид території, що характеризується специфічною цілісністю, велика територіальна одиниця (група земель, штатів чи держав). У цьому значенні «регіон» тотожній району». Виділяють політичний, економічний та інші регіони.

2. Соціокультурна «множинність у єдності», що забезпечує оптимальну якість життя з урахуванням різноманітних зовнішніх і місцевих чинників. У європейському розумінні «регіон» розглядається як «категорія внутрішнього поділу держави, наступна за державою територіальна таксономічна одиниця між державою та індивідуумом. Регіон визначається як територіальне утворення, встановлене згідно із законодавством на рівні, який є нижчим після державного, і наділене правом політичного самоврядування».

3. Елітний зразок організації життєдіяльності через визнання людиною регіонального самовизначення.

Функціонування регіону забезпечується соціокультурним відтворенням (трансляцією культури) і зовнішньо спрямованим вектором розвитку. Регіон завжди самодостатній і самобутній, тобто має внутрішній соціокультурний код, який є домінуючим чинником виділення регіону. Соціокультурний код інтегрує місцеву трансформацію природно-географічних, геополітичних, геоекономічних та інших ознак [7, 9 – 10].

У цілому регіон можна визначити як частину території держави, що має законодавчо закріплені межі, власні органи державного і місцевого управління і що знаходиться в певних юридичних відносинах з центральними органами державного управління. Саме на рівні регіонів повинна формуватися власне політична влада, що припускає наявність законодавчого органу, самостійність в економічних рішеннях, розробку планів розвитку, систему освіти і культури тощо. Основним суб'єктом регіонального утворення влади і політичних відносин виступає місцеве населення, що розуміється як сукупність громадян, які володіють правами публічної юридичної особи. Загальний принцип регіонального устрою суспільства виявляється наступним – інститути влади повинні бути встановлені на тому рівні, де вони найбільш ефективні.

У зв'язку з цим дуже важливим є визначення походження даного суб'єкта політики і права. Так, наприклад, відомий фахівець з адміністративного права Франції Ж. Ведель вважає, що «в основі територіальної децентралізації знаходиться географічний чинник; вона призводить до створення публічних юридичних осіб, компетенція яких розповсюджується на певну територію» [8, 392]. На наш погляд, більш обґрунтованим було б розглядати населення регіону як публічної юридичної особи не стільки результатів децентралізації за географічною ознакою, а результат процесу формування політичних спільнот. У даному контексті і нація в цілому, і її окремі сегменти – територіальні спільноти громадян виступають як публічно-правові суб'єкти, здатні мати і

здійснювати засновницькі права відносно держави, у тому числі право конституювати відповідні органи держави на рівні регіонів.

У той же час суверенітет територіальної політичної спільноти має свої межі. Адміністративне право зарубіжних держав визнає за ними певну автономію, проте як носії необмеженого політичного суверенітету сьогодні не можуть виступати навіть суб'єкти федерації держави. Право територій на політичне самовизначення аж до виходу зі складу держави сьогодні не визнається законодавством жодної країни. Конституції більшості сучасних держав (побудованих як на національному, так і за територіальним принципом) підкреслюють недержавний статус своїх членів і відсутність у них права на самовизначення.

Не дивлячись на існуючу правову визначеність у даному питанні, в рамках політичної науки він залишається дискусійним. У середовищі німецьких дослідників дотепер ведуться суперечки про реальність державного статусу земель, що становлять німецьку федерацію. Так, наприклад, експерт К.Зонтхаймер вважає, що землі – не політичні суб'єкти, а скоріше регіони з формальною державною структурою і незначною державною самостійністю [9, 117]. В той же час правознавець Г. Лауфер вважає подібну оцінку не зовсім вірною, доводячи, що державність земель є далеко не формальною.

Практика державного будівництва, регіоналізація соціально-економічного життя, соціокультурні процеси визначають багатоаспектність та неоднозначність регіональної політичної влади, яка знаходить своє відззеркалення як у виконанні адміністративної функції (наприклад, як голова адміністрації з властивими певними компетенціями), так і у взаємодії, з одного боку з організованими, володіючими впливом, фінансовими ресурсами регіональними групами, від співпраці з якими залежить ефективне функціонування регіональних органів влади, з іншого – з неформальними носіями влади і підлеглими (різні типи лідерства, клієнта, патронаж і т.п., тобто влада як відношення).

Крім того, регіональній політичній владі властива поліфункціональність у виконанні відповідних повноважень по відношенню до місцевої спільноти. Неоднозначно складаються взаємостосунки регіональної влади з Центром. З одного боку, місцева влада як сегмент єдиної державної влади неминуче знаходиться в політичній залежності від центральних органів влади, з іншого – регіональна влада прагне впливати і добиватися ухвалення рішень від Центру, відповідних інтересам і потребам регіону і до певної міри надавати протидію Центру з позицій «контр-влади» з конкретних питань. Регіональна влада підтримує відтворювання територіальної ідентичності, соціокультурну специфіку регіонального простору. Не дивлячись на внутрішню суперечність, регіональна влада забезпечує баланс інтересів і соціальної рівноваги на конкретній території. Виступаючи як посередник у відносинах між Центром і регіоном, реалізовуючи місцеві інтереси й одночасно представляючи загальнодержавні норми і цінності «на місцях», регіональна влада сприяє стійкості політичних систем обох рівнів.

Неоднозначність позицій регіональної влади зумовлює і необхідність перерозподілу і розмежування повноважень, предметів ведення з центральними органами влади, встановлення балансу відносин

та гармонізації інтересів між Центром та регіонами. Криза і неефективність механізму державного територіального управління, що склався, економічна «не самодостатність» більшості регіонів і необхідність розв'язання гострих проблем у різних областях стимулюють процеси конструювання різноманітних форм взаємодії в рамках міжрегіональних асоціацій, створення координуючих органів з відповідними повноваженнями. Це впливає на політичну суб'єктивізацію регіонів та вимагає забезпечення регіональним співтовариствам умов для самореалізації та самоорганізації, створення відповідної дієздатної моделі державного будівництва, певної територіальної організації публічної влади, що передбачає використання децентралізованої системи управління.

Складність комплексного вивчення структури політичної влади в регіоні пов'язана з незавершеністю її інституційної організації. Власне до числа її інститутів в Україні відноситься виконавчі, законодавчі і судові органи області, при цьому неясним залишається місце органів місцевого управління в системі регіональної політичної влади. Сьогодні місцеве самоврядування лише закріплена Конституцією України. Загальні формулювання спричиняють неоднозначне тлумачення місцевого самоврядування, створюють подвійність щодо його здійснення, розмитість у визначені меж і повноважень органів місцевого самоврядування, неврегульованість принципів його взаємовідносин з органами державної влади і між собою.

Неоднорідність регіонів у просторі визначає багатоаспектність і варіативність моделей регіональної політичної влади і припускає використування різних підходів до вивчення її специфіки. Так, у США політологи надають значну увагу питанням розподілу політичної влади на громадському (міському) рівні. В основі даного підходу – принцип місцевої автономії, згідно якому місцева спільнота розглядається як цілісне об'єднання соціальної дії, здатне для вирішення існуючих проблем без втручання центральних органів влади. В той же час місцева спільнота виступає як територіальна одиниця з відповідними децентралізованими органами управління і одночасно як спосіб соціальної інтеграції. В структурному аналізі системи місцевих органів влади важливе місце посідає проблема регіональної еліти, її склад, особливості і роль у місцевому співтоваристві.

Тут велими поширенім є позиційний аналіз, заснований на припущеннях, що формальні державні інститути представляють адекватну карту відносин в ієрархії влади [10,62], включаючи їх функції та лідерів, які впливають на політичну ситуацію в регіонах і ухвалювання політичних рішень. При цьому не враховується, що ведучі позиції в місцевій правлячій еліті можуть посідати люди, що не мають владних державних посад, але надають непряму дію на ухвалення рішень.

У цілому використання мікросоціологічного аналізу дозволяє охарактеризувати регіональну і місцеву владу через соціальний склад і структуру правлячої еліти, а також за певними типами лідерства і відносинах політичного панування в рамках інституційної структури влади. Слабкістю даного методу аналізу є його невідповідність сучасним політичним і соціально-економічним реаліям, які не допускають збереження автономного положення територіальних сегментів різного рівня і пов'язаних з ними владних інститутів, ігнорується вплив політики місце-

вої влади на політичну систему територіального співтовариства в цілому. Не враховується, що соціально-політична взаємодія на рівні міської спільноти не обмежується участю місцевих політичних суб'єктів, при цьому логіка поведінки акторів у структурах взаємодії виявляє приховану взаємозалежність. Але цього недостатньо для розуміння функціонування політико-адміністративної системи, яка визначається здатністю регулювати колективні дії. Розгляд внутрішньої організації і зовнішнього оточення влади ізольований на рівні локальної спільноти і не дозволяє виявити специфіку регіональної влади як такий.

Отже, даний метод мікросоціологічного аналізу не припускає вивчення місцевого простору політики в широкому контексті. Політична наука в США тривалий час віддавала перевагу мікросоціологічному підходу, акцентуючи увагу на пріоритетній ролі автономії місцевих органів влади, на відміну від концепції держави – нації, що має значний вплив у європейській політичній науці. Не випадково представники західноєвропейської школи при аналізі регіональної проблематики тривалий час віддавали перевагу інституціональному підходу, який ґрунтуються на пріоритеті держави, а також використовували публічне її адміністративне право. Етатичний апарат (уряд і парламент) вважаються винятковим місцем вироблення і здійснення політики, а держава контролює життєдіяльність усієї території. При цьому органи місцевої влади повністю підлеглі Центру, а їх діяльність не виходить за рамки адміністративних дій. Правомірність даного підходу обґруntовується наявністю конституційних норм, які не дозволяють регіональним органам ухвалювати політичні рішення, а також юридичним принципам ієрархічного підкорення адміністрації політичної влади.

При вивчені регіональної влади французькі дослідники, аналізуючи урбанізовані територіальні колективи, особливу увагу надають питанням політичної поведінки і розподілу влади, впливу місцевої політики на національну, тобто регіональна проблематика досліджується як з позиції взаємної залежності Центру і периферії, так і структури місцевої влади. В цілому, в рамках наукових досліджень можна виділити два напрями:

- 1) вивчення системи місцевого управління і адміністрації;
- 2) аналіз соціальних відносин.

Значний вплив на дослідження регіональної проблематики надала французька соціологічна школа, яка перейшла від біхевіористичного і атомістичного аналізу до використання системного підходу, висунувши поняття «місцевої політико-адміністративної системи». Основним механізмом функціонування такої системи є взаємний вплив і взаємозалежність її інститутів і акторів. Взаємовплив витікає з відносин «обміну» між адміністрацією держави (у Франції – префекти) і місцевими впливовими людьми (нотаблі): префект як би ділиться адміністративними привileями з нотабліями, які додають його владі легітимність в очах місцевого населення. Їх взаємозалежність визначається неможливістю ухвалювати рішення окремо один від одного і необхідністю протистояти втручанню Центру.

У Франції введення поняття «місцевої політико-адміністративної системи» створило передумови для модернізації існуючої централізованої моделі суспільства і відповідно визнання політичного вимірю-

вання регіональної проблеми. Проте, представники французької політичної школи, використовуючи метод соціологічного аналізу, по-різноманітно розглядають суть місцевої влади.

Так, один напрям концентрує увагу на поняття «периферійна влада», яка по суті ототожнюється з нотаблями; організація регіональної влади розглядається як нав'язана ззовні і залежна від Центру, як форма відносин між Центром і периферією, які регламентуються певними нормами. Інший напрям, що трактує місцеву владу, заснований на артикуляції сітей влади, які представляють собою конструкцію політичного, соціального контролю і місцевого управління.

Сіті влади, на думку французького соціолога Ж. Лагруа, позначають сукупність ієархізованих інститутів, організацій, що здійснюють владу в тому ступені, в якому вони контролюють вироблення норм як прояв влади над тими, хто їм підкоряється, і як вони беруть участь у створенні норм. Місцеві актори здійснюють стратегії, мета яких – отримання доступу до цих сітей. Звідси поняття «місцева влада» виступає як сукупність моделей відносин між сітями влади. Ці моделі можуть бути послідовними або альтернативними, і актори можуть брати участь у них або використовувати в своїх інтересах. Даний напрям дозволяє подолати атомістичний підхід до влади і розглядає колективні дії через встановлення відносин між групами партнерів.

Третій напрям пов'язаний з більш «політичним баченням» місцевої і регіональної влади, твердженням про наявність місцевої «контр-влади». Це пояснюється опозиційністю регіонів по відношенню до держави протягом тривалого часу, а також результатами місцевих виборів, які за політичними орієнтаціями не завжди співпадають з національним вибором. У даному випадку поняття «контр-влади» має на увазі владу, яка відстоює інтереси регіону, надає протидію центральній владі, прагнучи її обмежити, дистанцірується і може перетворитися на опозиційну з урахуванням чисельності своїх прихильників і політичним ініціативам.

У реальності вплив виконавчої влади на місцеве співтовариство у Франції залишається обмеженим, що підтверджується постійністю влади нотаблей, яких у Франції традиційно представляють люди, що мають авторитет в очах місцевого співтовариства: лікарі, кюре, вчителі, а також сільські старости. Враховуючи слабкість представницьких органів, вони монопольно здійснюють зв'язок між місцевою адміністрацією і замкнутими місцевими колективами, тобто їх влада поєднує як адміністративну, так і представницьку системи. Значущість положення нотабля визначається його доступом до влади, а «вага» в очах офіційної адміністрації – ступенем впливу в своїй групі.

Нотабль фактично узурпує канали зв'язку між офіційною адміністрацією і населенням, органи влади змушені звертатися до нього, щоб отримати доступ до населення. Представники місцевих спільнот також залежать від нотаблей, без допомоги яких складно отримати доступ до керівництва. Навколо фігури нотабля формуються відносини «всеохоплюючої клієнтели», де як його клієнти виступають виконавча влада, політичні партії і представники місцевого співтовариства. Це породжує ситуацію, коли в умовах формальної централізації влади держава не є виразником «загальної волі», а територіальна адміністрація не є виразником закону і «приводним ременем» виконавчої вла-

ди центру. Етатизм цілком органічно поєднується з патріархальністю соціальних відносин на місцевому рівні. В умовах слабкості представницької влади інститут нотабля є певним анахронізмом, оскільки розбиваючи місцеве співтовариство на залежні від себе сегменти, ускладняє консолідацію населення регіону як політичного суб'єкта, що самоорганізовується, породжуючи застій і політичну апатію, а та-кож об'єктивно перешкоджає раціоналізації місцевого управління.

Не дивлячись на деяку обмеженість моделей, існуючих у французькій політичній соціології, кожна з них безумовно характеризує певні аспекти регіональної політичної влади. В їх рамках вдається подолати атомістичний підхід до влади і добитися більш загального розуміння колективної дії через виявлення і встановлення відносин груп партнерів. Так, наприклад, модель «влади нотаблей» розглядає її зв'язки з місцевим оточенням, з носіями місцевого авторитету, без наладки регулярної взаємодії з якими (аж до інтеграції до владих структур) ефективне функціонування місцевої влади неможливе. Модель «сітей впливу» вказує на іншу важливу умову її дієздатності – контроль за системою бюрократичних установ і служб через систему формальних правил і неформальних встановлень. Облік «сітей впливу» орієнтує дослідницький пошук на те, що не враховує вузька атомістична інтерпретація влади: підтримка артикуляції і перехід від сіті до сіті. Іншими словами, верховенство глави регіональної влади визначається не тільки його здатністю взаємодіяти на підлеглих йому політичних акторів або адміністративний персонал, але і можливістю звернутися за підтримкою до Центру, чого останні позбавлені. Нарешті, модель «контр-влади» вказує на таку найважливішу її характеристику, як неминучість визначеного її дистанціювання і протистояння центральній владі у відстоюванні інтересів регіону.

В той же час слід зазначити, що метод соціологічного аналізу місцевої політичної влади має дещо обмежений характер, при цьому особлива увага надається вивченню структури правлячої еліти і позиціям місцевої влади в системі соціальних відносин, ігноруючи особливості внутрішньої організації і функціонування самих владих інститутів і певних механізмів здійснення політичної влади в регіоні. Проте інституційний аналіз також не є повним, оскільки основна увага приділяється вивченням устрою і функціонування місцевих інститутів, при цьому не досліджуються їх взаємостосунки з соціальним середовищем. Як показує аналіз, дослідження регіональної проблематики припускає використання комбінованих підходів, що склалися як у рамках американської традиції мікросоціологічного аналізу, так і французької соціологічної школи, з використанням методу інституційного аналізу. Це дозволить разом з характеристиками власне інститутів регіональної політичної влади виявити соціальні характеристики самої влади, а також соціального середовища, в якому вона здійснюється. Обов'язковою умовою є вивчення адміністративно-правового і формуючого більш широкий конспект соціально-політичного вимірювання регіональної політичної влади.

Регіон є адміністративною і юридичною частиною держави, в яку він входить. У сучасній політичній науці останнє порушується як «спільність людей, що представляється і організовується органом вищої влади і проживає на певній території» і в цьому сенсі totожно

«політично організованому народу» [12, 190]. Регіональна політична влада виступає як сукупність установ, що володіють верховною владою на певній території, яка володіє можливістю підпорядковувати своїй волі і надавати дію на діяльність і поведінку людей за допомогою авторитету, примушення, придушення, панування і інших способів і засобів. Система регіональної політичної влади визначається як структурована єдність владних відносин, що складаються в результаті діяльності держави (їого територіального сегменту), державних органів, а також осіб і об'єднань, що реалізовують і представляють інтереси держави в різних сферах суспільного життя регіону [13, 17, 24]. Таким чином, регіональна політична влада співіснує разом з іншими політичними організаціями і об'єднаннями громадян, які складають політичну систему регіону.

Соціально-політична суть владних відносин на рівні регіону міститься у визначеннях політичної влади, представлених французькою школою політичної соціології:

1) як політична організація, що припускає безліч груп, що підкоряються загальному порядку, розглядає владу у взаємодії з іншими суб'єктами місцевого політичного співтовариства (Ф. Бурикко);

2) як вираз владних відносин між індивідами і групами, ієархія сил, численних і комплексних співтовариств, що складаються всередині, тобто як породження певного балансу сил і результат узгодження інтересів у рамках територіального політичного співтовариства (Р. Арон);

3) як соціальна позиція, до якої спрямовуються різні групи місцевого співтовариства і через яку можливе здійснення і комплексні дії на функціонування різних сфер життєдіяльності регіону (Ж.В. Ляпперр) [14, 70].

Таким чином, як головний суб'єкт політичних відносин і утворення влади виступає те або інше співтовариство (населення регіону), що є повноправним суб'єктом політики і публічною юридичною особою. Суттєю проблеми є питання про взаємодію центру та регіонів, де ролі розподілені за принципом управління та підпорядкування в межах загальнодержавної політики, що склалася. Основою в дослідженні регіональних процесів є функціональна складова управлінської природи даного процесу: суб'єкт – держава («центр», державні органи тощо) щодо об'єкта – регіону (територіальне утворення з адміністративними структурами) виконує певні функції з метою досягнення конкретних результатів.

Література

1. Ильин М.В. Политическое самоопределение России // Pro et contra. – 1999. – Т.4. – №3.
2. Макарычев А.С. Регионализм и федерализм: исследования в Ницце // Полис. – 1993. – №5. – С.151-152; Моммен А. Федерализм и национальное государство // Полис. – 1992. – №4. – С.168-169.
3. Панарин А.С. Философия политики. – М.: 1993.
4. Сергунин А.А. Проблемы и возможности регионалистики // Полис. – 1994. – №5. – С.150; Макарычев А.С. Федерализм и регионализм: европейские традиции, российские перспективы // Полис. – 1994. – №5. – С.153-154.
5. Марченко Г.В. Какую Россию мы обретаем? // Октябрь. – 1995. – №2.

6. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003.
7. Дергачев В.А., Вардомский Л.Б. Регионоведение: Учебное пособие для студентов. — М., 2004.
8. Ведель Ж. Административное право Франции. — М., 1973.
9. Леванский С.А. Германия: федерализм в моннациональном государстве // Полис. — 1995. — №5.
10. Ривера Ш.В. Тенденции формирования состава посткоммунистической элиты России: позиционный анализ // Полис. — 1995. — № 6.
11. Lagroye J. Le pouvoir local // Encyclopedie des collectivites locales. — Paris, 1979.
12. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. — М., 1995.
13. Ефимов В.И. Власть В России. — М., 1996.
14. Желтов В.В. Современная западная политология. — Ростов, 1995.

Татаренко Т.М. Институализация региональной политической власти

Исследуется функциональная составляющая управлеченской природы процессов: субъект – государство ('центр', государственные органы) относительно объекта – региона (территориальное образование с административными структурами).

Tatarenko T.M. Institutionalisation of the regional political power

Research of a functional constituent in the administrative nature of processes: a subject-state ('the centre,' governmental bodies) in relation to an object-region (a territorial entity with its administrative structures).

Шарова А. М.

Політична мова та семантична політика в сучасному політичному процесі

Досліджуються особливості використання політичної мови в межах символічної політики як різновиду політичної комунікації. Аналізуються і узагальнюються засоби і прийоми оперування символами в сфері політичної мови.

Сьогодні вже є цілком очевидним, що сферу політики неможливо відокремити від її вербалізованих версій. Як зазначає В. Полянська, сучасний світ має специфічну рису — перевага тексту над реальністю, що складається з конкретних подій [14,86]. Саме словесна, або вербальна, діяльність стає визначальною в політичній сфері, саме мова є основним засобом здійснення комунікації, наслідком чого є те, що дедалі більшу увагу привертає до себе поняття політичної мови. Виходячи з такої важливої ролі мови в політиці, особливої *актуальності* набуває питання з'ясування можливостей використання політичної мови з метою досягнення певних завдань, тобто з метою маніпулювання.

Отже, мета дослідження в даній статті — розкрити особливості використання політичної мови, обумовлені її символічною сутністю, а також дослідити і узагальнити засоби і прийоми маніпуляцій за допомогою мови.

Щодо літератури з даної проблематики, слід зазначити, що тема політичної мови є достатньо популярною в сучасних наукових колах, наявні відповідні грунтовні дослідження в дисертації В. Петренко [10] та монографії Л. Нагорної [9]. В той же час маніпулятивний потенціал мови розглядається здебільшого несистематизовано, дослідники концентрують увагу на окремих компонентах мови і можливостях їх використання. Практику оперування змістами в політичній мові С. Поцелуєв [16] визначає як семантичну політику в межах політики символічної; достатньо докладно розглянутої також В. Полянською [13:14]. окремі засоби семантичної політики висвітлюються в наукових статтях різних дослідників: І. Кобозєва [7] висвітлює проблематику політичної метафори, говорячи про її роль в політичному житті та порівнюючи її з гіперболою та порівнянням, С. Потапчук [15] говорить про особливості сучасної метафори в політичному дискурсі, М. Побокін [11] розглядає явище оруеллізму, С. Горін [3] досліджує техніки НЛП. Присутні також Інтернет — джерела, зокрема наробки І. Імшинецької [5] та А. Бушева [1], які висвітлюють різні мовленнєві маніпулятивні техніки; Л. Ставицька [20] наводить приклади слів — символів; досліджуються також засоби вираження інформації в підтексті [12]. Інформацію з даної проблематики можна знайти і в межах деяких мо-

нографічних творів, зокрема на впливі мови на поведінку людини наголошує С. Кара – Мурза [6], Р. Мокшанцев [8] докладно висвітлює прийоми еріксоніанського гіпнозу; частково аналізується семантика зовнішньополітичної інформації [4]. В цілому джерельна база дослідження дає підставу говорити про те, що проблема функціонування політичної мови є ще недостатньо вивченою сучасною науковою.

Політичну мову можна визначити як сукупність вербальних структур, які використовуються у сфері політики і здійснюють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів [10], або ж як сукупність звукових сигналів, письмових знаків та символів, за допомогою яких людина отримує, переробляє, зберігає та передає інформацію під час політичної комунікації. Отже, мова є знаковою системою; поняття «мова» і «символ» тісно взаємопов'язані, фактично мова має символічну сутність. Тому використання мови в політиці пов'язане з так званою символічною політикою, що, за визначенням Л. Нагорної, є особливим різновидом політичної комунікації, в якій навіювання стійких символів бере гору над раціональним осмисленням [9,71].

В цілому, символічна політика є системою політичних технологій, серед яких В. Полянська виділяє політичну міфологізацію, політичну ритуалізацію та політичну номіналізацію. Політичний міф за змістом для суб'єкта політичного управління є критерієм, за яким народ легітимізує політичний порядок, політичний режим та окремих лідерів, і за цими ж критеріями суб'єкт політичного управління може відтворити політичний міф перш за все засобами політичної комунікації. Складовими політичного міфу є політичний час та простір, політичні персонажі, символи влади, архетипи, сюжет. Політичний ритуал як структурний елемент символічної політики втілює політичний міф за допомогою відтворення відповідного міфологічного часу і простору. Специфічними технологіями є політичні свята, політичні ігри, державний церемоніал, масові публічні акції, мітинги, демонстрації тощо.

Політичний ритуал є публічним втіленням політичної міфології у символічних діях через морально – емоційне ототожнення учасників ритуалу з героями минулого, сучасності та майбутнього, а також систематизацію найважливіших соціальних процесів. Нарешті, політична номіналізація простору політичного дискурсу як технологія символічної політики означає використання мови як політичної дії, сугестивного потенціалу комунікації та специфічну ритуалізацію суджень, що впливають на конструювання відповідних понять та на свідомість взагалі [13]. Адже великою мірою поведінка людини визначається словом як складовою частиною мови (яка є символічною системою), що несе в собі певний зміст. На цьому наголошує зокрема І. Горелов, кажучи, що неможливо заперечити реальність мовленневого (текстового) впливу на людину [2,193]. Словесні викликають певні асоціативні зорові, слухові або чуттєво відчутні образи та пов'язані з ними емоціями. Отже, як зазначає С. Кара – Мурза, саме в сфері мови та змістів, які несуть слова, лежать головні можливості маніпуляції свідомістю і підсвідомістю [6]. Особливого значення набувають засоби та прийоми, пов'язані зі змістовою стороною політичної мови. Для позначення цих засобів та прийомів в межах так званої символічної політики С. Потцелуєв запропонував особливий термін – семантична політика.

Семантична політика – це оперування символами в сфері політичної мови, тобто інсценування змістів і значень політичних мовних символів [16, 70].

Традиційна політична мова цінувала аргументацію, була близька до текстів і спиралася на наукові теорії. Саме це додавало політичній мові авторитет. Але після краху великих утопій та ідеологічних обіцянок формується новий мовний стиль, який робить ставку не на аргументи, а на ефекти й емоції. Мова стає анонімною і, як наслідок, виступає засобом конвергенції, гібридизації і символічного вирівнювання партійних ідеологій. Політика усе більше зводиться до різноманітних мовних ігор [16, 70].

Панування інсценованих образів додає політичній мові новий, прагматичний зміст; воно окупує звичні політичні поняття з метою маніпуляції суспільною свідомістю. Ця практика й одержала назву семантичної політики, і зачатки її варто шукати в американській політичній культурі, де завжди був присутній жвавий інтерес до нових комунікативних технологій. Одне з найбільш вдалих визначень цієї політики міститься у виступі колишнього генерального секретаря німецького ХДС К. Біденкопфа, що пояснював задачу влади соціал-демократам простою маніпуляцією словами своїх конкурентів. Щоб повернути владу, лідер християнських демократів закликав партію до організації свого роду «семантичної контрреволюції». К. Біденкопф говорив на з'їзді своєї партії буквально наступне: «Мова, дорогі друзі, – це не тільки засіб комунікації. Як показує полеміка з лівими, мова є «також найважливішим стратегічним засобом. Те, що відбувається сьогодні в нашій країні, є революцією нового типу. Це революція суспільства за допомогою мови. Насильницьке заняття цитаделей державної влади не є більш передумовою революційного перетворення державного порядку. Революції здійснюються сьогодні іншим способом. Замість урядових будинків тепер займаються поняття, за допомогою яких ці уряди правлять» [16, 71].

Семантика пропаганди перетворює неправду в правду і навпаки. Один із засновників лінгвістичного напрямку «загальна семантика», що займається питанням впливу слова на поводження людини, – С. Хаякава, виступаючи в США перед викладачами англійської мови на їхньому щорічному з'їзді, заявив: «Ми усі звикли до думки, що живемо в столітті «інформаційного вибуху». Але однією з причин, що породила загальну семантику, є той факт, що ми знаходимося в центрі «дезінформаційного вибуху». Щорічно на нас обрушується мільйони друкованих слів і слів, переданих по радіо або телебаченню. Ми оточені торговцями всіх сортів, що торгують оптом і вроздріб, пропагандистами схованими і явними. Ми повинні виробити метод, що допоміг би нам вирішити, кому і чому вірити». Слово, начинене обраним зарядом, здобуває смертоносну убивчу силу [4, 517].

Отже, головним засобом політичного впливу в епоху ЗМ є не власне аргументована мова, а стратегія, спрямована на окупацію значень слів і різноманітні значенням маніпуляції.

Вирішальну роль у семантичній політиці відіграють **політичні метафори** з їхнім значним сугестивним потенціалом (недаремно саме це явище є об'єктом численних дисертаційних та інших наукових досліджень). Людство «говорить метафорами» і навіть «живе» ними, сприй-

маючи світ крізь призму метафоричних моделей і відповідно діючи в ньому. На відміну від класичних ідеологій, метафори розраховані не на задоволення «допитливого розуму», а на обігравання глибинних інсінктів і бажань публіки [16, 71 – 72]. Метафора здійснює первинну структуризацію світу, створюючи умови для посилення на певну прототипну ситуацію, аналізуючи яку з допомогою формальних прийомів, можна побудувати когнітивну схему – або ж отримати знання та уявлення про конкретну ситуацію [19, 107]. Цим обумовлене значення, яке надається аналізові політичної метафори. Над цією проблемою працювали Лакофф і Джонсон (когнітивна теорія метафори), А. Баранов та Ю. Карапулов (створили базу даних з російської політичної метафори періоди перебудови в Інституті російської мови), Л. Цибатов (керує створенням в Інсбруцькому університеті порівняльної бази даних з політичної метафори в російській та німецькій пресі) та ін.

Метафори в політиці використовуються досить широко. Прикладом метафори може бути висловлювання: «Паровоз плану Маршала потягнув за собою до Європи інвестиції» [7, 136]. Однією з базових метафор політичного дискурсу є так звані метафори персоніфікації. В сферу дії такої метафори попадає головним чином тип сущностей, які можна назвати «людські співтовариства». Узагальнене формулювання метафор такого типу – «суспільство є особистість». Водночас це дуже непомітна метафора.

Саме завдяки метафоричному способу вираження (мовному або візуальному) вдається ефективно повідомляти стійкі змісті політичної інформації. Існуюча влада, що завжди почасті дискредитує себе в очах виборців, особливо має потребу у влучній сигнальній метафорі, що виправдовує її політику, тоді як опозиція ще може волати до здорового розуму і здатності до міркувань виборців, щоб спонукати їхній задуматися про реальні наслідки політики, що проводилася. Однак і опозиція має потребу в метафорах, які у привабливій і зрозумілій формі висловлювали б її політичне й ідеологічне кредо, адже для більшості людей метафори є єдино доступним каналом політичної інформації. Один раз запущена в обіг метафора стає ідеологічним пунктом кристалізації, навколо якого, у міру споживання інформації, організується широка громадськість. Тут центром притягання виступає одна або кілька яскравих метафор, розтиражованих ЗМІ в образах політичної реклами. Конкуруючі партії групуються навколо своїх ідентифікаційних метафор, так що в суспільстві розвертається дійсна «війна метафор» – крім (або замість) традиційної боротьби ідеологій [16, 71 – 72].

Поруч з метафорами в політичному дискурсі використовується **порівняння**. Воно відрізняється від метафори тим, що зберігає хоча б мінімальний формальний рефлекс операції порівняння. Наприклад, порівняльний сполучник: «План Маршала, як паровоз, потягнув за собою до Європи інвестиції» [7, 136]. Широке використання як метафор, так і порівнянь в політиці обумовлене такими їхніми властивостями, як: злиття образу і змісту; контраст зі звичайним трактуванням об'єктів; категоріальний зсув; актуалізація «випадкових зв'язків».

Важко обминути в політичному дискурсі і **гіперболу**, яка являє собою явно неправдиве перебільшення порівняно з дійсним станом справ, що слугує суто експресивним цілям. До семантичної структури таких висловів входить зміст «більш, ніж дуже». Приклад політичної

гіперболи можна навести такий: «Але хто б не став до влади в Сербській республіці, він буде змушений виконувати вимоги «архітекторів» Дейтонських угод, інакше республіка просто зникне з карти єдиної Боснії та Герцоговіни» [7,144].

Однак на цьому засоби і прийоми семантичної політики не вичерпуються. Як засіб викривлення інформації з метою маніпулювання М. Побокін наводить явище «оруеллізму» (назване на честь автора роману — антиутопії Дж. Оруелла). Його основними проявами є мовний і психологічний. У мовному аспекті оруеллізм можна охарактеризувати так: термінологізація лексики, тобто уникнення багатозначності, збіднення словникового запасу аудиторії, що зазнає маніпуляцій (через цілеспрямоване вилучення окремих слів з ужитку), викривлення змісту понять аж до зміни на протилежні. З іншого боку, однак, насаджуються переважно абстрактні поняття, які можна витлумачити будь — як, створюються нові слова («думкозложинець», «дводумство»), які несуть відповідне смислове навантаження.

Характерним є також багаторазове повторення синонімічних висловів. Таким чином створюється цілий ряд «новомов» — нових мов, дуже спрощених, примітивних, абстрактних і, головне, політично заангажованих. У політико — психологічному аспекті оруеллізм є крайнім прикладом так званої агресивної маніпуляції [11,68 — 69]. Фактично про ті ж самі прийоми говорить А. Бушев, зазначаючи про використання *спрошення значення*: «ринкова економіка», «інфляція», «переглянути тарифи», «дестабілізація», «депресія», «перебудова», «бездефіцитний бюджет» та ін., а також вживання понять із широкою, чітко невизначеною семантикою — «інституціоналізм», «вільний ринок», «відкрите демократичне суспільство», «лібералізація» тощо [1]. А С. Рябов акцентує увагу на використанні в політичній мові вульгаризмів, під якими мається на увазі недбале вживання термінів, засноване на приблизному уявленні про їх справжній зміст, визначення їх за принципом «мені так здається» [17,31].

З метою маніпулювання використовується також **евфемізація**, тобто заміна слова з негативною семантикою позитивним або нейтральним за змістом [5,54]. Евфемістичні вирази — це більш м'які замінники потенційно образливих, грубих слів та словосполучень. У 1972 році в усі офіційні установи США був розісланий циркуляр, у якому наказувалося виключити слово «бідність» із усіх документів і замінити його словами «люди з низьким прибутком». Лінгвістична косметика використовується для того, щоб створити враження, що всі неприємні проблеми уже вирішенні, а якщо вони і є, те не настільки жахливі. Зі словом «бідність» пов'язані уявлення про убогість і голод. Словосполучення «люди з низьким прибутком» від неприємних асоціацій вільне [5,55].

Поряд з евфемізмами, в політичному дискурсі використовуються так звані дисфемізми. Дисфемізм — це інвектива, заснована на гіперболізації негативної ознаки або заміні позитивного оцінного знака на негативний. Жанр мовою інвективи використовує різноманітні засоби негативної оцінки поведінки особистості адресата — від експресивних слів, що перебувають у межах літературного слововживання, до грубої просторічної лексики. Евфемізм — антиінвектива, він базується на зменшенні негативної ознаки або на переході оцінного знака з негативного на позитивний. Отже, евфемія та дисфемія — це способи

або особливі стратегії використання слова, що становлять частину широкої комунікативної стратегії непрямого підходу [18].

Яскравий приклад маніпулятивного використання евфемізмів – спроба в США применити масштаби агресії проти В'єтнаму. З метою фальсифікації фактів у США був створений не тільки ряд спеціальних термінів, але і ціла «**субмова**», що деякі дослідники називали «в'єтнамською», «в'єтнамо – англійською», настільки вона відрізняється в значеннях слів від звичайної англійської. Із самого початку агресії, з 1961 року, метою офіційної пропаганди було сковати факт участі США у війні. Тому тоді замість слів «війська», «збройні сили» фігурувало слово «радники», хоча їхне число досягло 20 тис. Бази, з яких вони робили бомбардувальні нальоти, називалися «навчальними базами», а самі бомбардування – «навчальними польотами». Коли американські літаки скидали бомби на цивільне населення Південного В'єтнаму, про це повідомлялося не як про «помилки при бомбардуванні», а як про «помилки при наведенні», «неправильний напрямок», «технічні помилки». У 1965 році у США оголосили про «програму умиротворення». Це слово вживалося для позначення таких дій, як убивство цивільного населення, його депортація, спалювання сіл. Акція ЦРУ по тотальному знищенню цивільного населення В'єтнаму одержала назву «Фенікс» – по імені легендарного птаха, що повстала з попелу [4,518].

Такий же метод використовували країни НАТО в агресії проти Югославії. Термін «гуманітарна інтервенція» зосереджує увагу на нібито людинолюбів, альтруїстичних мотивах акції, а її руйнівні наслідки переводяться в площину техніцизмів. Стороною, що нападала, були обіцяні «хірургічні операції» при плануванні знищення об'єктів військової інфраструктури, але після руйнування з повітря цивільних об'єктів (включаючи будинок посольства КНР у Белграді) і загибелі мирного населення знову ЗМІ пустили в обіг терміни, що затуманюють зміст: «помилки при наведенні», «супутній збиток» [4,518].

Одним з прийомів семантичної політики є створення і вживання слів – символів. Для сучасного українського політичного простору такі слова вдало наводить Л. Ставицька, «так», «ганьба», «геть», «майдан» [20].

В політичній мові використовуються також і **підміна поняття**. Цей прийом мовної політики передбачає, що відоме поняття ставиться в один ряд з негативними/позитивними поняттями, унаслідок чого здобуває негативний/позитивний зміст (за російським прислів'ям «З ким поведешся – від того і наберешся»). При цьому прямо нічого не говориться – людина самостійно виконує роботу з негативізації / позитивізації змісту.

Може використовуватися і **прийом переосмислення**, коли очевидному й усім відомому фактів, події, людині, явищу привласнюється новий зміст, зручний політику. Усе виглядає як нове знайомство з предметом.

Зустрічається і так звана **вживлена оцінка** (ознака особи, предмета чи явища в політиці постійно ставиться поруч з його назвою, перетворюючи в його іманентну властивість).

Цікавим є прийом **мовного зв'язування**, узятий із практики нейролінгвістичного маніпулювання. Це прийом, за допомогою якого дві або більш дії в реченні зв'язуються часовими зворотами «до того як», «пе-

ред тим як», «після того як» і т.д. Ефект прийому обумовлений тим, що на таку подвійну часову конструкцію в реченні людині важко дати подвійне заперечення, якщо вона хоч з чимось не згодна. Приклад: «Після того як ваша газета надрукує наше інтерв'ю, ми зможемо говорити про перші результати нашого співробітництва». Співрозмовник напевно погодиться з цим, тим самим давши непряму згоду на публікацію інтерв'ю [5,55 – 56].

Саме на роботу з мовою зорієнтовані деякі техніки нейро-лінгвістичного програмування. Однак слід зазначити, що НЛП здебільшого оперує не змістовими характеристиками слів, а способом їх подання. Наприклад, ефективними є техніка «люди вірять описам» (перед тим, як зробити щось погане, необхідно сказати, що ви цього робити не будете), техніка «лапок» (оформлення власного висловлювання як сказаного кимсь іншим для маскирування навіювання), «спіральні техніки» [3,30 – 33], а також застосування мовленнєвих стратегій утилізації трансу, запропонованих еріксоніанським гіпнозом [8,126 – 128].

Для політичної мови характерне вживання **імплікатур**. Імпліцитний спосіб передання інформації являє собою спосіб, коли вона відкритим текстом у повідомленні не присутня, але обов'язково витягається читачем за допомогою стереотипів мислення і мовних конвенцій [5,57].

Здаються вартим уваги і питання щодо **засобів вираження підтексту**, адже підтекст часто використовується в політичній практиці. У різних роботах, присвячених описові підтексту, називаються різні засоби його вираження. Серед них – багатозначні слова (точніше, їх контекстуальні); частки; вигуки; різні види повторів; парцеляція; порушення логічної послідовності; паузи і т.д.

Загальним для цієї сукупності засобів є те, що усі вони можуть розглядатися як додаткові, необов'язкові елементи тексту, що лише надбудовуються над «комунікативним мінімумом» тексту, тобто засобами, що забезпечують передачу основної, експліцитної інформації. Це природно, оскільки наявність у тексті імпліцитної інформації вимагає додаткового позначення і не може бути позначено засобами, що входять у «комунікативний мінімум». Але це останнє твердження потребує уточнення.

Не слід уявляти справу так, начебто існують якісь засоби, які регулярно використовуються як знаки, що виражають основну, експліцитну інформацію, і засоби, основна функція яких – вираження інформації імпліцитної. Фактично всі засоби вираження експліцитної інформації можуть бути використані для вираження підтекстової інформації, однак для цього вони повинні бути додатково маркіровані.

Власне, засоби вираження підтексту можуть бути розділені на дві частини: власне мовні засоби, що володіють здатністю виражати обидва види інформації, і прийоми їхнього використання, що є засобом додаткового маркірування, «переключення» їх з функції вираження основної інформації на функцію вираження додаткової інформації. До першої частини можуть бути віднесені багатозначні слова, частки, повтор як засіб створення зв'язності тексту. Але цей список не остаточний – фактично будь – який мовний засіб може бути включене в цей список. Тому відносити складання цього списку до необхідних задач, що коштують перед лінгвістикою тексту, безглуздо.

Значно більш істотною є з'ясування другої частини – засобів додаткового маркірування мовних засобів. Перша група таких засобів –

порушення стандартного функціонування мовних засобів. До цієї групи відносяться умовчання, порушення синтаксичного або логічного порядку розташування компонентів висловлення. Це – порушення, що ведуть до руйнування визначених текстових структур; відповідно вони характерні для маркованих синтаксичних (у широкому розумінні слова) засобів вираження. Інша група порушень – використання окремих одиниць тексту в нестандартних позиціях – більш типово для лексичних (порушення сполучованості слів) і морфологічних (невірне використання визначених артиклів і т.д.) засобів. Однак і весь текст може виступати як одиниця, неадекватна мовній ситуації, а виходить, у деякому змісті як одиниця, ужита в нестандартній позиції.

Друга група способів додаткового маркування тексту – використання їх хоч і без видимих порушень узуальних норм, але з комунікативною надмірністю. Іншими словами, якщо засіб ужитий правильно, з погляду «комунікативного мінімуму» він повинен бути вжитий визначену кількість разів. Збільшення цього числа створює маркованість. До цієї групи способів відносяться різні види повторів; неадекватно великі паузи також можуть розглядатися як прояв комунікативної надмірності (у такому випадку вони трактуються як повторення паузи). Даний опис засобів вираження підтексту не може претендувати на звання вичерпного. Однак він уявляється зручним варіантом упорядкування тієї накопиченої інформації про маркери підтексту, що міститься в лінгвістичних, психологічних та інших дослідженнях [12].

Тож можна зазначити, що засобами вираження імпліцитної інформації є не стільки мовні засоби, що виражають експліцитну інформацію, скільки додаткові способи маркування цих засобів, «перемикаючих» їх з основних на додаткові функції. Основні типи цих маркерів вторинного функціонування – порушення стандартного функціонування мовних одиниць і надлишкове використання цих одиниць.

Таким чином, використання політичними суб'єктами прийомів та засобів, пов'язаних з оперуванням змістом у політичній мові, обумовлене з одного боку, особливостями формування змісту мови та її символічною сутністю, і з другого – важливістю мової діяльності суб'єктів політики для життя суспільства. Ці прийоми та засоби, які можна узагальнено назвати семантичною політикою, включають використання політичних метафор, порівнянь і гіпербол, огулізмів, слів – символів, евфемізмів (пом'якшених понять та слів з невизначеною семантикою); прийом підміни понять, переосмислення, вживленої оцінки, мовного зв'язування та іmplікатур (подання інформації як неосновної, неявної), порушення стандартного функціонування мовних одиниць і надлишкове використання цих одиниць.

Приклади використання означених прийомів можна знайти в практиці будь – яких політичних суб'єктів (хоча переваги різними політиками можуть надаватися різним прийомам) і в будь – якій сфері політичної діяльності. Однак мета такої семантичної політики зводиться до одного – маніпулювання суспільною свідомістю. Зважуючи на те, що інформаційні технології та технології паблік рілейшнз в сучасному світі набувають дедалі більшого розповсюдження, політична семантика в межах політичної лінгвістики, а також семантична політика

набувають особливого значення. З одного боку, для політичних суб'єктів, які використовують набуття в цій сфері для маніпулювання аудиторією для досягнення своїх цілей, а з іншого – для політичних об'єктів, яким варто розрізняти маніпулятивні заходи, спрямовані проти них та їхніх інтересів.

Література

1. Бушев А.Б. Семантика социально – политического дискурса: автоматизация, стереотипы и штампы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humanities.edu.ru/db/msg/45806>.
2. Горелов И.Н. Избранные труды по психолингвистике. – М.: Лабиринт, 2003. – 320 с.
3. Горин С. Гипнотический и НЛП – подход в политической рекламе и пропаганде // Выборчі технології. Збірник матеріалів / Упорядник В.Ціон. – К., ТВ НОВИНАР, 1998. – С. 24 – 35.
4. Информация. Дипломатия. Психология. – М.: Известия, 2002. – 616 с.
5. Имшинецкая И. Речевые манипулятивные техники в рекламе [Электронный ресурс]. // Альманах «Лаборатория рекламы, маркетинга и public relations». – 2003. – № 2. – Режим доступа: http://lab.advertology.ru/frem_anons.htm.
6. Карапурза С. Г. Манипуляция сознанием [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.x-libri.ru/elib/krmrz/>.
7. Кобозева И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры // Вестн. Моск. Ун – та. – Серия 9. Филология. – 2001. – № 6. – С.132 – 149.
8. Мокшанцев Р.И. Психология рекламы. – М.:ИНФРА, 2002. – 228 с.
9. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
10. Петренко В.В. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу [Електронний ресурс]: Автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун – т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 17 с. – Режим доступу: [http://www.nbuu.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in = _scripts/dis.in\]](http://www.nbuu.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in = _scripts/dis.in]).
11. Побокін М. Маніпуляції ні впливи в системі політичних технологій // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С.63 – 73.
12. Подтекст как лингвистическое явление /Сильман Т.И./ [Электронный ресурс] // Филологические науки. – 1969. – №1. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/annalystxt/Подtxt.htm>.
13. Полянська В. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php?m=1&n=26&c=360>.
14. Полянська В. Символічна політика як політична реальність: концептуальні засади дослідження // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С.83 – 88.
15. Потапчук Е.Ю. Пятый элемент (Трансформация метафоры в современном российском политическом дискурсе) // ПОЛИС – 2006. – № 5. – С.92 – 105.
16. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // ПОЛИС – 1999. – № 5. – С.65 – 75.
17. Рябов С. Вульгаризми політичної мови // Політична реформа отчіма експертів: значення публічних консультацій. – К., 2007. – С.30 – 41.

18. Серажим К.С. *Евфемізація у політичному дискурсі* [Електронний ресурс] // Стиль і текст. – 2004. – Вип. 5. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1486>.
19. Сергеев В. М., Сергеев К. В. Некоторые подходы к анализу языка политики (на примере понятий «хаос», «лидер», «свобода») // ПОЛИС – 2001. – № 5. – С.107 – 115.
20. Ставицкая Л. Дискурс «помаранчевої» пристрасти [Электронный ресурс] // Киевский журнал Критика. – 2005. – №3 – С.3 – 16. – Режим доступа: <http://www.textology.ru/public/pomaranch.html>.

Шарова А.М. Политический язык и семантическая политика в современном политическом процессе

Исследуются особенности использования политического языка в рамках символической политики как разновидности политической коммуникации. Анализируются и обобщаются средства и приемы оперирования символами в сфере политического языка.

Sharova A.M. Political language and the semantic policy in modern political process

Features of political language usage within the limits of symbolical policy as a version of the political communications are investigated. Means and methods of operating by symbols in sphere of political language are analyzed and generalized.

Євтушенко О. Н.

Концепції державної влади і місцевого самоврядування та їх вплив на розвиток суспільно-політичних відносин в українських землях у другій половині XIX ст.

Розглядаються світові теорії місцевого самоврядування, які були поширені у другої половині XIX ст. на українських землях. Дослідження практика їх застосування. Зроблені висновки про те, що досвід накопичений у цій сфері у XIX ст. може бути орієнтиром для вдосконалення вітчизняної системи державного управління та місцевого самоврядування.

Величезного значення сьогодні для України набуває досвід децентралізації і деконцентрації державного управління пов'язаний з виникненням і розвитком теорій місцевого самоврядування у другій половині XIX ст. А також спроба на основі цих концепцій здійснити масштабну політичну децентралізацію і деконцентрацію публічної влади при проведенні реформ місцевого самоврядування у другій половині XIX ст. на українських землях в складі Росії і Австро – Угорщини.

Ознайомлення з цим досвідом, дозволяє нам вчитися на чужих помилках, не допускаючи їх у власних діях, а також створити дійсно діючу «європейську (демократичну)» модель місцевого самоврядування, яка передбачає широку децентралізацію управління.

Актуальність теми статті зумовлюється потребою вивчення питань пов'язаних з історико – політичними аспектами розвитку концепцій державної влади і місцевого самоврядування. А також тим, що сформовані у XIX ст.. «світові» теорії місцевого самоврядування: общинна, вільної громади, господарська, громадянська, громадянсько – господарська, державна, юридична, політична, які відображали досвід різних цивілізацій впливали на проведення реформ місцевого самоврядування в Європі. За їх допомогою була зроблена стабілізація державного управління навіть недемократичних політичних режимів. Крім того, ці концепції і сьогодні можуть допомогти у розбудові державної влади і управління в Україні на принципах децентралізації і деконцентрації, які пов'язані із перерозподілом повноважень та ресурсів між державою, та органами місцевого самоврядування.

В статті використані роботи зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема В. Безобразова [1], А. Васильчикова [3;4;5], В. Гессена [10;11], О. Кізеветтера [22], В. Скалона [20], Н. Лазаревського [25], В. Лешкова [26], Б. Чичеріна [36; 37], М. Драгоманова [18], І. Франко [35], Л. Захарової [6], П. Зайончковського [19], І. Верховцевої [8], Н. Каришева [21], Н. Нижник [17], Алексис де Токвіля [34], Р. Гнейста [12], Л. Штейна

[39] і ін. які висвітлювали теоретичні і практичні питання розвитку концепцій державної влади і місцевого самоврядування, проблеми функціонування територіальних громад, як суб'єктів місцевого самоврядування.

Метою даної статті є аналіз «світових» теорій місцевого самоврядування які були поширені у другої половини XIX ст., вивчення їх ролі в практиці організації місцевого самоврядування, а також узагальнення існуючого теоретичного досвіду для розбудови демократичної моделі місцевого самоврядування в Україні. Така модель нерозривно пов'язана з виникненням і еволюцією місцевого самоврядування як децентралізованої форми управління.

Виникнення теорій місцевого самоврядування веде свій початок від спроби розв'язати проблему, чи має громада окрему, відмінну від держави владу; чи вона міцно включена в державний організм і виконує тільки функції органу держави [29, 17]. Першою теорією місцевого самоврядування була теорія общинного управління. Її ідеї були сформульовані ще в 1790 році французом А. Туре. Який опираючись на вчення про громаду як природне право, довів, що громада, як інститут, що виник раніше держави, має право на рішення своїх внутрішніх справ і це явище носить природний і невідчужуваний характер. У своїй довідці стосовно законопроекту про реформу місцевого управління він обґрутував дві основні проблеми вчення про місцеве самоврядування, які пізніше одержали свій розвиток у різних теоріях місцевого самоврядування:

- а) поняття про власні громадські справи, властивих по своїй природі муніципальному управлінню;
- б) поняття про державні справи, які передаються державою органам місцевого самоврядування [24, 28].

Пізніше німецькі вчені обґрутували теорію «вільної громади», яка проголосувала ідею автономності общинного самоврядування, його самовизначення і юрисдикцію. Ця концепція найбільш послідовно й повно нашла своє відображення у Бельгійській Конституції 1831 року, яка визнала муніципальну владу четвертою владою, поряд із законодавчою, виконавчою й судовою та закріпила дане положення спеціальною статтею [28, 165 – 183].

Однак общинна теорія не безперечна насамперед тому, що общинні інститути мають корпоративний, становий характер, і з розвитком капіталізму посилено розмиваються ринковими відносинами як у якийсь ступені обмежують політичні права окремого індивідуума.

Епоха ринкових перетворень стала основою для поширення господарської теорії, сутність якої зводилася до визнання за органами місцевого самоврядування вирішення тільки господарських завдань. Однак органи самоврядування вирішують не тільки господарські питання, але й негосподарські справи (освіта, медицина, охорона громадського порядку, забезпечення протипожежної безпеки і ін.). Зрозуміло, що обмежувати права місцевого самоврядування тільки господарськими аспектами, зовсім неправомірно.

Ідеиною основою громадської теорії місцевого самоврядування було вчення про природне право людини. Представник цієї теорії А. де Токвіль вважав право жителів громади на управління своїми справами таким же невід'ємним і невідчужуваним правом, як і природні права та ос-

новні свободи людини, що дані їй від народження. А. Токвіль писав, що централізація «привчає людей повністю й постійно відмовлятися від прояву власної волі, привчає підкорятися, причому, не один раз і не по одному конкретному приводі, але у всім і завжди...» [36,83]. Тому вважав він «общинні інститути грають для встановлення незалежності ту ж роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народу шлях до свободи й учати його користуватися цією свободою, насолоджуватися її мирним характером. Без общинних інститутів нації може сформувати вільний уряд, однак щирого духу свободи вона так і не придбає» [36,65].

Прихильники цієї теорії вважали самоврядування явищем недержавним, яке виражася тільки місцеві інтереси. У вирішенні питань організації місцевого господарства ця теорія схожа з господарської.

Питання місцевого самоврядування були найважливішими в той час для Росії і українських земель, які знаходилися у складі Російської імперії. У 1865 – 1870 – х роках у шести лівобережних та південноукраїнських губерніях були запроваджені земства [33,14]. Створювались крайові представницькі органи у Австрійської імперії, крайові сейми у Галичині і Буковині на основі куріальної виборчої системи [27,57]. У 1911 році земства були запроваджені і на території Правобережної України [8,3]. Зрозуміло, що практика розбудови місцевого самоврядування повинна була засновуватися на теорії, яка допомагала би громадським діячам зрозуміти яким повинно бути місцеве самоврядування [15,76]. Саме такої теорією стала громадська теорія. На основі якої розроблялось Положення про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 року [31], а також і Міське Положення 1870 року [13].

Найбільш яскравими представниками громадської теорії були В. - Лешков [26] і А. Васильчиков [3;4;5]. Так В. Лешков розуміє різницю природи держави й місцевого самоврядування обґруntовував ідеї незалежності органів самоврядування від держави, хоча і не заперечував можливість співробітництва з державними чиновниками. Він бачив самоврядування явищем суспільним, тому влада його органів вважав він повинна завжди будуватися на основі виборів і як слідство цього пропонував рівні вибори всіх верств населення [26,27 – 30].

Що стосується А. Васильчикова то виходячи з його віри у російську громаду, він вважав самоврядування особливою формою самоорганізації жителів певної території, і намагався з'єднати публічний характер державної влади й самоврядування, як особової форми цієї влади. З його розуміння самоврядування витікає твердження про існування двох непересічних кіл влади, наповнених різним змістом [3,1 – 7].

Як бачимо ці вчені розглядали самоврядування, як особливу форму самоорганізації населення, тому прагнули протиставити самоврядування всевладдю державної машини. Недолік їх теоретичних розробок полягав у тому, що вчені не враховували соціально – економічний розвиток російського суспільства і занадто ідеалізували російського пересічного громадянина, який був зв'язаний реаліями пережитків феодалізму.

Подібний підхід відкрив шлях переходу від домінування «ромадської» теорії до розвитку «державної» теорії самоврядування, яка дуже швидко стала популярної серед науковців.

Основоположники державної теорії Р. Гнейст [12], Л. Штейн [39], вважали, що органи місцевого самоврядування залишаються частиною єдиного державного механізму, елементом загальної системи уп-

раління суспільством. На думку Р. Гнейста, який першим увів в обіг термін «самоврядування» («Selfgovernment»), воно передається державою громадам, общинним союзом і діє в області юстиції. Сутність самоврядування, вважав він полягає у тому, що воно повинне здійснюватися почесними представниками громад на безоплатній основі. Виконання функцій управління чиновниками без винагороди дає їм можливість бути формально незалежними від уряду [12, 41].

Як бачимо недоліком його точки зору є те, що службова діяльність для вибраних народом осіб стає другорядною, тому, що кошти для існування їм надає інша діяльність.

Що стосується ідеї Л. Штейна, то він вважав органи місцевого самоврядування елементом системи державного управління з особливими юридичними повноваженнями й правами. На його думку місцеве самоврядування поєднає у собі дві основні функції – державного управління й забезпечення інтересів місцевих територіальних громад. Тому повинні існувати і діяти норми, яки встановлюються державою й регламентують функції державного управління, і локальні норми, які приймаються місцевими органами влади і регулюють – діяльність місцевих громад [39, 32].

Недолік цієї теорії в тому, що такий дуалізм лише в теорії міг бути ефективним, але на практиці всевладдя держави, попросту вихолошуvalо волю місцевих громад.

Криза ліберальних реформ у Росії у другій половині XIX ст. визвала поширення в юридичній науці державницької теорії місцевого самоврядування. Серед її прихильників того часу можна назвати: В. Безобразова [1], А. Градовського [14; 15; 16], И. Гессена [10; 11], А. Кизеветтера [22], Н. Коркунова [23], Н. Лазаревського [25] і ін.

Так, В. Безобразів писав, що «чим ширше розвинені елементи місцевого самоврядування, тим більш самостійні його органи, чим більш його начала панують у місцевій адміністрації, тим суворіше й тісніше вони повинні входити в загальний лад державного управління», інакше можливе роздвоєння влади, роздвоєння й антагонізм самоврядних бюрократичних державно – суспільних установ [1, 8]. Всі недоліки в земському русі вважав він походять від того, що земства перебувають у паралельній дії з державним управлінням і не мають реальної влади [1, 544].

Що стосується О. Градовського то на його думку всі системи самоврядування (міське, повітове і губернське) повинні бути побудовані по єдиному образу, а це дасть їм можливість погодженої дії. Він вважав, що органи місцевого самоврядування, як виборні установи повинні діяти як органи держави, користуючись даними від неї повноваженнями, а тому підкреслював він місцева влада повинна мати повноваження здійснювати владу на основі законів і відповідати за її здійснення [14, 27 – 30].

На думку Н. Лазаревського місцеве самоврядування це система децентралізованого державного управління, де дійсність децентралізації забезпечується юридичними гарантіями, які, захищаючи самостійність органів місцевого самоврядування, створюють і тісний їхній зв'язок, з даною місцевістю і її громадою [25, 5].

Треба підкреслити, що і О. Градовський і Н. Лазаревський звертали увагу на політичне значення «самоврядування», його публічність, а також на децентралізацію державної влади, тобто на перерозподіл функцій управління від центральних органів до місцевих.

Б. Чічерін у своїй праці «О народном представництві», яка вийшла у 1866 році, виступав за поступовий розвиток самоуправління в країні, але підкреслював, що земства повинні узгоджувати свою діяльність з урядом і в багатьох відношеннях підкорятися йому: «Чем обширнее государство, чем новее в нем политический порядок, чем больше потребности сдерживать отдельные части, тем более должна быть развита централизация. Она одна в состоянии противодействовать и внутренней розни, и сепаратизму, которым местное самоуправление дает полный простор» [36,766].

Визначає самоврядування, як суспільні відносини пов'язані з територіальною самоорганізацією населення самостійно вирішувати питання місцевого значення Б. Чічерін вважає, що співвідношення державної влади та місцевого самоврядування, компетенція державних та самоврядних структур повинна розмежуватися законом і є результатом своєрідного балансу між державою і суспільством [37,86 – 87].

Суттю його так званого «юридичного» напрямку було встановлення між державою й самоврядуванням юридичних відносин, де органи самоврядування повинні виступати як юридичні особи стосовно держави. Б. Чічерін був впевнений, як що самоврядування здобуває права юридичної особи, то стає самим вигідним партнером держави, рятуючи її від місцевих завдань [37,86 – 87].

Як бачимо недоліки цього твердження у непереборному протирічі «органи самоврядування – юридичні особи», залишаючись у системі державного управління.

Говорячи про російських вчених треба згадати і видатного українського мислителя М. Драгоманова, якій значно випередив свій час у розумінні природи відносин державних органів і самоврядних інституцій. Можна погодитись з М. Білоконь, що М. Драгоманов, найбільш вдало серед сучасників подолав юридичну обмеженість в трактуваннях місцевого самоврядування, довівши нерозривний зв'язок його правових ознак та соціальної ролі й цінності [2,11].

М. Драгоманов як представник федералістсько – демократичної традиції в український політичній думці обстоював принцип «самоуправлів» області і національностей, заснований на демократичних началах. У «Проекті основного статуту українського товариства «Вільна спілка» (1884) він обґрутував можливість зміни державного устрою у Російській імперії на засадах федералізму. Він запропонував під час проведення адміністративно – територіальної реформи надати широкій автономії земським одиницям – общинам, повітам, губерніям. На думку М. Драгоманова держава – це «вільна спілка» окремих самоуправ, кожна з яких окремо і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоуправної влади [18,52 – 60].

Ідеї М. Драгоманова вплинули і на І. Франка. Однак на відміну від Драгоманова він розглядав федерацію, як автономію національностей, як засіб розв'язання міжетнічних проблем. Він підтримував ідею «якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією» [35,452].

Під впливом М. Драгоманова перебував і М. Грушевський, який у своїх працях розглядав проект реформування політичного устрою Російської імперії. Він запропонував концепцію національної децентраліза-

лізації, яка передбачала виділення всіх населених українцями земель в окрему державно – територіальну одиницю з власним парламентом. На його думку тільки децентралізація, національно – територіальна автономія, федералізм і найширша участь народу в управлінні може забезпечити ефективний розвиток територій і пом'якшити соціальне напруження в суспільстві [7,318 – 319].

Що стосується політичної теорії, то вона будувалась на абсолютизації таких рис самоврядування, як публічність діяльності і виборність органів місцевого самоврядування [32,90 – 91].

Треба визначити, що земства, які були створені в українських губерніях Росії для рішення культурно – господарських питань, з початку свого існування не бажали обмежуватися лише цими питаннями, вони прагнучи впливати і на політичне життя країни. Тому що по своїй природі, як органи місцевого всестанового самоврядування неминуче тяжіли до парламентських форм державного устрою. Найбільш розповсюдженими політичними пропозиціями земств які були відхилені урядом були клопотання про дозвіл земських з'їздів, про реформування місцевого управління і ін. [21,2].

Земства з перших днів свого існування активізували політичне життя у країні, почали втручатися в рішення соціально – політичних питань, став важливим чинником демократичного руху на Лівобережної та Південної Україні [33,11 – 16]. На це звертав увагу С. Вітте. Він відмічав, що «протиставлення місцевого самоврядування уряду, або верховної владі неминуче в тому сенсі, що означена влада заснована на принципі – єдиної і неподільної волі монарха, а місцеве самоврядування – на принципі самостійної діяльності обраних народом представників [9,72 – 73].

Тому ці виборні представники (гласні земств) сумісно з земськими службовцями (т. з. «третій елемент») зразу стали ведучій силою ліберального руху, що виник як політичний рух опозиційний самодержавству. Представники ліберального руху вірили, в те що вони, будучи членами законом затвердженої корпорації, були покликані урядом як уповноважені від населення щоб упорядкуванням місцевого самоврядування змінити і державний лад імперії [20;6,208]. Земськими лібералами в період кінця 1870 – х – начала 1880 – х років були розроблені конкретні проекти реформування державного апарату Росії, починає з Державної ради і закінчує волосним сходом. Основні положення цих проектів розглянуты в статті Ф. Петрова [30,32 – 47]. Цей досвід і сьогодні може бути в нагоді при пошуках нових політичних структур.

Зроблений в статті політологічний аналіз концепцій місцевого самоврядування показує, що сформувалися вони на початку індустріального періоду світової історії, коли треба було переосмислити сутність держави і його інститутів. Увага до місцевого самоврядування відбулася під впливом розвитку об'єктивних суспільних процесів, коли переглядалася роль і значення держави в епоху демократичних перетворень і всевладдю абсолютизму необхідно було протиставити волю місцевих співтовариств.

Тому в точках зору вчених практиків місцевого самоврядування склалась загальна думка про внутрішню волю самоврядування (задоволяє потреби місцевого населення, наближає їх до влади, дає політичних простір і т.д.).

Іншою причиною уваги до самоврядування була слабка розробленість науки про управління, теоретичні основи якої починають формуватися лише у ХХ ст., коли недоліки ринкової економіки виявилися повною мірою й почався пошук механізмів впливу держави на її вдосконалювання.

Муніципальні реформи XIX ст., звертали пильну увагу на дуалістичний характер місцевого управління. На думку Х. Адерфера, який працював у цьому напрямку, місцеве самоврядування необхідно не протиставляти, а розглядати в системі єдиного державного управління, яке на практиці може включати як державну адміністрацію, так і самоврядування [40].

Більшість дослідників сьогодні вважають, що місцеве самоврядування не якось окрема, «недержавна» (муніципальна, комунальна) влада, а явище, інтегроване зі сферою державного управління. По суті природа місцевого самоврядування, вважає В. Шаповал випливає з природи більш широкого явища – державного владарювання. Різновидом державного владарювання є, зокрема, державне управління, здійснюване спеціально призначеними для цього органами. Тому місцеве самоврядування за своєю природою є децентралізованою формою державного управління [38].

Сучасна українська політична наука відчуває гострий інтерес до вивчення особливостей взаємовідносин держави й місцевого самоврядування, розмежування їх компетенції на принципах децентралізації і деконцентрації. Сьогодні ідея самоврядування і свободи громади, як державного органу, полягає в найактивнішій участі в державному житті і в полагоджуванні державних справ.

Однак враховує прагнення держави до регіоналізації і децентралізації, використовуючи весь методологічний арсенал треба далі розвивати вчення про місцеве самоврядування, сформулювати власне свою теорію місцевої влади й місцевого права, побудувати економічні, фінансові, правові основи муніципальної системи й суб'єктів місцевої влади в Україні.

Досліджуючи теоретичні концепції державного управління й місцевого самоврядування і практику їх застосування, можна зробити висновки про те, що досвід накопичений управлінням у розбудові місцевого самоврядування у ХІХ ст. може бути орієнтиром для вдосконалення вітчизняної системи державного управління та місцевого самоврядування.

При цьому процес децентралізації повинен відбуватися перерозподілом владних повноважень, матеріально – фінансових ресурсів (головна вимога з боку самовряддних інституцій) відповідальності. Процес політичної децентралізації є запорукою процесу деконцентрації влади, оскільки без цього не можливо сформувати повноцінне самоврядування.

Література

1. Безобразов В.П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть: Статьи. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1882. – 737 с.
2. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії в другій половині ХІХ століття (на матеріалах Лівобережної України): історико – правове дослідження. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків, 2002. – 19 с.

3. Васильчиков А. О самоуправлении: (Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений). Т.І. – СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. – 352 с.

4. Васильчиков А. О самоуправлении: (Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений). Т. III. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1871. – 377 с.

5. Васильчиков А. О самоуправлении: (Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений). Т. II. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1870. – 477 с.

6. Великие реформы в России. 1856 – 1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой и др. – М., Изд-во МГУ, 1992.

7. Верменич Я.В. Теоретико – методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.

8. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Черкаси, 2004. – 18 с.

9. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. – СПб., 1908.

10. Гессен И. В. Вопрос о мелкой земской единице в литературе (до 1901 г.) // Мелкая земская единица: Сб. статей. – СПб., 1903.

11. Гессен В.М. Вопросы местного управления. – СПб., 1904.

12. Гнейст Р. Правовое государство и административные суды Германии. – СПб, 1896.

13. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. II отд. Е.И.В. канцелярии, 1873. – Собр.2. – Т.45. отд.1. № 48498. – Ст.48.

14. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. – Спб., 1883.

15. Градовский А.Д. Системы местного самоуправления на Западе Европы и в России // Сборник государственных знаний. – Спб., 1878. – Т. V.

16. Градовский А.Д. Собр. соч.: В 9 т. – Т. 9: Начала русского государственного права. – Ч. 3: Органы местного управления. – СПб., 1904.

17. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: Моногр. / Кол. авт; відпов. ред. Н.Р.Нижник. – К.: Вид – во УАДУ при Президентові України, 1997.

18. Драгоманов М. «Вольный Союзъ» – «Вільна Спілка». – Женева, 1884. // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 52 – 60.

19. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в к. XIX ст. – М., 1970.

20. Земство. 1880. – №2.

21. Карышев Н.А. Земские ходатайства: 1865 – 1884 гг. – М.: Издание книжного магазина А.А. Ланга. – 1900. – 272 с.

22. Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России IX – XIX вв. Исторический очерк. – М., 1910.

23. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т. 2. – СПб., 1909.

24. Кутафин О.Е., Фадеев В.И. Муниципальное право Российской Федерации: Учебник. – М.: Юристъ, 1997. – 428 с.

25. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву, Т.П. – СПб, 1910.

26. Лешков В.Н. Опыт теории земства и его земских учреждений по Положению 1864 года января 1. – М., 1865.

27. Малиновський В.Я. Державне управління: Навчальний посібник. – Вид. 2 –ге, доп. та перероб. – К.: Атика, 2003. – 576 с.
28. Матвеев В.Ф. Теории самоуправления в современной науке // Вестник права, 1905, – № 1. – С. 165 – 183.
29. Панійко Ю. Теоретичні основи самоврядування. – Українська вільна Академія Наук в Німеччині. – Мюнхен, 1963.
30. Петров Ф.А. Земско – либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в к.70 – х – н.80 – х гг. XIX в. // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С.32 – 47
31. Положение о губернских и уездных Земских учреждениях. Утверждено Указом Александра II // <http://constitution.garant.ru/>
32. Программные документы политических партий России начала XX века. – М., 1993.
33. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку ХХ століття. – Дисертація кандидата історичних наук. – Київський національний лінгвістичний університет – К., 2002.
34. Токвиль А. Демократия в Америке. – М.: Прогресс, 1992.
35. Франко І. Программа галицьких соціалістів // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 448 – 464.
36. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. – М., 1866.
37. Чичерин Б.Н. Бюрократия и земство // Вопросы политики. – М., 1905. – С.86 – 87.
38. Шаповал В. Сутність місцевого самоврядування (питання теорії) http://www.municipal.gov.ua/data/loads/7slyhanna_zbirnik_mynryh_statta_shapoval.doc.
39. Штейн Л. Учение об управлении и право управления. – СПб., 1874.
40. Alderfer H.F. European Local Political Structures // Compararwe Local Politics: A Systems – Functional Approach. Boston. 1973. Local government, Developing Countries – N.Y.

Евтушенко А. Н. Концепции государственной власти и местного самоуправления и их влияние на развитие общественно-политических отношений в украинских землях во второй половине XIX в.

Рассматриваются мировые теории местного самоуправления, которые были распространены во второй половине XIX в. на украинских землях. Исследована практика их применения. Сделаны выводы о том, что опыт накопленный в этой сфере в XIX в. может быть ориентиром для совершенствования отечественной системы государственного управления и местного самоуправления.

Yevtushenko A.N. The concepts of the state authorities and local self-governing and their influence on the development public-political relations in Ukrainian lands in the second half XIX centuries

The article considers world theories of the local self – governing, which were wide – spread in the second half XIX centuries in Ukrainian lands. The practice of their using are also searched there. Conclusions are made about that experience that was by management beside construction of the local self – governing in XIX centuries can be a landmark for improvement of the domestic system of state management and local self – governing.

Пономаренко О. В.

Ідеї державності і соборності в політичній думці Гетьманщини

Досліджуються ідеї державності і соборності в українській політичній думці доби Гетьманщини крізь призму національної ідеї.

Питання державності і соборності, що досить актуалізуються сьогодні, знайшли свій вияв і в історичній ретроспективі. І не зважаючи на те, що на сьогоднішній день ми вже маємо власну державу з чітко сформованими атрибутами (населення, територія, влада), досить часто чуємо про її розкол, відсутність єдності, неможливість жодної політичної сили об'єднати суспільство тощо. Причини негараздів українського буття політологи вбачають переважно в несформованості, хаотичності інтересів як владної еліти зокрема, так і суспільства загалом.

Передусім слід відзначити, що дані тенденції ми отримали далеко не сьогодні, вони визрівали і проявлялись протягом усієї української історії, котра, як відомо, має закономірність своєрідного повторення у видозміні її форми.

Найбільш колоритною добою, коли Україна то отримувала, то втрачала свою державність, виступала і суб'ектом політики на міжнародній арені, і територію – сателітом Польщі, Туреччини, Московського царства, була доба Гетьманщини. Для кращого розуміння політичних процесів даної доби, на нашу думку, необхідно звернути увагу на основні ідеї державності і їх еволюцію, бо, як зазначає М. Кармазіна [1,4], «розуміння політичної думки як поліфонічного віддзеркалення полілінійного історико – політичного процесу, як прояву множинності ритмів інтелектуального життя сприяє тому, що вона постає не як проста сума ідей ...вона є відбиттям реалістичної, повнокровної і, що особливо важливо, суперечливої картини буття».

Ідеї державності були і залишаються питомим підґрунтям консолідації українського народу. Однією з форм вияву даних ідей є національна ідея. Як зазначає Т. Бевз [2], головні її ознаки почали формуватись у другій половині XVII ст. в гетьманських універсалах, листах Б. Хмельницького. З часом дана ідея, удосконалюючись, знаходить свій вияв як у політичній, так і історичній (літописній) літературі. В політичній літературі національна ідея пов'язувалась, передусім, з гаслом «соборності», під яким розумілась єдність людей плюс територіальна єдність. Літописи ж (мається на увазі козакофільські літописи – правка моя – О.П.) демонструють виразно державобудівниче, національно – патріотичне спрямування.

Питанню державності і соборності в українській політичній думці присвячені праці В.Антоновича, О.Апанович, І.Борщака,

М.Грушевського, Я.Дзири, Д.Дорошенка, В.Кривошеї, О.Реєнта, Д.Наливайка, О.Оглобліна, П.Сергієнка.

Дослідженням державних і політичних ідей на Україні XVI – XVIII ст. займаються вчені – історики С.Величенко, І.Куташев, О.Салтовський, М.Корпанюк, В.Смолій, В.Степанков, В.Шевчук.

Метою нашого дослідження є прослідкувати ідеї державності і соборності в українській політичній думці доби Гетьманщини крізь призму національної ідеї для того, щоб зрозуміти особливості політичного думання українців, їхні ідеали для формування основ управління українським суспільством. Це має сенс тому, що будь – яка національна ідея об'єднує, створює державотворчий світогляд. Втрачаючи ж його разом зі спільними ідеями розвитку, суспільство «небезпечно атомізується, розпадається на мільйони індивідуальних «монад», зорієнтованих на задоволення дрібних, поверхових, сьогоденних інтересів» [3,289].

Методико – методологічним орієнтиром при написанні статті слугували праці М. Михальченка, Ф. Канака, М. Головатого, В. Лісового, Н. Яковенко.

Як показують реалії сьогодення, брак об'єднуючих інтересів (а національна ідея тому і є національною, що має відбиті загальний інтерес, спільні ідеї розвитку), унеможливає об'єднавчі процеси в суспільстві. Жодна політична сила і по сьогоднішній день не спромоглася запропонувати об'єднуючої ідеології, де були б відбиті ідеї щодо комплексу питань, що стосуються існування суспільства, нації, усього народу.

І хоча суть української національної ідеї протягом століть змінювалась, однак вона завжди відігравала і зараз відіграє роль об'єднуючого начала, яке завжди було пов'язане з бажанням українців мати силну, авторитетну, європейську державу. Втрата ж ідеалів, як правило, приводила до занепаду будь – яких державницьких зрушень.

УХV – XVIII ст. майже на всьому європейському континенті відбуваються процеси формування націй, становлення національних держав, церков, культур. Починаючи з XVI ст., аналогічні процеси розгортаються і в Україні, при цьому реформаційні ідеї сприяють поширенню антифеодальних рухів.

Проникненню ідей державності в Україні значною мірою допомогли поява та утвердження реєстрового козацтва. За реформою Стефана Баторія 1582 року, реєстрові козаки звільнялись від сплати податків, а узаконення козацького судочинства і свободи землекористування стало юридичним визнанням урядом Польщі реєстрового козацтва як нової привілейованої суспільної верстви [4,47].

Однак, задекларована реформа не була реалізована польським урядом, тому реєстровці починають домагатись від Польщі визнання своїх «прав і вольностей», виконання урядом взятих на себе зобов'язань.

Процес розвитку ідей державності і соборності активізувала польська політика покатоличення українського народу, гоніння на православну церкву, що закріпилося укладенням церковної унії 1596 року. За умов відсутності власної держави посягання на православну церкву сприймалось як посягання на право національного самовизначення.

Політичні реалії знайшли свій відбиток і в політичній думці. Так ще в XVI ст. україно – польський гуманіст С. Оріховський, розробляючи

проект королівської республіки та подаючи польському королю свою працю «Напущення королеві польському Сигізмунду Августові», чинив це для того, щоб останній «захотів звільнити Русь від рабства й спільну твоїй державі свободу зберегти» [5,30]. Автор, розмірковуючи над відродженням України, бачить її рівноправною складовою в межах Речі Посполитої [5,31].

Й. Верещинський, український політичний мислитель, розуміючи небезпеку, яку можуть створити реєстровці, якщо не закріпити їхні станові привілеї, пропонує зв'язати ідею князівської України з ідеєю козацької держави. Це виявилося, зокрема, у створенні проекту лицарської школи на Задніпров'ї та зародженні ідеї козацької держави у формі князівства зі столицею в Києві [6,76].

Для кращого розуміння політичних ідей XVII – XVIII ст. доцільно акцентувати увагу на певних особливостях влади даного періоду. Найбільш істотні особливості розвитку владних відносин у ретроспективі суспільства і держави досить чітко простежуються шляхом порівняння домодерного і модерного періодів. Так, якщо в премодерну добу держава усвідомлювалась «різними варіаціями родової теорії» [7, 17 – 18], тобто розумілась як сім'я, якою керує батько всіх людей (монарх), і опікувалася переважно питаннями з ясування стосунків все-редині родини, то в модерну добу, яка починається з XVII ст., суспільство перестає уявлятись великою родиною, якою керує батько всіх людей (монарх). Держава починає розумітися як група людей, котра нічим не краща за інших, але панує над громадянським суспільством і управляє ним. Тому гостро постають питання «Хто такий громадянин?», а також актуалізуються питання *nigganства*.

XVII ст. – це період, коли в політичній думці Західної Європи утвердились дві теорії влади: божественного походження і договірної теорії.

У Речі Посполитій XV – XVII ст., устрій якої поряд з устроєм Венеціанської республіки, Нідерландів, Швейцарії визнавався тогодчасними авторами найбільш прогресивним у Європі, договірний принцип державотворення дістав втілення у розвиненій конституційній творчості парламенту, насамперед Генріхових артікулах 1573 року, у конституційних документах тимчасового характеру – пакта конвента, які укладалися представниками шляхти, духовенства та деяких міст з кожним новообраним королем.

Ідеї про договірний характер держави, монарха як єдиного можливого легітимного голову держави, а також станову демократію, що разом складали основу змішаної форми правління, поширилися і на Україні. Як зазначає

В. Литвинов, українські гуманісти одними з перших в європейській політичній думці стали заперечувати божественне походження влади, виступаючи проти підпорядкування світської влади духовній, відстоюючи невтручання церкви в державні справи (наприклад, С. Оріховський). Держава мала вже не божественне походження, а виникла внаслідок угоди між людьми, які слухаються обраного правителя добровільно. Територія і населення виступали вже необхідним складником держави [8,282]. Договірні теорії пропагувалися також українськими мислителями другої половини XVI – XVII ст., зокрема Хр. Філалетом, П. Могилою [8,273].

Дані ідеї знайшли своє втілення у Війську Запорозькому. Як зазнає І.Кресін, основою договірної держави виступають монарх і «вільний народ», причому «вільний народ» виступає не як одна, а як декілька договірних сторін – станів. Тому ці договори сприймаються не тільки як договір станів з монархом, а і як закріплений останнім договір станів з гетьманом [9,12].

Через те, що держава Б. Хмельницького за основу мала устрій Запорозької Січі, в якій всі стани урівнювалися, на початку Визвольної війни ініціатива розбудови Української держави щонаперше виходила від козацьких низів та покозачених селян, які вимагали від гетьмана продовження війни, і саме за підтримки народних мас гетьман стає основним носієм державотворчої ідеї [10,251], джерелом влади виступав народ.

На підтвердження даної думки наведемо висловлення відомих дослідників. Наприклад, В. Антонович вбачав у добі Козаччини традицію народоправства, пов'язану своїм корінням ще з часами Київської Русі: «Ми беремо період козаччини саме тому, що в ньому найвиразніше і яскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу – принцип вічевий, принцип широкого демократизму і призначення рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [11,10].

Д. Наївайко, автор вагомого сучасного дослідження, основою рисою козацтва вважає військову демократію як форму суспільно – політичної організації та правління, виборність усіх його органів, визначну роль громади у вирішенні всіх важливих справ [12,10]. Дослідник робить цікавий висновок, за яким старшина залежала від козацької маси.

Отже, при створенні демократичної державності, в якій джерелом влади виступав народ, в українському суспільстві національна ідея була зорієнтована на демократичний характер державотворення, який виявлявся в орієнтації українців на незалежність, соборність, сувереність державного будівництва.

І хоча ідея самостійності і соборності по – різному виявлялася в історії українського народу, за доби козаччини вона реалізувалася в задумах державно – територіальної автономії України, так званої «козацької автономії» та української державності Богдана Хмельницького.

Як свідчить історичний досвід, своєї вершини, органічної цілісності ідея нації досягає, коли визріває її політична складова – ідея побудови суверенної національної держави. Потреба суверенітету, боротьба за його досягнення і формування національної державності є головною ознакою нації, як вищого рівня етнічної спільноти.

Перші вірогідні дані про поширення ідеї національної державності в середовищі козацької старшини можна віднести до лютого 1649 року. Дослідники зводять політичну програму Б. Хмельницького до чотирьох основних пунктів. У розмовах Б. Хмельницького з королівськими комісарами було засвідчено право українського народу на створення власної держави («... виб'ю з лядської неволі народ весь руський...»), висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля («лядська земля загине, а Русь ще в цьому році панувати буде», «мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським»), сформовано положення про соборність Української держави. Учасник польського посольства В. М'ясоєвський зазначає, що Б. Хмельниць-

кий неодноразово говорив про свій намір «відірвати від ляхів всю Русь і Україну», «звільнити з лядської неволі ... народ всієї Русі» [13,162]. Новостворена держава розглядалась як спадкоємця Київської Русі.

Отже, ідеї соборності, вольностей, легітимності козацької влади стають актуальними в ці часи. Об'єднавшись в національну ідею, вони стають втіленням загального інтересу, потреби всієї нації.

Саме створення в середині XVII ст. козацької державності, яка була визнана урядами інших країн, стало можливим завдяки відповідності ідей, які були проголошені Б. Хмельницьким, тим потребам, що домінували в суспільстві. Пропаговані ідеали козацтва (демократичних принципів рівноправ'я, соціальної справедливості) впали на плодючий ґрунт свідомості українського суспільства. Не зважаючи на те, що різні стани мали свої інтереси, дані ідеї на певний час створили однодумне громадянське суспільство.

Б. Хмельницький поступово ставав прихильником ідеї територіальної й національної соборності Русі України. Ідеї соборності в його розумінні набували як територіального, так і психологічного оформлення. В своїх універсалах Б. Хмельницький називає народ свій «руським», територію, яка перебувала під його владою «Україною», до того ж бачиться вона Богданові невід'ємною складовою Русі, яка виступала для нього «Вітчизною», «батьківською землею», «Батьківчиною», «нашою землею» [14]. Від польського короля він вимагає захисту «наших» прав і вольностей, на яких королі присягали «народові руському» і які надані «Війську Запорізькому за його криваві заслуги». Унія ж повинна бути скасованою. Все це Хмельницький аргументував тим, що «ми не чужого, а свого вимагаємо» [14,195,196,202.]

Як зазначає В. Салтовський, саме ідеї «захисту православної віри» разом з метою «вибити з лядської неволі народ руський аж по Віслу...» стали тим ідеодологічним підґрунтям, яке дозволило Б. Хмельницькому об'єднати націю у боротьбі за державну самостійність [15,162]. Після політичного посилення актуалізується питання закріплення на певній території. Як зазначає В.В. Кривошея, Б. Хмельницький прагне практично втілити в життя гасло «соборності колишніх земель Київської Русі», що входили на той час до складу Речі Посполитої. Стосовно Польщі і Великого князівства Литовського він заявляв: «...Они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и Литве, до нас, Запорожского Войска и до Белой Руси, по тем границам, как владели благочестивые великие князи...» [16].

Слід зазначити, що з самого початку повстання Б. Хмельницького навесні 1648 року стало актуальним питання відмежування козацької території в окрему одиницю – автономію. Вже в 2 – у пункті «Вимог Війська Запорозького» говориться: «Оскільки князь й.м. Вишневецький проти волі і наказу й.кор. м. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любича до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. Вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців. По цих містах серед нашого війська щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій» [17,128,130].

Таким чином до козацької території мало належати Київське (відділене від Волині Случчю), Брацлавське, частина Подільського воєводства між Мурахвою і Лядовою.

Еволюція ідей соборності відбувається за часів правління І. Виговського. В Гадяцьких пактах вперше документально наголошується на створенні Великого князівства Руського на козацькій території. Гетьман Виговський, говорячи про князівство Руське в правовій федеративній формулі: «Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського і Руського», — наголошує на ідеї соборності, акцентуючи увагу як на етнографічних межах, так і на власних правах і свободах: щоб ці народи «в своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польським, і Великого князівства Литовського, і руських» [18,42].

Однак непопулярність Гадяцького трактату серед населення через те, що в ньому ігнорувалися інтереси всіх станів, крім шляхетства, сприяла засудженню політики І. Виговського. Цією обставиною скористалася Московська держава, яка направила свої війська з метою окупації Лівобережжя.

Юрій Хмельницький, наступник І. Виговського, хоча і відмовився від замислів у створенні Козацької держави своїми попередниками, однак у статтях 1659 року, які були надіслані російському бояринові Олексію Трубецькому, подає своє бачення єдиної Козацької держави під протекцією царя: «Щоб одного гетьмана всі полковники й полки з обох боків Дніпра мали за гетьмана і віддавали йому, як старшому, належне послушенство» [19,346]. Ідея об'єднання обох частин України ми пізніше зустрічаємо і у І. Брюховецького, і у П. Дорошенка. Останній, наприклад, прагнув об'єднати всі землі України під протекторатом Польщі, Туреччини, або Росії на чолі з єдиним гетьманом. Навіть Скоропадський іменувався як «подданий его царского величества обоих сторон Днепра гетьман со всем войском запорожским» [20,235]. Однак хаотична, навіть анархічна політика, що проводилася цими гетьманами, не сприяла об'єднавчим потребам і в результаті привела до занепаду даної ідеї.

Отже, занепад однієї з складових національної ідеї — ідеї соборності, дещо дезорганізував ідеологічну інтерпретацію соціальної реальності, все більше відкриваючи двері промосковським впливам.

Ідеї державності і соборності яскраво відображає літописна література, в якій національна ідея оформилась як комплекс ідей державотворчого значення. Сучасні дослідники, зокрема С. Єфремов, називають козакофільські літописи ідеологічними працями, зазначаючи при цьому, що «саме проблесками національної свідомості вони й одрізнялися від історичних творів..., що мали на увазі переважно фактичну сторону нашої історії» [21,244]. І хоча будь — який літопис носив компілятивний характер і мав багато історичних помилок, однак козацьке літописання вважається основою, головним джерелом державницького мислення українців того часу.

Важливе місце в козацькому літописанні XVI — XVIII ст. займають «Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки» та «Літопис Самійла Величка». Ці пам'ятки, з одного боку, стали логічним продовженням традицій українського літописання княжої доби, а з іншого, утвердили новий етап його розвитку.

Події, що подавались в цих творах, осмислювались через проекцію часу. Автори були свідками початку занепаду Козацької держави, а також самої ідеї державності на українських теренах, тому, аналізуючи їхні судження, ми можемо простежити ідеологію державотворення тих часів.

Неприхованою метою літописів Г. Грабянки, С. Величка, Самовидця було обґрунтувати погляд на козацький Гетьманат як на законну «отчизну» Війська Запорозького. Літописці прагнули не тільки зафіксувати геройчні сторінки минувщини, однак і закласти в суспільній свідомості національну ідентичність.

Звернення до витоків українства та обґрунтування його права на самовизначення, яке ми спостерігаємо у Г. Грабянки, покликане довести самобутність українського народу. Так Г. Грабянка, з'ясувавши етимологію слова «козак» від скіфського племені козар, виводить родовід аж з біблійних часів, представляючи цей народ потомками першого сина Яфетового племені. Пізніше в Історії Русів, ідеологічному творі вже кінця XVIII ст., теж прослідовується дана думка. І Г. Грабянка, і автор Історії Русів намагаються зобразити історію українського народу у тісному зв'язку з історією Речі Посполитої. Такий підхід покликаний довести самобутність українського народу, теоретично забезпечити йому місце на світовій арені і, водночас, продемонструвати цілісність. Отже ідея національної самостійності стає в переліченіх літописах визначальним принципом. А звернення до давньоруської спадщини і аргументація успадкування Гетьманщиною традицій Києворуської держави є своєрідним закликом до єдності українського народу.

В бездержавній, а з другої половини XVII ст. напівдержавній Україні актуалізуються питання збереження національної самобутності. Основою такої самобутності було православ'я, тому в усіх трьох літописних творах акцентується увага на питаннях релігії. Православ'я утворювало символічну єдність суспільства. Тому літописці ставлять його на перше місце.

Літописці, описуючи державу Богдана Хмельницького, намагаються показати легітимність даної влади, бо при відсутності династичного проводу її надзвичайно важко було закріпитися в свідомості суспільства і виступити повноправним суб'єктом міжнародної політики. Релігійні гасла, які виголосив Б. Хмельницький, щоб надати повстанню легітимності і знайти підтримку серед всіх прошарків руського суспільства, хоч і об'єднали навколо нього останнє, однак хаотична політика його наступників, які намагались маніпулювати церковними ієрархами в своїх інтересах, поглиблювала розкол у суспільстві.

XVII ст. для Європи характерне пробудженням до життя націй, тому питання існування текстів про історію власного народу та його давність було дуже актуальним для тогочасної української еліти. Взагалі виправданням легітимності середньовічної думки виступало абсолютно минуле. Як зазначає С. Величенко, «у XV – XVIII ст. звичай і прецендент окреслювали спосіб думання і аргументації. ...Коли люди на хотіла показати, що вчинок або якесь дія «правильні» чи законні, вона мусила продемонструвати що і колись так було» [22,119].

Так як після інкорпорації українських земель польська еліта сформулювала доктрину, за якою проголошувалось, що землі України з самого початку належали Польщі і лише тимчасово були від неї відірвані, то

козацька старшина легітимацію своєї влади намагалась знайти теж в праісторії. Так, наприклад, С. Величко в своєму літописі доводить, що від русів походять поляки, а не навпаки. Він називає навіть територію, за соборність якої вели боротьбу українці: «...наші зі стародавніх часів землі та провінції козако – руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська», – а далі продовжує: «Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемисльську, Мстиславську, Вітебську й Погоцьку» [23,79]. А у Білоцерківському універсалі 1648 року Богдана Хмельницького відтворена теорія, згідно з якою сармати, що знаходилися на території України, розкололися, й певна частина їх (поляки) переселилися на землі сучасної західної Польщі: «Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками» [23,82].

Отже, тут вже не йдеться про споконвічну першість поляків, а доводиться рівність.

Після національно – визвольної війни під проводом Б. Хмельницького хоча і відбувається змішування суспільних станів – шляхти, козацтва, міщан, посполитів, духовенства, але з часом ці стани диференціюються, кожен заявляє про свою позицію.

Літописці послідовно намагаються підкреслити «шляхетність» козаків. І Величко, і Грабянка розрізняють «шляхетно уроджених козаків» та «сільський посполитий люд».

Через те, що основні результати державницьких здобутків козацтва розпочинаються з Визвольної війни Б. Хмельницького, літописці зображені в основному історію української Гетьманської держави саме з цього періоду. В державі, що створювалась, значної актуальності набуває питання «козако – руських» вольностей, яке червоною ниткою проходить як через універсали гетьманів, так і через зазначені літописні твори. В зв'язку з тим, що як ми вже зазначали, в даний період у суспільно – політичній думці домінують дві теорії держави: з одного боку монархічна, а з іншого договірна, «невід'ємним елементом правосвідомості українського суспільства залишалися ідеї про те, що держава має очолюватися легітимним монархом, а також про договір монарха із суспільними станами як про головний регулятор суспільних відносин» [24,11 – 12].

Порушення сувереном договірних принципів було достатнім для відмови «вільного народу» від покори монарху, тому найбільшим ідеалом в цей період виступає не незалежність від іноземних загарбників, а повна реалізація станових прав.

Отже, як бачимо з аналізу поглядів літописців, національна ідея спиралася на такі головні складові:

- ідею національної самостійності українського народу;
- ідею утвердження і збереження самобутності українського народу;
- ідею легітимності козацької влади;
- ідею рівності українського з польським народом;
- ідею вольностей, які мав забезпечувати монарх.

Усвідомивши наслідки визвольної війни, літописці, зокрема Г.Грабянка, С. Величко, проймаються мазепинським духом автономіз-

му. Вони, хоча й висловлюють пістет перед монархістською ідеєю, однак мають погляд на суспільний лад української державності. Так джерела ідеального суспільного ладу в автономній державності С. Величко, наприклад, бачить в Запорозькій Січі, де кожен її член мав право бути вільним у своїх вчинках, хоч і підпорядковувався загальній дисципліні. Отже, в його розумінні ідеальний суспільний лад — вільна республіка, навіть з її певними недоліками, які, головним чином, стосуються виведення козацької старшини над простим козацтвом як прояв соціальної несправедливості. В розумінні Величка Січ повинна виступати в ролі радника. Він ілюструє це тим, що гетьман «доповідає» козацтву за своїй дії, надсилаючи йому свої листи, просить «зізвolenня і поради» в складних політичних ситуаціях, одна з них — переяславська рада. Г. Грабянка українську державність теж сприймає як «Річ Посполиту вільну», хоча вона не була ніколи такою.

Ідея свободи, яка розумілася як рівність в козацькому середовищі, доповнює ідеали демократизму козацького устрою. Так, Г.Грабянка в своєму літописі зазначає: «Досить може бути з того козакам похвали, що свободи своєї ніколи не виaproшували, ані золотом чи дворовим фаворі, чи лукавством її не шукали, але мужністю та хоробрістю її віднайшли, в чому й тепер залишаються» [25,138].

Отже, розуміючи специфіку українського суспільства, яке уособлювало козацька верства, літописці підтримують демократизм влади, однак всі три автори засуджують чвари, неузгодженість дій як гетьманів так і полковників. До того ж, як відомо, найкращі цінності демократизму ніколи не можуть працювати в суспільстві, яке не готове сприйняти дані цінності.

Враховуючи ту особливість, що гетьманська влада не могла бути рівною по відношенню до інших монархій (докладно про це пише Л. Пріцак), до того ж літописці доводять, що ця влада показала свою нездатність до керування певними територіями, тому у творах прослідковується ідея протекторату влади. Для всіх трьох літописців, зважаючи на те, що Україна входила до складу Московії, симпатії, хоча і не безсумнівні, на боці російського монарха. Однак бачення монархії дещо різне: для С. Величка — це монархія, що обмежена станово — представницькими органами; для Г. Грабянки — монархія носить абсолютний характер, Самовидець не уточнює форми, хоча явно симпатизує монархії.

Отже, ідеї автономізму, свободи, демократії, якими пройняте було козацтво ще і в XVIII ст. залишають свою актуальність.

Однак, нездатність самоорганізуватись внаслідок низького рівня політичної культури, перехід під владу східного монарха і осмислення цього з позицій XVIII ст. зумовлюють утвердження поряд з демократичними і монархічними ідеї. Підтримуючи останні, літописці залишають за козаками (пригадаємо ту ж таки теорію вільного народу) право вибору в разі порушення домовленостей.

Так С. Величко, розглядаючи ще польський протекторат, устами Хмельницького пояснює, що через те, що поляки не виконали ні Зборівський, ні Білоцерківський трактат, не збирались виконувати і Жванецький (про це свідчило те, що король навіть звелів своїм комісарам не підтверджувати його присягою), протекторат можна змінити: «Панове поляки, здається мені, що відтепер розлучимося ми з вами назавжди — ми будемо не ваші, а ви не наші» [22,128].

Аналіз політико – ідеологічних джерел XVII – XVIII ст. свідчить про те, що в світогляді тогочасних політиків і ідеологів переважав етнічний, територіальний і психологічний аспект розуміння державності і соборності. Ідеї державності орієнтувалися на захист соціальних (станових) інтересів. І хоча ідеї демократизму, рівності і свободи об'єднують тогочасне суспільство, однак низький рівень політичної культури, використання релігійного чинника в політичних цілях зумовило згортання національної ідеї, що врешті – решт призвело до занепаду української державності.

Література

1. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX початок ХХ ст. – К., 1998.
2. Бевз Т. До питання про національну ідею // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип.10.
3. Михальченко М. Україна як нова реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич, 2004..
4. Прицак Лариса. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр.: Статті і матеріали / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського / Олекса Мишанич (відп. ред.). – Х., 2003.
5. Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч.1 – 2.
6. Філософський енциклопедичний словник/ НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди / В.І. Шинкарук (гол.ред.) – К., 2002.
7. Толочко О. Образ держави і культа володаря в Давній Русі // Mediavalia uscainica: Ментальності та історія ідей/ Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України/ О. Боряк (ред.), Н.Я-ковенко (ред.) – К., 1993. – Т.3.
8. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження XV – поч. XVII ст. – К., 2000.
9. Кресін О.В. Політико – правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст.: Автореферат дис....канд. юрид. наук: 12.00.01./ НАН України. Інститут держави і права ім. Корецького. – К., 2001.
10. Мироненко О. Уроки української державності. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства – К., 1996.
11. Антонович В. Виклади про козацькі часи на Вкраїні. – Чернівці, 1912.
12. Д. Наливайко. Козацька християнська республіка. – К., 1992.
13. Історія України. Нове бачення. – Т. 1. – К., 1995.
14. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657 pp.). – К., 1961.
15. Салтовський О.І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.) / Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2002.
16. Воссоединение Украины с Россиеи. Сб. док. – К., 1953.
17. ДБХ. – Док. № 68.
18. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Сомиловича (1657–1687)/ Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К.; Л.: НТШ, 2004.
19. Статті прислані князю Трубецькому від 1659 року // Тисяча років української суспільно – політичної думки. У 9 – и т. – К.: Дніпро, 2001.
20. Источники малороссийской истории. – М., 1853. – Ч. 2.
21. Єфремов С. Історія українського письменства. – Нью – Йорк, 1991.

22. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягості української історіографії XVII – XVIII ст. // Mediavalia uscrainica: Ментальність та історія ідей/ Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України/ О. Боряк (ред.), Н.Яковенко (ред.) – К., 1992. – Т. 1.

23. Величко Літопис. – К., 1991. – Т. 1.

24. Кресін О.В. Політико – правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст.: Автореферат дис....канд. юрид. наук: 12.00.01./ НАН України. Інститут держави і права ім. Корецького. – К., 2001.

25. Літопис Гагацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Пономаренко Е.В. Идеи государственности и соборности политической мысли Гетманщины

Исследуются идеи государственности и соборности в украинской политической мысли периода Гетманщины через призму национальной идеи.

Ponomarenko Ye.V. Concepts of nationhood and collegiality of the political thought of Hetman-hood

Research of the concepts of nationhood and collegiality in the Ukrainian political thought in the Hetman-hood period through the prism of the national idea.

Бодров Ю.І.

Уманський округ Київської губернії в період пошуку оптимальної моделі управління регіонами (20-і роки ХХ ст.)

Уточнено межі адміністративно-територіальної одиниці – Уманського округу, наведено соціально-економічну статистику, що характеризує його як значний регіон України.

Регіональна історія продовжує привертати увагу дослідників, а особливо ті її аспекти, що мають значення для узагальнення досвіду та мають виховний потенціал. Одним із таких аспектів є комплексне дослідження адміністративно – територіальних утворень на теренах України, яке збагачує досвід державного будівництва, є актуальним в сучасному державотворчому процесі, і створює підґрунтя для патріотичного виховання молоді. Означена тема у такій постановці ще не була предметом окремого дослідження, тому її новизна теж додає актуальності.

Метою даної розвідки є узагальнення соціально – економічних показників, що характеризують Уманський округ, як значну адміністративно – територіальну одиницю, виявлення динаміки змін її територіальних меж, що було виявленням пошуків оптимального державного поділу в умовах економічного відродження в роки НЕПу. Адміністративно – територіальні утворення – округи – проіснували недовго, упродовж 1923 – 1930 років, коли відбувся перехід на дволанкову систему управління (центр – район), а з 1932 року – на трьохланкову систему: центр – область – район. Та навіть недовготривалий досвід має бути вивчений, так як його узагальнення є долученням до загальної скарбниці української історії.

Характеризуючи історіографію проблеми, варто зазначити, що окремі фрагменти для характеристики Уманського округу частково відображені в краєзнавчих дослідженнях. Зокрема у добірці статей «Уманщина. Краєзнавчий збірник», що була видрукувана в 1927 році, описані ґрунтотворчі чинники Уманщини, клімат, рослинність даної території, поміщене географічно – природничий нарис Уманщини, подаються відомості про міста та адміністративні центри Уманського округу тощо. Та найбільший інтерес з точки зору нашого дослідження має розділ про населення округу [7]. Враховуючи те, що дані аспекти проблеми можна вважати дослідженими, ми випускаємо їх із загального комплексу питань, що характеризують Уманський округ.

В новітній історіографії відсутні дослідження означеної проблеми. Однак аналоги вивчення подібного досвіду вже є [5]. Окремі аспекти, що характеризують Уманських округ, знайшли відображення у пра-

цях сучасних істориків. Так, у монографії Т.В. Кузнець наводяться загальні показники чисельності населення по Уманському округу [3, 170 – 173]. Але в цілому соціально – економічна статистика по Уманському округу не була окремим предметом дослідження. А саме статистичні показники демографічних процесів, економічного розвитку, стану освіченості та побутового обслуговування населення якнайповніше характеризують ефективність влади та здійснюваного нею керівництва.

За адміністративно – територіальною реформою 1923 року в Україні були створені округи. Замість 12 повітів Київської губернії, які поділялися на 247 волостей, було утворено 7 округів, котрі поділялися на 112 районів [1]. Упродовж 1923 – 1927 років тривав процес реформування округів, тому відбувалися зміни і в їх назві, межах та кількості районів, що іх складали. Не торкаючись цього кола питань, зосередимо увагу лише на Уманському округі. Спочатку він складався з бувшого Уманського повіту, 8 волостей Липовецького повіту, 2 волостей і сіл Стадниці та Клюки Таращанського повіту, 4 волостей Звенигородського повіту колишньої Київської губернії та Севастянівської волості Подільської губернії. Тоді ж, на 1924 рік площа Уманського округу становила 7511 кв. верст, що дорівнювало 8548 кв. км. Він поділявся на 15 районів, які включали 254 сільради в 638 поселеннях. За величиною площи він був третім після Київського (9487 км²) і Малинського (8715 км²) та посідав четверте місце по кількості населених пунктів (у Малинському округі іх було 924, у Київському – 876, у Бердичівському – 728) [6, V – VII]. В ході подальших адміністративно – територіальних змін Уманський округ у 1926 році складався із 20 районів, яким підлягала 371 сільрада [7, 87]. На час створення Уманського округу він об'єднував такі райони: Бабанський, Букський, Катеринопільський, Жашківський, Лади – жинський, Маньківський, Монастирищенський, Оратівський, Підвисоцький, Рижанівський (Вільховецький), Тальнівський, Тальянківський, Уманський, Христинівський (Орадівський), Цибулівський. До 1926 року відбувалось розукрупнення районів і округ склали вже 20 районів. З 15 названих, Тальянківський та Христинівський були ліквідовані, зате створено такі нові райони: Верхняцький, Виноградський, Гранівський, Звенигородський, Лисянський, Теплицький, Тернівський. У 1926 році загальна кількість поселень Уманського округу разом з окружним центром становила 1222. Нагадаємо, що на час створення округу в 1923 році поселень налічувалось 638. Як видно, чисельність поселень збільшилась на 584, а це вмотивовує твердження про розширення площини Уманського округу.

Про чисельність населення Уманського округу можуть скласти уявлення такі показники. У 1923 році на Київщині мешкало 4 394 266 осіб. По семи округах кількість населення розподілялась так:

- м. Київ – 413 606 осіб
- 1. Білоцерківський округ – 686 876 осіб
- 2. Бердичівський округ – 508 623 особи
- 3. Київський округ – 632 763 особи
- 4. Малинський округ – 392 906 осіб
- 5. Уманський округ – 631 154 особи
- 6. Черкаський округ – 473 664 особи
- 7. Шевченківський округ – 654 674 особи.

Як видно, Уманський округ серед семи округів Київщини займав четверте місце після Білоцерківського, Шевченківського та Київського. На його території мешкало 631 154 особи (302 914 чол. і 328 240 жін.), серед яких 72 741 це були мешканці поселень міського типу і 517 521 особа проживали в сільській місцевості. В окружному місті Умані числилось 40 892 особи (19 081 чол. і 21 811 жін.) і якщо цю кількість населення додати до чисельності мешканців поселень міського типу, то загальна кількість його становитиме 113 633 особи проти 517 521 мешканця сільської місцевості, що у відсотках становило відповідно 18,0% і 81,9%.

Населення округу станом на 1 січня 1926 року становило 901 663 особи [7,87]. Збільшення чисельності населення у порівнянні з 1923 роком, коли було створено округ, склало 270 509 осіб. Даний показник є ще одним підтвердженням про збільшення площі округу, бо таким приростом населення за таких умов бути не міг. З розумінням потрібно відноситись і до матеріалів демографічної статистики, особливо перепису населення 1920 року та Всеросійського міського перепису 1923 року, на основі яких здійснювались перерахунки населення.

У зв'язку з проведеним адміністративно – територіальної реформи 1923 року було здійснено кілька переписів – промисловий, квартир та володінні, торгівлі тощо. Матеріали цих переписів дають можливість скласти уявлення про економічний потенціал Уманського округу, про рівень освіти та побутового обслуговування його мешканців.

Щодо промисловості на території Уманського округу, то цифрові показники характеризують її так. У 1923 році загальне число промислових підприємств становило 547, з яких 350 знаходились у містах, а 197 – в поселеннях міського типу. Кількість працюючих на них становила 4 456 осіб, з яких 1 017 осіб працювали в містах, а інші 3 439 осіб трудились на підприємствах у поселеннях міського типу. І ще один цікавий показник для характеристики рівня промислового виробництва, а саме: серед 547 промислових підприємств з механічним двигуном було всього 174. Отож закономірним виглядає висновок про небагатий рівень промислового розвитку Уманського округу.

Його територія являла собою базу сільськогосподарського виробництва. Посівна площа за офіційними даними 1922 року становила 307 120 десятин [4,1011]. У 1923 році посівної польової площи було 326 745 десятин, а посіви мали 1127 господарств. На ній висівали такі сільськогосподарські культури (в десятинах):

жито – 90 197	коноплі – 449
пшениця: озима – 48 275	
ярова – 956	орох – 241
ячмінь – 94 626	сочевиця – 1 694
овес – 23 181	квасоля – 338
гречка – 18 409	рижик – 135
просо – 23 712	картопля – 10 543
кукурудза – 1 656	буряки: цукрові – 4 455
кормові – 327	
соняшник – 3 580	баштанні та городні – 2 216
льон – 98	інші культури – 755

Посівна площа становила 88,7% від загальної придатної для використання землі. Окрім неї під садибами було 4,21%, під сіножатями 1,36%, під лісовими масивами 5,13%, під садами 0,37%, під іншими угіддями — 0,23% придатної землі Уманського округу. Навіть такі узагальнені показники дають підстави стверджувати, що основним заняттям переважної більшості населення округу було сільське господарство.

Про розвиток торгівлі в Уманському окрузі дані 1923 року дають підстави стверджувати, що вона була зосереджена у окружному центрі та поселеннях міського типу.

	м. Умань	Всі поселення міського типу
	(з Уманню)	
1 Державних торг. закладів:	31	32
Зайнятих торгівлею в них:	143	145
2 Кооперативних торг. закладів:	9	23
Зайнятих торгівлею в них:	40	102
3 Приватних торг. закладів:	1029	1718
Зайнятих торгівлею в них:	1106	1871

В цілому, торгівельних закладів в окружному центрі діяло 1 069, усього в Уманському окрузі — 1 773, а чисельність працюючих в них становила відповідно 1 289 та 2 118 осіб, загалом 3 407 осіб. У співвідношенні до загальної чисельності мешканців округу це досить незначний показник, який свідчить про нерозгалужену торгівельну мережу.

Щодо стану народної освіти в Уманському окрузі, то його характеризують такі дані. На 631 154 чол. у 1923 році функціонувало 318 шкіл, в яких навчалося 32 180 дітей (23 164 хлопчиків та 9 016 дівчаток). На одну школу припадало 1 985 осіб від загальної кількості населення, а кількість учнів на одну школу становила 101 особу. Усіх дітей шкільного віку (8–14 років) числилось 128 124 особи, що становило 5,1% від загальної кількості населення округу. А в школах навчалося 25,1% від числа дітей шкільного віку, до того ж тільки 28,0% школярів становили дівчатка [6,XXII]. Такий стан освіти був далеким від нормального, але у порівнянні з попереднім 1922 роком загальна кількість учнів у 1923 році збільшилась з 30 703 до 32 180, що становило 1 477 осіб.

З утворенням Уманського округу урізноманітнилась мережа закладів соціального виховання, збільшилась кількість учнів системи профтехосвіти, більш охоплюючою стала система політосвіти. Так, у 1923 році проти 1922 року дитячих будинків було відкрито 37 проти 28, а дітей в них було 1 263 проти 962 [2,53–55]. Наведення подібних показників можна було б продовжувати, але в цілому варто зауважити, що показники зростання в різних сферах суспільного життя були зумовлені двома групами причин. Це запровадження принципів НЕПу, як вихід з повоєнної розрухи, і позитивні результати пошуку оптимальної моделі управління регіонами. Попри всю суперечливість оцінок доцільноті адміністративно – територіальної реформи 1923 року, досвід її проведення, наслідки, показники соціально – економі-

чного розвитку по кожному округу заслуговують на детальне вивчення. Уманський округ, як один із новоутворень реформи, потребує подальшого дослідження, що стане значним доповненням регіональної історії та досвіду державного будівництва в цілому.

Література

1. Календарь-справочник, записная книжка на 1924 рік районового статистика і кореспондента Центрального Статистичного Управління України. – Харків, 1924. – 373 с.
2. Коркушко Г. Народное образование в Киевской губернии по данным текущего обследования на 1 января 1923г. //Статистический Бюллетень Киевского Губернского Статистического Бюро. – К., 1923. – № 1 – 3. – С.46 – 64.
3. Кузнец Т.В. Населення Уманщини в XIX – на початку XX століття: Монографія. – К.: Видавничо – поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с.
4. Лебедев Д. Выборочный статистический опрос или официальный учет / Статистический Бюллетень Киевского Губернского Статистического Бюро. – К., 1923. – № 1 – 3. – С.3 – 15.
5. Мельничук І.П., Ткаченко А.Д. Тульчинський округ в 20 – х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць/ за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С.260 – 262.
6. Список поселень Кіївщини. – К., 1924. – 152 с.
7. Уманщина. Краєзнавчий збірник /Під ред. Скуратівського Д.М. – Умань, 1927. – 208 с.

Бодров Ю.И. Уманский округ Киевской губернии в период поиска оптимальной модели управления регионами (20–е годы ХХ в.)

Уточнены границы административно – территориальной единицы – Уманского округа, приводится социально – экономическая статистика, которая характеризует его как значительный регион Украины.

Bodrov Yu.I. Uman district of Kiev government during the period of search for an optimal model for regional government (the 20s of the 21st century)

Borders of the administrative and territorial entity – Uman district – are made precise, represented are the social and economic statistics characterising the district as a significant region of Ukraine.

ФІЛОСОФІЯ

Вашкевич В. М.

Феномен історичної свідомості: соціально-філософський аналіз

Історична свідомость розглядається як самостійний феномен. Акцентується увага на функціональних особливостях кожного елементу історичної свідомості. Соціально-філософський аналіз постає як об'єднальний підхід до вивчення свідомості.

Дослідження розвитку людини, її духовного світу в перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, – одна із актуальних проблем, що постала перед вітчизняним суспільствознавством. Процес розбудови української державності ставить завдання всебічної підготовки та виховання людини і громадянин. Поза історичної свідомості не може бути а ні національної, а ні патріотичної, а ні громадянської свідомості.

Дослідженю історичної свідомості присвячено десятки і сотні наукових праць таких відомих вчених – істориків, філософів, культурологів, соціологів як Й. Гердер і Є. Гібон, Л. Ранке і Т. Карлейль, О. Шпенглер і П. Сорокін, М. Вебер і М. Блок, Б. Кроче і Б. Рассел, К. Поппер і Р. Колінгвуд, М. Корнфоркт і К. Ясперс.

Ряд цікавих сюжетів з цієї проблематики зустрічаються в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Довгий час саме їх розуміння суті і змісту історичної свідомості, як суспільної свідомості взагалі, було домінуючим у радянській філософській літературі. В загальних характеристиках багато в чому цей підхід працює і понині. Одночасно, враховуючи сучасні наукові розвідки в галузі філософії та інших суспільних наук, в літературі все більш широко утверджується підхід, де розгляд історичної свідомості не лише як відображення історичного буття, а як більш-менш самостійного феномену, який з одного боку, відтворює (презентує) історичну дійсність, з другого – є її спонукаючим чинником, що існує, як писав І. Кант, апріорним по відношенню до дійсності чином.

Саме в такому ключі розглядали історичну свідомість класики української історичної науки М. Аркас, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Дорошенко, М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Липинський, Н. Полонська-Василенко та інші.

Незважаючи на досить значну кількість різнопланової літератури, проблему дослідження процесу формування історичної свідомості аж ніяк не можна вважати вичерпною.

Поняття «історичної свідомості» конституувалось у нашій науці не так давно. Достатньо підкresлити, що декілька десятків років тому, філософи, соціологи, історики, коли звертались до проблеми рівнів, форм і типів свідомості, здебільшого навіть не згадували про історичну свідомість. А коли й згадували, то інтерпретувалась вона швидше як об'єм, структура і зміст знань у їх історичному розвитку. Практично не розвивався підхід, згідно якого історична свідомість виступала б усю багатоманітністю форм, що склалися або створювались науковою, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, точніше, в яких суспільство репродукує свій рух у часі. Ale навіть якщо і траплялось це поняття «усвідомлює», як правило уточнювалось поняттям «відтворює». Зміщеній, здавалось би невеликий акцент, але він дуже суттєвий. Відтворення без усвідомлення, у цьому випадку «заводило» історичну свідомість у сферу історичного пізнання, що значно звужувало розуміння її сутності.

Разом з тим об'ективність вимагає підкresлити наявність низки робіт, які глибоко аналізують окреслену нами проблему. Так, питання історії з точки зору методології соціального пізнання грунтовно досліджувались В. Келле і М. Ковалъзоном. Структура і зміст історичного пізнання, особливості історичного пояснення і передбачення з позицій теорії пізнання висвітлені у роботі А. Ракитова. Історичну свідомість як пам'ять народу розглядають В. Андрушенко та М. Михальченко. Історична свідомість, історична думка теоретично і переважно в контексті становлення культури народів від античності до епохи Просвітництва були проаналізовані М. Бергом. Серйозну аргументацію вичленення як форми суспільної свідомості, окрім характеристики історичної свідомості даються в роботах А. Гулиги, Н. Єрофеєва, Є. Жукова, Г. Журавльова, В. Меркушіна, И. Фомичьова, В. Єгорова та ін.

На основі існуючих досліджень єдине що можна констатувати однозначно, що історична свідомість є складовою суспільної свідомості і як така несе в собі всі характерні особливості останньої.

Як відомо, суспільна свідомість – це не тільки складне, але й цілісне духовне явище. Воно не є простою сумою або сукупністю свідомостей індивідуальних, групових чи класових. Воно складається із них. Ale суспільна свідомість діалогічна, плюралістична за своїм характером. Це спів знання, накопичене спільно, вироблене в ході «діалогу». І вона, незважаючи на всю свою внутрішню багатоманітність, цілісна для суспільства на даному історичному етапі. Це перше, що важливо враховувати стосовно нашого предмету дослідження.

По-друге, у структурному вимірі суспільна свідомість складається з таких елементів як індивідуальна (суспільна) свідомість і безпосередньо суспільна свідомість; емпірична (здоровий глузд) і теоретична суспільна свідомість; суспільна психологія та ідеологія. Видлення цих елементів має умовний характер, що припустимо лише на рівні теоретичного аналізу цього складного феномену. При цьому емпіричний та теоретичний рівні суспільної свідомості розглядаються переважно в гносеологічному контексті, суспільна психологія та ідеологія – в соціальному (соціологічному) плані. Соціально-філософський аналіз об'єднує ці підходи, акцентуючи увагу на функціональних особливостях кожного елементу свідомості. У цьому зв'язку він постає як об'єднальний підхід до вивчення свідомості.

Аналіз суспільної свідомості наштовхує нас на побудову складного ланцюга взаємовідношень «історичне мислення — історичне пізнання — історична свідомість», розуміння якого, на наш погляд, спроможне вивести на сутнісні характеристики феномену історичної свідомості і визначити її місце і роль в системі суспільної свідомості. Перш за все, що ми розуміємо під «історичним мисленням»? Будь-який вид мислення, як відомо, є продуктом розвитку знань, уявлень, понять, суджень та умовиводів. Останні накопичуються і поглиблюються зусиллями багатьох поколінь. Тому про зріле історичне мислення слід говорити з позиції цілого комплексу наук про життя людини і суспільства. Мислення будь-якої людини, будь-якої спільноти людей опосередковане розвитком мислення всього людства. Отже, про розвинуте історичне мислення слід судити за здібностями суб'єкта пізнання, що розглядає реальну дійсність у всіх трьох часових вимірах: минуле — теперішнє - майбутнє. Але цього мало. Розглядати, необхідно, оперуючи найновішими досягненнями різноманітних наук, виявляючи тим самим якісно більш високу, нову сутність зв'язків і взаємовідношень багатоманітних процесів та явищ. Процесів і явищ, що привели суспільство до нинішнього етапу, взаємодіють сьогодні і мають цілком конкретні і визначені тенденції у своїй еволюції.

Особливістю історичного мислення є те, що воно перероблює старі ідеї і уявлення і продукує нові. Іх постановка виникає не абстрактно, а в ході реалізації практичних завдань суспільного розвитку і осмислення тих теоретичних проблем, які при цьому виникають. Окрім цього, мислення не тільки формує уявлення про навколошній світ і процеси, що цікавлять людину (спільність, групу людей) але й виявляє у них істотні зв'язки і закономірності. Воно на основі накопичених знань виконує й іншу роботу — прогнозує подальший розвиток, намагається уявити майбутнє. «Щоб зрозуміти історію людства.... з одного боку, і історію тих суспільних відносин, через які воно пройшло у своєму розвитку — з іншого, потрібно піднестися над точкою зору взаємодії, потрібно відкрити, якщо це можливо, той фактор, який визначає собою і розвиток суспільного середовища і розвиток думок» [3,521]. У цьому «піднестися», вміти відкрити визначальний фактор, про який говорить Г. Плеханов, як раз виражається зрілість історичного мислення.

Що стосується другої ланки означеного ланцюга — історичного пізнання, то воно є основовою соціального самопізнання. В суспільстві історичне пізнання відіграє ту ж роль, яку в житті і діяльності індивіда відіграє пам'ять. Дякуючи пам'яті людина у змозі берегти і передавати інформацію про все побачене і почуте. Відсутність або втрата пам'яті ведуть до неспроможності здійснення людиною соціально та індивідуально значущої діяльності. Соціальна потреба, задоволенню якої служить історичне пізнання — це створення необхідних умов для культурного соціально-етнічного самовизначення народу, для усвідомлення ним себе як особливої етнічної спільноти, як особливої цілісності. Але на відміну від індивідуальної пам'яті історичне пізнання існує не як функція індивідуального розуму, не як продукт особистого життєвого досвіду, а як загальнозначиме знання, що відкрите і зрозуміле усім членам даної спільноти. Воно забезпечує зв'язок поколінь, їх спадкоємність створює умови для спілкування, взаєморозуміння і певних форм співробітництва людей в різноманітних сферах соціальної діяльності. Нарешті, історичне пізнан-

ня обумовлюється потребою у прогнозуванні та передбаченні людьми свого майбутнього. По ходу того як людство розчарувалось в релігійно-міфологічних способах передбачення і переставало вірити оракулам і пророкам, воно все більше намагалось віднайти об'єктивні основи для задоволення цієї важливої соціальної потреби. У процесі накопичення історичних знань і винайдення схожості і повторюваності історичних подій і ситуацій люди почали розглядати історичне пізнання як єдину основу для передбачення майбутнього. З тих пір питання про природу, сферу дії і логічну сутність законів історичного розвитку стає одним із центральних проблем історичного пізнання. І навіть тоді, коли люди ігнорують історичні закономірності і знання, вони відчувають вплив історії. В. Ключевський, не погоджуючись з думкою Г. Гегеля, що історія нікого нічому не навчила, справедливо зауважує: «Хто діє повз неї і всупереч їй, той завжди в кінці жалкує про своє ставлення до неї. Вона поки що вчить не тому, як жити за нею, а як вчитися у неї, вона поки що тільки висікає своїх недалеких або лінівих учнів, як шлунок карає жадібних або безпечних гастрономів, не повідомляючи ім правил здорового харчування, а тільки дає ім відчувати помилки їх у фізіології і захопленні апетитом. Історія – це влада: коли людям добре, вони забувають про неї і своє благополуччя приписують самим собі, коли ім стає погано вони починають відчувати її необхідність і цінувати її благодіяння» [9,132].

Увага будь-якої людини (професійного дослідника, політика, читача, й просто людини, яка «випадково» звернулась до історії в силу певних обставин) до минулого, завжди виходить на проблеми унікальності історії, її неповторності і закономірностей історичного процесу. Але зацікавленість людини історичним пізнанням з необхідністю створює таку ситуацію: будь-яке прагнення, будь-які зусилля щодо об'єктивного пізнання історичного процесу пов'язані завжди із суб'єктивністю історичного погляду того, хто це робить. Насправді, історія пізнається для того, щоб краще зрозуміти місце суспільства і людини в самій системі – минулі, теперішнє, майбутнє; переконатись або підати сумніву відповідності розвитку конкретного плину логіці історії, прогресивному сходженню людства в економіці, соціально-політичному, культурному житті, виправдати або засудити конкретну соціальну систему; закріпити або змінити на краще суспільний порядок тощо. Є звичайно, і прагнення до «чистого» історичного знання. Але визначення «чисте» все-таки візьмемо у лапки. Тому що і «чисте» знання завжди має свою мету: переконатись у чомуусь, задовольнити свої культурно-пізнавальні патріотичні, національні, будь-які групові почуття та інтереси. Тому питання достовірності в історичному пізнанні є особливо важливим. Відомо, що сучасна наука має у своєму арсеналі цілий ряд теорій, що дають більш-менш адекватне уявлення про способи побудови і перевірки істинних знань. Особливо це стосується математики і наук про природу. Дослідження ж історичної істини ускладнюється принаймні трьома об'єктивними обставинами: неповнотою інформації про минуле; неможливістю експериментально-практичної взаємодії з минулим; тісним зв'язком історичного знання з ідеологією.

Історичне пізнання генетично пов'язане з історичною свідомістю, але не співпадає з нею повністю. Вони по-різному задовольняють потреби формування соціального самопізнання. Історична свідомість задовольняє в суспільстві таку потребу як соціальне виховання. Вона

пов'язана з інтересами соціальних груп у процесі їх політичної діяльності. Що стосується історичного пізнання, то воно за словами Л. Ракитова як прожектор «вихвачує одні ситуації і залишає у пітьми інші» [9,10] , у цій своїй якості воно не може розглядатися через лінзу того, які потреби виникають у соціальних груп і соціальних спільнот.

Історична свідомість як частина, елемент суспільної свідомості включає в себе перш за все знання історії, а також узагальнення історичного досвіду, уроки історії, ставлення до подій історичного процесу, оцінку фактів, переконання. У той же час змістом історичної свідомості є не тільки події минулого, у ній зосереджені всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Розглядаючи і оцінюючи минуле через фокус теперішнього і теперішнє як результат минулого розвитку, воно й майбутнє сприймає як проекцію реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють в сучасності, на подальші щаблі розвитку суспільства.

Історична свідомість, яка є важливим засобом наукового розуміння соціальних процесів в історичній перспективі, детермінує прогнозування майбутнього. Але це лише у тому випадку, коли історична свідомість адекватно відображає закономірності історичного розвитку, що можливо лише на основі правди історії. Будь-яка однобічна, суб'єктивна, викривлена інтерпретація фактів, подій, напівправда і замовчування «неприємних» явищ перекручують минуле, а звідси, і майбутнє.

Вже перший погляд на історичну свідомість дає можливість сказати, що предметом, на якому вона виникає, є історична реальність – історичний процес, явища подій, традиції. Історична свідомість є освоєнням історичності людського буття, його усвідомленням.

Таким чином, повсякденність сама може бути стверджена й витлумачена як досить стала структура людського буття. Понад те, вона сама може складати предмет історичного інтересу. Отже, відмінність між повсякденністю та історичністю не така вже й принципова, як то гадав М.Хайдеггер. Хоча звичайно вона є. Те що відбулося, є неоднорідним за своїм смыслом. Воно розпадається на те, чого вже нема в наявності (Хайдеггер) і минуле. Й перше не є повністю колишньою повсякденністю, а друге не є чітко зафіксованою у вигляді історії історичністю.

Буття людини у часі зовсім не становить собою деякий ланцюг подій. Це – події в їх смысловому поєднанні, приналежні буттю разом з їх взаємозв'язком. Уся складність полягає у тому, що саме являє собою цей поєднаний події зв'язок. На думку одних, це дух, інших – природна або історична закономірність. Можливі й інші варіанти. Йдучи за логікою Хайдегера, котрий, на нашу думку, найглибше дослідив феномен історичності, можна припустити, що цим поєднаним щодо різних подій началом виступає здійснення. Саме воно (здійснення буття) спрацьовує як «сепаратор», розділяючи в події те, що увійде до змісту історії, а що стане здобутком минулості. Власне, те, що відповідає смыслу наявної ситуації, в передумовах здійснення цього смыслу і в перспективах переростання його в новий смысл, і є моментом історичності. Й тут немає неперехідної межі між історичністю та повсякденністю. Зі зміною ситуації повсякдення може стати історичним, а історичне – повсякденним. Наприклад, те що було повсякденням за життя К. Маркса, Г. Шевченка або В. Стуса, стало згодом предметом історичного інтересу, предметом тлумачень і перетлумачень. А істо-

ричні за своїм значенням рішення урядів і парламентів сприймаються вже як повсякденність політичного життя.

Але найяскравішим утіленням історичності людського буття є звичайно не самі по собі події, а їх ущільнення, їх смысловим шаром буття, який виступає щодо людей певною загальною вимогою, визначає їх спосіб мислення й поведінки (закони історії, розвиток світового духу, історична доля тощо). Звертання до цього смыслового шару пробуджує громадські та національні почуття, формує певні духовні структури, ладні зробити нас здатними до історичної відповідальності. Але надмірна «зажуреність» в цей шар може призводити й до небажаних наслідків. «Історія, — зазначав Ф. Ніцше, — оскільки вона сама перебуває на службі у життя, підпорядкована неісторичній владі тому не може й не повинна стати, з огляду на її таке підпорядковане становище, чистою науковою на зразок, наприклад, математики. Питання ж про те, якою мірою життя потребує послуг історії, є одним з найважливіших питань, пов'язаних з турботою про здоров'я людини, народу й культури. Позаяк через надмір історії життя руйнується й вироджується, а слідом за ним вироджується й сама історія» [10,168]. Але поруч з цим, Ф. Ніцше підкреслює і необхідність історії для життя, справедливо наголошуючи при цьому на необхідності осмысленого і урівноваженого ставлення до неї. У цьому є великий сенс. Адже звернення до історії ніколи не буває «суцільним», а завжди є конкретним. «Історії належить той, хто живе потрійно, — пише Ф. Ніцше, — як істоті діяльній і такій, що прагне, як істоті, що зберігає і шанує, і як істоті, що страждає й потребує звільнення. Цій потрійності ставлення відповідає потрійність родів історії. Відтак можна розрізняти монументальний, антикварний та критичний роди історії» [10,168]. Монументальне ставлення до історії означає пошук у минулому «вершинних» подій та історичних постатей великого масштабу, які могли б правити за зразок і стимул до справді історичних звершень. Антикварне ставлення до історії обмежується інтересом до всього історично конкретного, але локально-го і незначного за своїм масштабом — до звичаїв, обрядів, пісень, предметів побуту, історичних пам'яток тощо. Причому все що є предметом антикварного інтересу до історії, є цілком рівноправним у смысловому відношенні. Нарешті критичне ставлення до історії полягає у перегляді оцінок історичних подій, у знеціненні визнаних раніше історичних діячів тощо.

Наш колишній і сучасний досвід спілкування з історією, її смысловим шаром, показує слухність висновків Ф. Ніцше. Якщо проаналізувати, що писалося і говорилося у нас хоча б в останні п'ять - сім років, то неважко встановити наявність усіх трьох підходів до історії. Це правда, всі вони, особливо «монументальний» та «kritичний» спрямовані на різні історичні періоди: одні цілковито геройзуються, інші тлумачаться як суцільне історичне небуття. Внаслідок цього складаються умови для нових деформацій історичної пам'яті народу, а отже, й передумови для нових історичних схильностей і манівців.

В межах історичної свідомості виникають і розвиваються пізнання історичних процесів, власне наука історія, її когнітивні завдання, способи і прийоми, вся логіка історичного дослідження. У контексті наявних форм суспільної свідомості саме історична свідомість дозволяє осягнути «всю рясногранність форм, що склалися стихійно або утво-

рені наукою, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, достатно, свій рух у часі» [14,191]. З огляду на це історичній свідомості, так само, як і духовній сфері життя суспільства загалом, притаманні динамізм, постійна змінність, самоорганізація в поступі історичного процесу. Тому структуризація історичної свідомості продовжується дотепер. Переважна більшість дослідників підкреслює, що цей феномен охоплює історичні знання, розуміння й ставлення людей до історичного минулого [11,52 – 53; 12,21]. Історична свідомість є узагальненим уявленням про людину і суспільство в їх загальній еволюції і на конкретних історичних етапах. Вона відтворює стан історичних знань соціуму, які містять відомості про власне походження, головні події, життя та діяльність видатних людей і є неодмінними духовними цінностями тієї або тієї спільноти.

Відтак у духовному світі сучасної людини історична свідомість виявляється сукупністю ідей, поглядів, відчуттів, уявлень, воїнсь, настроїв тощо, які відображають їхнє сприйняття й оцінку минулого в усьому його розмаїтті. «Історична свідомість немов би «розлита», охоплює і важливі, і випадкові події, вбирає в себе не тільки систематизовану інформацію, в основному через систему освіти, але й невпорядковану (через засоби масової інформації, художню літературу), орієнтація на яку визначається особливими інтересами особистості. Чималу роль у функціонуванні історичної свідомості відіграє випадкова інформація, часто опосередкована культурою оточуючих особу людей, сім'ї, а також певною мірою традиції, звичаї, які несуть у собі також доцільні уявлення про життя народу, країни, держави» [11,52 – 53;12,21].

Отже, в надзвичайно складній структурі духовного світу сучасної людини, до якого належить й історична свідомість, остання виявляється не менш складною та розмаїтою. Але незважаючи на це, К. Ясперсу вдалося досить грунтовно описати сучасну історичну свідомість. На його погляд, основними рисами цього унікального феномену в наш час є:

- критичне дослідження історії;
- всебічність і точність дослідницьких методів;
- осягнення нескінченного сплетіння каузальних факторів;
- розуміння історії як незавершеного процесу, що розвивається, складовою частиною якого є сьогодення;
- прагнення до перегляду всіх цілісних картин історії, які нині є у розпорядженні людства, для створення всеохоплюючої історичної картини світу;
- подолання суто естетичного ставлення до історії;
- орієнтація на єдність людства, яка є тепер більш глибокою і конкретною, ніж дотепер;
- розуміння нерозривності історії та сучасності [16,271 – 276].

З огляду на це для більш чіткого розуміння місця й ролі в структурі духовного світу сучасної людини власне історичної свідомості, в ній також необхідно виокремити різні сегменти, рівні, форми, функції тощо. Водночас структуризацію історичної свідомості слід здійснюючи враховуючи її тісний взаємозв'язок з формами суспільної свідомості. З огляду на це в структурі духовного світу сучасної людини історична свідомість повинна розглядатися в двох основних аспектах – загальному та одиничному. Інакше кажучи, вона має бути узaleжнена не тільки з основними компонентами духовного життя суспільства, таки-

ми, як духовною діяльністю, духовним виробництвом, духовними відносинами, духовним спілкуванням, духовним цінностями тощо. Не менш важливим є розкриття взаємодії історичної свідомості з елементами духовного світу особистості, насамперед з її відчуттями, емоціями, воною, розумом, переконаннями, пам'яттю та ін.

Щодо структуризації історичної свідомості, то історичний ракурс проблеми дозволяє виділити в ній два основних сегменти – історичних знань та історичного пізнання. Структуру історичних знань репрезентують насамперед уявлення та погляди людей на своє минуле, на події, які вже відбулися, а також на пізнавальну діяльність, наслідком якої виявилися отримані знання [4, 16 – 17].

Вже початкові етапи формування історичної свідомості містять пізнавальну діяльність членів суспільства, яка відбувається стихійно і дає синкретичний результат – історичне знання про світ. В цих знаннях оформлюються уявлення про зафіксовані проявисталості й змінності, повторюваності й циклічності процесів минулого. Тут практично ще не увиразнена давність минулого, його хронологічність, послідовність і причиновий зв'язок, відсутнє авторство знань і прагнення до їх достовірності. З точки зору російського філософа О.І. Ракітова, «відсутність чітко сформульованих правил опису подій, критеріїв розрізнення вірогідного і вигаданого, установок на фіксацію послідовності, зв'язку і детермінації подій і ситуацій, що мали місце в минулому, визначає основні риси стихійного етапу в розвитку історичної свідомості» [11, 53]. Такими рисами є: відсутність спеціальних текстів, цілком орієнтованих на опис або обговорення послідовності подій минулого; більш менш чітка фіксація в межах окремого епізоду такої послідовності подій минулого; відсутність чіткої хронології; нечітке розуміння причинової залежності подій; наявність інтересу до минулого на підставі виділення стандартів поведінки, норм моральності, зразків мудрих рішень, достойних наслідування [11, 53 – 54]. Проте виникнення й оформлення історичного інтересу створює передумови для переходу до «свідомої» фази в розвитку історичної свідомості, тобто до історичного пізнання.

Наукове історичне пізнання як раціонально організований процес не виключає наявності безперервного стихійного процесу відображення минулого в свідомості людей як накопичення досвіду про нещодавне минуле і вивчення фактів історичної науки про давно минулі події та процеси. Так природним чином розвивається і трансформується під впливом подій теперішнього історична свідомість суспільства, окремих соціальних спільнот і груп. Саме тут набуває чинності блок діяльних зусиль педагогів середньої і вищої школи, які реалізують передачу новому поколінню, широким масам суспільства тих елементів історичного знання, які складаються в цілісну картину розуміння світу, що розвивається, в свідомості окремої людини. Однією з функцій цієї підсистеми в історичній свідомості суспільства є передача знань через предметне вивчення розділів історичної науки – всесвітньої історії, історії України та ін. – тобто, через канал вже соціально організований, а не стихійний. Крім того, не менш важливим є накопичення історичної пам'яті народу, його історичної самосвідомості як фундаменту його соціальної активності та самоідентифікації [5, 6].

Щодо рівнів історичної свідомості, то їхне увиразнення в структурі духовного світу сучасної людини може відбуватися не тільки традицій-

ним шляхом умовного виокремлення рівнів наукового знання – теоретичного та емпіричного. Традиційно вирізняли три рівні історичної свідомості, що відповідають формуванню образу минулого: 1) позаосвітній (побутовий), пов'язаний з індивідуальним досвідом і соціальним оточенням кожної особи; 2) освітній, зумовлений складанням певної системи поглядів на минуле, 3) науковий, що ґрунтуються на теоретичному осмисленні історичного процесу. На кожному рівні історична свідомість базується на визначеному колі історичних знань, притому в реальному житті науково-історичні знання не завжди відіграють вирішальну роль. Чим вищим є рівень історичної свідомості, тим більше в ній історичних знань, що включені в наукову картину світу» [15,51].

Зраз більшість дослідників схиляється до думки, що в структурі історичної свідомості дoreчніше виділяти два рівні. Перший з них охоплює основний масив історичного знання і відображає реальний процес історії людства. Він презентований у формі емпіричних описів та узагальнень і в нашій вітчизняній літературі позначається терміном «історіографія». Другий – теоретичний рівень історичного наукового знання – складає філософію історії [11,130 – 153], яка виконує мета-теоретичну функцію в історичній свідомості. Саме на цьому рівні розкривається природа всього історичного процесу загалом.

Пізнання місця і значення історичної свідомості в структурі духовного світу сучасної людини ускладнюється тим, що предметом аналізу виявляються не якіні характеристики елементів різних сфер соціуму, а лише одна сторона, один аспект, інваріант усіх соціальних феноменів – їх розвиток у часі. Історична свідомість різні зміни під час зміни минулого теперішнім, теперішнього – майбутнім в умовах переходу кожного з них в «свое інше» фіксує на предметному полі інших форм суспільної свідомості. Саме тому, як вважають деякі дослідники, «ні історична наука, ні вся історична свідомість, узяті загалом, власних об'єктів не мають.

Але як би не було важко досліджувати об'єкти історії, структуризація історичної свідомості дозволяє більш виразно осягнути співзалежність її елементів зі структурними компонентами духовного світу сучасної людини. «Ми кажемо: «духовний світ особистості». Однак закономірно постає запитання: що належить до цього світу, за якими критеріями визначається його наявність, а тим більше розвиток? Чи вичерpuється культурою мислення, рівнем і якістю знань, розумністю і раціональністю змісту поняття «духовність», а освітою – шлях її набуття? Мабуть, ні. Втім, без усього переліченого духовність не існує» [93, 44]. Отже, як не є, але в структурі духовного світу особистості слід виділяти не тільки зазначені компоненти, але й такі, які проявляються через духовне життя суспільства – духовну діяльність, духовне виробництво, духовні відносини, духовне спілкування, духовні цінності тощо [6;7;13]. Саме на їх основі формується духовна культура суспільства.

У духовному виробництві виникають, розвиваються і відмирають різні духовні відносини. Немає жодних підстав «зводити всю нескінченну рясногранність духовних відносин до політичних, правових, світоглядних, моральних відносин, суб'єктами яких звичайно виявляються не індивіди, а більш або менш великі спільноти людей» [1,110]. Поряд із зазначеними необхідно виділяти й історичні відносини, які синтезуються й аналізуються історичною свідомістю та фіксуються історичною пам'яттю. Як підкresлює Г. Гадамер, «історична свідомість знає про іншість іншого,

про минуле в його іншості, так само добре, як розуміння "Ти" знає це "Ти" як особистість. В минулому, як в своєму іншому, вона шукає не окремих випадків якої-небудь загальної закономірності, а історично неповторне. Претендуючи, проте, у визнанні цієї неповторності на повне піднесення над своєю власною обумовленістю, історична свідомість стає жертвою діалектичної видимості, оскільки насправді вона прагне стати ніби господарем минулого. Все це зовсім не потребує спекулятивних домагань якої-небудь філософії світової історії як ідеалу довершеного Просвітительства— де може стати свого роду маяком для історичної науки, яка йде шляхом власного досвіду, що й сталося, наприклад, з Дільтеесом. В нашому аналізі герменевтичної свідомості ми розкрили діалектичну видимість, яка породжується історичною свідомістю і відповідає діалектичній видимості довершеного в знанні досвіду, оскільки ми показали, що ідеал історичного Просвітительства є чимось нездійсненим. Той, хто, покладаючись на об'єктивність своїх методів і заперечуючи свою власну історичну обумовленість уявляє себе вільним від забобонів, той відчуває на собі могутність цих забобонів, які панують над ним без будь-якого контролю з його боку, на зразок якоїсь прихованої сили. Той, хто не бажає усвідомити пануючу над ним судження, не зможе правильно зрозуміти те, що постає перед ним в світлі цих суджень» [3,137].

Освоєння сучасною людиною історії відбувається в межах цих та інших раціональних форм, притаманних сучасному історичному пізнанню. Водночас треба мати на увазі, що історичні типи мислительної діяльності людства протягом його історичного розвитку змінювалися. Оскільки сприйняття і осмислення минулого й сьогодення залежить від домінуючого в суспільстві типу мислення — міфологічного чи науково-логічного, саме він і визначає, якою бути історичній свідомості. Адже тип мислення загалом визначає історичне мислення зокрема, яке, на думку Р.Дж. Колінгвуда є особливою формою думки, оскільки спрямоване на специфічний об'єкт — на минуле [8,6]. Оскільки історичне мислення в цілому виявляється особливим типом мислення, наявність двох його типів — міфологічного і науково-логічного, — як вважає І.П. Вейнберг, дозволяє припустити існування двох різних за якістю, але рівноцінних, рівночасових, проте не лінійно послідовних типів історичної думки — міфологічної та науково-логічної [2,10]. Звичайно, кожна з них дозволяє по-різному сприймати і осмислювати світ і його історію.

У випадку відсутності історичної свідомості у людини як суб'єкта історичного прогресу ми отримуємо джерело історичної активності, яке не здатне самозмінювати напрямок своїх дій. Таке джерело історичної дії має властивості машини, програму дій якої мають програмувати зовнішні стосовно цієї машини сили. Тільки в тому випадку, якщо свідоме відношення до історії є невід'ємною складовою світогляду, політичної волі, соціального існування, тоді може йти мова про людиномірну спрямованість та смислонаповненість історії.

Враховуючи, що соціально-економічні трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасній Україні виявляють необхідність ідейного обґрунтuvання нових форм суспільного життя, оскільки життезадатність останніх залежить від цілеспрямованого їх відтворення у повсякденності окремих громадян, відповідальне ставлення до формування змістовно науково визначененої історичної свідомості українського суспільства має пріоритетне значення.

Література

1. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. — М.: Мысль, 1988. — 253 с.
2. Вейнберг И.П. Рождение истории. — М., 1993. — 238 с.
3. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Кн. 1 — 2. — К., 2000. — Кн.1. — 310 с.
4. Дмитриева М.С. Историческое сознание общества и подготовка учителя истории // Повышение эффективности подготовки учителей истории без отрыва от производства: Сборник докладов и сообщений научно-методической конференции. — Одесса, 1992. — 200 с.
5. Дмитриева М.С. Историческое сознание: структура и функции (Методологический аспект) // Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Збірник статей: Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7 — 10 грудня 1999 р. — Одеса, 1999. — 270 с.
6. Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. — М., 1981. — 163с.
7. Келле В.Ж., Ковальzon М.Я. Теория и история: Проблемы теории исторического процесса. — М., 1981. — 123 с.
8. Колінгвуд Р.Д. Ідея історії. Автобіографія. — М., 1980. — 247 с.
9. Колінгвуд Р.Ж. Ідея історії. — К., 1996. — 300 с.
10. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. — М.: Международ. п-акад., 1994. — 680 с.
11. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — 176 с.
12. Тощенко В.Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. — М., 2000. — № 4. — 127 с.
13. Уледов А.К. Духовная жизнь общества. — М., 1980. — 200 с.
14. Философские проблемы исторической науки. — М., 1969. — 200 с.
15. Чумак В.М. Розвиток історичного мислення у процесі вивчення вітчизняної історії та його вплив на історичну свідомість // Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Збірник статей: Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7 — 10 грудня 1999 р. — Одеса, 1999. — 278 с.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — 390 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторического сознания: социально-философский анализ

Историческое сознание рассматривается как самостоятельный феномен. Акцентируется внимание на функциональных особенностях каждого элемента исторического сознания. Социально – философский анализ проявляется как объединительный подход к изучению сознания.

Vashkevich V.N. Phenomenon of historical consciousness: social and philosophic analysis

The historical consciousness is considered as an independent phenomenon. Attention is drawn to functional peculiarities of each of the components of the historical consciousness. The social and philosophical analysis is displayed as a congregative approach to research of the consciousness.

Міронов А. В.

Егоїзм і самотність у філософії Нового часу

Розглядається проблемаegoїзму людини в умовах буржуазних перетворень суспільства. Природна самотність стає суспільним принципом в умовах «війни всіх проти всіх». Проте, буржуазна свобода припускає не тільки підтримку egoїзму одних, але і захист права власності і індивідуального життя кожного, які, на думку філософів Нового часу, може забезпечити сильна законна і розумна держава.

На початок XVII ст. середньовічна культура з її догматизмом, становою ієрархією, залежністю від церковних канонів поступово втрачає свій домінуючий вплив. Розвиток промисловості, великі географічні відкриття, колоніальна політика підтримують засади феодального суспільства, в боротьбу вступають нові соціальні групи, що вимагають політичної влади, релігійної свободи, здіснення прав особи. Громадська думка відмовляється від колишньої упередженої думки про гріховність багатства, незалежний спосіб життя. Капіталістичний спосіб виробництва розширює горизонти діяльності особи, диктує нову систему цінностей, інші поведінкові стереотипи. Ритм життя зростає, частіше виникають ситуації, що вимагають від індивіда нестандартних рішень, що спонукає бути діяльним і самостійним. Реформація дозволила розвиватися цивільному життю за своїми власними законами, усунувши, у відомих межах, втручання церкви в справи держави і людини. Збагачення, одержання доходів з будь-якого роду діяльності, право вибору стають нормою існування. Культ бідності відходить в минуле. У суспільстві виробляється принцип: «Бог допомагає тим, хто сам собі допомагає». Матеріальний добробут, успіх в справах стають критерієм обранності, пошани, соціального визнання. «Найбільш зрозумілій зв'язок протестантизму і буржуазного розвитку — це та релігійно-моральна санкція, яку дає протестантизм буржуазно-підприємницькій діяльності і створення ним психологічних умов і передумов для капіталістичного способу господарювання» [8, 100]. Реалізація цього принципу ставала можливою у разі відокремлення свободи совісті від свободи поведінки. Кошти, отримані від работогрівлі, піратства, грабіжу колоній признаються як легальні і морально прийнятні.

Наука Нового часу своєю корінною перебудовою зобов'язана процесам, що відбувалися в області економіки і політики. Схоластика не витримала випробувань, виявилася нездібною вирішувати проблеми, поставлені ходом історії. Знання спирається на довіру до природи, досвіду, вимагає експериментальної перевірки результатів. Природничі науки, перш за все математика, запропонували універсальні прийоми,

які були запозичені і перенесені в інші області досліджень, в тому числі в науки про людину. Розрив з теологією дозволяє висунути якісно новий погляд на людську природу, виявiti основні стимули поведінки. Абсолютизація математизованих засобів пізнання породила уявлення про індивіда, як про виключно природну істоту, позбавивши унікальності і неповторності. Цей соціальний і філософський натуралізм впливув на моральнi вчення в Англії, Франції. Загальним положенням була висунута теорія причинності поведінки, яка спрощено тлумачила поняття користі, самозбереження, прагнення до насолоди. Завданням філософії ставав пошук компромісу між індивідуальними проявами і інтересами соціуму. Наука бере на себе роль вихователя, пiдготовку людей до розумного і справедливого існування.

У 1624 році в Парижі вийшла праця П.Гассенді «Зведення філософії Епікура». Звернення до античної традиції багато в чому пов'язане з емансипацією гуманітарної науки від догматичного церковного тлумачення. Розглядаючи мотивацію епікуреїзму, автор звертає увагу, що задоволення – єдина пiдстава для досягнення щастя. «Задоволення, за своєю природою, благо, а страждання, протилежне йому за свою природою, – зло» [2, 308]. Свобода від потрясінь, які заважають насолоджуватися життям, від внутрішніх переживань замикає індивіда на собi самому. Власнi задоволення стають фундаментальним стимулом життя. Захист себе від будь-яких неприємностей, перш за все пов'язаних з тими, що оточують – його головне завдання. Приборкання пристрастей принесе особi тiльки користь, дозволить знайти конструктивну основу балансу егоїстичних проявів i соціальних вимог. Нерiвномiрнiсть розподiлу благ примушує бачити в iншому суперника, конкурента. Захист вiд зовнiшнiх небезпек – необхiдний прояв людської сутi. Обмеження комунiкацiї, строгi юридичнi рамки, прояв бажань дозволяють сподiватися на здiйснення кардинальних принципiв iснування. Егоїст i його iнтерес, тим самим, являють загрозу iншому.

«Все служить людинi, вона ж добуває i отримує користь з кожної речi, що оточує його» [1, 283]. Прагматизм по вiдношенню до свiту бiльшою мiрою представлений по вiдношенню до людини. Суспiльство, держава повиннi вiдповiдати устремленням індивiда, сприяти комфорту i благополуччю, безпецi i задоволенням. Якщо не брати до уваги природнi небезпеки – засуху, повенi, епiдемiї – то єдиним i найсильнiшим джерелом неспокою стає людина, здатна зруйнувати свiт, створений величими зусиллями. Умовою особистого процвiтання є процвiтання суспiльne. Егоїзм, як головний мотив дiяльностi, повинен бути контролюваний розумом, з його допомогою можна подавити в собi неприборканiсть, честолюбство, пихатiсть. Виникає логiчна суперечнiсть мiж себелюбством i соцiальним характером iснування. Спрямованiсть на самого себе знаходиться у сферi природи. Необхiднiсть комунiкацiї є наслiдком рацiональних висновкiв. Емоцiї борються з приписами, слiдувати яким достатнiо легко, оскiльки вони не йдуть всупереч природним схильностям. Цей оптимiзм пояснюється пафосом Нового часу, що прославляє розум, творчiсть, творчий початок.

Фiлософська система Т.Гоббса орiєнтована виключно на плотську суть людини. Кровообiг, дихання, живлення, продовження роду сприймається нею як життєвий рух. На основi цих первинних проявiв людсь-

кого тіла виникають і етичні поняття. Ніщо само по собі не виступає ні благом, ні злом, індивід фіксує відчуття, тому добро має значення присмного, такого, що викликає задоволення, а зло — неприємного, шкідливого. Фізіологізм, домінуючий в розумінні людини, визначає і вищі цілі. Цей рух не знає зупинки. По досягненню бажаного виникають нові горизонти, що вимагають зусиль, боротьби, підкорення. Індивід асоціюється з механізмом, що приводиться в дію силою своїх особистих інтересів, що відповідало духу часу. Існує тільки одна точка — власне «я», що є центром для індивідів, які хаотично рухаються. Вона визначає дії, помисли, мотивації вчинків. «Тяжіння до себе» - абсолютна сила. Ніякі обставини, на думку Т.Гоббса, не можуть змусити вийти за межі цього простору. Ця сила ототожнюється із законом природи. Егоїзм — найсильніший його прояв. Натуралістично настроєні мислителі XVII століття намагалися виявити якусь незмінну підставу, що спирається на природні принципи. Т.Гоббс представляє життя як першооснову [біологічні інстинкти], все інше — похідним. На цьому фундаменті він зводить свою будівлю моралі, політики, держави.

Найсильніша пристрасть людини пов'язана із задоволенням бажань, постійною, безперервною насолодою. Мета не в тому, щоб насолодитися раз і назавжди, а в тому, щоб забезпечити собі можливість постійного переходу від одних бажань до інших. Кожен, відповідно, шукає збереження, посилення, піднесення. З цього виходить висновок: людина — егоїст за потребою, по своїй фізичній природі. Прагнення до першості пояснюється суперництвом в придбанні засобів для задоволення потреб організму. Люди стають ворогами, тому що бажають загального для всіх, такого важливого для виживання, але в цьому ж мають потребу й інші. Якщо припустити, що чиясь життєва сила стає сильнішою, то її носії становлять небезпеку. Нескінченний конфлікт сприяє оформленню відчуття самоти. «Сам для себе», сприймаючи інших суперниками і конкурентами, індивід максимально обмежує комунікацію, демонструє закритість, вступає в конфлікт, виходячи з необхідності. Відособленість стає виправданою формою виживання, де сконцентровані необхідні якості досягнення успіху, прирівняного до самозбереження.

Головним завданням своєї філософії Т.Гоббс вважав пошук міцної основи співіснування індивідів, уникнення анархії і громадянських воєн. Події буржуазної революції з її жорстокістю, непримиренністю, кровожерливістю послужили історичним контекстом для його творчості. Соціальні зіткнення і їх неминучі наслідки — смерть, безсердечність, байдужість до чужого страждання — гостро поставили питання про дійсну природу людини, про співвідношення в ній доброго і злого начал. Коли державна система виявляється зруйнованою, втрачаються звичні соціальні орієнтири, людська істота виступає в своєму первозданному і природному стані — як хижий егоїст, який прагне власті. Його самотність стає фатальною. Т.Гоббс малює «царство природи» позбавленим будь-яких заборон. Вигадана картина хаосу в додержавному стані виявляє найбільш сильні мотивації вчинків. А соціальний характер людської натури визначається в «боротьбі всіх проти всіх», джерелом якої є змагальність, недовіра, честолюбство. Індивіди діють на свій страх і ризик, всякий захищає своє життя і користується для цього всіма доступними засобами. Тому жадіність, культ

сили, як природні прояви, можна вважати виправданими. Вони акцентовані на бажанні самозбереження і можуть бути обмежені тільки їм. Людина оцінює будь-яку ситуацію з погляду власного благополуччя. Будь-які обов'язки, обіцянки, примусовості втрачають всякий сенс. Відсутність контролю, який здійснює нагляд за дотриманням договорів між індивідами, авторитетів, окрім власного, знищує основу співпраці. «Царство природи» - загроза не тільки особистій безпеці, але і принципу власності. По праву сильного можна скористатися як своїм, так і чужим. Між цими поняттями не існує якісної різниці, оскільки світом правлять обман і насилля. Працьовитість, щедрість, професійні навики втрачають своє значення, поступаються місцем фізичній перевазі, підступності, жорстокості. «Життя людини самотнє, безпросвітне, тупе, короткасне» [4, 153].

Безмежна свобода і просякнутий індивідуалізм визнають за кожним право діяти на свій розсуд. Не існує еталонів, стандартів поведінки, людина надана сама собі. Злиття самозакоханості зі свободою дій несе страждання і смерть. Вседозволеність стає перешкодою між учасниками життєвого процесу. Всі бояться всіх. Підозру і настороженість визначають відносини. Розраховувати на допомогу, підтримку, участь не доводиться. Байдужість до іншого – норма дій, вимушена міра самовиживання. У кожного свої уявлення про справедливість, допустиме, добро і зло. Суперечки виникають внаслідок нерозуміння один одного. «Там, де немає влади, немає закону, а там, де немає закону, немає справедливості» [4, 154]. Люди не зацікавлені в шляхетних результатах своєї поведінки і сприймають всяке положення тільки як засіб одержання користі для себе. Ніхто не може бути впевнений в гідних намірах іншого. Страх як об'єднавче всіх, так і роз'єднавче. У цьому стані тільки дистанція, віддаленість від собі подібного може служити гарантією щодо благополучного результату зіткнення. Тривога за власну долю не дозволяє шукати в собі жалості, співчуття, милосердя. Ці якості протиприродні в епоху переважаючого егоїзму.

Т.Гоббс, досліджуючи людську природу, прагнув виявити основоположну пристрасть, яка здатна підпорядкувати собі решту всіх бажань, і знаходить її в інстинкті самозбереження, забезпеченні особистої безпеки. Вона складає «стрижень» природних законів і базис моралі, громадянського суспільства і держави. Можливість переходу від відособленого життя з його «дикими» проявами до цивілізованого існування здійснюється в тому випадку, якщо індивід втратить страх за себе, своє майно, отримає гарантії власних прав. Взаємодія з іншими буде регламентована, егоїзм кожного буде поміщений в жорсткі рамки взаємоприйнятості. Свій інтерес реалізується в співтоваристві, що більш вигідно і корисно.

Традиція миру, як самої значущої цінності, має глибоке коріння в історії європейської культури. Не затівати воєні і суперечки вважалося проявом найбільших чеснот короля і впливових сюзеренів. Мир сприймався як символ міцної державної влади, порядку, блага для всіх членів соціальної системи. Порушити його – означало допустити несправедливість по відношенню до оточуючих. Новий час висуває ідею про з'явок індивіда [його фізичної природи] з соціумом на основі взаємної зацікавленості. У цьому контексті категорія «мир» стає критерієм того, що відокремлює вірне від хибного. Царство «війни всіх проти всіх»

відповідає природним схильностям людини, але у такій же мірі містить небезпеку, шкоду, надлишки, перешкоджає процвітанню й благополуччю. Людина наділена розумом і може використовувати його для досягнення успіху. Під розумом Т.Гоббс має на увазі не безпомилкову здатність, а лише «особливого роду правильне зважування корисних і шкідливих наслідків своїх дій» [5,88]. Володіючи розумом, можна конструктувати ситуації, прораховувати свої дії, роблячи підрахунок вигідних і невигідних результатів поведінки. Мир – раціональне добро, тому виступає як необхідний засіб продовження існування. Самотність залишається природною долею людини, але її негативні прояви компенсиуються штучними конструкціями взаємного пристосування. Односторонній характер егоїзму не припускає взаємовигідної взаємодії членів суспільства. Альтернативою виступає усвідомлення зобов'язань враховувати, як дії позначаються на іншому, інших, на соціальній групі, принадлежність до якої дозволяє здійснювати соціальні контакти.

Автор «Левіафана» висуває «золоте правило моральності», як найбільш прийнятне у вирішенні конфліктів, викликаних зіткненням інтересів. «...У випадку згоди на те інших, людина повинна погодитися відмовитися від права на всі речі настільки, наскільки це необхідно на користь миру і самозахисту, і задовольнятися такою мірою свободи по відношенню до інших людей, яку б вона допустила по відношенню до себе» [4,156-157]. Починаючи керуватися розумом, люди відчувають потребу в обмеженні своїх природних схильностей. Протиставлення закону і права пов'язане з розмежуванням обов'язків і свободи. Право залишається за особою, це її невід'ємна гарантія виживання, сукупність всіх засобів, за допомогою яких можна відстояти своє «я» від інших. Його необхідно розглядати як дарунок природи. Закон – регулятор. Найважливішим завданням є консолідація і стабілізація суспільства, підтримка порядку, що дозволяє задоволити індивідуальні інтереси, не переступаючи меж дозволеного. Він повинен стати балансом сил, примирити їх і, тим самим, дати шанс кожному, незалежно від його фізичних можливостей. Природні закони спираються не на сьогоденні вигоди, а на довгостроковість цих розпоряджень. Будь-які погані вчинки - брехня, обман, порушення договору - можуть обернутися проти будь-кого, хто дозволить їх по відношенню до оточуючих. А людина бажає собі тільки добра. Це примушує поступати етично і дотримуватися законів.

Однією з підстав комунікації можна подати договір між співгромадянами. Його формування конкретизується в певних настановах, що носять загальноприйняттій характер. Довіра і згода нейтралізують бар'єри, представлені егоїзмом. Людина несе повну відповідальність за взяті на себе зобов'язання. Учасник соціального життя виходить зі своєї самотності і виступає в співтовариство, яке визначає норми поведінки. Індивідуалізм втрачає свою вседозволеність, але стає основою життя, де кожен сподівається задоволити свої потреби з найменшими втратами. Громадянське суспільство має пріоритет перед біологічною даністю. Штучні обов'язки визнаються позитивним фактом, розв'язання дилеми егоїзм-моралізм вимагає нової складової, яку Т.Гоббс знаходить у сфері політичної філософії. «В умовах суспільства «природний закон» затверджує вирішеннем розуму про створення соціальних зв'язків, надає егоїзму розумний статус, який визнав тепер, що повинен обмежити себе

заради своїх глибоких інтересів» [7, 175]. Договір, що визначається як колективний засновницький акт вільних людей, змушує піклуватися не тільки про власне благополуччя, але і про благополуччя близького. Конвенція припускає не зміну людської природи – це неможливо, а встановлення нового типу відносин. Колективна співпраця допомагає подолати тотальну самотність, пом'якшує звичай, сполучає те, що раніше не з'єднувалося. Способом реалізації виступають громадянські закони про справедливість, подяку, взаємну поступливість, проти образі, проти гордості, проти гордовитості. Той, хто їх виконує, сповнюється пошаною до себе і переносить це відчуття на іншого.

Держава, на думку Т.Гоббса, – вимушена міра колективного розуму, що усвідомив лиха «царства природи». Вона забезпечує захист людського життя, створює умови повноцінного спілкування між індивідами, замінює відчуття самотності суспільною присутністю. Об'єднавши інтереси населення з ідеєю державності, запроваджується в життя принцип «Благо народу – вищий закон». Стандарти, еталони поведінки повинні встановлюватися і контролюватися однією особою, яка має найбільший авторитет. Коли кожен наданий самому собі, він може поступати згідно зі своїми бажаннями, тим самим посилюючи свою самотність, неможливість вирватися із замкнутого кола егоїзму. Громадянське суспільство виробляє авторитетні правила для всіх, відаючи їх під контроль монарха. «Тільки у державі існує загальний масштаб для вимірювання чеснот і пороків. І тому таким масштабом можуть служити лише закони кожної держави» [3,266]. Він зв'язує на одне ціле правову і моральну добропорядність, як поняття, що служать загальній меті.

Виходячи з посилок егоїстичної психології, Т.Гоббс констатує можливість протиріччя між громадянами і природними законами. Моральність втрачає свій підзаконний характер і перетворюється на залежне від політичної доцільності. Держава стає «мірою всіх речей», індивід змушений її підкорятися. Спілкування з іншими визначається не особистою симпатією, спільністю внутрішніх позицій, а державними інтересами. Посилення влади обмежує егоїзм. Політична спрямованість показана однозначно: тільки той, хто виконує свої обов'язки перед монархом, може вважати себе повноцінною особистістю. Недотримання правил жорстоко карається. Таким чином, індивід опиняється під тиском страху як з боку інших з їх некерованим егоїзмом, так і з боку держави з її каральною системою. Самотність не залишає, лякає, примушує шукати міцну опору. «Взагалі, покладатися на суспільний розум у впровадженні моральності не можна. Потрібна влада, яка створює суспільну моральність, під страхом покарання цією владою окремої людини або зібрання людей, її повинні безумовно підкорятися всі. У Державі, як і в Природі, сила створює право» [6,129].

Тема індивідуалізму отримала серйозний поштовх для досліджень саме в Новий час у зв'язку зі зміною економічного і політичного устроїв суспільного життя Європи. Фр. Бекон, П.Гассенді, Т.Гоббс виділяють особистий інтерес як нову єдину і значущу мотивацію. У буржуазному суспільстві велика кількість людей звільняється від колишніх консервативних і кабальних довічних господарських зв'язків, одержуючи при цьому небачені раніше можливості для прикладання своїх сил. Okрема людина стає самостійною суспільною одиницею і вже, тим самим, в новій якості визначає свою «природну самотність» в

товаристві таких же окремих і самотніх одиниць. Разом з ейфорією звільнення від кайданів феодальних суспільних відносин тепер розгортається неоголошена «війна всіх проти всіх». Спілкування будується, виходячи з постійної небезпеки, яку індивіди становлять один для одного. Самотність, як необхідна умова,двигун розвитку суспільства і нової людини, перетворюючись за законами буржуазного суспільства в егоїзм, стає проблемною умовою існування людей, якщо не будуть встановлені межі. Потрібна не тільки свобода, але і її обмеження; не тільки повне здійснення егоїстичних інтересів одних, але й реалізація права на свободу всіх. Досліджуючи нові тенденції в суспільстві, положення індивіда, його особисті інтереси, філософи розмірковують про розум, який допоможе державі підтримати гармонійну форму співіснування громадян з різними життєвими шляхами і інтересами, нейтралізуючи їх «низьку природу» в умовах соціальних потрясінь і встановлюючи жорсткі закони і регламентації.

Література

- 1.Бэкон Ф. Сочинения в двух томах./Ф. Бэкон. Том 2. – Москва: изд-во Мысль, 1978. – 528 с.
- 2.Гассенди П. Сочинения в двух томах./П. Гассенди. Том 1. – Москва: изд-во Мысль, 1966. – 497 с.
- 3.Гоббс Т. Сочинения в двух томах./Т. Гоббс. Том 1. – Москва: изд-во Мысль, 1965. – 497 с.
- 4.Гоббс Т. Сочинения в двух томах./Т. Гоббс. Том 2. – Москва: изд-во Мысль, 1965. – 445 с.
- 5.Йодль Ф. История этики в новой философии./Ф. Йодль. Том 1. – Москва: изд-во Солдатенкова, 1896. – 211 с.
- 6.Кропоткин П.А. Этика./П.А. Кропоткин. – Москва: изд-во политической литературы, 1991. – 494 с.
- 7.Нарский И. С. Западно-европейская философия XVII века./И.С. Нарский. – Москва: изд-во политической литературы, 1977. – 411 с.
- 8.Философия эпохи ранних буржуазных революций./Философия эпохи ранних буржуазных революций. – Москва: изд-во политической литературы, 1983. – 517 с.

Миронов А.В. Егоизм и одиночество в философии Нового времени

Рассматривается проблема эгоизма человека в условиях буржуазных преобразований общества. Естественное одиночество становится общественным принципом в условиях «войны всех против всех». Однако, буржуазная свобода предполагает не только поддержку эгоизма одних, но защиту права собственности и индивидуальной жизни каждого, которые, по мнению философов Нового времени, может обеспечить сильное законное и разумное государство.

Mironov A.V. Egoism and solitude in the philosophy of New Time

There is the problem of bourgeois society's egoism in this article. Natural solitude became the social principle in "the war of all against all". It is considered not only support of egoism, but defence of private property and individual and solitude life. To the philosophers's point of view it is the matter of the state.

Полянська В. І.

Релятивізм в системі ідей російських формалістів

Висвітлюються релятивістські ідеї в теоретичній спадщині російських формалістів, таких як Р. Якобсон, Б. Ейхенбаум, Ю. Тинянов, В. Шкловський та ін.

Актуальність запропонованої теми визначена зв'язком ідей російських формалістів з процесами становлення нового мистецтва та сучасної естетики.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити саме релятивістські концепції формалістів та довести їх значимість щодо сучасної естетики.

Дослідження даної теми базується на аналізі текстів самих формалістів та деяких літературних критиків, що намагалися в своїх роботах вивчити спадщину формалістів саме в означеному контексті.

Однією з визначальних властивостей епохи, в якій формувався російський формалізм, був відносний, мінливий характер норм і оцінок, неабсолютність явищ у всіх областях культури. Новизна феномена російської формальної школи і її авангардний характер були обумовлені не тільки зв'язком її теорії і практики з авангардним мистецтвом, але і її залученістю в процес становлення нової культури.

Відчуття своєї історичної ролі завжди було властиво таким формалістам, як Р. Якобсон, Б. Ейхенбаум, Ю. Тинянов, В. Шкловський. «Ми із самого початку зрозуміли свою справу як історичну, а не як особисту справу кожного з нас» [1, 407].

«Авангардність відчувалася формалістами як безпосередній зв'язок з епохою: «дух покоління — він є і нашою рушійною силою» [2, 308].

Ранні статті Р. Якобсона демонстрували напружене прагнення підкреслити якісь ознаки часу. Однією з таких визначальних ознак нової епохи Якобсон вважав релятивізм: «Зживання статики, вигнання абсолютно — головний пафос нового часу, злість поточного дня. Негативна філософія і танки, науковий експеримент і совдепи, принципи відносності і футурістське «геть» руйнують міста старої культури. Єдність фронтів вражає» [3, 416].

У статтях «Футурізм» і «Листі із Заходу. Дада» Якобсон апелює до явищ, які, на його думку, найбільш послідовно висвітлюють дух сучасності — теорії відносності Ейнштейна і «строгої релятивістської» філософської концепції О. Шпенглера. У книзі «Занепад Європи», Якобсона привертають перш за все ті ідеї Шпенглера, в яких знайшов вираз «до кінця проведений релятивізм», а саме уявлення про те, що не «немає ніяких вічних істин» і що «інші культури говорять іншими мовами. Для різних людей — різні істини» [4, 215].

Уявлення про відносний, не абсолютний характер всіх цінностей і аксіом, ймовірно, можна вважати однією з особливостей новітньої аван-

гардної епохи. Ці релятивістські тенденції, що виявилися раніше у символістів, потім у представників психологічної школи, зберегли свою актуальність і для формальної школи, змістившись, проте, з питань тлумачення змісту в сферу проблем естетичних. Не дивлячись на декларативну відмову формалістів від обговорення проблем «філософської естетики», принципи, на яких базувалися їх концепції, вступали в різко полемічну взаємодію з аксіомами естетики, що домінували в попередній епохі і спиралися на «непорушне» і «вічне».

Полемізуючи з установками цієї «метафізичної естетики», Ю. Тинянов в статті «Літературний факт» абсолютно недвозначно заперечує такі поняття як «естетичне» в сенсі «прекрасне», «естетичні переваги взагалі», «красу взагалі.»

[5,574]. Якобсон демонструє відносний характер уявлень про художню умовність: «Європейцю уявляється насильством над природою штучно трансформована нога китаянки, татуювання червоношкірого, фарбовані хною борода перса, останні побачать насильство в корсеті, фраці, голені бороди, манікюрі. Іншими словами, ми не помічаємо елементів насильства у власному насильстві і схильні бачити в незвичному насильство навіть там, де його немає» [3,512].

У спробах дати визначення суті літератури, формалісти, зокрема, Тинянов, відкидають таку можливість у принципі, оскільки, на його думку, кожна епоха висуває своє розуміння терміну «література» і своє коло текстів, що позначається цим терміном. До того ж звернення до «колективного досвіду людства» є безглаздими, оскільки такого досвіду як чогось стійкого і позачасового, не існує. Основою тиняновського підходу до визначення поняття «література» стало уявлення про історично мінливий, релятивний характер цього явища. Історичний релятивізм позиції Тинянова торкається і спробував надати визначення літератури «як суті»: «Всі тверді, статичні визначення літератури змітаються фактом еволюції» [5,257], і можливості виділити які – небудь її базові характеристики: «У еволюції ми єдині і зуміємо аналізувати «визначення» літератури. При цьому виявляється, що властивості літератури, що здаються основними, первинними, нескінченно змінюються і літератури як такої не характеризують» [5,260].

З погляду Тинянова, неможливість обкраслити заданий круг текстів, що позначаються терміном «література», стала причиною висунення такої категорії, як «літературний факт», тобто текст, що входить в дану конкретну епоху до складу «літератури». Тинянов пише: «Тоді як тверде визначення літератури робиться все важче, будь – який сучасник вкаже вам пальцем, що таке літературний факт. Старіючий сучасник, що пережив одну, – дві, а можливо і більше літературних революцій, відмітить, що в його час саме те явище не було літературним фактом, а зараз стало, і, навпаки» [5,261].

У протилежність «метафізичній естетиці», що приймала як даність незмінність сприйняття людиною естетичного об'єкту, схильній апелювати до такого поняття, як «норма» сприйняття, Тинянов говорить про історично мінливий характер сприйняття, про те, що неприпустимо підходити до твору чужої епохи «з власним апперцептивним багажем» [5,261].

Ієрархія естетичних цінностей так само змінюється в створенні різних поколінь, тому «верх» і «низ» – категорії зовсім не постійні, а

змінні від епохи до епохи: «Протікаючими тут виявляються не тільки межі літератури, «її периферія», її прикордонні галузі — ні, справа йде про сам «центр»: не те, що в центрі літератури рухається і еволюціонує один відвічний, наступний струмінь, а тільки з боків напливають нові явища, — ні, і ці найновіші явища займають саме самий центр, а центр рухається в периферію» [5,273].

Щодо текстів, що розглядаються «метафізичною естетикою» як еталонні, що мають абсолютну, нешвидкоплинну цінність, Якобсон пише: «Але як встановити круг шедеврів? Поза сумнівом, особистий смак або груповий кодекс хорошого тону і тут виявляється вирішальним. По суті творці нормативної поетики не дають об'єктивній дескрипції визначених ними шедеврів, а нав'язують останнім канони, вимоги школи, до якої самі належать...» [3,388]. На думку Тинянова, аксіологічний статус «шедеврів» з часом може мінятися: «Кожна епоха висуває ті або інші минулі явища, її споріднені, і забуває інші» [5,574].

З погляду формалістів такі естетичні категорії як «реалізм», «художня правдоподібність» — явища непостійні, відносні. У доказ тому Якобсон в своїй роботі «Про художній реалізм», демонструє релятивний характер цього поняття, наполягає на тому, що «питання про «природну» правдоподібність словесного виразу літературного опису абсолютно очевидно позбавлено сенсу» [3,388].

На його думку, оцінка того або іншого явища мистецтва залежить від точки зору що створює або сприймає даний художній об'єкт, причому прагнення додати цьому факту статус природного характеризує всі художні системи: «Класики, сентименталісти, частково романтики, в значній мірі модерністи, і, нарешті, футуристи, експресіоністи і т.п. не раз наполегливо проголошували вірність дійсності, максимум правдоподібності, словом, реалізм — основним гаслом своєї художньої програми» [3,388].

Таким чином, Якобсон показує, як зміна художніх зasad впливає на уявлення про реалізм, показує «всю відносність поняття «реалізм».

У теоретичних пошуках ОПОЯЗу поняття художньої цінності завжди вживався як умовне поняття. Тинянов, наприклад, це слово вживав виключно в лапках, а Якобсон писав про те, що «лише тоді стане можливим наукова поетика, коли вона відмовиться від всякої оцінки» [3,273].

Активна позиція опоязівців і актуальні культурні і літературні процеси, в яких вони брали участь, ставили представників ОПОЯЗу перед необхідністю оціночного підходу до літературного тексту, розробки критеріїв оцінок.

Критерій цінностей, прийнятий для формалістів, повинен був бути таким, который по можливості емпірично перевіряється, вільним будь — яких ідеологічних або неестетичних підходів до оцінки з погляду нормативності, естетичного «канону». Задовільняє ці вимоги ступінь новизни, новаторства, заміна старого «конструктивного принципу» новим. «Ми, як і всякі сучасники, — писав Тинянов, — проводимо знак рівності між «новим» і хорошим» [5,259].

Цінність того або іншого художнього явища, з погляду опоязівців, вимірюється його еволюційною цінністю, тобто його здатністю давати імпульс до розвитку. «Цінність» того або іншого художнього явища повинна розглядатися як «еволюційне» значення і характерність» [5,259].

Іншими словами, критерій художньої цінності, вибраний опоязівцями, носив виражено релятивістський характер, що підтверджувалося в роботах Тинянова, Якобсона, Ейхенбаума. У своїй роботі, присвяченій творчості Державіна, Ейхенбаум писав: «.художність піднімається над протилежністю особливого і загального або типового, як і над протилежністю реального і ідеального. Тому така суперечлива в літературній естетиці теорія типів, і тому ж такі безплідні всі суперечки і міркування про реалізм, романтизм і інше» [6,9].

Далі, дослідуючи творчість Некрасова, Ейхенбаум висловлює свої релятивістські позиції щодо мистецтва: «Мистецтво живе на основі сплетення і зіставлення своїх традицій, розвиваючи і видозмінюючи їх за принципами контрасту, пародіювання, зсуву, зрушення, мистецтво є безперервний процес — і тому вивчати його потрібно не як історичне явище, що має свої власні закони розвитку, а як проекцію індивідуального «темпераменту», що означає досліджувати проблему часу по циферблату» [6, 256 – 257].

Зіставлення оцінок новаторських явищ в синхронії (тобто з погляду вже існуючої системи, що відображає її цінності через «сучасного читача»), і в діахронії (т.е. динаміці, тобто з погляду дослідника, що знаходиться поза літературою як об'єктом, що саморозвивається), було постійною темою, що займала опоязівців. У концепції формалістів точка зору «сучасного читача» дозволяла не тільки фіксувати наявний канон, літературну норму, систему, але і реагувати на всі порушення канону, випадіння з системи.

Характерно, що увагу опоязівців привертала подвійність в оцінці цих порушень норм і канонів. Так, якщо з позиції «сучасного читача» випадання з системи є «помилками», «неправильністю», то в діахронії ці «помилки» і «невдачі» можуть розцінюватися як новаторство, як нові шляхи зміни системи. Як писав Ю.Тинянов, «у сучасників завжди є відчуття невдачі, і особливою невдачею є завжди нове слово в літературі» [7,287].

Таким чином, з позиції релятивізму, що припускає погляд на літературу як на мету змінюючих один — одного естетичних систем, поняття помилки, неправильність «поганого стилю» втрачають абсолютний сенс, зберігаючи своє значення лише стосовно якої — небудь конкретної системи. Якщо в одній літературній системі якесь явище, що порушує сталі норми, сприймається як «погане», «помилкове», «невдаче», то в іншій воно може оцінюватися як «вдале», «новаторське», «значуще».

Але релятивістські установки опоязівців характерні були не тільки відносно їх естетичних поглядів. Вони виявлялися у позиції формалістів і в такій області, як історія літератури.

Ту історію літератури, яка претендувала на статус лише наукової, безпристрасної і об'єктивної дисципліни, формалісти заперечували і були схильні звертатися до суб'єктивності і мінливості самого предмету вивчення — історичного матеріалу, що неминуче повинен був відкривати відносний характер побудованих на його основі концепцій.

Очевидно, що вплив на формалістів в Росії зробила концепція Г.Ріккerta, що викликала широкий резонанс, який запропонував розрізняти «науки про природу» і науки про культуру» за тією ознакою, що в останніх об'єкт вивчення не є заданий априорі, а обирається дослідником, як вирішальне питання значущості того або іншого факту.

По Ріккерту, тільки «точка зору цінності» дозволяє судити, «які саме дії історично істотні. Методичний принцип вибору істотного в історії і в питанні про причинні зв'язки залежить виключно від цінностей» [8,135].

Цікавий той факт, що полемізуючи щодо думки про «об'єктивність», «наукову суверість», Ейхенбаум апелює до доводів, які дуже близькі тим, що висловлювалися Ріккертром: «Безпристрасної історії не може бути. Історик навіть повинен оцінювати факти – інакше у нього і фактів ніяких не буде, тому що реальність сама після себе невичерпна» [9,12].

Розвиток тієї ж думки знаходимо і в роботі 1927 р. «Літературний побут»: «Ми бачимо не всі факти відразу, не завжди бачимо одні і ті ж. Поза теорією немає історичної системи, тому що немає принципу для відбору і осмислення фактів. Факти минулого розрізняються нами як факти значущі незмінно і неминуче під знаком сучасних проблем. Так одні проблеми змінюються іншими, одні факти затуляються іншими...» [1,428].

Цікаво, що в книзі М.Бахтіна «Формальний метод в літературознавстві» ці міркування Ейхенбаума критикуються саме як релятивістські: «Тут захищається явний релятивізм історичного пізнання. Звідси витікає, що всяка теорія цікава, тому що за допомогою будь – якої теорії можна вилучити з історії достатньо кількість фактів» [10,299].

Мінливість історичного матеріалу, який залежить від особистості або культурної позиції дослідника, веде до релятивізації і усвідомленню мінливості історії літератури, відмови від позиції, коли, кажучи словами Якобсона, «моїй, приватній, місцевій точці зору приписується об'єктивне, безумовно – достовірне значення» [3,387].

Формалісти вважали релятивістські установки такими, що визначаються не тільки при рішенні загальних питань естетики або історії мистецтва, але і щодо проблем і понять науки про літературу таких як питання жанру, стилю, ритміки, літературного героя і т.д.

Якобсон, доводячи тезу «стара ритміка догматична – нова релятивна», стверджує, що існує якийсь «безумовний», «об'єктивний» зв'язок між ладом мови і прийняттям в даній літературі системи віршування. Акцентуючи увагу на чергуванні в історії літератури однієї системи віршування іншою, Якобсон доводить відносний, неабсолютний характер вибору тієї або іншої системи: «Історичний вибір того або іншого рішення з ряду обміркованих пояснюється явищами, що знаходяться поза межами фонетики даної мови, а саме наявною естетичною традицією, відношенням даної поетичної течії до цієї традиції і культурних впливів» [3,279].

Безумовно, релятивістський підхід був визначальним і для тинянівської концепції літературного жанру: «Якщо ми захочемо досягнути точного визначення якого – небудь жанру, ми повинні будемо відступити перед мінливістю явища»; «Давати статичне визначення жанру, яке охоплювало б всі явища жанру, неможливо: жанр зміщується» [5,327].

Позиція формалістів означена орієнтацією на виявлення не «основних», а «другорядних» ознак, що стійко характеризують систему (літературу, жанр і т.п.). «Стійким виявляється те, що здається саме собою що розуміє», пише Тинянов [5,261].

Орієнтація на властивості найменше помітні, ті які представляються «природними, зрозумілими», є межею, надзвичайно характерною для

наукового методу і установок опоязівців. Так, роблячи спробу визначити стійкі характеристики жанру, Тинянов вказує, що «они не в «основних», не в «великих» відмінних рисах жанру, а в другорядних, в тих, які як би самі собою маються на увазі і неначе жанру зовсім не характеризують. Відмінною рисою, яка потрібна для збереження жанру, буде в даному випадку величина» [5,256].

Опоязовська установка на віднімання «основних», «крупних» відмінних рис жанру знаходила безпосередні аналогії в російській авангардній культурі початку століття. Як відзначав Р. Тіменчик, ««новаторське конструювання художнього тексту йшло по шляху почергового віднімання найбільш рельєфних ознак жанру. Так виникає поетика «малих форм». Тут можна нагадати про моновірш у Валерія Брюсова, про поетичні збірки, що складаються з трьох, двох чи одного вірша. Футуристи писали вірші з одних голосних, з однієї фонеми, без графічно зафікованого тексту взагалі. Всі ці пошуки в різних сферах мистецтва мали на своїй побічній меті дослідження самої природи окремих жанрів, встановлення досвідченим шляхом кількості елементів, необхідного для існування твору в даному жанрі» [11,160 – 161].

Слід зазначити, що подібні експерименти є явищем, властивим всьому мистецтву авангарду в цілому. У інших видах мистецтва теж з'явилася тенденція до заміни традиційних художніх засобів тими, які раніше даному виду мистецтва були абсолютно невластиві, наприклад в образотворчому мистецтві: відмова від пластичних засобів виразності, від перспективи, традиційної композиції, від живописних прийомів. Ці авангардні досліди були направлені, зокрема, на те, щоб послідовно релятивізувати ті художні параметри, які, здавалося б, даним формам мистецтва були властиві апріорі.

Релятивістські установки визначали для формалістів і феномен мистецтва в цілому. Вже в роботі В.Шкловського «Мистецтво як прийом» підкреслюється відносний, релятивний характер розмежування літератури і не – літератури: «Річ може бути:

- 1) створена як прозаїчна, але сприйнята як поетична;
- 2) створена як поетична, але сприйнята як прозаїчна. Це вказує, що художність, відноення до поезії даної речі, є результат способу сприйняття» [12,4].

Приблизно про це ж писав Р.Якобсон: «писання, зовсім не задумані як поетичні, можуть бути сприйняті і тлумачаться як такі. Відгук Гоголя про поетичність опису коштовностей московських царів, зауваження Новала і про поетичність азбуки, заява футуриста Кручених про поетичне звучання рахунку з пральні» [3,390].

Думка про відсутність «ідейних» характеристик феномена мистецтва була підтримана авангардом другої половини ХХ століття. Наприклад, теоретик концептуалізму Дж. Кошут заявляє: «Будь – яке фізичне тіло може бути об'єктом мистецтва, тобто може бути сприйнято як естетично коштовне» [13,135].

Для переконливості він наводить слова А.Джадда, який затверджував, що «якщо хтось називає щось мистецтвом – це є мистецтво» [13,135].

Можна стверджувати, що релятивістські концепції, запропоновані формалістами, стали визначальними для науки і мистецтва ХХ століття в цілому. Опоязівська концепція зумовила розвиток літературної

теорії подальшого періоду, вмістила в собі ці тенденції в «згорнутий» формі. Впровадження релятивістських установок в літературну концепцію ОПОЯЗу виявилося вагомим як для теорії літератури, естетики, так і для філософії не тільки Росії, але і всієї Європейської культури.

Література

1. Эйхенбаум Б. О. литературе: Работы разных лет. — М., 1987.
2. Эйхенбаум Б. «Мучительно работаю над статьёй о Толстом...» // Вопросы литературы. 1978. №3.
3. Якобсон Р. Работы по поэтике. — М., 1987.
4. Шпенглер О. Закат Европы. — Пг., 1923. Т.1.
5. Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино. — М., 1977.
6. Эйхенбаум Б.М. Сквозь литературу. — Л.,1924.
7. Тынянов Ю. Проблема стихотворного языка. — М., 1965.
8. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — Спб., 1911.
9. Эйхенбаум Б.М. Нужна критика // Жизнь искусства. — 1924. №4.
10. Бахтин М. Формальный метод в литературоведении. — М.,2000.
11. Тименчик Р.Д. Тынянов и «литературная культура» 1910—х годов // Тыняновский сборник: Третьи тыняновские чтения. — Рига, 1988.
12. Шкловский В. Искусство как приём // Сборник по теории поэтического языка. — Пг., 1917.
13. Кошут Дж. Искусство после философии. — Лондон. 1969.

Полянська В.І. Релятивізм в системе ідей российских формалістів

Освіщаються релятивистські ідеї в теоретичному наслідку российських формалістів, таких як Р.Якобсон, Б.Эйхенбаум, Ю.Тынянов, В.Шкловський і др.

Polyanskaya V.I. Relativism in the system of ideas of the Russian formalists

Relativisms ideas are lighted in the theoretical legacy of the Russian formalists, such as R.Yakobson, B.Eyhenbaum, U.Tinyanov, V.Shklovsky and other.

Шелюто В. М.

Подвоювання реальності та проблема трікстера в сакральному мистецтві

*Досліджується проблема співвідношення сакрального та комічного
в сакральному мистецтві. Розглядається також проблема трікстера.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В эстетическом процессе категория сакрального взаимодействует с другими эстетическими категориями, прежде всего с такими как прекрасное, трагическое, возвышенное, эстетический идеал и др. Вместе с тем в эстетике существуют категории, которые по вектору своей направленности во многом противоположны сакральному. Примерами таких категорий являются комическое и безобразное, отражающие в основном негативные стороны действительности. Рассмотрение проблемы соотношения категории сакрального с другими эстетическими категориями даёт возможность сделать вывод о значении, месте и роли сакрального в системе эстетических категорий. Пожалуй, именно категория комического в наибольшей степени противоположна по своей направленности и смыслу сакральному. Главное отличие сакрального от комического заключается именно в том, что в основе всякого представления о сакральном лежит «дух серьёзности». Сакральное изначально не связано с комическим, но комическое появляется в искусстве, чтобы пародировать сакральное. Комическое подвергает сакральное некоторой профанации прежде всего для того, чтобы человек относился к сакральному без должной серьёзности. Сама природа комического заложена в телесном начале человека и связана с земным, «нижним миром». Именно этим телесным началом, «прахом земным», очерчиваются контуры того тутика, в котором может оказаться любая религиозность, столкнувшись с комическим началом. Сакральное утрачивает свою небесную, духовную основу, как только оно подвергается осмеянию. Поэтому комическое начало в религиозном сознании нередко ассоциируется с дьявольским. Смех зачастую воспринимается религиозным сознанием, именно как «дьявольский смех», а сам дьявол как «обезьяна Бога», пародирующая Творца. Смех в традиции авраамического монотеизма никогда не ассоциируется с Богом. Так, в романе У. Эко «Имя розы» герои ищут книгу Аристотеля о смехе, которая могла бы перевернуть представления о сакральном в христианской традиции и которая хранится в глубокой тайне. Это связано именно с тем, что смех христианским религиозным сознанием часто рассматривается как проявление насмешки человека над Богом и его творением. Неприятие смехового начала характерно прежде всего для христианской православной традиции, в особенности исихазма, но встречается довольно часто и в традиции ислама, где наряду с «весёлыми» странствующими монахами — дервишами, наподобие ходжи Насреддина встречаются и такие носители «духа серьёзности», как

один из основоположников суфизма Хасан аль – Басри, который никогда не смеялся. В даосской же традиции смех рассматривается как сакральное начало. Об этом говорит хотя бы известная даосская притча о трёх смеющихся святых.

Причины такого неприятия смеха религиозным сознанием коренятся в значительной степени в его структуре. Религиозное сознание изначально дуалистично, ибо оно исходит из существования двух реальностей: профанной, которая дана нам в обыденном опыте и представляет собой реальность природы и истории и сакральной, трансцендентной реальности, лежащей за пределами обыденного опыта. Смех связан именно с профанным реальностью, которая проявляется в скоморошестве и других проявлениях средневековой народной культуры. Таким образом, комическое, тесным образом связанное именно с профанным началом, религиозным сознанием воспринимается как антитеза сакральному началу с его изначальной серьёзностью. Комическое часто проявляется в средневековом и ренессансном искусстве через персонаж, который обычно в литературе именуют трикстером. Таким образом комическое, внося в реальность профанные элементы, способствует удвоению реальности. Проблема удвоения реальности в религиозном искусстве и проблема трикстера как пародирующего начала по отношению к сакральной реальности нашла серьёзное отражение в работах таких исследователей как К. Г. Юнг, М. Элиаде [1; 2], а также получила глубокую разработку в трудах российского литературоведа М. М. Бахтина [3], в особенности в его работе «Франсуа Рабле и средневековая карнавальная культура», историка А. Я. Гуревича [4] и др. Заметный вклад в исследование данной проблемы внесли также грузинские исследователи М. Мамардашвили и З. Пиралишвили [5; 6].

Как утверждает в своей работе «Священное и мирское» М. Элиаде [2], в религиозном сознании, существующая действительность подвергается удвоению: естественное соотносится со сверхъестественным, имманентное с трансцендентным, сакральное с профанным. Это удвоение реальности в искусстве чётко прослеживается на протяжении всей истории мировой культуры и эстетики. На эту проблему особое внимание обращает М. К. Мамардашвили. М. К. Мамардашвили говорит об удвоении реальности в литературе и искусстве, как об одном, по его мнению, из фундаментальных законов культуры. Согласно этому закону «достаточно осуществиться какой – нибудь духовной активности, как мгновенно появляется ее двойник, некий социо – культурный эквивалент и начинает независимо циркулировать в культуре». Двойник, пародирующий духовное событие, является его трикстером, «обезьяной Бога». Появление этого двойника, пародирующего духовное начало в произведениях искусства приводит к тому, что он постепенно вытесняет собой первичное сакральное начало, как бы «обволакивает» его, не оставляя ему жизненного пространства. В этом проявляется постоянная борьба между сакральным и профанным началом в искусстве, причём профанное как правило одерживает победу. Раздвоение реальности и вытеснение из неё сакрального начала в особенности характерно для культуры эпохи Возрождения, барокко, для культуры постmodерна и для культур других переходных эпох в истории человечества.

Появление трикстера как начала пародирующего сакральные ценности характерно для наиболее значительных произведений европей-

ской литературы, начиная с эпохи Возрождения. Причём трикстер – двойник зачастую появляется как слуга главного героя, пародирующий всякие устремления, в которых проскальзывает хоть какой – то проблеск духовности. Такими трикстерами в произведениях западноевропейской литературы являются Санчо Панса в «Дон – Кихоте», Ламме Гудзак в «Тиле Уленшпигеле», Станарель в «Дон – Жуане». Как правило это «простецы», но «простецы» с лукавством, которое зачастую нерасторжимо с их же глупостью. И в этом они сродни дьяволу, который в народных книгах средневековья часто фигурирует как «бедный дьявол». Причём в некоторых произведениях мировой классики, например в «Короле Лире» В. Шекспира устами шута – трикстера глаголет сама истина. Как подчёркивает Заза Пиралишвили: «Появление подобного двойника связано с таким общим свойством всякого духовного события, которое заключается в том, что оно в самом себе подразумевает двойника, «своего иного». Оно неизбежно раздвоено: существует само явление и существует его своеобразное отражение, его имманентная чужеродность» [6, 2].

Трикстер воплощает в себе принцип отношения к миру развлекающейся толпы. Примером такого пародийного отношения к существующей действительности являются праздник сатурналий в древнем Риме, карнавальные шествия, маскарады. Само искусство превращается в средство издёвки над сакральными ценностями. Как уже отмечалось в данной работе, раздвоение реальности в искусстве распространено повсеместно. Это раздвоение существует между явлением и символом, который это явление обозначает. Оно существует и как раздвоение между сакральным и профанным началом, между религиозным и светским, между чувством и разумом и т. д. Человеческая природа изначально раздвоена уже потому, что ей присуще и телесное и духовное начало. Чтобы ослабить это раздвоение, церковь и создаёт религиозный канон, максимально определяющий те правила и средства, которые могут использоваться для обозначения сакральной реальности. Благодаря канону иконописец может в наиболее приемлемой для церкви форме отобразить сакральную реальность посредством красок и кисти. Жёсткая каноничность православной иконописи была обусловлена стремлением найти наиболее приемлемый средний вариант между иконоборчеством и свободой художника в интерпретации религиозных сюжетов.

Несмотря на существование религиозного канона, культура, как то, что создано человеком, воспринималась богословами средневековья как отражённый свет сакрального. В силу этого её ценность была сравнительно невелика. Культура как бы тиражировала отражения, делала их всё более многочисленными и скрывающими суть. Таким проявлением раннесредневековой культуры являлась философия гностиков, в которой мы встречаем огромным числом отражений сакрального, так что свет исходящий от «нерождённого Отца» уже почти не доходит до нашего мира.

Отцы Церкви говорили о том, что иконы, а тем более картины и скульптуры – это «книги для неграмотных». Страхом перед этим удвоением реальности в изобразительном искусстве, в результате чего одна из них, профанская, связанная с эстетическим, с чувственным началом пародирует и вытесняет сакральную, и продиктован подъёмом иконоборческого

движения в эпоху раннего средневековья. Это движение, распространившееся прежде всего в православной Византии, стремилось наложить полный и окончательный запрет на само существование пластических искусств, которые из всех искусств, согласно христианскому мировоззрению, наиболее связаны с телесным миром, т. е. с миром профанного. В конечном счёте, иконоборческий порыв был готов отвергнуть художественно — эстетическое начало во имя торжества сакрального. Критический пафос по отношению ко всякому религиозному искусству, даже находящемуся в рамках канона, у иконоборцев вылился в разрушительную тенденцию, едва не поставившую искусство как таковое вне церковного закона. Стремление покончить с подобным удвоением реальности мы находим до иконоборцев в иудаизме и параллельно с ними в мусульманстве. Эти религии запрещают всякое изображение невидимого мира, всякое изображение Бога, и не только Бога, но и венец его творения — человека. Предшественниками иконоборцев в этом вопросе были и неоплатоники. Мы встречаем неприятие изображения человека и символического изображения мира идеей у неоплатоников. История говорит нам о факте, связанном с именем основателя этого философского направления Плотина. Когда один из художников попытался написать портрет Плотина, то философ категорически отказался от изображения этого «подобия подобия». Даже такое искусство как музыка, в максимальной степени причастное «невидимому миру», оказывается глубоко связано с той же чувственностью. В хорошо известных словах Августина Блаженного о музыке и выражается эта двойственность восприятия искусства, прежде всего музыки: «... я вспоминаю слёзы, которые проливал под звуки церковного пения, когда только что обрёл веру мою; и хотя теперь меня трогает не пение, а то, о чём поётся, но вот — это поётся чистыми голосами, в напевах вполне подходящих, и я вновь признаю великую пользу этого уставившегося обычая. Так и колеблюсь я, — и наслаждение опасно, и спасительное влияние пения доказано опытом. Склоняясь к тому, чтобы не произносить бесповоротного суждения, я всё — таки, скорее одобряю обычай петь в церкви и пусть душа слабая, упиваясь звуками, воспряннет, исполнясь благочестия» (De musica, X 33, 50) [7, 45].

Опасность пародирования сакрального, его серьёзной профанизации непосредственно связана с самой природой искусства и своеобразием эстетического. Как отмечает Заза Пиралишвили: «Отражение гротескным образом повторяет явление, шаржируя того, чьим отражением оно и является. Подобно злу неоплатоников ему не присуще собственное существование; оно лишь уродливое отражение своего первообраза и рождено ущербностью первого. Говоря иными словами, это ничто иное, как странная, но неизбежная альтернативная лингвистика духовного первоакта, рожденная в нем или вместе с ним, стремящаяся подменить его и обрести полноправное существование [6, 2]. Далее рассуждает З. Пиралишвили: «Связь первообраза и её пародирующего трикстера механически неизбежна и имеет строго определенный характер. Она есть только то, что есть и делает только то, что ей делать предназначено. Она может лишь лицемерно отступить, укрыться от взгляда, но никогда не исчезнет, не прекратит свое существование. Если существует первообраз, существует и она. Они рождаются вместе» [6, 2]. Если существует поклонение волхвов, то с

неизбежностью существует и пародирующий это поклонение трикстер, как это со всей отчётливостью показано в известной картине И. Босха «Поклонение волхвов», где трикстер фактически приближен к её переднему плану.

Не только в европейском искусстве и культуре христианской эпохи, но и в религии и искусстве народов, придерживающихся язычества, также существуют свои трикстеры. Таким, насмехающийся над всеми другими богами – асами, является один из богов скандинавской мифологии рыжебородый Локи, который постоянно придумывает разные уловки, чтобы посмеяться над могуществом богов. Таков и дьявол всех монотеистических религий, который будучи отпавшей от Бога частью, постоянно противоречит Творцу, подчёркивая несовершенство самого творения.

Как подчёркивает З. Пиралишвили: «Связь духовного события и его социо – культурного двойника представляет, видимо, одно из фундаментальных обстоятельств человеческого существования. Место духовного усилия занимает включение его клона, своего рода отражения – маски в систему коллективных интеракций» [6]. М. Мамардашвили называл это распятием на собственном образе и говорит о Христе, как о существе, распятым на собственном социо – культурном образе, от которого требовали не того, что он предлагал окружающим, а того, что они в нем изначально подразумевали. М. Мамардашвили подчёркивает, что этот фундаментальный, чреватый многими бедами закон символизирован уже в Библии. Образ креста или мучений на кресте вместе со всеми другими смыслами подразумевает иронию по отношению к окружающему миру. Ведь Христа на собственном образе распяли люди, которые требовали от него совершенно определенной вещи, а именно свершения чуда. Представленный в таком публичном толковании Спаситель является тем богом, чье «возвеличивание есть богохульство» [8] (Мейстер Экхарт). Этот раздвоенный образ Спасителя существует в подобном же раздвоенном сознании людей. Одной его стороной являются путь и истина, другой же – основа рабской морали, социо – культурная симуляция идеи Спасителя, дающая гарантию безопасности усредненным мыслям и переживаниям среднего человека. Как говорит Библия: «Никакой слуга не может служить двум господам, ибо или одного будет ненавидеть, а другого любить, или одному станет усердствовать, а о другом нерадеть. Не можете служить Богу и мамоне» – говорит Спаситель (Лука 16.13). Именно к такому раздвоенному служению стремится средний человек. Как отмечает З. Пиралишвили: «Мы имеем дело с публично санкционированным и всеобщим согласием принятым образом Спасителя, сотворенным господствующими в наших душах социо – культурными императивами» [6, 4].

Существующий закон культуры ироничен по отношению ко всем тем, кого Спаситель именует родом лукавым. М. Мамардашвили имеет ввиду мучения человека, существа которого раздвоено между истинным смыслом его дел и тем, чем его представляют и чего от него требуют. И распятие по отношению к этому ожиданию выражает также и трагическую иронию. В этом смысле уместно вспомнить и слова Ф. Ницше о «смерти Бога», поскольку именно люди его убили. Ирония по отношению к установленному Богом порядку существует уже в идее первородного греха. Эта ирония воплощена в виде змия, который учит

первых людей несерьёзно относится ко всем утверждениям Бога, как если бы Бог был равным по статусу человеку и также как и человек был способен ко лжи.

Помимо змия и Сатаны в Ветхом завете этот двойник, трикстер, в христианской традиции Нового завета символизирован в образе Антихриста. Здесь мы видим уже почти буквальное соответствие между реальностью и трикстером, но с противоположной направленностью. Антихрист является противоположностью Христу, но во многом своим внешним обликом схож с Христом, так что может быть принят окружающими за самого Христа. Он должен симулировать путь, пройденный Спасителем и занять пространства, заброшенные человеческим усилием, разумом и нравственностью, использовать в свою пользу человеческое ожидание справедливости, земного рая и др. Так, на паразитировании идеи Спасителя будет воздвигнуто его царство. Об этом ярко говорит В. С. Соловьёв в «Трёх разговорах» [9].

Подобного двойника – трикстера М. Хайдеггер называет публичным толкованием [6, 3]. Согласно немецкому философу, существуют такие формы публичного толкования, как пустословие, любопытство и двусмысличество. Трикстер дистанцирован от сакрального, он пародирует сакральное начало, разрушая бинарную оппозицию сакральное – профанное. Он стремится к всеобщей усреднённости, эгалитаризму, уравниванию. По словам Данте Алигьери, основу природы двойника – трикстера составляют безразличие, индифферентность, равнодушие. Для него нет ничего серьёзного, ничего святого. Всеуравнивающий эгалитаризм, этот универсальный инструмент или метод праздного, вечно дистанцированного среднего повседневного человека больше чем просто зло. Это отказ от того, что позволяет нам существовать в напряжении начала и конца и благодаря чему эти два начала создают единую эпическую драму человеческого существования. У врат ада во тьме Данте слышит стон и стенания – своеобразный антипод музыки сфер. По словам его спутника это звуки ничтожных душ, которые не значатся ни живыми, ни мертвыми. Как земное существование, так и ад одинаково закрыты для них, они одинаково далеки как от прощения, так и возможности наказания. Это души безразличных, никогда ни в чем не выделившихся, погрязших в стихии расчета и усредненности. Сама преисподняя ничто иное, как возможность выбора между крайней жарой и крайним холодом для экстравагантных личностей. Это обиталище для тех, кто не смирился с усредненностью и уже в течении жизни стремится к крайностям. Как и в рай, в преисподнюю не так то легко попасть. Здесь божественная и адская логика совпадают. «И Ангелу Лаодикийской церкви напиши... знаю твои дела; ты ни холоден, ни горяч; о, если бы ты был холоден, или горяч! Но, как ты тепл, а не горяч и не холоден, то извергнут тебя из уст Моих» – говорит сын человеческий в Откровении Иоанна (3:14 – 16). Для Данте, так же, как в дальнейшем для Ф. Ницше, обывательщина и филистерство содержит больше тьмы, чем просто зло. Это абсолютная тьма, выходящая за пределы зла. Конечно, такой подход является во многом экстремистским, поскольку реабилитирует крайности. Здесь уместно вспомнить слова Ф. Ницше, который высказывал неприязнь к своему веку за то, что в нём больше нет страсти.

Как подчёркивает английский исследователь проблемы символа Т. Уоллес – Мерфи: «Духовный аспект человеческой жизни всегда про-

является в способности человека запечатлевать мысли, знания и верования в виде образов и символов» [10,11]. Процесс развития христианского символизма является наглядным свидетельством того, как еретические идеи долгое время скрывались от жёсткого взгляда иерархической системы церкви. Глубокий интерес к ним проявился лишь в современной европейской гуманитарной культуре. Скрытый символизм в европейском сакральном искусстве средневековья зачастую был понятен только избранным. Само чтение Библии разрешалось в католицизме только на сакральных языках: латинском, древнегреческом и древнееврейском. Это делалось для того, чтобы истинный смысл слов Библии не был извращен профанным сознанием. Но с другой стороны, это привело к фактически полной бесконтрольности католических священников высшего ранга и к трактовке Священного писания исключительно в своих интересах, что также способствовало его профанизации. Стремление профанировать сакральное было заложено в самой человеческой природе, в той части этой природы, которая непосредственно воплощена в телесном начале. Это устремление в эпоху средневековья всегда сдерживал религиозный канон. Но как только канонические требования перестали быть авторитетными для искусства, художник получил полную свободу творчества, и стало быть мог интерпретировать библейские сюжеты, имеющие глубокий сакральный смысл для верующих, по своему усмотрению. В результате этого сакральное перестало восприниматься как сакральное и человек получил возможность вкладывать в это понятие самый разный, порой противоположный смысл. Неприязнь протестантов к католическому духовенству была всегда связана с тем, что священники и монахи, проповедуя сакральными ценности, в повседневной жизни вели себя как обычные люди. Несоответствие между ожидаемым и действительным всегда приводило к ощущению комического начала в поступках и мыслях людей, которые уже в силу своего рода занятий были связаны с сакральным. Ирония простых мирян над «святостью» католических священников и монахов хорошо отражена как в средневековой народной культуре, так и в литературе и искусстве эпохи Возрождения.

В искусстве Возрождения, отошедшем от старых религиозных канонов, изображение мук и смерти Христа оказывается во многом пародийным этому важнейшему духовному событию в истории человечества и зависело от прихоти художника. Например, Караваджо обычно изображал в виде святых и даже самого Христа людей, на лицах которых, изначально был запечатлён порок. Сама эпоха Возрождения, сотканная из противоречий, вошла в историю не только своими величайшими достижениями в искусстве и литературе, но и глубочайшим падением морали не только в светском обществе, но и среди лиц, имеющих духовный сан. Аморализм католического духовенства того времени, который проявляется помимо всего прочего и в продаже индульгенций, обретает огромные масштабы, что в конце концов и способствует Реформации и отходом от католической церкви значительного числа верующих во многих европейских странах. Сама эпоха Возрождения началась с реформаторской деятельности М. Лютера который, с одной стороны выступил против профанизации религиозного культа католической церковью. Но, с другой, переводя Библию на немецкий язык, фактичес-

ки открыл её для профанного толкования, что в конечном счёте и привело к тому, что почти каждый сельский священник и даже мирянин мог свободно истолковывать библейские тексты на свой манер, порой не задумываясь об их канонической трактовке. Именно так это и происходило в годы Великой крестьянской войны в Германии. По меткому замечанию Х. Л. Борхеса, М. Лютер, переводя Библию на немецкий язык, ещё не знал о том, что он этим самым создаёт народ, уничтоживший Библию навсегда [11, 437]. И действительно, как отмечает М. Вебер [12], протестанская этика явилась хорошим подспорьем для формирования капиталистических отношений. Она была тесно связана с капиталистическим духом, лишившим своего сакрального ореола ценности феодального общества и поставившим на смену им мирские устремления к обогащению и обустройству именно земной жизни. Это в конечном счёте и привело к обмирщению религиозной культуры, а значит и к её глубокой десакрализации.

Література

1. Юнг К.Г. О психологии образа трикстера // Юнг К. Г.Алхимия снов. – СПб.: Тимошка, 1997. – С. 253 – 268.
2. Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Изд – во МГУ, 1994. – 144 с.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худож. лит., 1990.
4. Гуревич А. Я. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 395 с.
5. Мамардашвили М.К. К пространственно – временной феноменологии событий сознания // Вопросы философии, №1, 1994. – С.73 – 84.
6. Пиралишвили Заза Иеронимус Босх. Эпифания. – Крещатик, 2007, № 3. file:C:\ DOCUME~ 1\ user\ LOKALS~1\ Temp\ tri JGHBD.htm
7. Бычков В. В. Эстетика Аврелия Августина. – М.: Искусство, 1984. – 264 с.
8. Мейстер Экхарт Духовные проповеди и рассуждения. – М.: Политиздат, 1991. – 192 с.
9. Соловьёв В. С. Три разговора о войне. Прогрессе и конце всемирной истории // Соловьёв В. С. Сочинения в 2 – х тт. – М.: Мысль, 1989. – С. 635 – 732.
10. Уоллес – Мерфи Т.Тайный код символов. – Харьков: Книжный клуб Клуб Семейного Досуга, 2007. – 352 с.
11. Борхес Х.Л. Сочинения в 3 – х томах. Т.1. – Рига: Полярис, 1994. – 559 с.
12. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма// Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 61 – 272.

Шелюто В. М. Удвоение реальности и проблема трикстера в сакральном искусстве

Исследуется проблема соотношения сакрального и комического в искусстве, рассматривается проблема трикстера.

Shelyuto V.M. Reality duplication, and the problem of tricksters in the sacred art

Research of the issue of correlation between the sacred and the commercial in the art, and review of the problem of tricksters.

Іванова В. А.

Подолання сугестії фундаментальної мови науки

Аналізуються сенс і значення процесу подолання сугестії мови фундаментальної науки. Зроблена спроба вивчення цього процесу в аспекті дослідження проблеми мови науки.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Язык науки есть производная естественного языка с дополнительными требованиями стремления к однозначности и точности. Задавая параметры мировосприятия, строгий язык фундаментальной науки тем самым гарантирует статичность научного познания. Вместе с тем, научное знание развивается, меняет свои критерии и нормы. Каким образом разрешаются подобные противоречия? Как преодолевается сугестивность языка фундаментальной науки в развитии знания?

Считаем целесообразным различать вслед за В.С. Швыревым, такие типы рациональности как «открытая» и «закрытая рациональность» [1,13-20]. Эта классификация отражает не только исторические типы рациональности, сколько содержание определенного стиля мышления. «Закрытая» отражает репродуктивную деятельность внутри заданной системы понятий, определений, норм и правил концепции, не подлежащей критике. Когда приверженцы этой концепции начинают отождествлять действительность и представления о ней, то возможна догматизация знания и метода. «Открытая» рациональность предполагает выход за пределы фиксированной гносеологической системы и ее критику. Это и обеспечивает методологические условия продуктивного творчества.

По мнению другого методолога науки Л.Киященко, вопрос о рациональности языка науки вообще не корректен [2,51]. Правильнееставить вопрос о его степени рациональности, что еще раз подтверждает правильность выбора в сторону «открытой» рациональности.

Понятие «степень» не предполагает точных математических исчислений, но требует осознания причин и условий преодоления канонов классической рациональности. Такая рациональность имеет метафизические основания в некотором смысле статичности. Она исходит из господства неизменного разума над неизменной природой. Подобное мышление предполагает существование норм и критериев, позволяющих отличить научное знание от внеученного и от заблуждения. Наличие метода как существенного признака интерпретируется как сочетание логики и разума. Вследствие чего этот тип рациональности отвергает эмоциональное, мировоззренческое, ценностное как «ненаучное».

В целях данного исследования важно заметить, что «открытая» рациональность предполагает возможность выхода за пределы фиксиро-

ванной системы ориентиров и критерииев, а это требует учета особенностей изменяемости языка науки. Таким образом, понятно, что наряду с рациональным, как в самой науке, так и в ее языке, будет содержаться и нечто внерациональное. Формирование новых границ научного знания сопряжено с внеучвенным опытом, что обнаруживается как особая языковая среда, контекст, семиосфера. В нее погружен исследуемый предмет и методологическая рефлексия, которая взаимодействует с ним на теоретическом уровне. Неопределенность и гипотетичность такого рода ситуации выступает необходимым условием формирования потенциала научного познания и актуализации этого потенциала. То есть это та грань научного пространства, которая и содержит, вероятно, суть процессов получения знания. Заметим, что подобную ситуацию Л.П. Киященко предлагает обозначать как «мифопоэзис научного дискурса», подчеркивая, что этот термин выражает суть синергетического понимания такого события. Именно здесь, по ее мнению, и содержится условия креативной «поэтичности» науки – способности к произведению форм упорядоченного знания из языкового хаоса [2,35]. Для нас это означает, что мифопоэзис и отражает динамику рационального и внерационального в языке науки.

С другой стороны, то, что А.Ю. Антоновский называет «аналитическим и мифологическим» [3,154], заставляет думать, что мифопоэзис научного дискурса следует понимать как совокупность форм знания, заполняющих передний край науки. Миф выступает как «поэтическая» среда научной деятельности. Ведущей функцией названной совокупности является эвристическая, способная раскрыться в динамике рационального и внерационального в языке науки, что требует отдельного обсуждения.

Потребность в новых смыслах и значениях формируется там и тогда, где и когда в процессе исследовательской деятельности субъекта объект обнаруживает неизвестные свойства или отношения. Значит, субъект фиксирует нечто особенное, не объяснимое средствами языка фундаментальной науки. Известно, что изучение особенного является основой конкретного мышления, повышенного внимания к частному, к тому, что раньше было незаметно, а, может, замечалось, но было несущественным и при абстрагировании отбрасывалось. В силу чего это частное, особенное, не могло обрести своего имени, попасть в обиход языка науки, тем более стать формализованным и систематичным знанием. Конкретность мышления свойственна чувственному мышлению, эмпирическому уровню познания, обыденно-практическому мировоззрению. В этом смысле небезынтересна специфика «первобытного» мышления К. Леви-Страсса. Для ее характеристики он ввел понятие «бриколаж», означающее сложение мозаики, в которой каждый кусочек есть символ, образ из прошлого опыта, но их соединение представляет собой новую картину мира. «Суть мифологического мышления состоит в том, чтобы выражать себя с помощью репертуара причудливого по составу, обширного, но все же ограниченного... Таким образом, мышление оказывается чем-то вроде интеллектуального бриколажа...» [4,120]. В отличие от ученого, оперирующего понятиями, бриколер мыслит знаками. «Знак допускает и даже требует, чтобы определенный план человеческого был инкорпорирован в эту реальность, то есть знак, согласно строгому и трудно переводимому выражению Пирса

«кому-то адресован» [4, 129]. Этот знак, думается, вводит новые смыслы в виртуальную реальность, а значит в потенциальный уровень бытия. Поясним, что понятие бриколажа по Леви-Строссу используется нами только для пояснения процедуры анализа, не более того. Это делается с осознанием «мозаичности» полученных частей, но подобное считаем необходимым этапом для будущего синтеза. Леви-Стросс противопоставлял этот тип мышления «проектному», научному мышлению.

Современными исследователями мифологии замечена специфика мифопоэтического мышления в «сочетании конкретности и синтетичности, приводящей к большей степени неопределенности» [5, 393].

Л. Леви-Брюль также писал: «Прагматическое мышление является синтетическим по своей сущности... синтезы, из которых оно состоит, не предполагают, как те синтезы, которыми оперирует логическое мышление, предварительных анализов, результат которых фиксируется в понятиях. Другими словами, связи представлений обычно даны здесь вместе с самими представлениями. Синтезы в первоначальном мышлении появляются в первую очередь и оказываются почти всегда... неразложимыми и неразложимыми» [6, 72]. А у Леви-Стrossса находим следующую характеристику мифологического мышления: «Внимательное и скрупулезное наблюдение, всецело обращенное к конкретному» [4, 289]. Значит, логика мифа требует конкретно-символического и одновременно проявляет с повышенное внимание к частному и особенному. Таким образом, мифопоэтическое мышление, выраженное в мифопоэтическом языке, сочетает в себе одновременно и внимание к частному, и символичность. Это весьма ценный вывод для решения поставленных вопросов.

Язык науки делает акцент на всеобщем, логическом и абстрактном. Мифопоэтический язык переносит акценты на неповторимое, эмоционально-образное, конкретное. В границах науки со временем формирования квантово-релятивистской картины мира, с начала XX века языковой диссонанс стремительно возрастает. Язык этой картины полон метафор и ассоциаций. Описание поведения микрочастиц дается языком макромира, отсюда парадоксальность пояснений и толкований. Например, чтобы объяснить особенное поведение и потенциал микрочастиц, физики просят представить, микрочастицу в виде мяча, лежащего около многоэтажного дома. Так вот эта «частица-мяч» может, «не отталкиваясь от земли», «перепрыгнуть многоэтажный дом». Мифопоэтический язык предполагает создание символов-образов, метафор, чтобы, тем самым проявить внимание к частному.

Научное мышление отличается нацеленностью на обобщение. Но конкретное и особенное есть проявление общего в вещах, явлениях и процессах. Значит, научному мышлению не должен быть чужд мифопоэзис. Что же ценного черпает для себя научное мышление и научный язык в мифе? Воспользуемся здесь мнением исследователя общих закономерностей языка: «Установка на особенное приводит к развитию конкретного мышления и сводит к минимуму возможность обобщения. Она же приводит к тому, что каждое конкретное воспринимается в соответствующем ему окружении, соответствующей ситуации, то есть столь же частной «картинке», сопровождаемой каждый раз определенной эмоцией и поведенческим императивом. Таким образом, кон-

ретное в мифопоэтической картине мира необходимо выступает как символ, отсылающий к условиям его существования, и не может быть представлено «само по себе» [5,394]. Принцип внимания мифопоэтического языка к конкретному, особенному и изменчивому работает как генератор, порождающий импульсы внимания языка науки к ранее незамечаемым нюансам объекта. После таких импульсов известный научный термин теряет свою устойчивость, в нем появляется тайна скрытого смысла, формируется метафора, из которой в дальнейшем «кристаллизуется» новая интерпретация смыслов и значений всего текста концепции или теории, может порождаться новая парадигма.

Например, идея коэволюции, ставшая парадигмой социальных и естественных наук современности. Термин «коэволюция», ранее применявшийся в экологии, этологии, генетике, социобиологии, вышел за рамки специальных научных картин мира. Область его применения была расширена вследствие многих причин. Одной из них явилась общая черта всех естественных наук – изучение человека. Поэтому сегодня под коэволюцией понимают «вершину последовательно сменяющих друг друга, взаимно обусловленных, нерасторжимо согласованных изменений, которые могут происходить на разных ярусах организации живых систем» [7,31]. Н.Н. Моисеев уточняет, что «коэволюция» означает такое поведение человека, которое имело бы своим результатом развитие биосферы в смысле усложнения самой системы за счет роста числа ее элементов, развития связей и разнообразия организационных форм существования живого вещества [8,78]. Он подчеркивает, что о ноосфере более уместно говорить не столько «как о состоянии биосферы, сколько как о времени, когда человеческий разум будет способен определить условия, необходимые для обеспечения коэволюции Природы и общества» [8,78]. В данной парадигме эволюция связывается не только с восходящем развитием, в котором более высокая ступень в эволюции отрицает другую, более низко организованную. «Идея коэволюции предполагает совместное развитие в рамках системы взаимодействия. Следует подчеркнуть, что это система взаимодействия субстратно разнородных компонентов. Такую систему лучше назвать комплексом, поскольку компоненты коэволюционного комплекса связаны не единством субстрата, а единством функций» [7,32].

Как видно, особенное требует понимания контекста, окружающих условий. Значит образ-символ, созданный внерационально отсылает языки науки к контексту, формирует необходимость в его прагматике.

Попытаемся представить логику формирования потребности в новых смыслах и значениях у субъекта. Субъект научного познания зафиксировал нечто конкретное, проявившее себя как особенное, даже номинально еще не определенное. Оно не имеет имени в научном языке. То, что при абстрагировании отбрасывалось раньше, стало существенным. Вследствие всех этих событий, субъект, используя ассоциации, оперирует образами-символами, тем самым, переходя в мифопоэзис. Он открывает и создает, творит поле новых научных смыслов и значений. «Интеллектуальный бриколаж» в некотором смысле выполняет роль импульса для расширения границ познания. «Закрытая» рациональность преобразуется в «открытую». На наш взгляд это сопоставление возможно с тем условием, что отождествлять «перво-

бытное» мышление в прямом смысле с определенным этапом мифотворчества ученого неправомерно хотя бы в силу того, что эмпирический уровень научного познания в чистом виде невозможен. Эмпирический уровень (например, такие методы, как наблюдение, эксперимент) изначально задан теоретическими установками субъекта.

В сопоставлении с научным мышлением данные характеристики заставляют думать и об интуиции ученого. Природа интуиции противоречива. Озарение, догадка предполагают предварительную сознательную работу и волевые усилия по накоплению информации. Но само «озарение» скрывает свой путь. Пуанкаре полагал, что «усмотрению истины» предшествует инкубационный период, когда создается множество комбинаций, идей, образов. Их отбор производится неявно, но регулируется целевой установкой и внешним импульсом, далеким от условий исследования (например, открытия Менделеева, Ньютона). Говоря эпистемологическим языком, эмпирический уровень познания и эвристика нелинейно связаны с теоретическим уровнем, о чем упоминалось выше. В логическом, семиотическом и герменевтическом анализе языка науки необходимо учитывать следующее. В науке часто происходит подмена понятия «интуитивное понимание» понятием «следующее из здравого смысла». Это приводит к ошибкам содержательного характера: общее подменяется конкретным. Поэтому естественнонаучный и гуманитарный языки постоянно вырабатывают средства для выявления таких ошибок и достижения различного класса точности, в частности, критерии объяснения и понимания [9;10]. Невозможно выявить все интуитивные моменты, полностью определить их и рационализировать. В противном случае язык науки станет совокупностью тривиальных, в лучшем случае тавтологичных высказываний. Интуиция указывает путь, но не доказывает правильность исследования. М. Бунге говорил: «Одна логика никого не способна привести к новым идеям, как одна грамматика сама не способна вдохновить на создание поэмы, а теория гармонии – на создание симфонии» [11,109]. По словам Е.Л. Фейнберга: «Всякая научная система в области точного знания в той степени, в какой оно претендует на описание реально существующего мира, неизбежно содержит два важнейших элемента: не только строго логическое доказательство, но и суждение или интуитивное усмотрение, интуитивное суждение» [12,54]. В.Ф. Асмус определял интуицию как «прямое усмотрение истины, то есть усмотрение объективной связи вещей, не опирающееся на доказательство» [13,3].

Тут необходимо выяснить при каких обстоятельствах, и каким путем ученый преодолевает рациональную составляющую языка науки. Суггестивность в наибольшей степени свойственна рациональным структурам языка науки, упрочившим свою значимость в «ядре» научного знания. Видятся два типа обстоятельств преодоления рациональной составляющей языка науки.

Первый тип обстоятельств связан с междисциплинарным синтезом. Когда в предметном научном языке объективная необходимость к взаимодействию с языком другой частной науки сформирована, то исследователь в процессе понимания строит цепи ассоциаций. Для более полного понимания ему приходиться выходить за пределы фундаментальной науки, найти метафору (ее особая роль требует отдель-

ного анализа), которая по смыслу является более широкой, чем воспринимаемый или необходимый текст. Затем из этого поля смыслов он, как правило, выбирает тот, что обеспечивает понимание, и одновременно стремится сохранить первоначальный смысл, появившийся еще в пределах своего предметного языка. Суггестивность фундаментального языка преодолевается через соприкосновение, синтез этих разных смыслов, на основе чего и рождается творческая интерпретация и новое объяснение.

Второй тип обстоятельств связан с обращением к истории человеческой мысли в поиске решения каких-либо научных проблем, так сказать с анализом степени изученности проблемы. При выходе в историю вопроса ученый выходит за пределы фундаментальной науки, обращаясь к тернистому, противоречивому пути, по которому шел процесс формирования интересующего его знания. Он стремится исследовать генезис знания во всей его сложности и многозначности, и в том числе идеи, гипотезы, не нашедшие свое место в фундаментальной науке, но сослужившие роль отрицательного результата или не понятые в свое время. Сам этот путь человечества, по сути, есть внерациональный поиск истины методом проб и ошибок, оставляющий в фундаментальной науке рациональный след в виде гипотез, концепций и теорий. Отслеживая этот путь, ученый освобождается из-под влияния языка своей предметной области. Он воспринимает другие контексты, смыслы, интерпретации, другие подходы, раскрывающие невидимые ему ранее аспекты проблемы. Возвращаясь назад, в историю, он движется вперед, открывая новые смыслы с позиции своего опыта в известных, может быть, текстах и контекстах. (Доказательством тому служит любая форма научной работы: статья, диссертация, монография.) Тем самым он развивает язык своей науки и часто находит общие смыслы для разных наук, другими словами, он переходит к первому типу обстоятельств.

Таким образом, динамика рационального и внерационального в языке науки состоит из цикличного двунаправленного движения от рациональной составляющей языка науки к внерациональным компонентам, где расширяется поле узко-специальных смыслов, на базе чего и происходит обогащение рационального ядра науки. Стоит заметить, что на этапе расширения поля смыслов методолого-гносеологические основания играют важнейшую герменевтическую и инновационную роль. В них средствами метаязыка пересекаются смыслы и значения рационального и внерационального в языке науки. Методология — есть общая теория в решении задач частных наук, помимо прочего это еще и метаязык по отношению к языкам частных теорий.

Література

1. Швырев В.С. Рациональность в спектре ее возможностей // Исторические типы рациональности. Т.1 – М., 1995.
2. Киященко Л.П. В поисках исчезающей предметности. – М., 2000.
3. Антоновский А.Ю. О специфике мифологической ориентации // Развум и экзистенция: Анализ научных и вненаучных форм мышления. – Спб., 1999.
4. Леви-Стросс К. Неприрученная мысль // К. Леви-Стросс. Первобытное мышление. – М., 1994.

5. Пашина Д.П. Влекомые языкком // Философия науки. Вып.8: Синергетика человекомерной реальности. — М., 2002.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. — М., 1930.
7. Огурцов А.П. Тектология А.А. Богданова и идея коэволюции // Вопросы философии. — 1995. — № 8.
8. Мусеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь Разума. — М., 1998.
9. Алферов А.А. К вопросу о взаимосвязи объяснения и понимания в науке // WWW.I-U.RU.
10. Кураев В.И., Лазарев Ф.В. Точность, истинность и рост научного знания. — М., 1988.
11. Бунге М. Интуиция и наука. — М., 1967.
12. Фейнберг Е.Н. Две культуры. Интуиция и логика в искусстве и науке. — Фрязино, 2004.
13. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. — М., 1965.

Иванова В.А. Преодоление суггестивности фундаментального языка науки

Анализируются смысл и значение процесса преодоления суггестивности языка фундаментальной науки. Предпринята попытка изучения этого процесса в аспекте исследования проблемы языка науки.

Ivanova V.A. The overcoming of the suggesting of the fundamental science language

The author of the article analyses the sense and the signification of the fundamental science language suggesting. Maked an attempt to study this process in the aspect of the researching of science language problem.

Дичковська Г. О.

Націоналізм та космополітизм: вихід за межі світоглядного конфлікту

Здійснено аналіз співвідношення понять націоналізму та космополітизму. Націю розглянуто як вихід за межі особистості і космополітизм – як вихід за межі нації. Сформовано ідею творення національного особистісним, а всесвітнього – національним, що може сформувати нову парадигму, світоглядно–теоретично позбавлену внутрішнього конфлікту між «націоналізмом» та «космополітизмом».

Націоналізм та космополітизм часто розглядаються як два непримиренні принципи організації суспільства. На сучасному етапі, коли йде мова про інформаційне та постіндустріальне суспільство, протистояння між ними не нивелюється, а набуває нових форм. До світоглядного та філософського обґрунтування цих суспільно – політичних явищ часто звертаються не лише науковці, воно часто торкається сфери культури, духовності навіть мистецтва. Етнічні, міждержавні, навіть міжособистісні стосунки раз – у – раз детермінуються дихотомією вказаного світорозуміння. Без світоглядно – філософського вивчення питання неможливим є адекватне і успішне вирішення реальних суспільних конфліктів. Незважаючи на суттєву тенденцію ігнорування вказаних проблем, а іноді навіть самого феномена нації, намагання перевести їх в сферу одниничного людського цивілізаційного досвіду, національно – культурний фактор часто перебуває в центрі багатьох соціальних процесів і без його глибокого розуміння неможливим є успішний національно – суспільний та загальноцивілізаційний розвиток.

Співвідношення національного та всесвітнього, націоналізму та космополітизму цікавило людей від найдавніших часів. Але вперше певного термінологічно – аналітичного осмислення воно набуває, маєть, в працях німецького філософа XVIII ст. Й.Г.Гердера [1].

Перелік авторів, які так чи інакше торкалися проблем національного та загальнолюдського – космополітичного, зайняв би кілька сторінок. Обмежимося тим, що нагадаємо: більшість визначних філософів Нового часу, XIX та ХХ ст. в тій чи іншій мірі аналізували вказану проблематику. Актуальною є вказана тема і для українських авторів. Осмислення власної національної ідентичності найбільш інтенсивно виявляється в XIX – ХХ ст. Починаючи від Т. Шевченка відбувається світоглядне становлення розуміння співвідношення національного (Україна) та космополітичного (всесвітнього – Бог), надалі ця проблематика активно осмислюється Братством Тарасівців, М.Міхновським, І.Франком, М.Грушевським, Ю.Липою, О.Дяківим – Горновим, І.Дзюбою, В.Чорноволом, численними діячами української культури.

Інкорпорованість національного в емоційну, підсвідому та архетипчу сферу особистості не дає змоги ні окремим людям, ні науковцям адекватно вирішити проблему протистояння національного – вселюдського, націоналізму – космополітизму. Узгодження різноманітних, часто навіть протилежних позицій, узагальнений аналіз найбільш поширених тенденцій та віднайдення гармонізуючого компоненту взаємодії є завданням даної статті. Метою роботи є формування нової світоглядно – теоретичної парадигми, позбавленої внутрішнього конфлікту між «націоналізмом» та «космополітизмом». Важливість національно – етнічної самоідентифікації не може ігноруватися, водночас необхідно подолати страх втрати національного компоненту у загальновсітових процесах.

Науково – філософська спільнота активно опрацьовує на сьогодні ідеї синергетики, сизигії, тоталогії, в яких домінуючою є думка про глибинний взаємозв'язок структурних компонентів соціальної системи. Кожен компонент є цілісним утворенням, та водночас система еволюціонує як Єдине, що забезпечує внутрішній зв'язок своїх складових частин [2;3;4;5]. Проектуючи вказану тенденцію на проблему національного та космополітичного, можемо сказати, що вирішення її лежить не в площині руйнування структури (національного), а в повноцінній і продуктивній комунікації та співпраці між окремими людьми, соціальними групами, етносами, державами і культурно – цивілізаційними структурами.

Вся багатоманітність людської діяльності, міжособистісних та суспільних взаємовідносин оцінюється загалом в категоріях добра і зла, істини та хибності, краси і потворності, справедливості та несправедливості тощо. Апологети націоналізму та космополітизму часто намагаються надати протилежній стороні негативної оцінки, що жодним чином не сприяє продуктивному діалогу. Це питання настільки дражливе і конфліктне, що частина дослідників навіть намагається вирішити його шляхом самоусунення від проблеми. Буває, що проблема оголошується «фіктивно», так, наприклад, Піт'єр Сорокін навіть відмовляє нації в існуванні, намагаючись замінити її культурною чи релігійною традицією [6,250]. Однак таке уникання жодним чином не може сприяти розв'язанню численних міжнаціональних конфліктів сучасного світу.

Для продуктивного рішення проблематики необхідно чітко визначити понятійно – термінологічний апарат, адже емоційна зацікавленість дослідника, часто неусвідомлена, нерідко може надавати поняттям певних смислових тлумачень, апріорно забарвлених морально – етичними та гносеологічними оцінками. Варто зрозуміти, що різні автори вкладають в тотожні терміни різні значення, тому постійно треба мати на увазі, що змістовне наповнення термінів суттєво відрізняється в залежності від світогляду дослідника.

Термін «націоналізм» походить від слова «нація» (від лат. *natio* – народ). Отож ідеологія націоналізму буде безпосередньо пов'язана із розумінням базового поняття – нації. Основні різновиди розуміння цього феномену можна означити таким чином, нація – це:

- природна органічна структура соціуму, де індивід і соціум перебувають у гармонійному взаємозв'язку і зумовлюють існування один одного (Й. – Г. Гердер, Й. – Г. Фіхте, Дж. Мадзіні, Л. Гумільов, В.Махнич, В.Липинський);

- су́ма людських осо́бистостей, що мають спільні ознаки: мову, культуру, релігію, місце проживання, економічні інтереси тощо (більшість прихильників соціалістичних та матеріалістичних концепцій, К.Поппер);

- фіктивний термін, що штучно об'єднує певну кількість людей за об'єктивними чи вигаданими ознаками (П.Сорокін, А.Тойнбі);

Закономірно, що таке неоднозначне розуміння вихідного поняття «нація» приводить до суттєвого неспівпадання в трактуванні ідеології націоналізму. Цілком недаремно Й.Фіхте у своєму славнозвісному «Науковченні» таке важливе значення надавав первісному, вихідному поняттю: саме воно формує подальшу структуру всієї наукової чи, в даному випадку ідеологічної, системи.

Таким чином суперечка стосовно хибності чи істинності націоналізму чи космополітизму безпосередньо пов'язана із трактуванням початкового, першоосновного поняття — нації.

В залежності від того як ми відповімо на питання об'єктивності існування нації як колективного суб'єкта, визначиться весь подальший напрямок наших міркувань. Адже емпіричний досвід схиляє нас до визнання одиниці (людини) як реальності. Загальне, якому відповідає феномен нації, завжди абстрактне, певним чином навіть метафізичне. Очевидно саме тому націоналістичні ідеології та твори найрізноманітніших авторів націоналістичного спрямування завжди мають яскравий і чітко виражений ідеалістичний характер. По суті, націоналізм оголошує буттєвою реальністю загальне поняття — націю. Ідеалізм Платона, довготривала середньовічна суперечка між реалістами та номіналістами — філософський відповідник суперечки між націоналістами, космополітами та лібералами.

Платонівське ідеальне буття, яке не дано безпосередньо [7,102–103] та водночас є джерелом будь — якого буття, завжди було парадоксом для профанів, які, як каже Платон, «вважають буттям лише те, що можуть обняти руками» [7,102]. Однак це ідеальне буття, в силу неможливості прямого емпірично — досвідного підтвердження, завжди було проблемним і певною мірою навіть гіпотетичним. Радше за однічним визнавалося право на істинне буття, ніж за загальним. Аналогічно вирішується це питання в контексті нації: за її буття скоріше визнають екзистенцію суми індивідів, ніж особливе окреме універсальне буття. Водночас, будь — яке узагальнення вимагає розвитку абстрактного мислення, а усвідомлення буттєвості всезагального виходить за межі строгого раціонального чи емпіричного доведення.

Поглянемо на міркування Пітіріма Сорокіна: в процесі аналізу «національність» розсипається на елементи і зникає [6,248], національний фактор — всього лиш сукупність та специфічне співвідношення різних соціальних факторів, а вичерпним лозунгом вирішення національних проблем є «повна правова рівність індивіда (особистості)» [6,251].

Ці міркування жодним чином не переконливі для прихильників «реального існування» нації. Для них вона правдиво існує в своїй окремій іпостасі, вона об'єднує «живих і мертвих, і ненароджених», а що це є неможливим з точки зору матеріально — фізичної сумативності, то інтегрування відбувається «в дусі», в сфері духовного і навіть містичного буття. Ще Й.Г.Фіхте стверджував, що народ «у вищому значенні цього слова» це не просто «сукупність людей, які живуть разом у

суспільстві і ненастанно відтворюють себе природно й духовно, а вся ця сукупність улягає особливому законові розвиткові божистого в ній» [8]. Отже нація – сукупність – це форма розвитку «божистого», інакше кажучи, реально існуюча *ідея*, що має своє істинне живе буття.

Відкидання навіть найменшої можливості реального існування «іdealного» в матеріалістичній та позитивістичній традиції закономірно приводить до широковідомої думки про те, що нація зароджується як наслідок економічного інтересу в намаганні сформувати єдиний мовний простір для сфери прибутково – комерційних операцій. Звідси виникає ототожнення націй із буржуазно – капіталістичним суспільством, мовою, культурою, релігією тощо. Саме в цій парадигмі перебуває переважна частина сучасних гуманітаріїв, і, навіть прихильно ставлячись загалом до ідеї нації (Е. Сміт), вони так чи інакше намагаються знайти в ній емпірично – прикладний і навіть матеріальний компонент, який може дати «об'єктивну» відповідь на питання, чим, же, врешті, є феноменальна сутність нації.

Якщо ж ми говоримо про те, що нація – це буття «божистої» ідеї, то доведеться відмовитися від матеріалізму та позитивізму, і тут, закономірно, одразу почнуть виникати звинувачення у ідеалізмі, містичизмі, ненауковості тощо. Спробуємо, однак, проаналізувати, що має на увазі Й. – Г. Фіхте, кажучи про «божистість». Таким терміном означається «люобов, ... <яка> ніколи не тулиться до минущого, вона... набуває спокійної форми у вічному. ... той... в чий душі небо й земля, невидиме й видиме зливаються одне з одним, аж так утворюючи справжнє і досконале небо, бореться до останньої краплі крові за те, аби той цінний спадок передати Нащадкам» [8, 50].

Таким чином стає зрозуміло, що нація – це суспільна форма збереження етичних Абсолютів, якого б значення, містичного чи раціонального, ми їм не надавали. В контексті вказаного націоналізм набуватиме значення ідеології, яка фіксує і збирає значимі для індивідів даного суспільства цінності (як духовні, так і матеріальні), а головне, – формує із них єдину світоглядну систему, здатну забезпечити функціонування і розвиток певного народу.

Але, крім неоднозначності в трактуванні терміну «нація», ми дуже часто зустрінемось із не менш суперечливим трактуванням терміну «націоналізм». Останній можуть розуміти як:

- теорію та практику духовного самозбереження соціуму, творче самовдосконалення суспільного поступу, вияв любові до власного народу, співвітчизників та території [6, 388];
- форму етнічної ксенофобії, що творить замкнуте суспільство, не здатне до творення міжсуспільних взаємин;
- суспільно – етнічну агресивність, руйнування і навіть зоологічні вияви [9, 388] в міжетнічних та соціально – політичних взаєминах. Це форма експансіонізму, який здійснюється на етнічній основі, (по суті такий підхід ототожнює нацизм, імперіалізм і націоналізм, це своєрідний експансіо – націоналізм).

Як бачимо, «засуджуючи» чи «виправдовуючи» націоналізм ми можемо мати на увазі цілком різні явища, схожі лише своєю прихильністю до етнічної самоідентифікації. Концептуально ж всі три підходи суттєво різняться в теорії, практиці та філософському підґрунті вирішення суспільних, національних та особистісних проблем.

Розглянемо також поняття «космополітізм», яке має далеко неоднозначне звучання. Насамперед до історії виникнення терміну. Першими космополітами були грецькі цініки (кініки), які свій протест проти суспільства (полісу) виявили у своєрідній відмові від громадянства і проголосили себе громадянами Космосу. Варто, мабуть, нагадати, що переважна більшість цініків походила із суспільних низів, колишніх рабів, вільновідпущеніх та незаконнонароджених. Тобто поліс *відмовляв ім в праві повноцінного громадянства*. Іхній же крок був по – своєму «вторинним», здійснювався як реакція на своєрідну ізгойність і означав, по суті не так формування якогось нового надсуспільного простору, як відмову від існуючого суспільства! Нігілізм цініків, врешті, має право на існування, і, очевидно, він не був випадковим, а підкresлював деструктивні та деградаційні процеси в сучасному ім суспільстві. Але важливим є той момент, що на негативному запереченні важко будувати позитивно – конструктивні ідеї. Таке розуміння терміну «космополітізм» є первинним і на сьогодні не втратило свого значення [12,127 – 130; 13,257 – 258].

Параadoxально, але вихід за межі полісу був своєрідним актом об'єднання всього грецького суспільного Космосу, перспектива творення більш широкого і, по – суті, національного простору, на противагу вузькому патріотизму окремих міст. Тобто первісно космополітизм мав функцію націоналізму і через заперечення замкнутого політичного простору міст – держав творив суспільство грецької національної єдності.

Ця тенденція виходу за вузькі рамки держави – соціуму, пізніше почала розумітися як вихід за рамки власної національності та перспективи Всесвітського братерства, гармонії і любові. Саме такому розумінню терміну «космополітізм» дихотомічно протиставляється «націоналізм», якому надається ознака замкненості, міжнаціональної конфліктності та навіть обмеження свободи особистості. В даній діалектичній парі «націоналізм» начебто набуває виразно негативних рис.

Але нагадаймо собі, що за Й.Г.Фіхте пошук Любові в суспільстві цілком узгоджується із націоналізмом і навіть є причиною його виникнення. Більше того, заперечення суспільства значною мірою є запереченням тих сил, що утримують його цілісність, а саме – тих етичних Абсолютів, які і становлять духовну суть нації. При такому наголосі у даній діалектичній парі «націоналізм» може розглядатися як ідеологія етичного поступу, а «космополітізм» як тотальний нігілізм, що руйнує суспільний прогрес, соціальну структуру та міжлюдські зв'язки.

Маніпулювання внутрішнім змістом термінів може привести до взаємовиключного результату. Необхідним є глибший аналіз, що позбавлений компоненту «осудження» протилежної сторони і здатен бачити явище не лише в конфліктному протистоянні, а у глибокому взаємозв'язку та системному вимірі.

Отже, безсумнівним є сам феномен національного як прояв духовного життя особистості і суспільства, саме тому він вимагає права на існування і, незважаючи на намагання ігнорувати чи заперечувати його, все ж суттєво детермінує життя людей. Це своєрідне архетипне поле [14,4], яке фіксує всі вагомі для представників даного соціуму духовнозначимі події та формує ідеал, суть якого в подоланні внутрісуспільних деструктивів і виробленні стратегічної та повсякденно –

практичної мети розвитку суспільства. Такого типу націоналізм не лише співзвучний гуманістичним світовим смыслам, він значною мірою є для них власне формотворчою основою і необхідно складовою розвитку. В цьому випадку «космополітизм» як ідея вселюдського братерства *об'єднує* національні *сутності* не *руйнуючи* їх, дозволяє за рахунок підвищення варіативності, поліфонії та диференціації світу витворити стійкий Мультиверсум, в якому кожна структура зберігає свою оригінальність, цілісність та одночасно є конструктно – сумісною і необхідною в системній сукупності Всесвіту.

Однак варто бачити і те, що «негативна» оцінка націоналізму та-ж має під собою певне підґрунтя. У випадку, якщо об'єднання соціуму відбувається не на основі етичних Абсолютів, а з метою посилення власного експансіонізму, імперіалізму чи навіть руїнницьких потенцій, націоналізм набуває рис шовінізму, національної ненависті, зневаги за національною ознакою чи навіть нацизму. Відомо, що архетип та обслуговуване ним культурологічне ядро [14,5] далеко не завжди містить «позитивну» інформацію, він може мати суттєві деструктивні компоненти, які, тим не менше, прагнутим зберегти в своєму духовно – культурному просторі. Такого типу «націоналізм» є насправді різновидом нацизму та імперіалізму, єдине, що зближує його із націоналізмом – орієнтація на певну етнічну основу.

Такий експансіо – націоналізм своєю стратегічною метою обере не пошук універсальних смыслів, а *ідею панування над іншими етносами* в найрізноманітнішій формі: від економічного, політичного, духовно – культурного паразитування до фізичного знищенння. Але, що найбільш цікаво, такого типу «експансіо – націоналізм» дуже часто обирає самоназвою чи ідеалом космополітизм. Маючи, як правило, домінуючий в соціумі статус, він намагатиметься нівелювати внутрішні духовно – культурні зв'язки *інших* суспільств, інакше кажучи, зруйнувати їхню архетипічну структуру, їх національну цілісність і структуру. І, під приводом побудови Вселюдського братства, насправді активізується первісно – нігілістичне значення космополітизму: заперечення і навіть руйнування будь – яких суспільних зв'язків, норм та ідеалів.

Справа в тому, що окрім індивід, позбавлений системно – структурної підтримки нації, значно легше підпадає під своєрідну духовну ангіляцію, втрачає своє сутнісне начало і, в залежності від своїх особистих якостей, може або асимілюватися в панівну експансіо – національну структуру, або підпорядковуватись їй для паразитарно – експлуатаційного використання.

Цей псевдо – космополітизм, внутрішньо налаштований на національну експансію певного етносу, здійснює її, не вживаючи терміну «націоналізм» до власної суспільно – політичної теорії та практики, але насправді послідовно розвиває домінування свого духовно – культурного і національного простору.

Таким чином експансіо – націоналізм і нівелюючий космополітизм є тотожними у своїй внутрішній сутності: руйнація будь – яких соціальних структур, що не підпадають під їх духовно – культурну домінанту. Так як руйнування чужих національних побудов передбачає негативне, принаймні в теорії, ставлення до національного загалом, власні національні конструкції часто набувають мімікрійного забарвлення релігійного, культурного, цивілізаційного принципу.

Водночас «творчий, справжній» націоналізм відрізняється тим, що визнає право на існування всіх інших національних структур, і їхне об'єднання бачить не в ліквідації етнічно – національних конструкцій та особливостей, а в їх злагодженому взаємозв'язку та співпраці. Националізм, що виник із пошуку Людові, закономірно переростає в міжнаціональну «Людові», яка дозволяє вийти за вузькі власні рамки і побачити Всесвіт в його розмаїтій гармонійності. Тут доречно нагадати, що перша українська націоналістична організація – «Братство Тарасівців», у 80 – х роках XIX століття, декларуючи свої світоглядні принципи проголошувала ідею «космофілії»: ми любимо усе людство і всім людям бажаємо однакового добра та однакової волі. І, власне задля людства необхідним є постання власної духовно вільної національної одиниці – нації [15].

Людина, яка не здатна любити власну націю, відчувати її гармонійну єдність, ніколи не зможе підійнятися на вищий щабель «любові до Всесвіту», він обернеться фікცією чи навіть агресією до інших. Нація – як вихід за межі особистості і «космофілія» – як вихід за межі нації – це закономірний еволюційний процес людського суспільства, який насправді не суперечний, а етапний і взаємодоповнюючий. Суспільству для повноцінного розвитку необхідний як націоналістичний, так і космополітичний компонент, розуміння того, що національне не обмежує свободу особистості, а всесвітне – не нівелює національне, а разом з тим наявність зворотного процесу – формування національного особистісним, а всесвітнього – національним, може сформувати нову парадигму, принаймні світоглядно – теоретично позбавлену неприміренного внутрішнього конфлікту.

Література

1. Гердер Й.Г. Избранные сочинения. – М. – Ленинград, 1959. – 392 с.
2. Єременко І.В. Синергетичний аналіз еволюції біологічних систем. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К., 2001. – 20 с.
3. Кизима В. Тоталлогия (філософія обновления). – К.: Іздатель ПАРАПАН, 2005. – 272 с.
4. Лутай В.С. Основной вопрос современной философии. Синергетический вопрос. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2004. – 156 с.
5. Чалий О.В. Синергетичні принципи освіти та науки. Монографія // Академія педагогічних наук України, національний медичний університет ім. О.О.Богомольця. – К., 2000. – 253 с.
6. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. С англ.. – М.: Політизздат, 1992. – 543 с.
7. Татаркевич В. Історія філософії: Т.1: Антична і середньовічна філософія /пер. з пол. А.Шкраб'юка. – Львів: Свічадо, 1997. – 456 с.
8. Фіхте Й.Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини // Националізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.48 – 49.
9. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт. – упоряд.: Андрушченко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
10. Тойнби А.Дж. Постижение истории: Пер. с англ. /Сост. Огурцов А. П.; Вступ. ст. Уколовой В.И.; Закл.ст. Рашковского Е.Б. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

11. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т., т.1. Пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского. — М., 1992. — С.40,63—64.
12. Богомолов А. Античная философия. — М.: Изд—во Моск. Университета, 1985. — 386 с.
13. Філософський енциклопедичний словар. — М.: «Советская энциклопедия», 1989.
14. Бех Ю. Філософська модель саморозгортання соціального світу: гносеологічний аналіз. Автoreферат дис. На здобуття наукового ступеня канд.-філософських наук. К.: Вид—во Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, 2006. — 20 с.
15. Програмові засади Братства Тарасівців (1893) // Українська суспільно – політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали. Упорядники Т.Гунчак, Р.Сольчаник. — Мюнхен: Сучасність. — Т.1. — 1983. — С.19 – 21.

Дичковская Г.О. Национализм и космополитизм: выход за пределы мировоззренческого конфликта

Сделано анализ соотношения понятий национализм и космополитизм. Нация рассмотрено как выход за пределы индивидуальности, а космополитизм – как выход за пределы нации. Рассматривается идея формирования национального индивидуальным, а всемирного – национальным, что может выработать новую парадигму, которая на мировоззренчески – теоретическом уровне не имеет внутреннего конфликта между «национализмом» и «космополитизмом».

Dychkovska H.O. Nationalism and cosmopolitanism: the exit for a bound universal conflict

The analysis of the notions correlation of nationalism and cosmopolitism is realized. The nation is regarded as the way out of the personality and the cosmopolitanism – as the way out of the nation. The idea of creation of national by personal, and universal – by national is formed; it can form new idea, which is deprived of inner conflict between the «nationalism» and «cosmopolitanism».

Загарницька І. І.

Освіта в контексті сучасних державотворчих процесів

Розглядаються проблеми та перспективи модернізації вітчизняної освіти в контексті сучасних процесів розвитку держави. Наголошується, що підґрунтам освітніх реформ має бути ставлення до освіти як до пріоритетної сфери суспільного розвитку (за фінансуванням, державним стимулюванням і підтримкою).

Те, що освіті належить провідна роль у становленні людської цивілізації, відомо ще з часів Конфуція і Платона, Сократа та Аристотеля. Нині, в умовах розгортання процесів глобалізації, бурхливого розвитку новітніх технологій, вільного переміщення фінансів, інформації та людей її значення стрімко зростає і вимагає ґрунтовного теоретичного переосмислення. Сьогодні, коли нове тисячоліття висуває надзвичайно високі вимоги до конкурентоспроможності кожної держави, сучасна освіта змушена розвиватися в умовах «економіко – центристської парадигми», оскільки особливе місце у забезпеченні зазначеної конкурентоспроможності відводиться:

1. рівню освіти (тому що в постіндустріальному світі найціннішим товаром стають саме знання та інформація);
2. якості освіти (актуальність даного питання пояснюється тим, що за останні десятиліття освіта, зокрема вища, набула широкомасштабного характеру, викликавши загострення проблеми переходу «кількості» у «якість»);
3. розвитку людського капіталу (через те, що у сучасній економіці акцент здебільшого робиться на «інтелектуальний потенціал» кожної держави. Здатність нації налагодити ефективну систему освіти і підвищувати інтелектуальний компонент робочої сили шляхом навчання стають критично важливими).

До того ж нині поняття освіти трансформується і розширюється. Вона вже виходить за межі формального шкільного і навіть вузівського навчання. На тлі орієнтації переважної більшості держав на зміцнення національної самоідентифікації та уваги до гідності особи освіта набуває значення найважливішого елементу зміцнення державності, закладаючи підґрунтя економічного добробуту як суспільства в цілому, так і кожної окремої людини, для якої вона виступає джерелом соціальної та професійної спроможності, умовою творчої самореалізації. Численні дослідження переконливо доводять, що освіта – стратегічний ресурс соціально – економічного і культурного розвитку держави, забезпечення її національних інтересів. Вона визначає темпи технологічного прогресу і конкурентоздатність країни, її політичний розвиток та стабільність соціальної сфери, стан духовності суспільства та місце держави на міжнародні арені. Від якості та ступеня розвитку освіти безпосередньо залежить майбутнє нації та добробут нових поколінь.

Державна підтримка національної системи освіти і професійної підготовки громадян у порівняно короткий термін здатна вивести

будь – яку країну на позиції світового лідера. У той же час, країна, що зневажає модернізацію освіти і науки, ризикує швидко перетворитися на депресивний регіон. Саме усвідомлення цієї здатності освіти призводить до стурбованості урядів найбільш амбітних держав світу – таких як США, Великобританія, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Сінгапур, – щодо відповідності освітніх систем своїх країн глобальним економічним і соціальним тенденціям. Оскільки загальний прогрес економіки безпосередньо пов'язаний з освітніми досягненнями та обсягом державних видатків на цю галузь, то конкурентну перевагу у ХХІ ст. матимуть лише ті держави, що забезпечать безперервне створення нових знань та якість освіти, організують ефективне накопичення та обмін інтелектуальними ресурсами.

Особливо актуальними означені питання є для України, де за умов утвердження незалежності та одночасного переходу до постіндустріального, а в перспективі й інформаційного суспільства, не лише відбуваються глибокі трансформації у царині освіти, а й на якісно новий щабель піднімається її суспільна значущість і цінність. Для того, щоб поряд із провідними націями посисті гідне місце у світовому співтоваристві, українська система освіти має не лише готувати висококваліфікованих фахівців, але й формувати соціально зрілих, відповідальних, духовно розвинутих громадян. Яких змін вона повинна зазнати для переходу з пострадянської у національну українську, як готувати фахівців, яку модель виховання застосувати в процесі навчання – ці та ряд інших питань набувають нині надзвичайної актуальності і для філософів, і для педагогів, і для державних діячів.

На жаль, сьогоднішній стан справ у вітчизняній освітній галузі не можна вважати задовільним, хоча за роки незалежності дійсно зроблено багато. Практично сформована нормативно – правова база освіти; підготовлене нове покоління підручників для загальноосвітньої школи; здійснюється перехід до ступеневої системи навчання у вищій школі; трансформується гуманітарна освіта; триває перехід до 12 – річного терміну навчання і прогресивної моделі оцінювання знань учнів. Освіта України все більш викристалізовується як цілісна система, що розвивається у відповідності з потребами державотворення, національними інтересами, європейським і світовим досвідом.

Разом з тим, цей процес оптимальним вважати зарано. Реформування освіти відбувається за велими непростих і подекуди навіть суперечливих умов. З одного боку, процеси демократичного державотворення, здобуття українцями духовної свободи не лише роблять можливим вільний інтелектуальний розвиток особистості, а й вимагають його. В той же час, на заваді розвитку інтелекту стоять соціально – економічні негаразди, політичні та ідеологічні конфлікти, згубний вплив яких вітчизняна освіта відчуває повною мірою.

Особливо загрозу вони становлять тоді, коли освітня політика держави, як це відбувається в Україні, часто залежить і від економічних коливань, і від суб'єктивних чинників тощо. Усе це негативно позначається на розвитку системи освіти: її організації та змісті, ресурсному потенціалі навчальних закладів, засобах навчання, й, звичайно ж, на суб'єктах навчально – виховного процесу – учнях, студентах, вчителях і викладачах. Навіть часті перемоги українських студентів і школярів у міжнародних конкурсах та олімпіадах не дають підстав

відпочивати на лаврах і переконувати себе, що наша освіта залишається однією з найкращих в світі. Слід визнати, що в освітній галузі все ще існує ряд гострих проблем, які ставлять на порядок денний питання про адекватність освітніх реформ суспільним запитам.

Очевидно, що систему освіти необхідно реформувати. Однак, підґрунтам цього процесу має бути ставлення до освіти як до пріоритетної сфери суспільного розвитку (за фінансуванням, державним стимулюванням і підтримкою). Більшість з існуючих в освітній галузі проблем можна вирішити вже зараз, але бурхливі політичні баталії та економічні негаразди, які цілком заволоділи увагою вітчизняних державотворців, позбавили освітіян надії на швидкі зміни на краще. На тлі корупції та зловживання владою освіта дедалі частіше використовується в якості так званого адміністративного ресурсу для здобуття переваги над політичними опонентами. Останнє, як правило, виправдовують стратегічними інтересами держави, але насправді воно призводить до посилення авторитарних тенденцій у суспільстві, до зневіри людей у демократичних інституціях. Що в свою чергу ставить під загрозу збереження демократичних свобод і прав людини, має негативний вплив на формування громадянського суспільства.

Ці процеси спричинили низку суспільних суперечностей, які негативно позначились на управлінні даною галуззю, змісті та організації навчання, матеріальній базі закладів освіти. Але найбільш потерпає від такого стану речей головний суб'єкт навчально – виховного процесу – вчитель, суспільний і майновий статус якого жодним чином не відповідає тим завданням, що посталі нині перед освітою України. Прагнучи бачити нашу країну багатою і незалежною, ми маємо пам'ятати, що саме від вчителя залежать ті цінності, які понесуть у майбутнє його сьогоднішні учні. Саме вчитель своєю щоденною працею закладає основу подальшого процвітання України; від сформованих ним переконань залежить міцність фундаменту, на якому стоятиме наша держава. Сьогодні, коли економіка України поступово стає на ноги, є реальні можливості підняти у суспільстві престиж професії вчителя, зробити її більш шанованою та привабливою для молоді. Нажаль, прагнучи до вершин влади, майже всі політичні сили демонструють свою увагу до галузі освіти лише під час виборчої кампанії, згадуючи про неї декількома рядками у власних передвиборчих програмах.

Зверхнє ставлення наших можновладців до освітнянської галузі та вчителя є джерелом, з якого витікає безліч інших, не менш гострих проблем. Зокрема, це стосується фінансування освітньої галузі за так званим залишковим принципом, який в Україні існує і до нині. Достатньо пригадати вітчизняні державні вищі навчальні заклади, що сьогодні отримують кошти фактично лише на зарплату та стипендію. А на розвиток інфраструктури, будівництво і ремонт гуртожитків, обладнання спортивних майданчиків держава грошей практично не виділяє.

Пригадується вислів відомого педагога Шалви Амонашвілі: «Хороший вчитель і під деревом вивчить учня», однак в сучасній системі масової освіти незабезпеченість навчальних закладів приміщеннями і необхідним устаткуванням негативно позначається на якості освітнього процесу.

В Україні державне фінансування освіти та науки на порядок нижче, ніж в Європі. Якщо в розвинених країнах на освітню галузь виді-

ляється близько 9% від ВВП, а на науку до 5 – 6 %, то в Україні ці показники не перевищують відповідно 4% і 1% від суми ВВП [4,53]. Зрозуміло, що для суттєвих змін на краще цього обмаль. Враховуючи те, що вітчизняній освіті ще потрібно наздогнати освіту розвинених країн, то відсоток відрахувань на неї в українському бюджеті має бути значно більшим. Адже вкладені в освіту гроші є інвестицією в майбутнє України.

Ми вже маємо ряд негативних наслідків недофінансування освітньої галузі. Зокрема, прагнення державних вузів хоч якось забезпечити своє існування за рахунок збільшення контингенту «контрактників» призвело до того, що студентів, які платять гроші за навчання, практично не відраховують за неуспішність, що, певна річ, відображається на рівні їх знань. Загострює ситуацію і характерна для глобалізаційних процесів тенденція поглиблення розриву між бідними та багатими, що набуває особливо загрозливих розмірів у країнах із переходною економікою. Сьогодні ми змущені визнати, що українська система освіти виявилася нездатною протистояти розшаруванню суспільства. Для України звуження доступності, наприклад, вищої освіти через неспроможність більшості населення сплатити вартість навчання створює ситуацію, коли неосвіченість передається у спадок. В українському суспільстві поки що недостатньо усвідомлюють загрозу даної тенденції. Але ж обмеженість доступу до освіти позбавляє індивіда можливості подальшої повноцінної інтеграції у суспільство, активної участі у політичному та економічному житті держави, провокує його до антисоціальної поведінки.

Зазначена проблема має ще один суттєвий момент. Проголошуючи принцип рівного доступу до якісної освіти всіх грамадян України незалежно від їх майнового стану, слід особливу увагу приділити проблемам сільської школи. Як засвідчують результати предметних олімпіад, питання забезпечення якості освіти у сільській школі потребує термінового вирішення. Слід ліквідувати існуючий розрив між міською та сільською освітою, оскільки ігнорування цього питання негативно поозначиться на стані суспільства вже у не такому далекому майбутньому. До того ж людський капітал країни є одним з основних факторів її національної безпеки, і критичність існуючої ситуації потребує негайного виправлення. Слід додати, що проблема забезпечення кваліфікованими спеціалістами прискореного соціально – економічного розвитку країни, розширене відтворення інтелектуального національного ресурсу — тільки одне із низки завдань системи освіти у справі зміщення безпеки держави. Перелік таких завдань є значно ширшим, оскільки мова йде не лише про професійну освіту, а й про комплексне виховання молодого покоління українців, покликаних відстоювати інтереси країни на міжнародній арені.

Змінити ситуацію на краще можна за рахунок удосконалення освітньої політики. Орієнтиром у цьому питанні може бути досвід інших країн, де освіта є важовою статтею державного прибутку. В перші роки «холодної війни» аналітики Гаррі Трумена, прораховуючи стратегію розвитку Сполучених Штатів Америки, дійшли висновку, що найбільш економічний спосіб розповсюдження впливу країни у світі – це навчання іноземних студентів. За деякими даними, у 2000/2001 навчальному році в університетах США здобувало вищу освіту 550 тис. осіб. Плата за їх навчання складала у загальній сумі 6,042 млрд. доларів США. Великобританія у 2002 році за 174 тис. іноземних студентів отримала 3758 млн. доларів,

Італія – 1170 млн. доларів, Австралія – 3,6 млрд. доларів [7, 29]. А вже у 2007 р. у тій же Австралії прибуток від національного експорту освітніх послуг посів друге за вагомістю місце після промисловості, перемістивши таку прибуткову галузь як туризм на третю позицію. За даними Австралійського статистичного бюро, прибуток від надання освітніх послуг іноземцям за 2007 р. склав 12,5 млрд. австралійських доларів, тоді як іноземні туристи принесли країні «лише» \$ 11,5 млрд [11].

Зрозуміло, що на ринку освітніх послуг панує жорстка конкуренція, і Україні, щоб хоча б наблизитися до подібного рівня, доведеться долати безліч перешкод, як внутрішніх, так і зовнішніх. Однак, рахуючи кількість іноземних студентів не тисячами, а сотнями, і витрачаючи зароблені за їх навчання гроші на елементарне виживання, вітчизняні вузи з їх освітнім потенціалом та науковими здобутками потрапляють у доволі ганебну ситуацію. Для закладів освіти в умовах глобалізації та стрімкого розвитку високих технологій незаперечними критеріями успішного функціонування і розвитку виступають міжнародна мобільність, гнучкість у застосуванні альтернативних моделей передачі знань, швидке пристосування до нових вимог ринку, до необхідності задоволення потреби суспільства. Держава має навчитися заробляти гроші в галузі освіти, інакше вона так і залишиться на узбіччі освітнього ринку, дозволяючи економікам інших країн розвиватися за рахунок українських студентів.

Переважна більшість науковців переконані, що шлях до успішного виконання цього складного завдання пролягає через реформування освітньої галузі в контексті болонських зобов'язань. Тут постає ще один важливий момент. Інтеграція України до європейського освітнього простору, відкритість для світового співовариства мають здійснюватися зі збереженням власного національного досвіду, ґрунтуючись на національних аспектах освіти і виховання, без яких підготувати фахівця дійсно демократичного, суворенного суспільства неможливо. Лише посилення уваги до формування в стінах навчальних закладів національної свідомості молодого покоління дозволить цьому поколінню стати згодом динамічною рушійною силою процесів вітчизняного державотворення.

Загалом, реформування вітчизняної системи освіти повинно базуватись на повазі до української національної культурно – історичної традиції, надбаннях української педагогіки, досвіді поколінь у найширшому його розумінні. Має враховуватись і відтворюватись менталітет нації, світовідчуття і життєоблаштування української людини. Наша система освіти повинна не лише зберегти своє, національне, а й увітрати все передове та прогресивне, вивірене досвідом зарубіжних країн.

Здійснення останнього потребує певних зусиль. Не дивлячись на досить помітний розвиток педагогічних досліджень, ми, нажаль, ще надто приблизно вивчили «свое» і дуже повільно занурюємося у надбання «чужого» педагогічного досвіду. Грунтовних досліджень все ще потребує педагогічна спадщина Огієнка і Русової, Ващенка і Стешенка; недостатньо вивченим залишається досвід «братьських школ», Острозької й Кисово – Могилянської академії; чекають на шанобливих дослідників педагогічні ідеї таких видатних мислителів, як Шевченко і Франко, Драгоманов і Леся Українка, Максимович і Вернадський; неупередженого прочитання потребує українська радянська педагогічна теорія, представлена в працях Макаренка і Сухомлинського. Те ж саме стосується і

вивчення зарубіжної теорії та практики організації освіти і виховання дітей, учнівської молоді і студентів. У цьому напрямі ще багато чого слід зробити.

I, нарешті, хотілося б окрім зупинитися на особистісних якостях фахівців, яких готують вітчизняні заклади освіти. Занурення у процеси динамічних перетворень, пов'язаних з економічною і політичною розбудовою та формуванням принципово нових соціальних відносин, поставило українське суспільство перед проблемою зміни пріоритетів: держава й соціальна спільнота мають поступитися місцем людині. Реалії життя демонструють, що саме вона є рушійною силою прогресу цивілізації, що від її освіченості, творчої енергії, рівня розвитку культури та сформованості духовного світу залежить динаміка протікання всіх економічних, політичних і соціальних процесів у суспільстві.

Завдання підготовки такої особистості безпосередньо стосується освіти, оскільки її культуротворча функція окрім завершення процесу освоєння людиною культурного поля включає і необхідність ініціювання та втілення нових тенденцій, що відображають поступ цивілізації. Світ змінюється стрімко, тому система освіти вже сьогодні повинна орієнтуватися на ті потреби суспільства, які з'являться через 10 – 15 років.

Соціальне замовлення, що стоїть сьогодні перед системою освіти, можна визначити в найзагальнішій формі як формування самостійної, ініціативної, духовної особи, яка володіє загальнокультурною компетентністю та високим професіоналізмом, відкрита для постійної самоосвіти, готова пристосовуватися до динамічних умов соціального і професійного життя.

Задовільнити ці вимоги навчальні заклади зможуть, якщо, як свого часу перші середньовічні університети, посядуть місце своєрідних культурних центрів країни, стануть джерелами духовності. Лише за таких умов вони формуватимуть інтелігенцію – носія духовного потенціалу суспільства, забезпечать широту світогляду своїх учнів, їх духовну зрілість і свободу мислення.

Свого часу Тесс Джаяулл, державний секретар з питань освіти і культури, член парламенту Великобританії зазначив, що його країні до середини ХХ ст. необхідно було подолати п'ять велетнів матеріальної убогості – бідність, хвороби, невігластво, запустіння та неробство. Але вже на початку нового сторіччя прийшло розуміння того, що без подолання шостого велетня – духовної убогості, – всі спроби вирвати людей з убогості матеріальної пріречені на невдачу [3,5].

В нашій країні ситуація є подібною: запропонована політиками послідовність вирішення економічних і соціальних негараздів, віднесення питань освіти до категорії другорядних, зневага до культури та духовності ставлять під загрозу процес реформування освітньої галузі.

Підсумовуючи все зазначене вище можемо зробити низку висновків:

1. Існуючі проблеми вітчизняної системи освіти починаються за її межами, виникаючи як наслідок економічних, політичних і соціокультурних негараздів у державі та суспільстві.

2. Пріоритетними напрямками освітньої політики на найближчу перспективу повинні stati:

- Збільшення видатків на освітню галузь, підняття суспільного статусу педагога;

- Забезпечення доступності освіти для всіх верств населення;
- Підвищення якості вітчизняної освіти відповідно до потреб сучасності та міжнародних стандартів;
- Створення власного ринку освітніх послуг і забезпечення конкурентоздатності цих послуг в європейському освітньому просторі;
- Підтримка культурно – духовної місії освіти;

Лише зміни спрямованості державної політики в галузі освіти, зміцнення у суспільній свідомості уявлення про освіту як про визначальний фактор розвитку країни дозволять їй виконати своє покликання – забезпечити гідне майбутнє нашої держави.

Література

1. Артемчук Г.І., Попович В.В., Січкаренко Г.Г. Вища школа України: реальність і тенденції розвитку. – К.: Ленвіт, 2004. – 176 с.
2. Грузинский А.О. Университет как предпринимательская организация // Социс. – 2003. – № 4. – С.113 – 119.
3. Джаузм Т. Культура и власть // Государственная служба за рубежом: Управление культурой. Реф. Бюллетень. – № 5 (55), 2004. – М.: РАГС, 2004. – С.3 – 12.
4. Журавський В.С., Зтурівський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2003. – 200 с.
5. Зборовский Г.Е., Шуклина Е.А. Образование как ресурс информационного общества // Социс. – 2005. – № 7. – С. 107 – 113.
6. Кольчугина М. Международная интеграция в сфере высшего образования // Мировая экон. и междунар. отношения. – 2005. – № 11. – С.55 – 64.
7. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. – М.: Алгоритм, 2003. – 132 с.
8. Серкіс Ж. Нові підходи до управління сучасною освітньою організацією // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С.140 – 150.
9. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: К. І. С, 2003. – 296 с.
10. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А.С.-Гальчинського. – К.: НІСД, 2003. – 328 с.
11. [11. http://www.osvita.org.ua](http://www.osvita.org.ua)

Загарницкая И.И. Образование в контексте современных процессов развития государства

Рассматриваются проблемы и перспективы модернизации образования Украины в контексте современных процессов развития государства. Подчеркивается, что основой образовательных реформ должно быть отношение к образованию как к приоритетной сфере общественного развития (в вопросах финансирования, государственного стимулирования и поддержки).

Zagarnitskaya I.I. Education in the context of contemporary processes of the state development

Review of problems and prospects for modernisation of the Ukrainian education in the context of contemporary processes of the state development. It is emphasized that the reforms in education should be based upon the approach to the education as to the sphere of priority in the social development (where it concerns financing, state incentives and support).

Матвєєв В. О.

Роль містичних рухів і сект в збереженні генетичного зв'язку християнства з східними релігійними традиціями в контексті формування нової духовності

Аналізується актуальність містичного досвіду в сучасних умовах формування єдиної людської світової організації. Розвивається думка про те, що християнство розвивалося в тісному генетичному зв'язку з східними релігійно-філософськими системами і ця єдність зберігалася в містичними системами. За приклад береться ісихазм, секта катарів та орден розенкрайцерів.

Минуле ХХ ст., особливо його другу половину, можна розглядати як початок нової епохи, епохи єдиної людської світової цивілізації, що почалася формуватися з процесу світової інтеграції у всіх напрямках – економіці, політиці, культурі. Іншими словами, пройшовши довгий етап протиріч, що доходили до антагонізму у вигляді революцій, світових війн, расової дискримінації, тероризму, людство починає усвідомлювати необхідність пошуку нової альтернативної світоглядної парадигми, в основі якої повинні лежати толерантність, взаємоповага і діалог культур.

Одним з шляхів формування подібної парадигми автор даної статті бачить в розкритті глибинних, так званих, езотеричних основ християнства і дослідження його зв'язку зі східними системами, котрий офіційна християнська церква, виступаючи в ролі апологета унікальності християнського вчення, зазвичай, завжди замовчувала.

Християнство, як відомо, зародилося в східних провінціях римської імперії і в процесі свого становлення ввібрало в себе основи іудаїзму, релігійні уявлення пов'язані з східними містеріальними культурами Стародавнього Єгипту, Месопотамії і Греції, гностицизмом, а також засадами греко – римської філософії (стоїцизму, платонізму та неоплатонізму)

Як вказує один з дослідників християнства, Е. Торчинов, християнство виступило в якості плавильного горна, в якому переплавлялося вся культурна і релігійно – філософська спадщина середземноморського світу, створюючи новий синтез, що однак не зводився Саме цей синтез зберіг основи культурної спадщини античності, посівши сім'я, з котрого проросла нова європейська, романо – германська і візантійсько – слов'янська цивілізація [1, 459].

Так само не можна не погодитися з іншим висловом даного дослідника: «...теологія нового Завіту не тільки не тотожна теології нікео – константинопольського Симолу віри і отців церкви, але й взагалі має з

нею досить мало спільногого» [1,460]. Дійсно, до утворення Церкви з відповідною її ортодоксією і Символом віри раннє християнство являло собою величезний спектр поглядів на життя, діяльність і вчення Ісуса Христа. Було також і багато течій містичного та гностичного християнства, що включали християнські школи містерій, що були засновані на езотеричних засадах вчення Ісуса.

Подібно до східних вчень, де знання обов'язково передаються від учителя до учня через систему посвячень, християнство було усною традицією, що передавалася від апостолів до учнів, що залежало як від знань і досвіду кожного апостола, так і від здатності того чи іншого учня сприймати дане вчення. Догматики як такої ще не було, скоріше за все передавався сам дух вчення, а не засвоєння його букв. Як вказує Tay Малахі: «Першопочаткове християнство, по суті, було живим досвідом переживання присутності Світла (Христос), слова (Логос і мудрості (Софія) і в цьому сенсі являло собою живий досвід просвітлення [2,11].

Як відомо, спочатку друге пришестя Ісуса чекали буквально з дня на день і лише потім усна традиція почала поступатися місцем традиції письмової. В той же час велика кількість письмових традицій робили акцент на досягнення містичного контакту кожного віруючого з Богом. Так в Посланнях св. Павла ми зустрічаємося не тільки з описом «екстатичних» станів самого Павла, але й із вказівками на те, що входження в транс давало можливість спілкування з «вищими силами», пророкувати від імені Бога, зцілювати тощо. Не викликає сумніву, що дана психопрактика відігравали величезну роль у житті ранніх християнських громад, на чолі котрих стояли харизматичні лідери.

Імператор Костянтин, який проголосив християнство в якості державної релігії, звичайно ж, відстоював свої власні інтереси як правителя імперії, тому зібраний під його егідою в Нікеї собор, був орієнтований ним на те, щоб доктрина і Символ віри відповідали задачам суспільно – політичного інструмента, посередництвом якого можна було більш ефективно керувати Римською імперією. З тих пір, власне, починається етап перетворення християнства містичного на християнство догматичне.

В той же час, всупереч традиційній християнській концепції, адепти та послідовники містичного християнства протягом тривалого часу розробляли, підтримували та поширявали езотеричне вчення, основою которого являється індивідуальний духовний досвід конкретного віруючого. Реалізація цієї трасової культури відбувалася в містичних рухах і сектах, що завжди становило значний науковий інтерес і являється ще більш актуальною та вагомою проблемою історико – філософського дискурсу сучасності.

Дослідження феноменів містичного досвіду та містичної практики в традиції в подібних рухах може надати імпульс до пошуку нових антропологічних модусів існування особистості в світі, пов’язаного з необхідністю сучасного осмислення взаємодії раціональних та нераціональних складових різноманітних культурних дискурсів, а також в проведенні компаративістського аналізу східної та західної культурних традицій в аспекті самореалізації особистості.

Феномен містичного досвіду є унікальним історичним надбанням духовно – психологічного життя багатьох народів та цивілізацій. Особ-

ливого значення він набував в періоди соціальних трансформацій, по-в'язаних з кризами і катаклізмами, переоцінкою цінностей та світоглядних орієнтирів. Це стосується і нашого сьогодення, особливо для країн пострадянського простору, які зустрічають немало труднощів при зміні ціннісних орієнтирів рухаючись в напрямку демократизації суспільства.

На даний час існує низка доробків дослідників, які аналізують містичні традиції в різноманітних релігійно – філософських системах. До закордонних учених можна віднести таких авторів як У.Джеймс, Р.Зенер, Е.Нойман, Р.Отто, У.Стейз, Д.Судзукі, У.Уейнрайт. До російських та українських вчених можна віднести О.Васильєва, О.Введенського, Ю.Завгороднього, І.Концевича, Л.Конотоп, В.Кравченко, Б.Кадомцева, С.Курдюмова, О.Лосєва, В.Лоського, Я.Любивого, І.Мейсендорфа, П.Мініна, Г.Острогорського, О.Пліхтяка, І.Пригожина, І.Соколова, М.Стрельбицького, Л.Теліженко Ф.Успенського, С.Хоружого. П.Флоренського, Б.Чичеріна, О.Яцимирського.

З істориків філософії конкретні проблеми антропології розглядали В.Андрушко (проблема богопізнання в християнському неоплатонізмі та ісихазмі), М.Кошуба (проблема людської свободи), В.Кушаков і Т.Чайка (онтологія святості в православній традиції), Б.Мак – Гінн (вчення про душу, проблеми пізнання), С.Хоружий (феноменологія аскетики), Дж.Гросс (проблема обожнення). Досліджуючи дану проблему не слід забувати і доробки теологів, а не лише науковців: М.Лот – Бородін (проблема обожнення), П.Мінін (головні напрями патристичної містицизму), М.Зарін (обґрунтування аскетизму, теологія любові), К.Шенборн (зв'язок антропології з христологією).

В той же час відчувається істотний брак досліджень з проблем встановлення зв'язку християнства з східними релігійно – філософськими системами та збереження цього зв'язку в містичних руках та сектах. На думку автора публікації в цьому плані вельми корисними можуть бути розробки не лише науковців, але й представників теософії та містичизму: О.Блаватської, А.Безант, Йога Рамачараки, Муамата Абхайя Ешбі, Тау Малахі та ін., зважаючи на те, що в епоху плюоралізму вже не можна відкидати інші форми знання і сприймати в якості істинності лише одну науку.

Одною з таких містичних течій є ісихазм (від грец. ісихія – внутрішня тиша) – містична практика православ'я, яка за переказом бере свій початок від апостола Івана.

Послідовники ісихазму за допомогою спеціальної практики переважали відчуття реальності буття Бога. Для цього вони особливим чином поєднували дихання з спеціальними позами тіла, проговорюючи при цьому молитву, подібно до індійських релігійних напрямів вважалося, що вищою молитвою є молитва безмовна, представники ісихазму намагалися творити її не вустами, а духовним тілом, щоб вона безмовно звучала в грудях, розкриваючи в людині любов Ісуса до всього світу. Ісихасти також практикували «осяяння Фаворським Світлом» – входження в потік чистого світла і благодаті Духа Святого, що нагадує логічну практику. В кінці XIX – початку ХХ ст. поселення православних ісихастів можна було зустріти в багатьох регіонах Російської імперії.

Аналізуючи назви, котрі використовували ісихасти, наприклад, учні св. Григорія Палами Калліст та Гнат Ксантопули, неважко зробити

висновок про їх майже тотожність шляхів і прийомів духовної практики в індійській традиції. В «настановах ісихастам» перераховані синонімічні назви процесу сходження до Бога, тобто богореалізація: шлях розумний, діяння похвальне і споглядання правильне, глибока молитва, трезвіння розуму, розумне роблення, справа майбутнього віку, ангельське життя, небесне життя, божественна поведінка, країна живих, таємничі погляди, духовна трапеза найповніша, рай Богом створений, небо, небесне царство, Боже царство, морок вищий за світло, життя во Христі сокровенне, богоіначення, обоження найприродніше.

Психопрактики ісихазма можна разделити на чотири групи [1,481].

1. «Непрестанна молитва», тобто постійне повторювання молитви («Господи, Ісусе Христе, помилуй мя»).

«Діяльна розумно – сердечна молитва здійснюється так: сядь на стільці до однієї пяді вишеною, зведи Розум свій з голови в серце, і утримуй його там: і звідтіля взвивай розумно – сердечно: «Господи, Ісусе Христе, помилуй мя»! Утримуй при цьому і дихання, щоб не різко дихати, тому що це може розсіювати думки. Якщо побачиш, що виникають помисли, не сприймай їх, хоча б вони Були прості і добрі, а не тільки суєтні і нечисті. Утримуючи Розум в серці і закликаючи Господа Ісуса часто і терпеливо, ти скоро знищиш такі помисли, вражаючи невидимо Божественним іменем».

Можна зазначити, що використання «Ісусової молитви» не заціклювалося лише на формальному повторюванні, оскільки дана практика вела до задіювання всіх органів почуттів і не створювала дискомфорту від одноманітних дій. Аналізуючи процес молитви, можна виділити наступні елементи: зосередження, або занурення Розуму в Ісуса Христа з усуненням інших помислів; зміну молитовних слів, тобто приговорювання молитви як повної, так і скороченої; чергування молитов з читанням псалмів, зміна поз; ходіння перед Богом, так щоб завжди відчувати присутність Бога; засинання на одрі з Ісусовою молитвою; поєднання зовнішньої молитви з внутрішньою, тобто прохання у Господа допомоги до старання і одкровення в серці внутрішньої молитви.

2. «Зведення «розуму в серце».

3. Споглядання світлових феноменів (фотизмів) як несоторененного Фаворського Світла (згідно св. Григорію Паламі – божественних енергій). Дані практика у вищий мірі нагадує «йогу ясного світла», про яку вже згадувалося.

4. Психосоматичні методи (затримки дихання, специфічні пози, зосередження на певних ділянках тіла).

В ісихазмі важливу роль відігравало тіло людини. На необхідність зміцнення тіла вказував Св. Ісаак [3,121]. Тому ісихазм подібно до практики індійської йоги наполягав на необхідності преображення плоті, і не тільки в перспективі майбутнього всезагального Воскресіння, але і тут і зараз, в процесі богореалізації. «Тіло покликане разом з душою приймати участь в незречених благах майбутнього віку... і у тіла є досвідне осягнення речей божественних», – стверджував Григорій Палама. В межах цього вчення розгорнулася дискусія про те чи потрібно обмежуватися дуалізмом: дух є благим, а тіло – мерзенним, горне є чистим, а дольне – брудним, або, не відкидаючи його, прагнути до його подолання. Ця тема також була актуальною в полеміці між Григорієм

Паламою і його противниками (в першу чергу Варлаамом). Можна зазначити, що сутність даної дискусії (котра зачіпала і низку інших тем, наприклад, питання про природу Фаворського Світла) виходить за межі богослів'я і являється відображенням реакції ортодоксальної церкви на практики, котрі, як це прекрасно розуміли противники Палами, лежали, як і будь – які езотеричні практики, за межами православного в навіть християнського контексту. Дійсно, стрижнева мета ісихазму – «досягнення ангельського чину при житті», «сходження по духовній драбині» – суперечать постулатам догматичного християнства.

Неординарним фактом в історії еволюції християнство було також існування секти катарів або альбігойців. Катари, що були проголошенні католицькою церквою еретиками, вважали себе істинною християнською церквою. Вони на відміну від ортодоксального християнства сповідували концепцію перевтілення душі і містичного єднання з Богом, котра була піддана анафемі на V вселенському соборі в 553 році. Їх віра утверджалася в Лангедоці в середині XII ст. До 1140 року катари створили церковну організацію зі своїми єпископами, літургією й віровченням. Оскільки їх центром було місто Альби, їх також називали альбігойцями.

Катари прагнули не лише до отримання вищих знань, які не відділяли від високої моральності.. Вони поділялися на дві категорії: досконаліх і віруючих. Досконалі, тобто ті, хто пройшов церемонію посвячення (консоламентум) виконували функцію священиків. Досконалі вели аскетичне життя, так їм заборонялося вживати в їжу м'ясо, яйця, відносно риба ця заборона не діяла. Вони носили чорне вбрання з грубої тканини вели жеبراцький спосіб життя, подорожуючи від міста до міста, пожертвуваючи їм кошти вони роздавали бідним, підтримуючи живих не тільки духовно, але й матеріально, практикували лікування.

На відміну від католиків, катари відводили видну роль жінкам. Їм дозволялося отримувати статус досконаліх, хоча певна нерівність все ж зберігалася, так єпископів – жінок зазвичай не було. Жінки – катари знатного походження ставали досконалими після того, як у них підростали діти.

Вони відкривали гуртожитки для інших жінок – катарів, в котрій здійснювали обряди, навчали своїй вірі та лікували хворих [4,35]. В катарів, подібно до первісних християн не було церков, свої служби вони проводили в приватних будинках.

Церковні хроніки зображують катаризм як нездорову віру, роблячи акцент на відмові від евхаристії, віри у воскресіння мертвих і поклоніння хресту. Католицька церква звинуватила катарів в таких противніх життю звичаях, як добровільне самогубство і відмову від дітонародження. Однак, згідно історичним відомостям, катари укладали шлюби, народжували дітей, і лише досконалі зберігали безшлюбність, подібно, до речі, до католицьких священиків.

Більш вірогідною уявляється версія, за якою їх релігія була нічим іншим, як відродженням гностично – оригенівсько – аріанських ідей, котрі як вважала церква були викорчувані ще шістсот років тому.

Очевидно, реїнкарнація була невід'ємною частиною їх віри з самого початку. Подібно до брахманізму, де власне, вперше з'являється розгорнута концепціями і перевтілення, катари вважали, що мета

перевтілення полягає в тому, щоб дати душам можливість втілитися в тілі досконалого (в брахманізмі – браміна) і, таким чином прийти до єдності з Богом.

Душі переходять з одної оболонки в іншу, поки не ввійдуть в «благу оболонку», тобто в тіло чоловіка або жінки, котрі прониклись Тим, що є благо вказується в одному джерелі [5, 160]. В цьому тексті слова «прониклись Тим, що є блага» використані в індуйському або гностично-му сенсі і означають, що душа стали єдиним цілим з благом, або Богом. Це й було метою катарів.

Різні напрями як індійських релігійно – філософських шкіл, так і гностистів по різному уявляли собі скільки життів відведено кожній людині. Катари також по – різному трактували цю проблему. Деякі вважали, що кількість втілень є обмеженою і якщо душа не знайде спасіння, то буде втраченою. Інші вважали, що можливість спастися продовжується по мірі необхідності. Подібно до індуйської традиції катари вважали, що душа може перевтілитися в тіло тварини.

Можна прослідкувати формування віри катарів від гностистів, оригеністів та аріан IV – V віків. Після того як імператор Костянтин та інші римські імператори почали переслідувати християнських «еретиків», ті перебралися на Схід – у Вірменію, а потім на Захід – в Болгарію.

Близько 950 року болгарський священик на ім'я Богоміл започаткував богомільство – віру, яка являла собою різновид ранньохристиянського містицизму. До XI ст. вона поширилась по всій Малій Азії. В XII віці богоміли покинули Болгарію і перейшли до Боснії, де їм було дозволено відкрито сповідувати свою віру. Богоміли розсилали своїх проповідників по всьому християнському світу. Вони мали вплив на знатні сім'ї в Константинополі, включаючи патріарха, а також у візантійських колоніях в Італії. Приблизно в цей час французькі хрестоносці мали можливість ознайомитися з основами богомільства і після повернення в Південну Францію, можливо у супроводі проповідників – богомілів, заснували катаризм. [5, 154 – 159; 6, 12 – 14, 18 – 19].

Розглядаючи далі положення вчення катарів, можна провести й інші паралелі з гностицизмом, оригенізмом та аріанством. Катари подібно до гностистів не поклонялися хресту, їх також звинувачували в прийнятті єретичних ідей Орігена, в тому числі й віри в те, що воскресіння не пов'язане з плоттю. Подібно до представників східних релігій, вони наполягали на особистому спасінні.

Подібно до аріан, вони вказували, що люди за своєю природою подібні до Ісуса і що їм назначено уподібнитися йому. Катари вірили, що їм призначено досягнути духовної єдності, коли душа з'єднається з Духом, котрий вона покинула на небі.

Однією з головних священнодійств в катарів, як і в богомілів був консоламентум – прийняття Святого Духу, під час якого досконалий покладав руки на голову віруючого. Ця церемонія зазвичай здійснювалася лише один раз в житті віруючого. Після чого віруючий уже вважався досконалим і повинен був вести життя досконалого. Вважалося, що отримавши консоламентум за життя, віруючий уникне перевтілення і залишиться в єдності з цим Духом, а після смерті одягнеться в одяг Христа і займеть місце поряд з Ангелами. Очевидно, що це за індійською термінологією є богореалізація або обоження – за ранньохристиянсь-

кою. Як відомо, ідея обоження характерна для гностицизму, оригенізму та аріанства. Катари також розвивали цю ідею, розглядаючи її подібно до індійських релігійно – філософських шкіл з ідеєю реінкарнації.

Богомілі й катари зберегли навіть зберегли текст під назвою «Видіння Ісайї», написаний єреями – християнами в другому столітті. Він розповідає про подорож Ісайї в небесному Царстві і його перетворення в ангела. Манускрипт не тільки описує сходження Ісайї на небо, Але й закликає читача послідувати ним.

Ісайя сповіщає, що, за словами ангела, повернувшись на небо після смерті, він буде носити духовне вбрانня, небесний покров. І тоді він стане «рівний ангелам, котрі (перебувають) на сьомому небі». Ісайя ясно дає зрозуміти, що інші можуть повторити його долю. Він радіє думаючи про те, що «ті, хто любить Всемогутнього і Його Воздухобленного [Сина], піднімуться після своєї смерті туди [на сьоме небо] через ангела Святого Духу» [7,167].

Там вони отримають вбрання, престол і вінець слави. В іудейському містичизмі одягнутися у вбрання, отримати вінець і сісти на престол – було символом союзу з Богом.

Як вказують історики, катари, очевидно, зберегли і певні ранньохристиянські обряди. Це дає додаткові свідчення про те, що вони продовжували лінію езотеричного християнства.

Рух катарів припинився в 1310 році, коли інквізиція вислідила і спалила останнього катарського проповідника у Франції. В той же час рух катарів залишив помітний слід в історії розвитку християнства.

Боротьба офіційної церкви в епоху Середньовіччя з різними ересями і містичними напрямами, привела до того, що вони ставали все більш законспіровані. Одним з таких таємничих рухів, який розвивав східний містичизм на західному ґрунті був орден розенкрейцерів, який існує й понині. Всього на даний час в світі нараховується близько 60 тисяч розенкрейцерів всіх можливих груп і течій цього релігійного руху [8,2]. З країн СНД найбільш популярними вони є в Росії, «Міжнародна Школа Золотого Розенкрейцера регулярно проводить свої лекції і зустрічі в Бібліотеці іноземної літератури імені Рудоміно (Москва).

Віровчення розенкрейцерів є складним і еклектичним, в ньому містяться положення спиритизму, астрології, реінкарнації, східних релігій тощо. Джошу Мақдаул и Дон Стоарт відносять розенкрейцерів до розряду оккультних груп [9,221 – 224]; Ірвін Робертсон вважає, що розенкрейцери мають зв'язок із іншими релігіями, зокрема індуїзмом і буддизмом [10,167 – 168]. В своїй «Енциклопедії американських релігій» Дж. Гордон Мелтон розглядає розенкрейцерів в розділі під назвою «Медіуми і групи «Нового віку» [11,177 – 183].

Як вказує Менлі П.Холл [12,317 – 319]. Маніфест розенкрейцерів під назвою «*Fama Fratemitatis*» («Слава Братства»), як вважається, був написаний в 1610 році, але був опублікований в 1614 році, хоча деякі авторитети вказують на більш раннє видання. Маніфест «*Fama Fratemitatis*» починається з нагадування про благість і милосердя Бога і попереджає інтелігенцію, що з – за її егоїзму і жадібності люди слідують за брехливими пророками і відвертаються від справжнього знання, котре Бог в своїй благосні відкриває їм. Тому потрібна реформація, і Бог сподвигнув на неї філософів і мудреців. Для того, щоб полегшити здійснення цієї реформації, таємнича людина, Котру величають, Його

Високість, Просвітлений Отець С.Р.С., німець за походженням, знатного походження, але сам людина бідна, заснував «Секретне товариство Троянди і Хреста». С.Р.С. попав в монастир п'ятирічною дитиною; через певний час, будучи незадоволеним тамтешнім рівнем освіти, вирішив приєднатися до одного з членів Святого ордена, котрий відправився в паломництво в Святу землю, навчався в Дамаску і містичному місті Дамкарі у містиків і кабалістів. Знаходячись там, С.Р.С. вивчив арабську мову і переклав на латину священну книгу «М». Повертаючись в Європу, він взяв цю дорогоцінну працю з собою.

Після трьохрічного перебування в Дамкарі С.Р.С. переїхав у Фес, де арабські маги могли посвятити його в ще більші таємниці. У Фесі його навчили володіти стихіями.

Після двохлітнього перебування у Фесі С.Р.С. відплив в Іспанію, сподіваючись на теплий прийом у вчених мужів, але отримав лише глузування. Тут оповідання переривається, і говориться про те, що Парацельс, не будучи членом ордену рози і хреста, прочитав таки книгу «М» і почерпнув з неї стільки, що став найзnamенитішим лікарем того часу в Європі. С.Р.С. повернувся в Німеччину і побудувавши будинок, де він міг проводити свої досліди, вів усамітнений спосіб життя.

Після п'яти років усамітнення він вирішив поновити зусилля в боротьбі за реформацію наук і мистецтв свого часу, на цей раз задопомогою декількох довірених друзів. Він покликав трьох ченців з монастиря, де пройшли його юнацькі роки, взяв з них клятву зберігати секрети, котрі будуть йому довірені і котрі будуть записані ними під його диктовку для наступних поколінь. Ці четверо і явились засновниками Братства Троянди і Хреста. Вони розробили секретний шифр і, як стверджує «Fama», величезний словник, в котрому знання були класифіковані. Вони почали роботу над трактуванням книги «М», але знайшли цю задачу заважкою, враховуючи той наплив хворих, що зверталися до них за допомогою.

Завершивши будівництво нового великого будинку, котрий був названий ними Домом Святого Духу, вони вирішили запросити Братство ще чотирьох чоловік, довівши таким чином число його членів до восьми, сім з них були німцями. Всі члени Братства не були одружені. Потім вони вирішили розлучитися і відвідати інші країни, не тільки для того, щоб передати своє вчення іншим, але також для порівняння його з іншими точками зору і для виправлення можливих помилок в середині їхньої власної системи.

Така коротко історія «Fama Fra – ternitatis», як її наводить Менлі П.Холл. Ті, хто сприймає її буквально, вважають С.Р.С. справжнім засновником Братства, котре, як вважали було засновано в 1400 році. В той же час, не було знайдено ніяких історичних свідчень, що підтверджують дану версію, як немає ніяких підтверджень, що С.Р.С. входив в спілкування з освіченими людьми Іспанії. Таємниче місто Дамкар ніколи не було знайдене, як немає свідчень, що в Німеччині було таке місце, де лікували незвично багато і успішно.

Дуже сумнівно, щоб він носив ім'я Християна Розенкрайця, тому, що ці дві людини ніколи не поєднувалися один з одним до публікації «Хімічного альянсу»

Інша версія вказує на те, що справжнім засновником ордену був німецький теолог Йоган Валентин Андреа. Крім того, деякі вважають,

що ця талановита людина реформувала товариство, що уже існувало, і котре було засноване ще відомим окультистом Генрі Корнеліусом Агриппою. Деякі вважають, що розенкрайцерство явилося результатом першої хвилі буддійської і брамінської культури в Європу. Нарешті, існує версія, що Товариство Троянди і Хреста було засноване в Єгипті в ті часи, коли ця країна передувала в галузі філософії, і що Товариство продовжувало містерії персів і халдей.

В Середні віки з'явилося немало трактатів, що претендували на те, що вони належать перу розенкрайцерів, але більшість з них була визнана підробками. І навіть ті літературні твори, що могли б претендувати на приналежність перу справжніх розенкрайцерів, являють собою лише фрагментарні звіти про діяльність ордену.

В своїй праці «Секретні символи розенкрайцерства» Ф.Гартман описує Братство як «секретне товариство людей, що володіли надлюдськими, якщо не надприродними, силами; говорять, що вони були здатними передбачати майбутні події, проникати в найглибші таємниці природи, перетворювати залізо, мідь, олово в золото, створювати еліксир життя, або універсальну панацею, за допомогою якої вони могли зберігати вічну молодість» [12, 320].

Саме тіло людини розглядалося в якості алхімічної лабораторії і адептом розенкрайцерів могла стати людина, яка виконувала експеримент трансформацію основних металів невігластва в чисте золото мудрості і просвітлення.

Символом Братства розенкрайцерів було зображення троянди, розіп'ятої на хресті. Хрест часто зображувався таким, що стоїть на постаменті з трьох східців. Нерідко діяльність ордену символізувалася хрестом, що виростав з троянди. Вважається, що розенкрайцерська троянда була зображена на Круглому столі короля Артура.

Троянда, як вважають дослідники, є символом **йоні**, що асоціюється з народженням, принесенням плоду і чистотою. Те, що квітка розцвітає, розкриває свій бутон, явилося причиною того, що воно було обрано символом духовного розвитку. Червоний колір троянди символізує кров Христа, а золоте серце, що знаходиться в середині квітки, відповідає духовному золоту, прихованому в людській природі. Число пелюсток рівняється десяти, що являється натяком на досконалість цього піфагорійського числа. Троянда символізує серце, а серце завжди сприймалося християнами як емблема доброчесностей любові і співчуття, так само, як природа Христа являється персоніфікацією цих доброчесностей.

Багато хто з дослідників підозрювали, що троянда розенкрайцерів являється стилізацією єгипетського та індійського лотосу з тим же самим значенням, котре має цей більш стародавній символ. Хрест являється символом людського тіла, і два символи – троянда і хрест – означають, що душа людини розіп'ята на тілі і тримається на трьох гвіздах. Цілком можливо, що розенкрайцерівський символізм є продовженням єгипетського герметизму.

Вважалося, що адепти можуть навчити людину відособлюватися від фізичного тіла за її бажанням, допомагаючи їй підняти «троянду з хреста». Вони навчали, що духовна природа людини прив'язана до фізичної в певних точках, що символізуються «гвіздах» на розп'ятті; але трьома алхімічними ініціаціями, котрі проводилися в храмі троян-

ди і хреста, вони «висмикували» ці гвіздки і дозволяли божественній природі людини відрватися від хреста. Вони приховували ці процеси, за допомогою котрих відбувалося; все дійство, під трьома метафоричними виразами: «Відливка розплавленого моря», «Виготовлення діаманта троянди», «Отримання філософського каменю».

Братство звинувачувало християнську церкву в великому гріху отримання влади і нерозумного її використання, тому пророкувало її падіння. В той же час розенкрайцери з великою пошаною ставилися до Біблії, але пропонуючи шукати езотеричне знання, що закодоване в ній. Є свідчення того, що розенкрайцери прагнули поновити інститути античних містерій в якості найпрямішого шляху посвячення людства в секрети вчення про вічне.

Таким чином, розглянуті містичні течії — ісихазм, катари, розенкрайцери відтворюють генетичний зв'язок християнства з східними релігіями та містеріальними культурами. Головне місце в них займає духовний досвід, котрий повинен привести адепта до просвітлення або до обожнення, через тілесно — духовний синтез з Богом (Абсолютом). Така медитаційна практика має як певні загальні прийоми та закономірності, так і є досвідом індивідуального шляху адепта. Духовний досвід, котрий повинен був вести до самореалізації, а в ідеалі — богореалізації людини, відігравав важливу місце в культурно — історичному розвитку людства. Криза технократичного суспільства з усіма породженими неконтрольованим розвитком науково — технічного прогресу глобальними проблемами сприяють посиленню інтересу до містичизму та його розповсюдження. Тому наукове дослідження методів самореалізації, які пропонували і пропонують містичні релігійно — філософські системи, буде сприяти поглибленню розумінню феномену людини. Крім того, дослідження глибинних езотеричних основ християнства, які є притаманними містичним рухам, дозволять більш повніше сприймати християнство в контексті його взаємозв'язку зі східною релігійністю, що повинно, на думку автора статті, сприяти формуванню нової духовності, необхідної для вирішення глобальних проблем в сучасному світі.

Література

1. Торчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и транс персональные состояния. — 4-е изд. — СПб.: «Азбука — классика», Петербургское Востоковедение», 2007. — 544 с.
2. Tay Малахи. Тайное учение Христа. — М.: РИПОЛ класик. — 224 с.
3. Хоружий С.С. К феноменологии аскезы. — М.: Изд-во гумантар. лит., 1998. — 352 с.
4. Anne Brenon, «Les femmes cathares» (Paris: Librarie Academique Perrin, 1992), — 122 р.
5. Yuri Stoyanov, «The Hidden Tradition in Europe» (London: Penguin Books, Arkana, 1994).
6. Malcolm Lambert, «Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus» (N.Y.: Holmes and Meier Publishers, 1976).
7. «The Vision Which Isaiah the Son of Amoz Saw» 8:15, 7:23 in Charlesworth, «Old Testament Pseudepigrapha», 2:168.
8. Бери Гарольд Дж. Во что они верят. — М.: Ассоциация «Духовное возрождение», 1994. — 392 с.

9. *Josh McDowell, Don Stewart.* Handbook of Today's Religions. — San – Bernardino, CA: Here's Life Publishers, Inc., 1983.
10. *Irvine Robertson.* What the Cults Believe. 4th ed. — Chicago: Moody Press, 1983.
11. *Gordon Melton.* The Encyclopedia of American Religions. Vol.2. — Wilmington, NC: McGrath Publishing Company, 1978.
12. Мэнли П.Холл. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, кабалистической и розенкрейцеровской символической философии / пер. с англ.. В.Целищева — М.: АСТ: Астрель, 2005. — 478 с.

Матвеев В.А. Роль мистических движений и сект в сохранении генетической связи христианства с восточными религиозными традициями в контексте формирования новой духовности

Анализируется актуальность мистического опыта в современных условиях формирования единой человеческой мировой организации. Развивается мысль о том, что христианство развивалось в тесной генетической связи с восточными религиозно – философскими системами и это единство сохранялось в мистических системах. За пример берется исихазм, секта катаров и орден розенкрейцеров.

Matveyev V.A. The role of mystical movements and sects in preservation of genetic affinity between the Christianity and religious traditions of the Orient in the context of new spirituality

Analyses of vitality of the mystical experiences under the modern conditions for formation of a single world human organisation. Developed is the idea that the Christianity evolved in a close genetic affinity with the eastern religious and philosophical systems, and that that affinity is preserved within the mystic systems. The Hesychasm, Cathari sects and Rosicrucian Order are taken as examples.

Бойченко М. І.

Соціально-філософський аналіз інституційної та посадової еліт як елементів системи управління

Досліджуються системні, комунікаційні та ціннісні аспекти функціонування еліт.

Системний підхід у соціальному пізнанні останнім часом зазнав певної теоретичної кризи, яка зумовлена, на наш погляд, не стільки неадекватністю самого цього підходу щодо досліджуваних проблем, скільки черговою зміною парадигм всередині самого системного підходу. Виявити контури нової парадигми, на наш погляд, можна звернувшись, зокрема, до проблематики функціонування сучасних еліт як важливої ланки системи управління соціальними процесами. Для цього спочатку слід визначити особливості управління як різновиду комунікації, а вже на цій основі звернутися до розгляду специфіки завдань інституційної та посадової еліти. Специфікою нашого статті буде спроба розглянути ці проблеми з позиції системного підходу.

Ще у радянські часи були створені класичні праці, присвячені проблемі системного пізнання. Це і загальнометодологічні дослідження, як, наприклад, монографія А.Н. Авер'янова [1], так і колективні монографії, такі як «Філософсько-методологічні засади системних досліджень» [2]. Зустрічалися праці, які присвячені були системним аспектам функціонування організацій [3], однак вони переважно мали соціологічний, а не філософський характер, а крім того, проблемі еліт вони торкалися лише побіжно. Певний виняток являла лише праця В.Г.Афанасьєва [4], але вона мала занадто виражений ідеологічний характер, що дещо послабляло її наукове значення.

Функціонування сучасних соціальних систем, і особливо з точки зору завдань управління соціальними процесами важко уявити без врахування все більшої їх залежності від новітніх засобів масової та інформаційної комунікації. Так, коли мова заходить про проблеми управління в контексті теорій систем останнім часом, передусім, згадують системи, пов'язані з програмуванням та інформаційними технологіями. Показовими є праці А.А.Давидова [5], який з позицій соціології досліджує можливості максимальної формалізації, а отже і можливості програмування різних соціальних систем, що фактично редукує завдання їх управління до різних версій алгоритмізації управлінського процесу.

Такі ідеї цілком відповідають, зокрема, загальному спрямуванню сучасного управління до втілення в життя ідей електронного уряду, який змінить нарешті недосконалу традиційну бюрократичну «машину», яка своїми елементами має не програми, а людей – з усіма їх

слабостями, серед яких повільність виконання операцій не є найбільшою бідою. Однак, звернення до так званого «комп'ютаційного», а по суті того ж кібернетичного підходу, на наш погляд, не знімає проблеми людського чинника в управлінні, оскільки, по-перше, програми також створюються людьми, а по-друге, динаміка соціального розвитку визначається не комп'ютерними програмами, а діями людей, які реалізують свій вибір (який за цього може бути формалізований програмно). Таким чином, варто говорити не про зменшення ролі управлінської еліти, але про розширення і ускладнення її структури, до якої залучаються фахівці з програмування, які не є суто технічними працівниками-виконавцями рішень еліти «традиційної», але мають можливості впливати на спосіб реалізації управлінських рішень не лише формально, але і змістово.

Приклад з інформаційними технологіями, які максимально чітко ставлять проблему функціональної досконалості комунікації, на нашу думку, дозволяє також уточнити проблему співвідношення цілей і засобів. Адже якими не би були досконалими засоби комунікації, їх вимоги щодо формалізації цілей не повинні торкатися змістового наповнення цілей, в усякому разі тій складової цілей, завдяки якій вони розглядаються як цілі учасниками комунікації. З точки зору комунікації, яку нібито представляють інформаційні технології, достатньо формальних, зовнішніх ознак інформації, з одного боку, та так само формальних, зовнішніх ознак адресата/отримувача інформації, для того, щоб відбулася комунікація. Сама інформація може бути, по-перше, непотрібною споживачу, по-друге, незрозумілою для споживача в силу своєї спеціалізованості (наприклад, біржова інформація для гуманітарія), по-третє, недоступною для споживача (передана мовою, якою не володіє споживач, закодованою тощо). Врешті-решт, самі ролі адресата або споживача, або навіть обидві ці ролі можуть виконувати не справжні актори – люди, наділені здатністю створювати та творчо розвивати комунікацію –, а в широкому сенсі слова автомати – створені людьми пристрої, які діють лише згідно запрограмованого алгоритму.

Таким чином, з точки зору комунікації можуть нібито бути наявні і виконані усі формальні вимоги до здійснення комунікації, однак все ж вона не відбудеться: адже не можна вважати ситуацію, коли відбувається небажане переривання комунікації, тотожно із ситуацією, коли комунікацію закінчують свідомо і за згодою її учасників. У випадку ж невалідності інформації або учасника комунікації вона переривається не почавши. Це нагадує ситуацію з «річчю-в-собі» Канта, про яку можна сказати напевно лише те, що вона існує і подає сигнали, однак за адекватність їх інтерпретації ніхто не може поручитися, а точніше, можна поручитися за гарантовано неадекватну їх інтерпретацію. Таким чином, жодне удосконалення засобів комунікації не знімає проблеми їх підпорядкування цілям комунікації і узгодження з ними.

На роль цілей комунікації, на наш погляд, однозначно можуть претендувати цінності. Цінності є тим, заради чого людина (і саме людина) діє. Цінності водночас є тим, що забезпечує порозуміння між людьми. Це дозволяє припустити, що цінності є не просто метою, але і конститутивною умовою комунікації, а у цьому сенсі – єдиними справжніми цілями комунікації, які стоять за усім нескінченним розмаїттям емпі-

ричних, ситуативних цілей. Схожу думку відстоювали ще представники неокантіанства В.Віндельбанд та Г.Ріккерт, коли стверджували, що цінності є априорними умовами пізнання суспільства, які уможливлюють і упорядковують увесь наш соціальний досвід. До визнання цінностей у якості конститутивних умов можливості комунікації близькі також теоретичні позиції М.Вебера та Ю.Габермаса, а М.Шелер вважав цінності конститутивними щодо людського існування і пізнання взагалі. Втім, якщо Віндельбанд та Ріккерт [6] все ж розуміли цінності з позицій суб'єкта (нехай навіть і трансцендентального), то вже у Вебера [7] і ще більшою мірою у Габермаса [8] на перший план виходить комунікативна природа цінностей. А для Шелера, очевидно, самі цінності уможливлювали як суб'єкта, так і комунікацію. Втім, для цілей нашої розвідки достатньо визнати пріоритетність цінностей для забезпечення функціонування соціальних систем, які забезпечують комунікації між людьми. Дослідження проблеми цінностей займало значне місце у світовій філософській літературі ХХ століття. Огляд концепцій цінностей класиків цієї проблематики викладено, зокрема, у сучасній праці Ганса Йоаса «Виникнення цінностей» [9]. Втім, філософське дослідження природи цінностей досі доволі абстрактно торкалося проблеми механізму їх соціального відтворення та впливу. На наш погляд, звернення до проблематики управління дозволить значною мірою заповнити це проблемне місце теорії цінностей, а з іншого боку, надасть нового ракурсу осмисленню самої управлінської проблематики.

Коли звертаємося до проблеми місця цінностей в управлінській діяльності, слід зауважити, що цінності різною мірою і у різних функціях використовуються учасниками управлінської комунікації. Ті, ким управляють, погоджуються підпорядковуватись заради отримання певних цінностей, тому вони прагнуть бути ангажованими цими цінностями якомога більше. Тоді як для тих, хто управляє, ці ж цінності стають інструментом, а не метою участі в управлінській комунікації, адже саме завдяки цим цінностям вони здобувають можливість залучати до управлінської комунікації інших. Тому щонайменше вони мають бути дистанційованими від тих цінностей, до яких прагнуть їхні підлеглі, а отже, крім цих цінностей, вони мають бути орієнтовані на інші цінності, адже зовнішньою щодо ціннісної позиції може бути лише інша ціннісна позиція. Отже, якщо підлеглі переважно вмотивовані до участі в управлінській комунікації власними суб'єктивними інтересами, а відповідно цінності набувають для них особистісне навантаження, то управлінці, виконуючи свою функцію, можуть ці ж самі цінності розглядати лише з системної, комунікаційної точки зору. Ця точка зору передбачає, передусім, не стільки визнання, скільки знання цінностей та вміння на них адекватно посилятися — а для цього, очевидно, необхідні не будь-які відмінні цінності, а ті, які можуть стати ієархічно вищими, так би мовити цінності другого порядку. Взагалі функція еліти полягає у такому разі в умінні ієархізувати цінності, а специфіка кожної конкретної еліти полягає в тому, які саме цінності і яким саме цінностям підпорядковуються. Конкуруючими тоді постають еліти, які підпорядковують ті ж самі цінності (точніше тими ж самими вони є для підлеглих) різним вищим цінностям (коли цінності першого порядку функціонально по-різному підпорядковуються відповідно різним же цінностям другого порядку).

В свою чергу, не можна виключати, що встановлювані елітою відносно вищі цінності мають підпорядковуватись іншим, ще більш значимим. Але чи будуть вищі цінності щоразу відсылати нас до вищих щаблів ієрархії соціальної? Чи можна говорити про еліту еліт? На нашу думку, хоча останнє твердження має мало евристичності, втім, воно наштовхує на роздуми щодо відмінності між елітами різного типу не лише тією мірою, якою вони представляють різні способи ієрархізації цінностей, але й відмінності між елітами щодо різних способів функціональних зв'язків у комунікації, а відповідно і різних типів системності, які вони представляють.

Йдучи за думкою лауреата нобелівської премії Д.Норта [10], який розрізняє інституції та організації, варто, на наш погляд, розрізняти відповідно інституційну та посадову еліти, оскільки у будь-якій організації є посади, а серед них і посади керівні. Дійсно, якщо організації є практичним втіленням соціальних інституцій, що зумовлює конкретизацією і уточненням завдань соціальних інституцій у соціально визначеных умовах їх функціонування — з неминучим при цьому спрощенням і під час навіть звуженням повного соціального значення цих інституцій, тоді відповідно повинні відрізнятися і завдання, а відповідно і кадровий склад, тих соціальних груп, які відповідають за ефективне функціонування, відтворення та розвиток інституцій та організацій. За цього не слід забувати, що організації існують не замість інституцій, але як їх зовнішній прояв, тобто логіка функціонування, відтворення і розвитку організацій має підпорядковуватись логіці функціонування, відтворення і розвитку інституцій. Аналогічним має бути і співвідношення інституційної та посадової еліти. Чи є так насправді і яким є механізм приведення у відповідність субординантійних зв'язків між організаціями та інституціями, а також посадовою та інституційною елітами — це питання може бути, на наш погляд, прояснене передусім завдяки зверненню до ролі цінностей у виникненні, структуруванні, функціонуванні та розвитку інституцій та організацій.

Соціальні інституції виникають як відповідь суспільства на нові умови реалізації соціальних потреб його членів. При цьому реалізація цих потреб розглядається як та цінність, яку покликані захищати ці соціальні інституції. У загальному вигляді цю цінність можна назвати слідом за Арнольдом Геленом розвантаженням, тобто звільненням конкретних представників суспільства від витрат часу, зусиль та інших особистих ресурсів для вирішення типових соціальних проблем, з якими вони стикаються. Натомість суспільство пропонує готові рецепти розв'язання цих проблем — у вигляді алгоритмів поведінки, які не лише мінімізують витрати ресурсів, але й звільняють ці ресурси для їх витрати на інші потреби — як передбачається менш типові чи взагалі нові. За цього людина жертвує задоволенням своїх автентичних індивідуальних бажань, які типізуються під стандарти наявних соціальних інституцій. Тим самим, однак, індивід соціалізується, оскільки приймає разом з інституційними стандартами як правило власної поведінки наявні досвід не лише своїх сучасників, але й попередніх поколінь, результати успішної поведінки яких і сконцентровані у інституційних стандартах мислення, норм і цінностей.

Важливим аспектом не лише функціонування, але й самого існування соціальних інститутів є наявність соціальних організацій, які

забезпечують значну частину взаємних узгоджень поведінки людей, які розвантажуються від повсякденних соціальних завдань у інституційний спосіб. Саме цей аспект і зацікавив найбільше Д. Норта, хоча він і не прояснив достатньо роль цінностей у функціонуванні організацій. Візьмемо для прикладу велику корпорацію. Її ніша на ринку – гарантоване і гарантовано якісне задоволення певних потреб своїх клієнтів. Кожна сучасна корпорація за цього чітко визначає для себе так звані корпоративні цінності, які за ближчого розгляду складаються з цінностей, які забезпечують внутрішню ефективну взаємодію всіх її членів, та цінностей, які пов'язані з задоволенням потреб її клієнтів. Очевидно, що при всій важливості перших, вищими є останні зі згаданих цінностей. Втім, у ході функціонування корпорації нерідко виникають конфлікти між обома групами цінностей. Для їх успішного розв'язання в межах керівних органів самої корпорації нерідко віддиференційовуються окремі управлінські ланки. На наш погляд, ідеальною є така диференціація, де поточні завдання, які переважно полягають у організації ефективного функціонування особистого складу організації, мають відстежуватися топ-менеджментом самої корпорації, а завдання стратегічного характеру, які виливаються з необхідності отримання відповідності діяльності корпорації потребам членів суспільства, мають розв'язуватись представниками наглядової ради цієї корпорації або іншої структурної одиниці з аналогічною функцією.

Звернемо увагу, що і у першому і у другому випадку мова ведеться про захист цінностей, хоча й різних цінностей. Інша справа – спосіб підпорядкування цих цінностей. Нерідко менеджмент прагне перебрати на себе функції визначення стратегії розвитку корпорації, що за визнанням самих «ідеологів» стратегічного менеджменту означає на практиці не вироблення стратегії на тривалий період, а лише здобуття однією з ланок здійснення менеджменту «стратегічних» позицій у корпорації – тобто прагнення захопити право приймати найважливіші рішення. Таким чином, замість того, щоб орієнтуватися на стратегічні рішення як на найважливіші для корпорації, менеджери намагаються надати видимість «стратегічних» тим рішенням, які їм видаються найважливішими у певній консталіції обставин. Від цього страждають не лише дійсні стратегічні рішення, стратегія розвитку корпорації та ті, хто її формує і обстоює, але й повсякденні справи корпорації. Замість займатися роботою, співробітники починають займатися «стратегією», конкретні справи підміняють діяльністю, яка в межах їх компетенції приходить до творення шаржу на стратегію і її дискредитації. Тим самим знецінюються обидві групи цінностей.

Висновки з цього прикладу очевидні. Будь-яка управлінська діяльність має спиратися на ціннісну позицію. Ціннісна позиція можлива лише за умови наявності ієархії цінностей, досягнення якої можливе вже в межах окремого інституту. Втрата ціннісного характеру управлінської позиції зумовлена намаганням надати цінностям невластивих їм функцій – наприклад, змусити повсякденні цінності «працювати» як стратегічні або навпаки.

Якщо перенести досвід функціонування окремої корпорації на окрему державу, отримаємо, крім збігів по суті, низку відмінностей. По-перше, як і у корпорації, маємо справу з поділом на державу як соціальний інститут і конкретне його втілення у вигляді державної

організації. На відміну від корпорації, клієнтами держави є всі представники суспільства – як у якості громадян, так і у якості не-громадян (одна з прибалтійських республік зафіксувала цей статус у вигляді паспорта не-громадянина, хоча насправді не-громадянами даної держави є громадяни інших держав). Це зумовлює, зокрема, вищу обов'язковість взаємин між інститутом держави і тими, хто до нього звертається. По-друге, на відміну від більшості інших соціальних інститутів, інститут держави намагається регулювати практично всі сторони соціального життя людини. Навіть сфера приватності виявляється підконтрольною державі щонайменше у питаннях межі приватності. Це дозволило свого часу Г.Гегелю стверджувати про те, що держава «знімає» у собі громадянське суспільство, тобто по суті, усе соціально значиме у громадянах.

Таким чином, цінності, які захищає держава як організація мають вищу примусовість – індивіду поміння державу на іншу державу складніше, ніж поміння місце роботи в одній корпорації на місце в іншій. Крім того, важко знайти точку опертя для ціннісної позиції, аналогічної наглядовій раді у корпорації: якщо у корпорації легше уявити людей, які стоять «над» нею, тобто над безпосереднім процесом її функціонування, то вихід за межі держави розцінюється як зрада її зasadам. Претензія на такий вихід за межі прагматичного державного інтересу завжди належала філософам, які ще з часів Анаксагора відчували себе завжди більше громадянами світу, а вже потім – більшово або меншою мірою громадянами якоїсь конкретної держави. Філософ завжди має на думці, як Платон, певну «ідеальну державу», з якою потім порівнює державу наявну, тобто конкретну державну організацію. Для будь-якої людини держава є не стільки організацією, скільки батьківчиною – тобто її ціннісний характер представлений її близьким оточенням, мовою Гегеля – загальне представлена у особливому. Тому «філософ» захований у кожному громадянині, який, звичайно, не може професійно керувати державними структурами без набуття відповідної освіти (тобто не може належати навіть гіпотетично до посадової еліти), але цілком спроможний і має повне право виносити певні ціннісні судження щодо перспектив розвитку держави (тобто ті судження, висока якість яких і є критерієм входження до інституційної еліти, коли мова йде про державу).

Таким чином, маємо у ціннісному вимірі також ще й іншу відмінність, коли мова заходить про таку організацію, як держава. Як було видно з прикладу з корпорацією, цінності представників посадової еліти завжди є частиною, нехай навіть дуже важливою, порівняно з цінностями корпорації в цілому. Цінності посадової еліти ніколи не збігаються повністю з цінностями самої організації, до якої, між іншим, належить ще більша за кількістю частина її співробітників. Досить згадати, який бум серед теоретиків менеджменту на Заході здійснили теорії, у яких стверджувалась необхідність врахування думки виконавців не лише про своє робоче місце і вузький сегмент виробничого процесу, до якого вони безпосередньо задіяні, але й необхідність залучення рядових представників корпорації до осмислення її завдань як цілого. Коли ж мова заходить про державу, цінностями, які формують інституційне ціле, є цінності країни. Звичайно, як держава не може охопити усі без винятку процеси у суспільстві, так вона не може пре-

тендувати на захист усіх без винятку цінностей. Наприклад, важко уявити, як у сучасному мультикультурному суспільстві задовольнити потреби усіх спільнот — наприклад, релігійні. Водночас держава претендує в усякому разі на захист тих цінностей, які вона позиціонує як загальносуспільні — передусім ті, які отримали вираз у так званих національних інтересах країни.

Отже, якщо інституційні цінності лише гіпотетично повинні поділятися всіма представниками організації, яка є виразом цього соціального інституту, то у випадку з державою участь в інституційних цінностях є не лише обов'язковою, але і всезагальною. Не соромно не бути патріотом своєї корпорації (головне якісно виконувати свою роботу), однак справжнім громадянином можна бути, лише будучи патріотом. Якщо патріотичність у корпораціях чим більш формалізована і уніфікована, то тим краще для корпорації, то у державі більшим і більш ширим виявом патріотизму з його особливий особистісний вияв, а не наслідування якомусь взірцю. Саме тому сучасні політичні теорії захищають демократію з її атрибутивними опозиційними групами порівняно з державою-корпорацією, яка неминуче тяжіє до тоталітаризації і фашизації. Власне жоден політичний режим не може розглядатись як обов'язковий, оскільки такі режими є лише організаційними виявами держави як інституту, але одні режими припускають більшу свободу для вираження різних патріотичних цінностей, ніж інші, а тому можуть розглядатись як більш вдале вираження сутності держави як інституту.

Чим більш загальною і обов'язковою є участь у цінностях держави як інституту для всіх громадян, тим більш атрибутивною властивістю вона є для представників владної управлінської еліти. Тим більш жорстко вона для них повинна підпорядковувати собі цінності держави як організації, як конкретного державного апарату. У правовому вираженні така позиція відображення у вимозі підпорядкування усіх законів, рішень та указів різних органів влади Конституції країни.

В цій статті лише здійснено постановку деяких проблем застосування системного підходу до осмислення зasad функціонування різних типів еліти у суспільстві. Дальший їх розгляд потребує ширшого обґрунтування ціннісних і функціональних аспектів системної організації суспільного життя.

Література

1. Аверьянов А.А. Системное познание мира. — М.: Политиздат, 1985. — 263 с.
2. Философско-методологические основания системных исследований. — М.: Наука, 1983. — 326 с.
3. Пригожин А.И. Организации: системы и люди. Эффективность трудовых организаций в социалистическом обществе. — М.: Политиздат, 1983. — 176 с.
4. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. — М.: Политиздат, 1981. — 432 с.
5. Давыдов А.А. Модульный анализ и конструирование социума. — М.: ИСАН, 1994; Давыдов А.А. Системный подход в социологии: законы социальных систем. — М.: УРСС, 2004. — 256 с.; Давыдов А.А. Системная социоло-

гия: Введение в анализ динамики социума. — М.: Издательство ЛКИ, 2007. — 248 с.

6. Риккерт Г. О понятии философии // Риккерт Г. Философия жизни. — К.: Ника-Центр, 1998. — С.448-483.

7. Вебер М.Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.

8. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські запречення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С.325-345.

9. Joas H. Die Entstehung der Werte. — Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1999. — 321 с.

10. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. — К.: Основи, 2000. — 198 с.

Бойченко М.И. Социально–философский анализ институциональной и должностной элит как элементов системы управления

Исследуются системные, коммуникационные и ценностные аспекты функционирования элит.

Boychenko M.I. Social and philosophic analyses of institutional and official elites as components in the system of governance

Research of system, communication and value aspects of the functioning of elites.

Панченко Л. М.

Освіта в структурі державної гуманітарної політики

Аналізується соціокультурний контекст функціонування гуманітарної політики, соціокультурне середовище як поле реалізації гуманітарної політики.

Визначення концептуальної основи дослідження гуманітарної політики є важливою методологічною проблемою. Її розв'язання відбувається в сфері доторкання багатьох наук – перш за все соціальної філософії, політології, філософії освіти.

Об'єктом державної гуманітарної політики можна вважати все те, з чого складається соціокультурне життя як окремої держави, так і людства в цілому. Це не тільки створена людьми мистецька спадщина, але й те що складає геофізичні особливості розташування держави, особливі кліматичні умови та їх наслідки, курортні та туристичні зони тощо.

Сучасна людина живе в певному соціокультурному середовищі і це значний чинник формування духовності особистості, входження її у світ осмислення себе, діяльності, спілкування, соціалізації. Соціокультурне середовище має подвійну сутність: з одного боку соціально активні особистості творять середовище, але й воно теж впливає на процеси і особистість як природний організм, що є соціальною саморегулюючою системою, який еволюціонує і змінюється. Процеси духовного розвитку людини і середовища зумовлені принциповою зміною економічних, політичних, соціальних і духовних передумов. У суспільстві реалізуються різноманітні види матеріальної та духовної діяльності людей. Реальне життя суспільства вирізняє такі його сфери: матеріальну (охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково – технічний прогрес і технологічну революцію); соціально – політичну (соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві; охоплює такі явища та процеси, як реформа, еволюція, війна та ін.; у ній функціонують такі соціальні інститути, як держава, партії, громадські організації); духовну (ідеї, погляди, уявлення); культурно – побутову (виробництво культурних цінностей, передача їх поколінням, життя сім'ї, побутові проблеми, освіта, виховання і т. ін.). Сучасному українському соціокультурному середовищу властиві полікультурність, неоднорідність, тенденції до глобалізації, плюралістичність, демократизація тощо. Таким чином, соціокультурне середовище виступає визначальним полем реалізації гуманітарної політики держави.

Але перш за все треба визначитися, що саме складає зміст поняття соціокультурне. У багатьох випадках вважається апріорно, що соціокультурне це сукупність понять «соціальне» і «культурне», які мають дуже

прозорий зміст. У таких випадках чинники соціальні та чинники культурні розглядаються поряд один з одним, і якогось нового змісту від їхнього поєднання в одному слові не передбачається. Інший погляд на поняття «соціокультурне» деякі дослідники запозичують у П. Сорокіна, який вважав, що розподіл між суспільством і культурою може існувати тільки на теоретичному рівні, насправді ж існує тільки одна дійсність – соціокультурна. В його теоретичній моделі соціокультурність означала вищий вимір в ієархії трьох різних світів неорганічного, органічного та надорганічного, тобто саме соціокультурного [1]. Такий погляд фактично знімає розподіл на «соціальне» і «культурне», тобто визначає соціокультурне середовище не як просту суму соціальних та культурних факторів, а навантажує його новим, надсоціальним і надкультурним змістом.

Основні характеристики соціокультурного середовища сучасної України треба розглядати як з боку досягнень, так і з боку тих суперечностей та негативних явищ, що спостерігаються сьогодні. А також, перш за все, потребують урахування і ті історичні передумови, що мали вплив на розвиток української культури. Незважаючи на великі переваги та негативні явища, що увесь час супроводжували становлення культури, руйнаційні історичні впливи, надбання української культури дістали світове визнання і це абсолютне досягнення. Але сьогодні знову постає проблема зниження уваги до культури, що означає не тільки кризовий стан соціокультурного середовища, а і негативний вплив на стан суспільства в цілому. Тому здійснення гуманітарної політики у соціокультурному середовищі держави є першочерговим завданням загальної політики суспільства.

Серед негативних проявів впливу сучасної політики на культуру як головний треба визначити залишковий принцип фінансування культури, який в цілому демонструє остаточне ставлення до соціокультурного середовища. Це не тільки сприяє кризової ситуації у соціокультурній сфері (а до неї відноситься, як відомо і освіта, і наука, і мистецтво тощо), а й формуванню відповідного відношення до цих сфер у суспільстві. Якщо держава менш уваги приділяє соціокультурним питанням, надаючи перевагу суттєвим чи політичним, суспільній думці також виявляє відношення до цих питань як до чогось вторинного, несуттєвого, неголовного для розвитку держави. Наслідки таких думок мають самий негативний вплив на розвиток держави в цілому.

Як досягнення гуманітарної та культурної політики нашої держави необхідно відзначити той факт, що в Україні здійснена низка заходів щодо збереження та відтворення видатних пам'яток національної культурної спадщини. У жовтні 1988 року Україна ратифікувала конвенцію про охорону світової спадщини. Вже внесено до списку Світової спадщини Софіївський собор та Києво – Печерську лавру, історичний центр Львова XIV – XIX ст. тощо.

Побудував незалежну державу, Україна отримала змогу самостійно розпоряджатися своїми природними багатствами, ресурсами та іншими географічними перевагами. Але багаторічне виховання поколінь на засадах державної власності подарувало байдужість, безгосподарність у ставленні до навколошнього середовища, ресурсів, природи, і як слідство – до людей, до гуманістичних цінностей, до праці та її

результатів. Тому найголовнішою метою гуманітарної політики повинно стати гуманітарне виховання, яке насамперед має створити умови для відродження виробничої культури українців, виховання почуття господаря на своїй землі, відповідальності не тільки за себе, а і за стан справ у своєму власному господарстві, сім'ї, місті, державі тощо. Для узагальнення всіх цих питань, усвідомлення єдності соціокультурних, природних та економічних і політичних факторів у суспільстві й впроваджується гуманітарна політика.

Гуманітарна політика розглядається як у широкому, загальному розумінні, так і в конкретному, вузькому. У найширшому розумінні цього терміну гуманітарна політика має на меті «олюднення» всіх сфер і галузей суспільного буття, створення можливостей і умов для максимальної самореалізації кожної особистості, формування в ней внутрішньої потреби, сміливості і здатності брати участь у економічному, політичному і культурному житті держави і суспільства, словом і длом відстоювати гуманітарні пріоритети і цінності. У широкому розумінні, гуманітарна політика спрямовується на формування, розвиток і збереження фундаментальних, загальноцивілізаційних цінностей. Вони є вічними надбаннями історії, культуротворчої діяльності.

Одним із важливих факторів здійснення гуманітарної політики держави та утвордення загальнолюдських моральних цінностей є освіта. З цього приводу є велика кількість наукових досліджень, теоретичних і практичних ідей, зауважень, розробок, нових концепцій тощо. Серед них – впровадження неперервної освіти, яка відповідає не тільки освітнім потребам людини, але й розвитку особистості; гуманізація та гуманітаризація всіх етапів та складових освіти; деідеологізація та демократизація освітнянських відносин; опанування новими, в тому числі інформаційними технологіями тощо. Демократизацію освіти (як і суспільства взагалі) сьогодні дехто розуміє як незалежність від суспільно – значимих аксіологічних цінностей. Це стосується, насамперед, приватного сектору освіти, де нерідкі випадки надання неякісних, не відповідних не тільки держстанарту, але й загальнолюдським вимогам освітніх послуг. За таких умов, держава повинна посилити контроль і відповідальність не тільки за державну, але й за альтернативні форми освіти.

Процеси гуманізації і гуманітаризації освіти, на думку багатьох, є не тільки необхідними і закономірними сьогодні, але і прямо випливають із сутності людської природи, культури. «Освіта – це спосіб входження людини в цілісне буття культури, зображення і здійснення індивідом родових і видових сенсів життя. Сам сучасний стан культурної свідомості протестує проти сієнтистського, рационально – знанієвого, технократичного характеру освіти, загострюючи проблему його переходу на нову парадигму, а точніше – на нове значенієве і структурно – змістовне наповнення» [2,106]. Процеси гуманізації і гуманітаризації, як переважно культурологічні феномени, будучи пріоритетними в освітній діяльності, безумовно, також значимі для виховання, як основної частини освітнього процесу.

В цей час постає питання про ідеологізацію чи деідеологізацію освіти, і як наслідок, гуманітарної політики. Очевидно, що гуманітарна політика, як усяка інша не може стояти окремо від суспільної ідеології, але ж вона не тільки політика, а в першу чергу гуманітарна. До чого може при-

звести ідеологізація гуманітарної сфери Україна вже має сумний досвід. Але ми також маємо не менш сумний досвід деідеологізації соціокультурного середовища, що призвело не тільки до багатоваріантності та толерантності, а до вседозволеності та кризи у соціокультурній сфері, засміченості її чужою, не завжди позитивною для нас ідеологією та масовою культурою, штампами, що не відповідають моральним нормам. З цього виходячи можна зробити висновок, що соціокультурна сфера повинна бути надідеологічною, тобто не самою підкорятися будь – якій ідеології, а формувати її у суспільстві таким чином, щоб вона не входила у суперечку з загальнолюдськими цінностями та гуманістичними традиціями. З цієї позиції найголовнішою сферою гуманітарної політики є освіта, як механізм формування особистості, виховання, соціалізації. Тому культурні, соціальні, політичні зміни в суспільстві повинні знайти своє відображення в освітній системі.

Є дві полярні точки зору на ідеологізацію освіти – більшість теорій педагогіки прагнуть мінімізувати вплив ідеології на освіту, зокрема відомої усім марксистсько – ленінської. Але деякі національні освітні системи розвинених демократичних країн, наприклад США, досить ідеологізовані у напрямку величності держави, національної самовідомості. Освіта, як складова частина виховання і формування особистості не може уникнути зв'язку з суспільними змінами, тому питання повної деідеологізації освіти неправомірно. Система освіти повинна бути державницько – орієнтованою, тобто так звана державницька ідеологія (мета держави, ідеали, які реалізує держава) мають бути закладені хоча б у частину суспільнознавчих дисциплін. Але партійні ідеології не повинні втрутатися у внутрішнє життя школи і мають залишатися зовнішнім фактором для системи освіти. Отже, система освіти повинна стати носієм державної ідеології, а не ареною боротьби партійних ідеологій.

Видатний соціолог М. Вебер ще на початку двадцятого сторіччя писав про співвідношення таки понять як «нова моральність» ринкового суспільства і гуманітарний контекст політики. Він пропонував дещо інше ніж ідеології соціалізму. На його думку, пошук ідеальної духовної домінантності суспільного життя треба здійснювати за межами класової структури, у наближенні до загальнолюдських пріоритетів. Але ж такі пріоритети мають функціонувати у капіталістичному суспільстві, до якого Вебер ставиться не як до чогось негативного у відношенні до людини, в протилежність вченням соціалістичного напрямку. Поняття капіталістичних відносин набуває у роботах Вебера досить оригінального, але й історично значимого сенсу. Він вбачає в капіталізмі історично сформовану систему організації суспільного життя, що засновано на певних принципах доцільності, раціоналізму, виваженого прагнення до реалізації особистого інтересу в узгоджені з інтересами інших особистостей, спільнот, суспільства в загалі тощо. Сутність капіталізму не в загальній експлуатації та домінуванні меншості над безправною більшістю. Капіталізм – це система ринкових відносин, що намагається перебороти зазначені ірраціональні прагнення, та ввести раціональне регулювання.

Поняття раціональності головне у побудові нового суспільства у розумінні Вебера. Капіталістичним називається такий спосіб виробництва, який базується на очікуванні прибутків за рахунок можливос-

тей обміну, тобто широкому і певним чином організованому підприємництву. Капіталізм – це така система виробництва, обміну і споживання, яка орієнтована на точний розрахунок, планомірне використання матеріальних ресурсів або особистих зусиль для отримання прибутку таким чином, щоб обчислений у балансі кінцевий прибуток перевищував стартовий капітал, залучений до його організації [3,48]. Але це не тільки і не стільки економічна система, скільки система соціокультурна, ціннісна. У загальному виді така система орієнтуеться на такі відомі, провідні цінності, як чесність, цінування часу, точність, поміркованість у споживанні, акуратність, пунктуальність і справедливість [3,71 – 73]. На думку М. Вебера, ця система прогресує відповідно до зростаючих потреб людей, їх внутрішньої орієнтації на добробут, благо, матеріальне забезпечення та моральнозважене життя.

Міжнародний аспект сучасної гуманітарної політики полягає у двох напрямках. По – перше, це той вплив, що показує зарубіжна культура, і який не завжди можна оцінювати позитивно. Нажаль, сьогодні частіше за все вплив іншої культури виступає у формі засміченості масовою продукцією дуже низької якості, а соціокультурне середовище не в змозі протидіяти економічним та політичним факторам. По – друге, з метою найбільш ефективного здійснення гуманітарної політики в Україні слід не лише враховувати її специфіку в національному просторі держави, а також застосовувати досвід інших країн. Розвиток суспільства у сучасні часи здійснюється, насамперед, під впливом процесів загальнолюдського розвитку. Отже, й Україна, як би ми не ставилися до процесів глобалізації, інформатизації та інших, що притаманні розвитку людства сьогодні, має не тільки визначитися, але й усвідомити свою певну залежність від цих тенденцій.

Гуманітарна політика держави має бути спрямована на реалізацію прагнення громадян до знань. Водночас попитом на ринку праці все більше користується високоспеціалізоване знання, яке вимагає від індивіда тривалого і самовідданого навчання. До того ж, технології швидко змінюються і потребують постійного оновлення знань, перекваліфікації, вміння вчитися самостійно. Через це здобуття освіти стає для українців хоча й вигідною, але дорогою інвестицією. Якщо освіта дійсно якісна, від цих інвестицій виграють усі – і окремі громадяни, і суспільство загалом. Для цього повноваження щодо надання освітніх послуг, контролю якості освіти та ефективності використання коштів мають бути розділені між різними учасниками освітнього процесу. Держава має захищати інтереси споживачів освіти, стежити за виконанням іншими учасниками освітнього процесу своїх зобов'язань і нести відповідальність за стратегічне управління галуззю.

Формування нової – гуманітарної – парадигми починається в умовах, коли виникають проблеми, які не можуть бути розв'язані і поясненні в межах наявної парадигми. Зважаючи на те, що освітня сфера в суспільстві, що трансформується, набуває принципово нового значення, а зміни, які відбуваються в ній, недостатньо ефективні, модернізація освітньої системи повинна:

– носити упереджуючий характер: спирається не тільки і не стільки на сучасний стан розвитку економічної, політичної та соціальної сфер суспільства, скільки на той стан, якого суспільство хоче і може досягти;

— відбуватися за активної участі державного, підприємницького і громадського секторів суспільства та міжнародних організацій, де головну координуючу роль мають відігравати державні інституції, забезпечуючи при цьому відповідну законодавчу, організаційну та матеріальну підтримку;

— використовувати позитивний досвід трансформування освітніх систем інших країн за умови збереження кращих традицій і досягнень національної освіти;

— тісно пов'язуватися з тенденціями розвитку і досягненнями у фундаментальних, прикладних і педагогічних науках;

— спиратися на загальновизнані у міжнародній практиці (скоріше за все — європейські) стандарти на інформаційні технології електронного навчання та стандарти якості освіти;

— ґрутуватися на стратегічному баченні перспектив розвитку інформаційно — комунікаційних технологій для освітньої системи в найближчому і віддаленому майбутньому, носити системний і комплексний характер;

— бути відкритою і зрозумілою для представників всіх верств суспільства [4,14].

Основною метою подальшого розвитку вищої освіти є переростання кількісних показників у якісні, яке базується на різних засадах [4]. По — перше, — на національній ідеї розвитку освіти, зміст якої полягає у збереженні і примноженні національних освітніх традицій. Освітня сфера покликана виховувати справжнього громадянина України, який має потребу у фундаментальних знаннях та у підвищенні загальноосвітнього і професійного рівня. По — друге, розвиток освіти повинен підпорядковуватися законам ринкової економіки. Водночас освіта має бути зорієнтована не лише на ринкові специальності, але й наповнити зміст освіти новітніми матеріалами, запровадити сучасні технології навчання з високим рівнем інформатизації навчального процесу, вийти на творчі, ділові зв'язки з замовниками фахівця. По — третє, розвиток освіти слід розглядати у контексті тенденцій розвитку світових освітніх систем, насамперед європейських. Зокрема, привести законодавчу і нормативно — правову базу освіти України у відповідність зі світовими вимогами, належним чином структурувати освітню систему та її складові, переглянути зміст освіти, забезпечити інформатизацію навчального процесу та доступ до міжнародних інформаційних систем. З метою реалізації цих завдань необхідно згуртувати українську націю навколо проблем освіти, об'єднати зусилля не лише освітян, а й усього суспільства. Тому одним з невід'ємних аспектів гуманітарної політики держави в сфері освіти повинно стати утвердження і в громадській думці, і в суспільній практиці справжньої пріоритетності освіти як необхідної умови національного розвитку і національної безпеки.

Література

1. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А.Ручки. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — 125 с.
2. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. За ред. А.С. Гальчинського. — К.: НІСД, — 2003. — 238 с.
3. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.

4. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.

Панченко Л.М. Образование в структуре государственной гуманитарной политики

Анализируется социокультурный контекст функционирования гуманитарной политики, социокультурная среда как поле реализации гуманитарной политики.

Panchenko L.N. Education within the structure of the state humanitarian policies

Analyses of the social and cultural contexts of functioning of the humanitarian polices, and social and culture medium as a field for realisation of the humanitarian policies.

Чорний В. С.

Соціальні передумови та наслідки зростання ролі військової складової у життедіяльності архаїчних спільнот

Аналізується роль та функції військової складової в еволюції архаїчних спільнот. Серед функцій особлива увага привертається до виховної, правотворчої та державотворчої.

Світ, у якому живуть люди, надзвичайно складний та суперечливий, тому дослідження будь – якого соціального явища імпліцитно або експліцитно у своєму підґрунті містить певне загальне бачення історичного процесу, суспільства, чинників змін та стабільності і, врешті – решт, загальне розуміння світу та місця людини у світі [1, 7]. Одним із соціальних явищ, до якого постійно прикута увага людей і яке завжди було, так би мовити, «актуальним» є війна та підготовка до війни. Військова складова посідала й посідає важливе місце у структурі людського існування. Тому такі ключові поняття як «війна», «армія» та усе, що з ними пов'язане, не могло залишитися поза увагою філософських роздумів мислителів усіх часів і народів.

Історія майже не залишила свідчень про військову складову архаїчних спільнот. Її можна лише реконструювати, використовуючи наукові данні етнографії, археології, палеоантропології тощо. Як зауважує Р. Арон, антропологи не наважуються дати однозначну відповідь на запитання: чи воювали між собою люди у палеоліті, чи ні. Одні з них стверджують, що знайдені камені – рубила використовувались у бойовищах, інші ж вбачають у них знаряддя праці або полювання [2, 327].

На сьогодні важко сказати, яка з двох головних галузей господарства – збиральництво чи полювання – домінувала у життедіяльності прадавніх людей. Вочевидь, їхнє співвідношення було не однозначним у різні історичні епохи, різні сезони, у різних географічних умовах. Проте не викликає сумніву той факт, що зачатки військової складової зароджувалася саме у надрах мисливства, яке у ті часи було прогресивною галуззю ведення господарства, і яке багато у чому визначило розвиток архаїчних спільнот. Натяк на важливості мисливства у життедіяльності архаїчних суспільств знаходимо у давньогрецького філософа Аристотеля, який зазначав, що «наука про здобування рабів ... є чимось на зразок науки про війну або науки про мисливство» [1, 19]. Військове мистецтво – частина цієї науки. «Військове мистецтво, – підкреслював філософ, – може розглядатися до певної міри як природний засіб для придбання власності, у крайньому разі та частина військового мистецтва, яка має за свій предмет мисливство: полювати

треба як на диких тварин, так і на тих людей, які, маючи від природи призначення бути залежними, не бажають цьому коритися» [1,19].

Полювання на великих тварин, особливо тих, що трималися стадами, вимагало значних спільніх зусиль, постійного удосконалення знарядь для полювання, витривалості, кмітливості, ініціативності та особистої хоробрості. Все це, з одного боку, сприяло згуртуванню архаїчних спільнот, а з іншого – виділенню окремої групи осіб, наділених певними якостями, головним заняттям якої було полювання та захист спільноти від хижих звірів та конкуруючих племен.

Фауністична криза на межі верхнього палеоліту і мезоліту (10 – 12 тисячоліття до Р.Х.), наслідком якої стало зникнення багатьох видів або різке скорочення поголів'я великих тварин, привела до зміни у життєдіяльності мезолітичних спільнот. Відбувся перехід до полювання на середніх та дрібних ссавців, а це, у свою чергу, спричинило удосконалення далекобійності мисливської зброй. Було винайдено лук зі стрілами з кам'яними або кістяними наконечниками, а також його аналог – духову трубку. Головною мисливською зброею стають спис та гарпун з зазубреними кістяними наконечниками. У цей час були відомі також праща та бола [3,137 – 181]. Згодом зазначені зразки на багато тисячоліть стануть головною військовою зброею переважної більшості народів світу.

З удосконаленням мисливської зброй та організації полювання відбувалися зміни й у військовій складовій та світогляді архаїчних спільнот. На думку етнологів, які на протязі декількох століть спостерігали за ними, архаїчним спільнотам були відомі, принаймні у зародку, більшість видів поведінки, властивих цивілізованим суспільствам. Вони проводили різницю між станом ворожнечі (війною) і миром, дипломатами та воїнами. В одних племенах усі чоловіки брали участь у збройній боротьбі (яка іноді регулярно повторювалась, прив'язуючись до певних дат), в інших до них залучалися касти воїнів, які до того ж здійснювали домінантний вплив на решту спільноти. Іноді збройні сутички між племенами набували суто ритуального характеру, не проявляючи жодної видимої мети поза самим ритуалом [2,328]. Саме у цьому Й. Гейзінга вбачав ігровий елемент архаїчної культури. На його думку, в архаїчній свідомості поняття збройної боротьби та гри нерідко зливалися воєдино. Це найінтенсивніша, найенергійніша форма гри, у якій проливається мала кров, і водночас – найвідчутніша та найпримітивніша [4,105]. І, нарешті, архаїчні суспільства по – різному плекали дух суперництва. Вони були неоднаково агресивні та неоднаково войовничі. Окрім спільноти, переважної ті, що перейшли до осілого способу життя, припинили будь – яку експансію, швидко змінивши її на оборону, тоді як інші ще довго зберігали дух войовничості. Система цінностей та вірувань, характерна для кожного етносу, надавала більшої або меншої значущості військовим чеснотам, звеличуючи престиж збройного успіху або, навпаки, мирного ладу, оспівуючи славу перемоги або розвінчуючи даремність насильства [2,328]. Крім ігрового елементу, причинами цих примітивних збройних сутичок могли бути: збереження згуртованості спільноти, задоволення фізіологічних потреб (звичай екзогамії, захоплення більш зручного житла, продуктів харчування, а також людей у випадку канібалізму), полювання на голови та інші органи суперника, необхідні для ритуальних церемоній, захист спільноти

від грабіжницьких наїздів, необхідність збереження або розширення мисливських угідь, порушення племінних меж, убивства одноплемінників, припущення про наведення магічної «порчі» тощо.

Вочевидь, з мисливством, а згодом і з військовою складовою, значення, якої постійно зростало у структурі життєдіяльності архаїчних спільнот, пов'язаний такий ритуал, як ініціація (від лат. *initiatio* – посвячення). В архаїчних спільнотах з більш – менш формалізованими статево – віковими групами великого значення надавалось межі переходу з категорії підлітків до категорії дорослих людей. Цей перехід супроводжувався певними випробуваннями та урочистими таємними обрядами. Різновиди ініціації зустрічаються в усіх відомих сучасності культурах. Різноманітні за формулою і змістом вони мають одне спільне: перевірити та залучити юнаків до господарського, суспільного і військового життя повноправних членів спільноти. Під час церемонії посвячення юнака «примушують пережити нове народження, коли йому, часом серед тортур, що служать суворим випробуванням його нервів, відкривають таємниці від яких залежить саме життя даної спільної групи» (Люсьєн Леві – Броль) [5,152] Так, аборигени Австралії навчали юнаків володіти мисливською та бойовою зброєю, виховували у них хоробрість, витривалість, витримку і дисципліну, долукали до таємних звичаїв, обрядів та вірувань племені. Їх випробували за допомогою низки болісних процедур – голодування, нанесення ран, припалювання вогнем, вибивання зубів, виривання волосся тощо. У яганів, алакалуфів та бушменів підлітки протягом одного – двох років повинні були виконувати важкі роботи, відмовлятися від деяких видів їжі, виховувати у собі терпіння, покірність та старанність. На тих, хто не витримував ініціації падала ганьба, у кращому випадку повторні випробування. З нагоди успішного завершення ініціації влаштовувалися святкування з різноманітними церемоніями, піснями та ритуальними танцями [3,188].

Таким чином, дух змагальності, випробування та обмеження певними правилами були головними складовими феномена ініціації, присякнутого ігровим елементом архаїчної культури. Тут простежується важлива особливість як ініціації, так і військової складової загалом – формування (становлення) ідеалів справжнього члена спільноти, гідного брати участь у такому грізному випробуванні, як війна. Згодом у більшості культур військова складова стала домінантною під час ініціації, а це означало, що для того, щоб перетворитися на повноцінного члена спільноти, необхідно було стати, передусім, воїном, уміло володіти зброєю, з гідністю витримувати усі випробування [5,152]. Ініціація спричинила значний вплив на формування такого важливого знаряддя війни, як військова організація суспільства, що у пізніші часи отримала назву армія.

Виникнення армії – це довготривалий та складний процес, який умовно можна розділити на два етапи. На першому етапі, який коріниться у мисливстві, розвивалася організація полювання, як спільні дії, під час яких існував чіткий розподіл ролей: одні влаштовували засідки, інші заганяли тварин та створювали шумові ефекти тощо. Це сприяло виділенню в архаїчній спільноті групи осіб (зазвичай переважно усі чоловіки), головним заняттям якої стало полювання та захист спільноти спочатку від хижих звірів, а згодом від грабіжницьких наїздів

інших племен, підтримання порядку усередині групи тощо. Разом з тим удосконалювалися знаряддя для полювання, які все частіше доводилося застосовувати з іншою метою, а саме проти собі подібних. Так поступово мисливська зброя набуvalа якостей військової, а її власники перетворювалися на воїнів. Кульмінацією латентного періоду стала ініціація, у якій почала домінувати військова складова. На цьому етапі озброєні групи кожного племені були засновані на кревно – родинних зв'язках і традиційно противставлялися озброєним формуванням інших племен, як ворожі, конкурючі елементи. Такі формування важко було об'єднати та організувати їхню взаємодію. Зазвичай, до їхнього складу залучалися усі боєздатні чоловіки, а очолювали – виборні воєначальники.

Таким чином, перший етап формування озброєної організації, який спочатку протікав латентно, можна охарактеризувати як самодіяльний процес, що рухався «знизу» і відповідав груповим інтересам архайчної спільноти.

Другий етап формування військової організації зароджувався у надрах першого і був зумовлений соціально – економічним розвитком архайчних спільнот, який привів до виникнення надлишкового продукту та приватної власності. Регулярне зростання надлишкового продукту стало безпосередньою передумовою розшарування та диференціації архайчного суспільства. З'явився особливий вид лідерства – так звані бігмени. Це були особи, які виділялися своїм багатством, що висувало їх на перші позиції в умовах широкого розвою престижної економіки. Зміщення приватної власності вимагало її збереження, примноження та передачі у спадок, а це суттєво впливало на інститут влади. Тепер людина яка розбагатіла, повинна була постійно дбати про власний авторитет, вплив та утримання влади, яка давала можливість контролювати господарське життя спільноти і, відповідно, сприяла отриманню більшої частини з сукупного суспільного продукту. Забезпечити усе це могла тільки сила, до того ж сила перевірена та надійна. Такою силою могли стати найближчі родичі вождя (бігмена) з яких і набиралася його озброєна охорона. Наприклад, у багатьох племенах, що межували з Римською імперією, почет вождя, який за успіх військового походу відповідав власним життям, складався з синів або найближчих родичів глав фратрій та союзників, що виступали спільно. Це вважалося родиною запорукою військової вірності та племінної згуртованості. Згодом, почет, або преторій, ставав серцевиною військової дружини вождя, а з часом й військової організації архайчного суспільства. Цей етап, який у більш пізні часи отримав назву «преторіанського» [6, 150], був усвідомленим, організованим процесом створення спеціальної військової організації – армії, що йшов «зверху», і відповідав вузько – груповим інтересам родоплемінної знаті.

Таким чином, процес створення військової організації (армії), розпочавши свій рух з мисливства, досягнув більш розвинених форм на другому етапі. Кульмінацією генезису військової складової архайчних спільнот на цьому етапі стало виникнення такого соціального феномену, як армія. Якщо на першому етапі військова організація, зазвичай, виконувала функції захисту усієї спільноти і таким чином відображала групові інтереси, принаймні переважної більшості, то на другому етапі, у зв'язку з розшаруванням та диференціацією суспільства – вузького

кола осіб, які знаходилися на олімпі влади. Тепер групові інтереси змушені були узгоджуватись з інтересами верхівки, а військова організація отримала завершенну конструкцію класичного типу з властивими сучасним арміям головними функціями: внутрішньою та зовнішньою. І, все ж, незважаючи на певні досягнення, це ще були військова організація архаїчного суспільства. Для того щоб стати армією у сучасному розумінні їй необхідно було пройти тривалий, складний та суперечливий шлях, гартуючись у війнах, яких було безліч у переддень виникнення давніх держав.

У з'язку з вдосконаленням військової організації архаїчного суспільства значного поширення набуло військове спрямування головних процесів епохи, пов'язане з бурхливим розвитком військової активності. Як зазначалося вище, збройні сутички між стародавніми спільнотами існували й раніше. Проте, зазвичай, вони носили епізодичний характер. Тепер, з появою приватної власності та розшаруванням суспільства, становище різко змінилося: грабіж давав можливість швидкого збагачення. Тому епізодичні зіткнення перетворилися на регулярні, масові та організовані, тобто війну у власному значенні цього слова. Війна, що здайснювалася заради грабежу, стала постійним промислом. Переможці забирали з собою усе, що мало хоча б якусь цінність – скарби, тварин, рабів, а згодом, у з'язку зі зростанням населення, почали захоплювати й сусідські землі. Особливо войовничими були племена, які мешкали на малопридатних для обробітку землях. Забезпечити існування мешканцям цих регіонів могли лише війни: при вдалому поході вони дозволяли їм певний час виживати за рахунок захопленої здобичі, при невдачі – зменшували чисельність населення, полегшуючи долю решти. Перетворення війн у постійний промисел сприяв розвитку військового озброєння та військової організації. З'явилося відмінне від мисливського спеціалізоване озброєння для наступу та оборони – бойові списи та палиці, мечі, луки, щити, лати, панцири, шоломи. Вочевидь, саме з тих часів бере початок пріоритетний розвиток військової техніки та озброєння, який, зазвичай, випереджав цивільні розробки. Тому важко погодитися з Р. Ароном, який вважав, що «в жодну з епох зброя не може бути на вищому технічному рівні, аніж знаряддя праці, так само як і організація війська не може фундаментально відрізнятися від організації соціальності» [2,327].

Спростовує тезу Р. Аракона комплекс інженерних та фортифікаційних робіт, що проводився в інтересах оборони і аналогів якого не було у цивільному житті. Навколо поселень почали виникати земляні вали, рови, палісади. До початку залізного віку у багатьох країнах Європи та Азії поширилися особливі укріплені сховища – фортеці, бойові башти тощо, у яких населення рятувало життя та майно під час ворожих наїздів. Ускладнилася та вдосконалилася тактика наступу та оборони, на порядку денного стояло питання упорядкування ведення спільніх військових дій. У з'язку з цим почала змінюватися й сама психологія тогочасних людей: військовий грабунок почав вважатися почесною справою, а мирна праця – непrestижною і навіть ганебною діяльністю для справжніх чоловіків. За таких умов переважним способом отримання надлишкового продукту стають грабежі та рабство, а відповідною їй формою становлення політичної влади – військове правління.

Військові вожді могли виходити як із середовища родоплемінної знаті (бігменів), так і заслужених воїнів низького соціального походження. З бурхливим розвитком військової складової у цю історичну епоху останні нерідко відтісняли на задній план або й взагалі затирали інших лідерів. Так відбувалося, наприклад, у індіанців – ірокезів у XVIII ст., коли два традиційних військових очільники з племені сенека з нарощанням військової активності з другорядних лідерів перетворювалися на вождів племені. Разом з тим військовим очільникам, які не знали поразок у боях і завжди поверталися додому з великою здобиччю, було простіше створити сильну, віддану їм дружину, згуртовану не стільки родоплемінними зв'язками, скільки спільними військовими інтересами. Спираючись на таку дружину, військовий очільник мав можливість руйнувати старі традиції і нав'язувати одноплемінникам свою волю. Родоплемінній знаті, якщо вона зберігала певні позиції у керівництві спільнотою, постійно доводилося поступатися місцем військовому очільнику та його найближчому оточенню – старшим дружинникам, але, будучи зацікавленою у міцній владі та надійному захисті своєї власності, вона не надто рішуче опиралася новим тенденціям. Що ж до інших членів спільноти, то частину з них задобрювали військовою здобиччю, а решту приводили до покори за допомогою військової сили. Таке становище позитивно сприяло виникненню специфічної форми організації суспільства на стадії переходу до держави [3,281 – 291].

Соціальна влада тогочасного суспільства існувала у формі потестарної (від лат. *potestus* – влада, могутність) влади. Вона не знала майнових, кастових, станових, класових відмінностей і державно – політичних форм. Її джерелом іносієм була громада, а способом реалізації – первісне самоврядування. Потестарна влада не мала спеціальних установ для примусу, але здатна була ефективно карати за порушення існуючого порядку та примушувати до певних правил поведінки. Крім військової функції, яка на той час була домінантною, потестарна влада архаїчного суспільства виконувала ще й функцію перерозподілу суспільного продукту; організаційну функцію, тобто поступове запровадження ієрархічної системи управління; контролючу функцію (контроль за ресурсами, обліком, торгівлею) тощо [7,12 – 14].

Переважно саме у суспільствах з військовими формами правління завершувався етап перетворення потестарної організації у політичну або державну. Її найважливішою прикметою стало утворення особливої суспільної або публічної влади, яка не співпадала безпосередньо з усім населенням, була відокремленою від нього і мала у своєму розпорядженні апарат керівництва та насиля. Вождь перетворювався у правителя – князя, кагана, короля, царя тощо. Його найближчі родичі та інші помічники ставали радниками у центрі та намісниками на периферії зі своїми штатами помічників для здійснення організаційної функцій держави. Дружина, яка теж складалася з найближчих родичів та довірених осіб, перетворилася у військо, за допомогою якого держава придушувала, у разі необхідності, внутрішні заворушення та здійснювала загарбницькі війни. Втім й населення, зазвичай, ще залишалося озброєним, що свідчило про поступовий перехід від першого до другого етапу формування військової організації. Особливим орга-

ном державної влади ставав суд з його неминучими придатками – катами та в'язницями. Судочинство здійснювалося як самим правителем, так і його помічниками та намісниками, а також спеціальними суддями. Ще одним впливовим важелем державної влади виступала релігія. Оскільки військова й релігійна діяльність досить тісно пов'язані (у багатьох архаїчних спільнотах військовий очільник, він же воєдь племені, був одночасно й головним жерцем), то усі правила та норми, які виходили від влади набували сакрального характеру. Зокрема, вважалося, що такі носії влади наділені надприродною харизмою і виступають сполучною ланкою між вищими силами і простим народом. Зрозуміло, що це автоматично виправдовувало усій ідею сакрального лідера, у тому числі й спрямовані на руйнацію віджилих соціальних відносин та інститутів.

Таким чином, військова складова відігравала надзвичайно важливу роль у еволюції архаїчних суспільств, виконуючи низку функцій. Серед найголовніших відзначимо державотворчу, правотворчу та виховну. Остання полягала у вихованні членів соціуму, які повинні були здійснювати соціально бажану поведінку, дотримуючись загальновизнаних правил та норм, забезпечуючи у такий спосіб стабільний розвиток спільноти. Критерій повноцінності, який визначав необхідний для спільноти тип соціальної поведінки індивіда, запобігав зростанню чисельності «соціальних паразитів», які ухилялися від виконання суспільно – необхідних обов'язків [5,154 – 156]. Крім того, чисельні війни згуртовували членів давніх спільнот, вимагаючи удосконалення керівництва та системи судочинства, наявності регулярного війська, а це, передусім, привчало людей до покори, дисципліни, підпорядкованості особистих інтересів вищій меті. Під впливом війни зазначені якості членів спільноти формувалися швидше і відкладалися у колективному позасвідомому надійніше, ніж під час тривалого процесу соціалізації, тим самим створюючи підґрунтя для культурного розвитку та досягнення вищих ступенів розвитку суспільного життя [8,12 – 15]. Саме військова компонента сприяє формуванню надособистісної – державної, нормативно – правової системи, наслідком якої є відмова індивіда від частини своєї волі на користь волі загалу. Значно пізніше, на етапі цивілізації, з цього підґрунтя виростає проблема щодо різниці між «волею усіх» як сумою окремих волі і «загальною волею». Ідея «загального блага» як підстави «загальної волі» обґруntовувалась Аристотелем у «Нікомаховій етиці» і довгий час була наріжним каменем європейської морально – правової традиції [9,252].

Література

1. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики / Під заг. ред. С.П. Мосова. – К.: НАОУ, 2006. – 308 с.
2. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
3. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». – М.: Выш. шк., 1990. – 351 с.
4. Гейзінга Й. Homo Ludens / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 1994. – 250 с.

5. Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посібник / Б. Попов, (керівник авт. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.

6. Філософія. Філософсько – методологічні проблеми воєнної теорії та практики. Курс лекцій. Навч. – метод. посібник. Укл.: Л.М. Будаг'янц, М.В. - Цюрупа, В.С. Чорний та ін. К.: ВГІ НАОУ, 2000. – 192 с.

7. Правознавство: Навчальний посібник / За заг. редакцією П.Д. Пилипенка. – Львів: Новий Світ – 2000, 2003. – 592 с.

8. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (історико-філософський аспект): Монографія / О.І. Гуржій, С.П. Мосов, В.Д. Макаров та ін.. – К.: Знання України, 2006. – 356 с.

9. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.

Черный В.С. Социальные предпосылки и последствия возрастаания роли военной составляющей в жизнедеятельности архаических сообществ

Анализируется роль и функции военной составляющей в эволюции архаических сообществ. Среди функций особое внимание уделяется воспитательной, правотворческой и государственного строительства.

Chorny V.S. Social pre-conditions and consequences of increase the role of military constituent in the vital functions of archaic associations

The role and functions of military constituent in evolution of archaic associations are analysed in this article. The special notice among the functions is attracted to educate, law creative and state creative functions.

Грива О. А.

Гуманітарна експертиза технологій освіти і толерантизація молодіжного середовища

Висвітлюються питання сутності, механізмах та порядку гуманітарної експертизи технологій освіти, які спрямовані на формування толерантності в полікультурному молодіжному середовищі України.

На початку нового тисячоліття вчені та практики, особливо, дослідники освітніх технологій (В.Андрющенко, В. Кремень, В.Лутай, О.Пехота та ін.) відображали той факт, що настає час, коли в основу технологій в освіті майбутнього повинно бути покладено принципи гуманістично-го світогляду, які передбачають формування таких якостей особистості, як відмова від авторитарного стилю взаємодії, тоталітаризму, шанобливе ставлення до іншої особистості та інших культур, цінностей та віри; толерантності, як інтегративної якості особистості. В заданій парадигмі нами запропоновано декілька технологій, спрямованих на виховання толерантності у молоді в умовах полікультурного середовища України. Дані технології пройшли апробацію в полікультурному просторі Автономної Республіки Крим: в мережі соціальних служб для молоді і сім'ї, в дитячих таборах Міжнародного дитячого центру «Артек», в навчальних закладах різного рівня Кримської Автономії.

В формах і методах даних технологій переважають інтерактивні, зорієнтовані на самобутність учасників, на їх активність, критичність та вільність мислення і комунікативну озброєність. Тому технології, що ми пропонуємо, містять значну частку таких методів як дискусії, дебати, тренінги, змагання, ігри. Дані методи і форми, окрім вже названих доброчесностей, ще здібні сприяти сублімації підліткової та молодіжної інтолерантності, перетворюючи енергію агресії на конструктивність комунікацій. Для перевірки, по – перше, права на існування даних технологій в системі освіти України, та, по – друге, їхньої ефективності, нами запропоновано здійснити гуманітарну експертизу педагогічних технологій, спрямованих на підвищення рівня толерантності молоді в полікультурному середовищі.

Педагогічна технологія, чи технологія освіти відображає процес реалізації цілей та завдань освіти і базується на знанні системи учень-(вихованець) – вчитель (вихователь) – середовище у визначених умовах (індивідуального, чи групового навчання, полікультурності, глобалізації і т.і.). Аналізуючи філософську та психолого – педагогічну літературу з даного питання, можна виділити в структурі освітньої технології наступні компоненти: концептуальна основа, змістовна частина, процесуальна частина (організація, методи, форми).

Звертаючись до технологій формування толерантності особистості та в суспільстві взагалі, тобто толерантизації суспільства, ми намагалися продовжити розвиток технологічного підходу в рішенні соціаль-

них проблем, залучаючи теоретико – методологічний апарат та інші можливості філософії освіти.

Виходячи з характеру соціально – освітньої технології, особливостей полікультурного середовища України та специфіки виховної роботи з молоддю, нами були запропоновано та впроваджено низку технологій у сфері формування толерантності у молоді:

- Формування культури гуманних відносин в сім'ї, як соціально-му інституті;
- Виховання толерантності в профілактиці негативних явищ у молодіжному середовищі;
- Створення позитивних комунікативних установок у молоді;
- Формування толерантності в молодіжному середовищі як спосіб профілактики конфліктів на національному ґрунті;
- Міжнародний фестиваль «Змінимо світ на краще!» в «Артеці».

З метою перевірки спроможності та ефективності даних технологій виховання толерантності у молоді нами була здійснена гуманітарна експертиза системи формування толерантності у молоді в полі культурному середовищі.

Гуманітарна експертиза – це особливого роду діяльність, яка спрямована на міждисциплінарний аналіз проектів, управлінських рішень, а також відповідної діяльності і акцій з метою виявлення їхніх можливів для людей і соціуму наслідки. Гуманітарна експертиза націлена на те, щоб зробити зважену оцінку дії різного роду нових технологій — промислових, сільськогосподарських та соціальних — на стан людського потенціалу країни. Характеризуючи гуманітарну експертизу, як метод наукового дослідження, важливим є визначення об'єкту експертизи та експертів, які проводитимуть експертизу.

Під об'єктом гуманітарної експертизи розуміють той або інший предмет, який впливає на людину і з яким людині доводиться так чи інакше взаємодіяти, або технологія як таке, що включає не тільки предмет, але перш за все — можливі способи взаємодії з ним [5]. Найчастіше під об'єктом гуманітарної експертизи розуміють перш за все науково – технічні або соціальні новації. Таке розуміння, втім, нерідко виявляється занадто вузьким, не стільки тому, що людина при цьому відсовується на другий план, скільки тому, що інновація є певним предметом, а також припускає і певні способи і практики його вживання, операції з ним і таке інше. На соціальному рівні саме ця сторона справи і є найістотнішою. Дійсно, значущі для людини і суспільства результати звичайно породжує не сам предмет, а пов'язані з ним способи взаємодії, наслідки, до яких ведуть ці взаємодії, і, нарешті, ті зміни, які викликаються в суспільстві цими взаємодіями.

Тому, не тільки в онтологічному, але і в методологічному відношенні в процесі гуманітарної експертизи, як правило, звертаються не до предметів, а до технологій, оскільки при такому підході можливо виділити чинники ризику та ті параметри, на які можна впливати і які можна змінювати. Саме технології володіють тими властивостями комплексності і цілісності, які і дозволяють їх розглядати як об'єкти при проведенні гуманітарної експертизи. Важливим є те, що гуманітарна експертиза дозволяє застосувати випереджаче реагування. Представляється, що можливе цілком ставити питання і про випереджаче реагування, яке починається не після, а до того, як ризик для людсько-

го потенціалу стає очевидним. Можливість такого випереджаючого реагування припускає можливість прогнозування перспектив розвитку процесу чи технології, а також негативних наслідків, ризиків, загроз для людського потенціалу, доки відносно нього не показане зворотне.

Дані можливості допомагають зробити висновок про соціально необхідну систематично організовану діяльність, спрямовану на прогнозування наслідків та виникаючих загроз для людського потенціалу. Ядром такого роду діяльності стає гуманітарна експертіза [5,344].

В філософському плані гуманітарна експертіза витікає з опозиції двох ціннісних систем, яку можна представити і як протистояння позиції спостерігача феноменів зовнішнього і внутрішнього світу, з одного боку, і позиції дослідника, що здійснює активні втручання і зміни. Виразником першої позиції є І. Гете, який закликав «бачити речі, як вони є». Сучасна філософія науки відкидає позицію «чистого спостерігача» як неконструктивну, оскільки вона не враховує конструктивні можливості пізнання і, навіть більше, самого сприйняття.

Друга позиція – позиція дослідника, яка є провідником ідеї втручання, дії, експерименту, зміни. Одним з найвпливовіших виразників другої позиції став К. Маркс, який писав в Тезисах до Фейєрбаха: «філософи лише різним чином пояснювали мир, але справа полягає в тому, щоб змінити його» [6,4]. Критика К.Маркса, спрямована тут проти позиції, що претендує на пояснення світу таким, який він є сам по собі, але практикоорієнтована філософія сучасності має на увазі можливість зміні світу, його посилення. А тому інновації не тільки можливі, а і бажані, що призводить до необхідності опрацювання механізмів, які дадуть можливість проведення експертизи з метою оцінки наслідків та ефективності інновацій.

Друга важлива складова методології гуманітарної експертізи – це питання про експертів: експерт – професіонал, або хто – небудь інший? Перша позиція – аналітик, справжній вчений – дослідник, близькучий адміністратор. Експерт – це дослідник визначеного предмету, фахівець в даній області, майстерний і мудрий оцінювач, знавець потрібної сфери, спец у визначеному науковому і практичному просторі, справжній ас серед споріднених професіоналів [7,8]. В цій характеристиці стверджується винятковість професійних і особистих якостей. Разом з тим підkreślують незрозумільність, хто і як оцінювати наявність і ступінь у конкретного індивіда всіх цих якостей. Чи не передбачається при цьому наявність особливого класу експертів по експертах, тобто тих, хто повноважний робити вибір серед сукупності кандидатів (Б. Г. Юдин, Е. Г. Юдина).

Аналіз наукової літератури щодо гуманітарної експертізи показує, що від учасника гуманітарної експертізи, не обов'язково вимагають всіх цих виняткових якостей. Більш того, у багатьох випадках саме для гуманітарної експертізи значення має здатність експерта адекватно виразити інтереси рядової людини, на яку і спрямовані дії інновації. Наприклад, сьогодні в суспільстві йдуть гострі дискусії про реформування освіти, чи охорони здоров'я. Обмеженими виявляються можливості представити свої позиції у цих дискусіях тих, на кого ці реформи направлені і хто безпосередньо на собі відчує наслідки цих реформ. Тому у ролі експертів в гуманітарній експертізі повинні виступати як фахівці, так і ті, на кого спрямовані дії інновації.

В даній статті ми пропонуємо розглянути більш докладно питання про гуманітарну експертизу технологій, спрямованих на толерантизацію молодіжного середовища, на прикладі комплексної педагогічної технології «Міжнародний фестиваль «Змінимо світ на краще!» в «Артеці», яка включила в себе багато окремих технологій, спрямованих на виховання толерантності молоді, такі як: соціально – психологічний тренінг, рольові та ділові ігри, дискусійні клуби та інші.

Фестиваль проходить в «Артеці» протягом семи років, він є прикладом комплексного підходу до вирішення проблеми формування толерантності у молоді. Головною метою Фестивалю є налагодження, розвиток та зміцнення дружніх, добросусідських відносин між країнами – учасницями Фестивалю. Фестиваль покликаний забезпечити тісніше спілкування між дітьми та молоддю шляхом знайомства з національними традиціями та звичаями різних країн, обміну творчими досягненнями серед учасників. Він сприятиме зміцненню громадської позиції молоді щодо встановлення миру та стабільності.

Фестиваль був заснований у 2000 році Державним Комітетом України у справах сім'ї та молоді, Всеукраїнським благодійним Фондом Надії і Добра та Міжнародним дитячим центром «Артек».

Постійними учасниками Фестивалю спочатку були: Болгарія, Грузія, Росія, Румунія, Туреччина та Україна. Співзасновники Фестивалю вирішили, що до нього можуть приїдуватися всі, хто поділяє ідеї Фестивалю. Тому кількість учасників весь час розширюється: в 2003 році в ньому брали участь 14 країн, включаючи: Азербайджан, Вірменію, Македонію, Марокко, в 2006 – 22 країни, в 2007 – 27 країн.

Завданням першого етапу Фестивалю був відбір учасників та формування делегацій країн – учасниць. Делегації країн – учасниць формуються відповідно до щорічної програми Фестивалю, за вікових особливостей та стану здоров'я дітей. Країни – учасниці можуть оголошувати конкурси з метою направлення для участі у Фестивалі найбільш яскравих представників дитячого та молодіжного руху.

Другий етап Фестивалю проходитиме саме в Міжнародному дитячому центрі «Артек». Програма Фестивалю була побудована з урахуванням надання учасникам більш широких можливостей для спілкування, взаємодії, презентації культури та традицій своєї країни, а також реалізації спільніх творчих проектів.

Основними заходами Фестивалю стали: урочисті церемонії, дні країн – учасниць, День миру, ігрові шоу та змагання, дискусійні клуби, творчі лабораторії та тренінги, в тому числі, і тренінги толерантності. В дискусійних клубах обговорювалися теми, які є найбільш важливими з точки зору виживання людства, наприклад: ненасильницька поведінка, толерантність у стосунках в молодіжному середовищі, забезпечення дотримання прав дітей та молоді в різних країнах.

Під час тренінгів толерантності молодь мала змогу у навчальних ситуаціях міжкультурного спілкування переживати у реальних умовах спілкування в межах фестивалю, використовувати власний досвід та відзначати досвід інших стосовно міжкультурних комунікацій.

Тренінг проводився в групах, до складу яких входили підлітки – представники різних делегацій. Під час роботи в тренінгу учасники під керівництвом тренера знайомилися з поняттям «толерантність», актуалізували його до ситуації Фестивалю, ділилися своїми враження-

ми від сприйняття інших культур, спілкування з представниками різних країн, проектували отримані знання на особливості своєї країни.

Дискусії були однією з найбільш складних в інтелектуальному та психологічному плані з форм роботи на Фестивалі. Тому в клубі брали участь старші підлітки, які вже мають певний соціальний досвід, вміють самостійно та критично мислити та послідовно викладати свої думки. На кожній з трьох – чотирьох зустрічей – занять для дискусії обиралася певна тема: ненасильницькі дії, толерантна поведінка, права дітей та молоді. В процесі обговорення підлітки приходили до висновків, що представників різних культур можуть розділяти іхні погляди на життя, на способи вирішення суперечностей, невміння, або небажання жити у злагоді з іншими, відмінними від тебе. Молодь намагалася створити образ суспільства, де провідними були б ненасильницькі дії, конструктивне мислення та толерантні стосунки між співгромадянами. Найбільші труднощі викликали питання співіснування принципів ненасильництва та толерантності, з одного боку, які є запорукою виживання сучасного людства, та необхідності бути готовими до боротьби, до захисту своїх надбань у разі агресії з якогось боку.

Під час реалізації завдань виховання толерантності та полікультурної освіти підлітків та молоді значну ефективність можуть мати ділові та рольові ігри (особливістю ролевої гри є те, що значна увага в ній, на відміну від ділової, приділяється спілкуванню). Вони допомагають учасникам в ігрівій ситуації переживати емоції, пов'язані з культурним контекстом існування особистості, впізнати свої стереотипи, реальні уявлення та сприйняття людей іншої культури, а також виробляти продуктивні шляхи функціонування у інших культурах. Ці особливості гри продуктивно використовуються теоретиками та практиками полікультурної освіти (Величко В.В., Дергай А.В., Дмитрієв Г.Д., Карп'євич Д.В., Славчик О.М.).

Використання ділових ігор в навчально – виховному процесі обумовлено ще рядом факторів, таких як: досвід та індивідуальні особливості викладача, існування певних навичок, досвіду та рівня розвитку тих, хто навчається.

Аналіз більшості цих ігор демонструє їх спрямованість на те щоб:

- Навчити як функціонує культура;
- Надати учасникам можливість відчути причини та наслідки міжкультурного непорозуміння;
- Показати що означає знаходитись у незнайомому чи ворожому культурному середовищі.

На наш погляд, саме ці ігри допомагають молоді через емоційне включення в ігрову ситуацію краще зрозуміти та відчути особливості полікультурного світу, основи діяльності та поведінки в полікультурному середовищі. Але гра дозволяє «включити» не тільки емоційність та почуття, а і інтелект. Тому після того, як була закінчена ігрова ситуація зустрічі представників різних культур, чи їй подібні, обов'язково проводилися з учасниками обговорення таких питань:

1. З якими труднощами зустрічається людина, яка потрапила в іншу культурну групу (етнічну, релігійну, мовну)?
2. Які почуття відчувала кожна з контактуючих сторін?
3. Які правила обов'язково виконувати коли потрапляєш у інше культурне середовище?

4. Чи можна зрівнювати різні культури? Як що можна, то як?
5. Які стереотипи та упередження були для вас актуальними під час гри?
6. Як би ви порекомендували приготуватися тому, хто збирається поїхати в країну з іншою культурою?
7. Який досвід ви придбали в ході гри? Які зробили для себе висновки?

Таким чином, використання в процесі виховання та освіти інтерактивних методів і форм навчання спрямоване на формування в молоді культури толерантності, як частки особистої культури, яка складається з комплексу знань про особливості функціонування полікультурного соціуму, умінь організації взаємодії суб'єктів названого соціуму та визначених якостей толерантної людини.

Усього у Фестивалі одноразово брали участь понад 400 дітей та молоді з різних країн. А також у даній технології були задіяні дорослі – студенти різних вузів України, Росії, Білорусі, Молдови, які працювали з молоддю.

Для оцінки впливу Фестивалю на рівень толерантності молоді, яка приймала в ньому участь, нами було проведено вибіркові опитування та анкетування серед учасників дітей та дорослих. А також зроблені експертні оцінки впливу Фестивалю на рівень толерантності його учасників. Було обрано дві групи експертів: перша група – педагоги – організатори (вожаті), які працювали з загонами, друга група – керівники делегацій країн, що супроводжували учасників на Фестиваль. Керівники делегацій по більшості були: педагоги (шкільні вчителі), батьки (в делегаціях були їхні діти), чи художні керівники творчих колективів, які приймали участь у Фестивалі. З кожною з груп експертів спочатку були проведені тренінгові заняття з проблеми толерантності. Метою заняття було актуалізувати поняття толерантності, конкретизувати шляхи виховання толерантності у молоді та звернути увагу дорослих на завданні формування у учасників толерантності на міжособистісному, міжгруповому та міжкультурному рівнях.

Після закінчення головних заходів Фестивалю ми запропонували провести гуманітарну експертизу обом групам – керівникам делегацій під час круглого столу за підсумками Фестивалю, а педагогам – організаторам – у ході підсумкової робочої наради. Кожна з груп експертів підкреслила зростання рівня толерантності молоді – учасників Фестивалю. Графічно зміни, які відбувалися в рівні толерантності учасників Фестивалю, були відображені таким чином, як на Рис.1.

Узагальнивши результати в ході кількісного та якісного аналізу результатів експертизи цих заходів, ми прийшли до наступних висновків:

1. Розширився світогляд учасників Фестивалю. Вони познайомилися з культурами різних країн, традиціями та звичаями різних народів, особливостями представників інших культур. Переконалися, що в світі є багато цікавого, відмінного від того, серед чого вони живуть. Посилилися гуманістичні орієнтації у світосприйнятті молоді, що брала участь у програмі, відкритість іншому досвіду.

2. Збагатився досвід спілкування учасників. Вони познайомилися з представниками інших країн, спілкувалися з ними. Узнали, що «жити в згоді з іншими не так легко», що спілкуючись з іншими, треба усві-

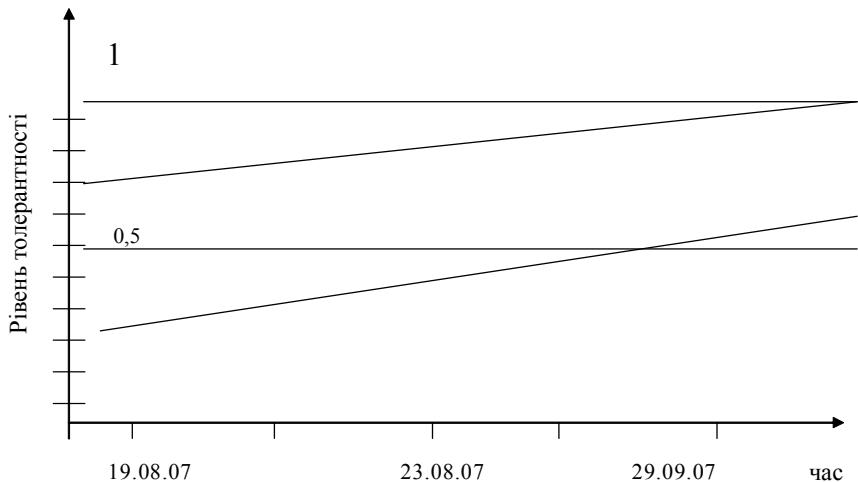

Рис.1

домлювати та ураховувати їхні відмінності. Отримали власний досвід міжкультурного спілкування, який розінювали як позитивний, тим самим було закладено базис для побудови подальших конструктивних взаємостосунків в сфері міжкультурних комунікацій.

2. Зросла самосвідомість учасників. Вони краще усвідомили сутність своєї культури, оригінальний, притаманний тільки їй досвід, але і зрозуміли, що у різних культурах є багато спільного. Зріс рівень критичності молоді та когнітивна складність мислення — основа для розвитку посиблітського мислення, яке сприяє розвитку вільної, демократичної, толерантної особистості.

3. Змінилося ставлення учасників до таких речей як повага іншої точки зору, терпіння, згода, злагода, сприйняття інших — відмінних від тебе. Ці поняття не тільки були актуалізовані для учасників Фестивалю, а і в значному ступені стали керуючими у власній самореалізації.

4. Змінився характер взаємовідносин усередині делегацій — вони стали більш стабільними, дружніми, щирими, відвертими. Зріс рівень довіри та відкритості у багатьох представників делегацій, що робило особистість більш відкритою, креативною, вільною у справі свого вибору.

5. Зріс загальний рівень толерантності учасників Фестивалю, поліпшилися їх стосунки. Кожен мав змогу вийти за рамки своєї культури, отримати новий досвід, збагатитися та дати можливість стати за багатим іншому.

6. У процесі міжкультурних комунікацій, якому молодь брала участь, народжувалися нові можливості, позитивні якості, потенціал подальшого розвитку особистості.

Спираючись на дані узагальнення, ми зробили висновок про те, що мета та завдання Фестивалю, щодо налагодження та розвитку дружніх, добросусідських відносин між країнами — учасницями Фестивалю через шлях підвищення толерантності його учасників, досягнута.

На наш погляд, даний Фестиваль, як педагогічна технологія, має велике значення для системи освіти в полікультурному середовищі. Він допомагає створювати «простір толерантності», який є необхідним для становлення толерантної особистості.

Аналізуючи результати застосування запропонованих технологій, та результати гуманітарної експертизи проектів ми дійшли висновку, про те що дані освітні технології повинні використовуватися в освіті полікультурних країн з метою толерантизації молоді та підвищення рівня толерантності суспільства.

Література

1. Андрущенко В.П. Основні методологічні принципи філософської рефлексії освіти // Вища освіта України. – 2007. – № 3. – С.5 – 8.
2. Кремень В.Г. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності // Вища освіта України. – 2007. – № 3. – С.9 – 13.
3. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. – К.:Магістр – S,1996. – 256 с.
4. Пехота О.М., Кіктенко А.З., О.М.Любарська і ін. Освітні технології. – К.: А.С.К., 2001.
5. Ашмарин И., Юдин Б. Основы гуманитарной экспертизы // Человек. – 1997. – № 3. – С.76 – 86.
6. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2 – е изд. Т.3. – М., 1955.
7. Ярская В. Н. Методология конструирующей экспертизы: опыт работы эксперта // Современное российское общество: власть экспертизы. – Саратов, 2003.
8. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Тренинг «Учимся толерантности» // На пути к толерантному сознанию. Ответ. ред. А.Г.Асмолов. – М.: Смысл, 2000.

Грива О.А Гуманитарная экспертиза технологий образования и толерантизация молодежной среды

Освещаются вопросы сущности, механизмах и порядке гуманитарной экспертизы педагогических технологий, направленных на формирование толерантности в поликультурном молодежной среде.

Gryva O.A. Humanitarian examination of technologies of the education directed on tolerance of the youth

In article are taken up questions of the essence, mechanisms and the order of humanitarian examination of the pedagogical technologies directed to formation of tolerance in polycultural youth environment.

Герасимова Е. М.

Менеджмент освіти: економічний ресурс розвитку

Розглядається стратегія менеджменту освіти в контексті її ефективності. Зроблено висновок, що вона повинна враховувати потенціальні можливості вітчизняного економічного ресурсу та стати одним з головних способів вирішення проблем соціально-економічного поступу України.

В умовах формування інформаційної, наукомісткої та високотехнологічної економіки принципово змінюється роль та зростає значення освіти, котра не тільки трансформується під впливом новітніх світових перетворень, а й стає одним з головних факторів, що прискорює глобальні процеси в економіці. Для сучасного українського суспільства особливої гостроти набуває проблема інтеграційних процесів в сфері освіти завдяки яким відбувається формування єдиного освітнього простору та універсалізація змісту національної освіти. Складність завдання, яка пов'язана з підвищеннем актуальності інтелектуального потенціалу освітньої сфери, вимагає адаптації стратегії управління національною освітньою системою до зростаючих ринкових потреб економіки України, тому ефективні стратегії менеджменту освіти стають одними з головних способів вирішення проблем соціально – економічного поступу України, характерною ознакою якого є сучасна «розірваність» її національного буття.

За умови розв'язання складних гуманітарних, політичних та економічних протиріч в суспільстві стратегія менеджменту освіти повинна враховувати потенціальні можливості свого економічного ресурсу та відповідно до об'єктивних матеріальних і фінансових факторів включати такі складові як: пріоритетні завдання, цілі та елементи національної освітньої політики, що скеровують її pole діяльності; основні концепції та напрямлення, які координують та надають збалансованість практичній системі реалізації поставлених стратегічних завдань; в ситуації швидких змін та постійної появи нових факторів зовнішнього впливу з'являється необхідність в оптимально – мобільній ієрархічній системі управління складною багаторівневою організацією освіти, кожна складова якої відповідала би заданому рівню децентралізації, а також необхідним є момент врахування природного тяжіння традиційних культурних зasad в системі освіти, геополітичні та історичні обставини розвитку освітньої системи країни.

Погоджуючись з позицією, що проблематика освітнього менеджменту займає унікальне положення в системі гуманітарного знання та звертаючись, з методологічної точки зору, до положення відомого українського економіста В. Я. Боброва про те, що «процес управління складним господарським організмом вивчає багато наук. Передусім економічні науки і філософія розкривають співвідношення об'єктив-

ного і суб'єктивного в управлінні» [1,431], — авторка звертала увагу на таки загальнотеоретичні роботи зарубіжних та вітчизняних науковців, які мають специфічне філософсько — економічне забарвлення. Наприклад, в працях Ф. фон Хайека немає прямого звернення до проблем освіти, але суперечки на тему правомірності або неправомірності економічного імперіалізму, в основному, лежать в цієї площині і для економістів він залишається скоріше філософом економіки, ніж економістом; також найбільш важливі моменти економічного освітнього ресурсу висвітлюються в працях та представників австрійської та неоавстрійської школи; в роботах таких відомих західних економістів як І. Ансоффа, Г. Беккера, Д. Гелбрейта, Л. Мизеса, Г. Минцберга, Дж. Б. Куинна, Дж. Ходжсона; зверталася увага на дослідження зазначених проблем в роботах відомих російських філософів М. В. Арапова, С. П. Капици, С. П. Курдюмова, Є. Ф. Сабурова та інших.

Започатковується розгляд теоретико — методологічних зasad сучасного економічного знання, у тому числі економічних ресурсних можливостей національної системи освіти в роботах українських економістів В. М. Гейця, І. С. Каленюк, А. А. Мазараки, С. В. Мочерного; розвідки ціннісно — смислового контексту сучасного (у тому числі економічного) буття суспільства, гуманітарні та наукові стратегії входження України у ХХІ ст./ належать відомим українським філософам С. Б. Кримському, В. С. Лук'янцю, М. І. Михальченку, В. С. Пазенку та багатьом інших; окремо треба відзначити праці В. П. Андрушченко, В. І. Кущерця, В. С. Лутая, М. І. Романенко, В. І. Шевченко в яких зосереджується увага на нових філософських парадигмах національної системи освіти та проблемах її концептуалізації. Нас цікавлять проекти саме освітньо — економічного характеру, наприклад, О. О. Романовський розглядає досвід організації підприємницької освіти в економічно розвинутих країнах світу та шляхи удосконалення підготовки підприємців в Україні, в свою чергу, М. В. Вачевський аналізує основи теоретико — методологічних зasad формування у майбутніх маркетологів професійної компетенції в системі безперервної освіти.

Водночас постановка питання про менеджмент освіти, як тільки вона з'явилася, визначила більше проблем, ніж відповідей. Це пов'язано з тим, що саме менеджмент освіти посилює інтенсивні спори навколо теорії капіталу знання, яка закладена в основу її функціонування. Сучасне розуміння менеджменту освіти та його ресурсних економічних можливостей вимагає застосування певних теоретико — методологічних принципів та методик економічних наук для осмислення глибоких суспільних явищ, тому метою даного дослідження є формування ефективного механізму взаємодії економічного ресурсу національної системи освіти та теоретико — методологічних зasad сучасної стратегії управління даною системою.

Особливого значення дана проблема набуває в умовах затяжної кризи в національній освітній системі України, яка пов'язана з тим, що від попередньої радянської системи ми остаточно відмовилися, а нову систему, яка б відповідала сучасним вимогам світового господарства не створили. Ми спостерігаємо, як всередині вітчизняної системи освіти збільшується процес мовної, етнокультурної, соціальної та економічної розрізненості, яка з часом може привести до появи альтернативних систем духовних та виховних цінностей, що стане одним з внутрішніх

факторів процесу руйнування єдиного державного простору. Крім того, вітчизняна освітня криза доповнюється кризою світової системи освіти, яка не змогла мобільно адаптуватися до викликів сучасності у вигляді нової системи цінностей інформаційної цивілізації.

Цікаве аналітичне порівняння специфіки освітянської кризи в розвинутих країнах та в Україні здійснив відомий український філософ М. Г. Михальченко, він вважає, що: «У розвинених країнах це «органічна» криза, пов'язана з глибокими трансформаціями при переході від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного. Тобто система освіти відстає за темпами модернізації від суспільних трансформацій. Це звичайна криза, коли освіта змінює свою форму й зміст у зв'язку із загальними цивілізаційними змінами. Це швидше «хвороба росту» при переході суспільства довищої стадії розвитку, коли корегуються мета освіти та засоби її досягнення... Специфічні ж ознаки української кризи освіти полягають у тому, що йдеться про збереження системи освіти хоча б на задовільному рівні, про підтримку того, що залишилося в цій галузі, щоб деградація системи освіти не набрала форм незворотності» [2, 16 – 17], – тим самим підтверджується те, що стратегічна мета української освіти мало чим відрізняється від мети економічно розвинених країн і якщо вітчизняна система освіти не знайде шляхів виходу із створеної кризи, то українська культура та цивілізація може залишитися на узбіччі світового розвитку.

Освітня проблематика завжди була невід'ємною складовою багатьох філософських систем, тому що освіта у формі знання завжди володіла здатністю проникати у всі сфери суспільного життя, мала всеохоплюючий характер: «Знания существуют вне зависимости от пространства. Подобно квантовым частицам, они могут находиться в нескольких местах одновременно» [3, 389], – дане порівняння демонструє, що результати людської діяльності в сфері освіти не мають ні просторових, ні адміністративно – правових меж. Освіта стає джерелом закріплення та розвитку універсальних як пізнавальних, так і практичних можливостей людини в процесі реалізації його соціально – економічних потреб. Але сучасна система освіти являє собою результат складної соціальної еволюції суспільства та систему глибинних метаморфоз у порівнянні з першими античними уявленнями. Сьогодні процеси глобалізації, в першу чергу, в сфері економіки привели до появи двох принципово нових форм дискурсивних практик – це філософія освіти, яка забезпечує поступ суспільства за допомогою трансляції знань, цінностей, норм культури та досвіду від одного покоління до іншого та друга форма економіки освіти, яка на рівні теоретико – економічного аналізу має забезпечити матеріально – ресурсною базою процес відтворення певної освітньої моделі в суспільстві.

Кожна з таких форм мала свою методологічну базу, концептуальні засади та дослідницьку програму, але в умовах стійкої кризової ситуації в сфері освіти, як вже зазначалося і на Україні і на світовому рівні, актуальним стало питання взаємного доповнення та появи єдиної стратегії у розробці сумісного поля дослідження та системи практичних методик з реалізації плану подолання кризового стану в освіті – такою новою дискурсивною формою і стає менеджмент освіти: «В менеджменте не существует какого – то одного наилучшего пути, ни одно из предписаний не является универсальным. Но даже тогда, когда в оп-

ределенном контексте оно представляется эффективным, мы должны очень четко осознавать все особенности конкретной ситуации. Другими словами, для того чтобы принять решение относительно внесения коррективов в такую сложную систему, как современная организация, нам необходимо правильно ориентироваться, несмотря на то, что мы не понимаем до конца принципов ее функционирования» [4,13].

Для разработки теоретико – методологических засад менеджменту освіти необхідним стає попередній аналіз специфіки формування пріоритетних напрямів у комплексі розробок наукових проблем, що стосуються економічної сфери суспільства, у зв'язку з тим, що така проблематика створює підґрунтя для формування основних підходів інноваційно – орієнтованої вищої освіти на перспективні програми розвитку галузей виробництва і управління з врахуванням спеціалізованих потреб у висококваліфікованих фахівцях з економічною підготовкою. При обґрунтуванні вибору тієї або іншої дослідницької програми економіка завжди стикається з невирішальними складнотями. З одного боку, для прихильників переносу природно – наукових методів на економічні проблеми невирішеним завданням стає пасивність експерименту, а звідси неможливість його повторення, тому з явних недоліків верифікаціонізму в економіці не випливає, що, наприклад, фальсифікаціонізм дасть позитивні результати. Але з пасивності експерименту слідує те, що в економіці немає імунних стратегій. Принципова пасивність експерименту, тобто визнання індивідуального характеру ситуації, робить в системі гуманітарних досліджень та їх теоретичних узагальненнях дилему між верифікаціонізмом та фальсифікаціонізмом на основі абсолютно інших засад у порівнянні, наприклад, з природознавством.

З іншого боку, економіка – це наука про думки та відношення людей, тому економічний вибір як такий здійснюється не на основі інформації о корисності, а на основі міркувань про інформацію та її корисність. В жодному випадку не втручаючись у сферу психології про механізми формування думки людини, економічну науку цікавлять питання про те, як трактується проблема раціонального вибору в умовах, коли людина завжди обмежена в досягненні істини, завдяки неадекватній мотивації людської поведінки.

Саме такі ускладнення заважають апелювати до інших дослідницьких програм (соціологічним, психологічним) в рамках єдиної гуманітарної програми – такий підхід можна було назвати коректним економічним імперіалізмом. Коректність в даному випадку полягає в тому, що економіка не пропонує іншим областям гуманітарної науки скористуватися своєю методологією, але вважає потрібним висувати на розгляд інших наук власні проблеми. Економічна наука до цих пір не запропонувала механізмів колективного вибору, який би призвів до суспільного благополуччя, виходячи з індивідуальних побажань, тому, вочевидь, треба підати критичному аналізу ступінь економічного абстрагування, де мають підключитися представники інших дослідницьких програм (з цього приводу можна звернутися до положень теореми К. Ерроу, котра доводить, що раціональність, як і благо колективу, не може бути рівною раціональним запитам та благу його окремих індивідів). Тім не менше економічний імперіалізм, навіть запропонований в коректному вигляді визиває заперечення проти схильності

економістів до понять корисності та вибору, що обумовлено оцінкою користі. Необхідно в підходах до економіки освіти протиставити такому положенню започатковане ще І. Кантом повагу до «безкорисного шукання істин».

Таким чином, з одного боку, необхідним є визнання факту неможливості задоволення економічного суспільного вибору враховуючи індивідуально – особистісні прагнення і як би це не подобалося економічним демократам, жодного відповідного способу «голосування» поки що знайти не вдалося. З іншого боку, класична апеляція до морального імперативу, тобто до суспільно визнаних цінностей, які знаходяться поза межами прагматичного імперативу, але ставлять його в певні рамки, навпаки, відводять нас від розв'язання зазначених протиріч. Єдиним способом вирішення ситуації економічного розвою в системі методології менеджменту освіти є відмова від уявлень про демократію як раціональний вибір суспільного рішення, що мас за мету задоволення індивідуальних прагнень і побажань. Демократія в такому розумінні повинна набувати іншого сенсу: вона не має обмежуватися виключно актом вибору та отримання результату як такого, а повинна набувати постійного беззінечного процесу коректування суспільних рішень за допомогою тиску найбільш прогресивних соціальних груп населення. Безумовно, це дуже складний, особливо з точки зору визначення критеріїв практики, шлях для реальних умов існуючої інституціональної суспільної системи, але він здається єдино оптимальним в сучасній системі змін і трансформації освітньої системи.

Таким чином, поняття «системи освіти» використовується з точки зору менеджменту у двох смыслах, кожний з яких має відповідні механізми досягнення результатів. Процес нарощення знань, як перший аспект освіти, має свої предметні методики, метою яких являється передача інформації та перевірка його запам'ятовування. Внаслідок створення крупних інформаційних блоків формується багаторівнева структура знань, останньою формою якої є система їх перевірки, вона формує уявлення про, так званий, загальний рівень освіти. Другому аспекту освіти відповідає організаційна структура системи освіти, вона включає в себе всі установи та організації, причому за більшість яких субсидальну відповідальність несуть бюджети різних рівнів, а певна різновідність форм фінансування та господарської відповідальності радикально не змінює ситуації. У зв'язку з цим нарощення знання виражається в системі рівнів освіти, а організаційний аспект в системі установ освіти. Але незважаючи на таки підходи, одним з головних способів формування оцінки ефективності освіти стають засади теорії людського капіталу. В самій економіці освіти теорія людського капіталу підвергається в принципі виправданим нападкам з боку нової та інституціональної теорій, оскільки вона тісно пов'язана з неокласичним мейнстримом.

Начальна освіта, з точки зору людського капіталу, є самим ефективним рівнем освіти, тобто різниця в доходах між людьми, що мають начальну освіту і тими які не мають ніякої освіти суттєво розрізняється. Значущість такого рівня підтверджує в середньому 30 % бюджетне фінансування даного рівня освіти. Закінчення начальної школи гарантує продовження освіти в рамках тієї ж загальноосвітньої або східної за рівнем школи, яка є в наших сучасних умовах, з інституційної точки

зору, у найбільш складному становищі. Різнорідність думок про корисність основної школи підтверджує неможливість колективного вибору, поєднаного з неузгодженням офіційного статусу та його законодавчої бази. В такий ситуації виникає явище побудови альтернативної системи освітніх форм, тобто велика кількість внутрішньо системних установ освіти, формально виконуючи «правила», фактично виробляють альтернативні методики, причому більша доля фінансування направляється на ті самі альтернативні форми, наприклад, додаткові заняття, факультативні або розширені курси тощо. Все це докладно фіксує інституційні проблеми, які мають базовий характер для процесу формування освітнього менеджменту, до того ж він має враховувати той момент, що хоча конституційне право гарантує населенню повне бюджетне фінансування цього рівня освіти, воно, в принципі, ігнорує таке положення.

Проблемність ситуації підтверджується і тим, що після закінчення основної школи у багатьох випускників не виникає стимулу зацікавленості у самому процесі подальшого навчання і багато, особливо з сільської місцевості, учнів орієнтується на обмеження своєї освіти даним рівнем. Крім того, оскільки оцінки зі свідоцтва загальноосвітньої школи не визначають успішність на ринку праці, то це також знижує стимули до навчання.

Особливою проблемою є старша школа або система ліцеїв, тому орієнтується вони не на ринок труда, а на вищу освіту. Даний рівень визначається двома мотиваціями, з одного боку, учні такого віку починають тяготити симптомами «відкладеного життя», при якому будь – який виховний тиск провокує асоціальні форми поведінки або пасивний протест, з другого, вони прагнуть до вищої освіти і як до ознаки «дорослості», і як, включаючи ілюзорні міркування, майбутніх перспектив, де обов'язковим є бажання подальшої матеріальної незалежності тощо. На цьому рівні економіка освіти фіксує справжній інвестиційній вибух, але успішне закінчення старшої школи не гарантує безкоштовне продовження освіти в вузі, тому виникає додатковий необхідний рівень освітнього менеджменту. Такий проміжний рівень має три інституційні види – це офіційна форма у вигляді підготовчих вузівських курсів, суми витрат на які встановлюється самими вузами; далі полуофіційний – репетиторство, на розрахунок за нього впливає багато фактів, включаючи де працює сам репетитор та останній неофіційний, що пов'язаний з прямим хабарництвом та соціальними зв'язками батьків, родичів та знайомих.

Не дивлячись на достатньо суттєві привілеї, а звідси і поблажливе відношення вищої школи до нижчих рівнів освіти, сам рівень вищої школи сьогодні має серйозні проблеми. Перша проблема тісно пов'язана з демографічною ситуацією в Україні, тобто реальне зменшення чисельності абітурієнтів. Така ситуація ніяк не впливатиме на конкурси у престижні вузи, але всі інші вузи вимушенні брати до лав студентів дуже слабких абітурієнтів, відповідно, така ситуація суттєво впливає на подальшу диференціацію установ вищої освіти.

Друга проблема полягає в тому, що населення має думку про те, що вища освіта повинна давати гарантію подальшої успішності в житті. Таку ж позицію підтверджують і вимоги ринку праці. Однак, система організацій освіти дає вищій освіті завдяки своїм функціям, але не в силу пред-

метів, які викладаються по спеціальності. Крім того, більшості навчальних програм з підготовки кадрів не вистачає самого головного — відповідності сучасним реальним вимогам соціально – економічного розвитку. Звідси випливає третя проблема системи вищої освіти, котра полягає в тому, що отримана в даній системі інформація тільки частково використовується на ринку праці і вимагається більш спеціальні професійні навички. Самі підприємці свідомо приймають на роботу таких випускників вузу, котрі мають диплом і слабкі знання, тим самим погоджуючись зі зниженням рівня освіти, але в тих виробничих сферах, в яких одразу потрібен певний рівень кваліфікації, наприклад, фахівці з перекладу, з інформаційних технологій тощо, відповідні служби підприємства завжди здійснюють фахову перевірку претенденту на робоче місце.

Отже, вища освіта є сьогодні таким рівнем, який демонструє якісну освітню диференціацію, але не відповідає головній ринковій вимогі про рівень професіоналізації, тобто диплом демонструє інтелектуальні здібності та амбіційність молодого фахівця, але ніяк не підтверджує його навички виробляти відповідний «продукт». Як бачимо, вища освіта стала загальною, а не професійною системою і важливим моментом тут є той факт, що історично на протязі століть тривалість освіти весь час поступово збільшувалася, наш період також не став виключенням. Разом з тим, сьогодні швидка зміна технологій і поглиблений розподіл праці вимагають скорочення часу на засвоєння трудових навичок. Така ситуація в системі вищої освіти сприяє розвитку різних форм позасистемної професійної освіти, причому вони мають достатньо високу ринкову рентабельність.

Підхід до системи освіти з точки зору економічного ресурсу виводить нас, ще на одне важливе положення, що пов'язане з теорією людського капіталу, про відкладену корисність. Питання полягає в тому — скільки часу необхідно інвестувати в своє навчання і коли ж з'являться реальні життєві результати? Отже, формується відношення до освіти вже не як до системи, а як до процесу і закінчення багаторівневої освіти починає носити відносний характер. У такому контексті питання корисності, прибутковості та стабільності освітньої системи, її впорядкованість має розглядатися тільки з точки зору цілепокладання, яка у свою чергу, є змістовою основою практики, що полягає у формуванні цілі як суб'єктивного та ідеального образу бажаного і втілення її в об'єктивно – реальному результаті діяльності, відповідно, іншого змісту набуває поняття реформування системи освіти.

Питання менеджменту освіти безпосередньо виходять на проблему працевлаштування студентів за фахом та його відповідність положенням про служби, відділи та інші структурні підрозділи, а також конкретно вписані посадові інструкції. Якщо виключити нішу самої низькокваліфікованої праці, то виявляється що випускники середніх і вищих освітніх рівнів вимушенні конкурувати на ринку праці за однакові робочі місця, тобто сьогодні вищу освіту вимагають у фактичних продавців, кур'єрів, секретарів тощо, просто іменуючи по іншому їх посади. Такий ступень як «бакалавр» взагалі не приживається на ринку праці в Україні, їх дорівнюють до випускників технікумів, а магістрів все рівно не виділяють і нічим не відрізняють від спеціаліста за кваліфікацією. Така ситуація негативно впливає на процес функціонування, в першу чергу, самої системи вищої освіти.

На початку XIX ст., коли вперше підняли питання про місце освіти в системі знання, суспільстві та державі, коли І. Фіхте та Ф. Шлейермахер вели дискусію про моделі університетів, а посередником виступав В. фон Гумбольдт, вони всі були впевнені, що освіта, на той час гуманітарна, формує в суспільстві виключно еліту. Усвідомлення того, що вища школа не забезпечує таких гарантій відбулося у другій половині ХХ ст., коли здійснилися освітні реформи у більшості європейських країн стосовно збільшення можливостей та доступності вищої освіти для громадянського загалу.

Отже, сьогодні ми допомагаємо в формуванні системи масової вищої освіти, причому єдине державне тестування забезпечує ще більшу доступність вузів, згладжує процес вибору навчального закладу та зменшує психічне і фізичне навантаження на абітурієнта. Крім того, паралельно робляться спроби максимально зменшити обсяг корумпованості системи освіти.

Про корупцію пригадують, як правило, у зв'язку з прийняттям до вузу, але якщо розглядати корупцію у будь якому вигляді збагачення, то зрозуміло, що була сформована тіньова економіка освіти: оплата репетиторства та додаткових занять; для працюючих простіше заплатити за заліки та іспити; продажі рефератів, курсових, дисертацій тощо. Реформатори, які справедливо вимагають знищіти існування такої тіньової економіки, забувають про те, що ці гроші залишаються в тій самій системі освіти у своїх же громадян, тому якщо вдастися скоротити обсяги такої економіки необхідно буде запропонувати інші шляхи поповнення скорочених доходів.

Важливим моментом у зв'язку зі зростанням обсягів системи вищої освіти є, відповідно, зростаючий рівень культурно – духовних потреб, але економічні можливості студента не відповідають ціновому рівню споживання. Необхідною вимогою навчання стає наявність комп'ютера, операційних програм (доречи, піратських, причому їх в державних органах близько 50 %, тим самим ми підриваємо економіку технологічно передових країн світу, де серйозно захищаються інтелектуальні права), також висока ціна на літературу, Інтернет, просто канцелярські принади тощо, безперечно ускладнюють функціонування освітньо – виховного процесу.

Професійна система освіти повинна орієнтувати майбутнього спеціаліста на сучасно – діючу систему розподілу праці, надати йому можливість освоювати новітні вузькоспеціалізовані знання та практичні навички, але обов'язково треба враховувати, що спеціалізовані знання дуже швидко змінюються та втрачають свою актуальність, тому виникає необхідна умова паралельного набуття творчого характеру їх використання за принципами відповідної професійної культури, такий освітній комплекс з часом має перетворюватися в реальний матеріальний дохід молодого фахівця. Формування такої культурно – відповідальної компетентності фахівця в системі освіти буде сприяти створенню соціального клімату для подальших інноваційних стимулів та впроваджень безперервної освіти, що певним чином заблокує негативні прояви егоцентричних моделей мотивації, які спрямовують процес отримання знань виключно на досягнення багатства та влади.

Якщо ми хочемо, щоб безперервне навчання впродовж життя стало невід'ємною частиною діяльності ринкових організацій, необхідно

передивитися деякі принципові підходи до навчання. Можна запропонувати такі альтернативні принципи професійного навчання поза офіційної системи освіти: треба враховувати люди швидше навчаються, якщо вони безпосередньо втягуються у вирішення реальних проблем, тобто декілька годин в аудиторії не може змінити поведінку людини, в той час як практика робить набагато більше; людина краще навчається, коли її роль у виробничому процесі має активний характер, причому найбільший ефект отримується в незнайомих ситуаціях та неоднорідних колективах людей, причому активне навчання має включати в себе приклади роботи в інших компаніях та підприємствах, це дозволяє частіше змінювати стандарти поведінки; саме керівництво повинно бути впевненим в необхідності навчання упродовж життя, знаходить для цього час і самому приймати участь.

Отже, методика навчання через діяльність виходить з положення про те, що люди найбільш ефективно вчаться, у тому числі і один в одного, працюючи над практичним рішенням проблеми та використовуючи свій досвід. Фахівці, які складають учебний план іноді забувають, що навчання – це в значній мірі індивідуальна праця. Самостійне дослідження, колективні дискусії тощо можуть суттєво покращити результати навчання. Навчання через діяльність дозволяє подолати проблему трансформації абстрактних знань в навички та дозволяє отримати професійні результати вже безпосередньо в процесі навчання. Такий вид самонавчання носить творчий характер та надає більш продуктивний ефект на достатньо тривалий час.

Таким чином, з точки зору практичної методології менеджменту освіти можна стверджувати, що не кожна копійка, що була вкладена в освіту дає відповідну віддачу. Якщо таки забезпечити серйозними ресурсами освітню систему, то самі по собі вони не зможуть вирішити нагальні проблеми соціально – економічного поступу суспільства, які з нею пов'язані. Крім того, більшість запропонованих реформ не вимагає неоссяжних коштів і держава має всі можливості зупинити зниження вартості системи вищої освіти, наприклад, скоротити чисельність студентів які навчаються за бюджетний кошт та збільшити платню для всіх інших, тому що «дешева» освіта в сучасних ринкових умовах не гарантує молоді обов'язкового працевлаштування за фахом (за спеціальністю, яка вказана в дипломі, працює всього 15 % випускників), а тим більше не дає можливості вирватися з бідності. Але не порушуючи конституційних прав громадян та гуманітарних суспільних зasad існування людини, держава у різних освітніх формі має запропонувати інші альтернативні ефективні способи професійної освіти, які б були визнані суспільством, а ніж просто «дешева» освіта, яка не дає жодних гарантій престижного працевлаштування в сучасній ринковій системі, але нераціонально забирає продуктивний час та матеріальні ресурси молодих громадян.

Створення багаторівнівної за змістом, формами, методами та технологіями системи різноманітних освітніх закладів має стимулювати механізми їх підтримки також і бізнесовими структурами, які втрачають від нестачку висококваліфікованих працівників, які б були конкурентоспроможними фахівцями у світовому ринковому господарстві. Менеджмент освіти повинен проаналізувати теоретико – методологічну та ресурсну базу забезпечення формування міжнародної системи

стандартизації освіти в Україні, що має базуватися на міжнародному визнанні документів про освіту та створення нової педагогічної парадигми, яка буде реалізовуватися на принципах особисто – орієнтованій моделі навчання та розкривати єдність та протиріччя сучасної соціально – економічної картини глобального світу.

Література

1. Бобров В. Я. Основи ринкової економіки і підприємства: Підручник. – К.: Вища школа., 2003. – 719 с.
2. Михальченко М. І. Освіта і наука: пошуки нових парадигм модернізації // Вища освіта України. – 2001, № 2 – С.14 – 19.
3. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 492 с.
4. Минцберг Г., Куинн Дж. Б., Гошал С. Стратегический процесс / Пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб: Питер, 2001. – 688 с.

Герасимова Э. Н. Менеджмент образования: экономический ресурс развития

Рассматривается стратегия менеджмента образования в контексте ее эффективности. Сделан вывод о том, что она должна учитывать потенциальные возможности отечественного экономического ресурса и стать одним из главных способов решения проблем социально – экономического развития Украины

Gerasimova E.N. Educational management: the economic resource of development

Review of the education management strategy in the context of its efficiency. It is concluded that potentials of domestic economic resources should be considered in such strategy, which is to become one of the principal ways to solve the problem of social and economic development in Ukraine.

Чорноштан Т. М.

Сучасні західні філософські моделі виховання

Аналізуються можливості філософського методологічного забезпечення теорії і практики виховання.

Традиційно питання виховання були предметом дослідження не лише для педагогіки, етики, а також деяких традицій у теорії управління (наприклад, для конфуціанства), але і для філософії. Незважаючи на те, що окрім соціальні та гуманітарні науки, і передусім педагогіка, спиралися на філософські ідеї, які містилися в системах найбільших філософів минулого – Платона, Аристотеля, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, І. Канта та ін., тісного союзу між філософією і педагогікою не склалося. Причому самі філософи та педагоги кожен по – своєму прагнули наблизитися до царини іншого – філософи нерідко давали поради педагогам, а педагоги наважувалися на філософські узагальнення. Однак, при цьому філософські теорії як цілісні системи в більшості випадків не визнавалися у якості методологічної основи теорії виховання, а тим більше не застосовувалися методологічно – світоглядно на практиці. Зі свого боку, педагогіка прагнула сформувати свої концепції як незалежні від філософської традиції, але на противагу цьому намагалася напрацювати власну методологію виховання, виходячи з вузьких завдань педагогіки та накопиченого емпіричного досвіду. Попри проблематичність союзу філософії з педагогікою на теренах теорії виховання можна віднайти не лише цікаві, але й методологічно значимі приклади такого союзу. У даній статті буде здійснено спробу виокремити декілька філософських моделей виховної діяльності, які доволі чітко окреслюються у західній традиції філософії педагогіки.

У ХХ ст. небагато філософів та етиків надавали спеціальної уваги філософському обґрунтуванню проблем виховання. Значною мірою це пояснювалося загальною спрямованістю філософських та етических течій і шкіл на Заході: одні з них (сучасний позитивізм і, передусім, аналітична філософія), як відомо, зробили предметом своего дослідження «мову науки» або «мову моралі», а отже і всі проблеми моралі та виховання редукувалися до можливостей їх формулювання, «артикульованості» тощо. Інші бачили головне завдання філософії в дослідженні особистості (наприклад, утилітаристи та екзистенціалісти), але проте мало цікавилися проблемами виховання.

Один з не багатьох винятків становив, мабуть, Дж. Дьюї, що присвятив спеціальну роботу філософським проблемам виховання [1], ідеї якої (як і інших його робіт по проблематиці виховання) свого часу зробили значний вплив на педагогічну думку Заходу і світу. Основна теза цієї роботи Дьюї полягала в тому, що філософська теорія, якщо вона хоче бути життєвою, повинна безпосередньо впливати на процес виховання, формувати ціннісне відношення людини до світу, сприяти зміні духов-

них і моральних зв'язків людей в суспільстві. Саме тому Дьюї вважав, що філософію «можна визначити як загальну теорію виховання» [1,55].

Формально ці положення Дьюї не викликали сумніву і тому захоплено зустрілися представниками педагогічної думки. Але надалі виявилося, що філософія прагматизму, з якої виходив Дьюї, не може служити основою для вдосконалення процесу виховання, особливо моральних відносин між людьми. Чи могла йти мова про формування ціннісного відношення до світу, якщо прагматизм виключав об'єктивне підґрунтя моральних цінностей – добра, зла тощо. Дьюї розглядав їх як *інструменти*, що використовуються людиною для досягнення своєї мети, успіху в тій або іншій конкретній ситуації. В цьому випадку вплив філософії на виховання повинен був означати, що вона покликана теоретично виправдати будь – яку поведінку, яка є зручною, вигідною певній особі. І якщо були цілком прийнятні положення Дьюї щодо організації навчального і виховного процесу і демократизації шкіл, то філософія освіти і виховання в його розумінні знайшла мало прихильників серед філософів, і вони довго не зверталися до самої ідеї про необхідність спеціальної розробки цієї галузі філософського знання.

В даний час положення змінилося. Один з провідних фахівців в цій галузі, редактор серії «Міжнародної бібліотеки з філософії виховання» англієць Р. Пітерс, у своїй передмові до книги Д. Купера «Ілюзія рівноправності», що вийшла в цій серії, відзначає, що хоча інтерес до філософських проблем виховання виник ще в старовину, але тільки «в даний час ці проблеми виділилися в спеціальну область філософських знань подібно філософії природознавства або політичної філософії» [2,7].

Можна сперечатися про те, чи потрібно виділяти філософію виховання в окрему галузь знань. Але, поза сумнівом, важлива сама ідея про необхідність філософського обґрунтування процесу виховання – його мети, характеру формування особистості тощо. Ця необхідність продиктована складністю морального вибору особи. Кожна людина відчуває, що в сучасному складному і швидко змінюваному світі вже неможливо спиратися в своєму моральному виборі на традиції, звички, потрібен обґрунтovаний критерій, критичний аналіз усіх чинників ситуації, доводиться здійснювати вибір, ухвалювати моральне рішення. Поза сумнівом і те, що постановка питання про необхідність філософського аналізу проблем виховання та освіти служить показником розуміння філософами та етиками зростаючої ролі людського (у тому числі морального) чинника у розвитку суспільства. І нарешті, прагнення розробити філософські основи педагогіки взагалі і виховання зокрема, свідчить про те, що західні філософи, принаймні деякі з них, усвідомили суспільну значущість виховання, його глобальний характер.

Початкова раціональна думка західних фахівців, що звернулися до визначення статусу філософії виховання, зводилася до того, що не можна ототожнювати філософську концепцію виховання і власне теорію виховання. Але важливо було ще виявити співвідношення між філософією виховання і загальною теорією виховання, вичленувати предмет кожної з цих областей знання.

Головне місце в теорії виховання, яка слугує предметом вивчення педагогіки, на думку західних дослідників, займають методи і засоби, покликані допомогти вихователям удосконалювати процес навчання і виховання.

Разом з тим ефективність процесу виховання, переконаність вихователів у важливості і дієвості здійснюваної ними суспільної ролі вимагають не просто раціонального, але сутнісного обґрунтування процесу виховання, виявлення не просто його важливих, але пріоритетних ланок і чинників. Здійснення цієї функції є прерогативою філософії виховання, покликаної перш за все обґрунтувати основну мету виховання, показати відповідність цієї мети еству людини як родової істоти, її прагненню і здатності до постійного самовираження, її потреби в певному типі міжособових відносин, сутність яких — справжня людяність.

У зв'язку з цим перед філософією виховання стоїть завдання визначити чинники, які обумовлюють досягнення її основної мети, дати оцінку моральним принципам і особистісним якостям, з якими власне теорія виховання пов'язує реалізацію своїх завдань, показати, чому саме ці, а не які — небудь інші принципи та якості відкривають людині можливість обирати в конкретній ситуації морально вправдану і найприйнятнішу в суспільному відношенні лінію поведінки. Останнє ж вимагає конкретизації поняття етичної цінності стосовно виховного процесу.

Вирішуючи ці завдання, тобто здійснюючи свою методологічну та аксіологічну функції, філософія виховання допомагає тим самим вдосконаленню загальної теорії виховання. Не можна тому не погодитися з думкою, що «без опори на філософію неможливий поступальний розвиток педагогічної теорії» [2, 7], що не можна виховувати, не маючи певної моральної і світоглядної позиції, ясного уявлення про те, яку особу слід формувати, якими принципами повинна людина керуватися в житті. Філософія виховання дозволяє, нарешті, прояснити поняття свободи, права особи, рівності, справедливості, обґрунтувати поняття правильної поведінки, етичного життя. Словом, вона дає можливість розібратися в широкому колі питань, що виникають в процесі навчання і виховання.

Характерно, що, аналізуючи стан системи виховання на Заході, такі видатні дослідники, як Л. Кольберг, П. Пітерсон та ін., пов'язують її істотні недоліки перш за все «з відсутністю в ній належного методологічного підходу і основних концептуальних понять» [3, 355; 4, 5], тобто якраз із слабкою філософською фундованістю виховного процесу. Кольберг, зокрема, відзначає, що, займаючись вихованням молоді, викладачі, як правило, не можуть дати філософського пояснення основної його мети, не можуть обґрунтувати сутність методів, що використовуються в процесі виховання. У цьому, на думку Кольберга, дає про себе знати етичний релятивізм — позиція, згідно якої немає і не може бути загальних моральних цінностей і кожен повинен керуватися своїм розумінням моральних принципів або своїм чуттям. Відкидаючи релятивізм, Кольберг вважає, що виховна практика потребує методологічної опори. Нео повинна стати така філософська система, яка зможе обґрунтувати «етичне виховання як подальше вдосконалення людської особи» [5, 466].

Чим же є західна філософія виховання? Найбільшою популярністю користуються дві її моделі. Згідно однієї з них (умовно назовемо її «першою моделлю»), філософія виховання — це галузь знань, яка використовує в виховній практиці ідеї різних філософських або філософсько-психологічних систем (прагматизму, екзистенціалізму,

необіхевіоризму та ін.), а також деяких соціологічних шкіл [6,1;7,31]. Ці ідеї використовуються як методологічні засновки для визначення моральних принципів, установок, моральних і соціальних якостей, які потрібно виховувати у людей. Таке розуміння філософії виховання розділяють, наприклад, англійський філософ Р. Берроу, представник Оксфордського дослідницького центру по етичному вихованню Б. Шугерман, англійський соціолог У. Кей та інші.

Серед тих, хто у принципі приймає таку модель, проте, ведуться сумніви щодо того, яка філософська система може дати найцінніші рекомендації процесу виховання. Причому, як правило, це питання розв'язується не дослідним шляхом, не в результаті перевірки отриманих від філософії теоретико – методологічних рекомендацій в самому процесі виховання, не в результаті осмисленого залучення педагогами ідей названих шкіл і напрямів до практики виховання. По суті, як основи виховання ці ідеї приймаються формально, часто просто шляхом апелляції до авторитету тієї або іншої філософської доктрини. Навряд чи можлива в такій ситуації творча співдружність між філософією і педагогікою і повною мірою благотворна дія філософії на виховний процес.

«Друга модель» філософії виховання значною мірою пов'язана з позитивістською методологією. Вона представлена англійськими філософами А. Брентом, А. Харрісом, П. Херстом. окремі положення цієї моделі поділяють Л. Кольберг і згадуваний Р. Берроу, хоча в цілому переконання останнього, зокрема підтримуваний ним принцип утилітаризму в підході до виховання, більше вписуються в рамки першої моделі філософії виховання.

На думку прихильників даної (другої) «моделі», важливою метою виховання є вироблення у людини здатності роздумувати на моральні теми. А це, як вони вважають, досягається головним чином логікою «мови моралі». «Безпосереднє моральне виховання концентрується навколо знання «мови моралі», і завдання філософів полягає в тому, щоб допомогти особі зрозуміти роль мови в моральних міркуваннях» [8,41], – пише А. Харріс.

Ідеї прихильників «другої моделі» філософії виховання користуються, мабуть, найбільшим впливом у виховній практиці на Заході, що обумовлене зростанням в сучасних умовах ролі математичних і логічних знань, наростию загальною тенденцією до формалізації наукового знання. В такій ситуації саме позитивізм виявився для наукової інтелігенції найзручнішою філософською доктриною, що дозволяє поєднувати визнання цінності знань зі світоглядною нейтральністю. Це позначилося, зокрема, в розумінні позитивізмом функції філософії виховання. Її головне завдання позитивісти вбачають в роз'ясненні основних понять, що вживаються у виховній практиці і пов'язаних з початковими принципами різних шкіл виховання. Наприклад, ті школи, які орієнтують виховання на утвердження справедливості, рівності, свободи, повинні враховувати філософсько – етичний і соціологічний аспекти цих понять, що під силу педагогіці лише при опорі на філософію виховання.

Деякі теоретики останньої відзначають особливу важливість філософського аналізу понять, пов'язаних з процесом виховання, вважаючи, що це дозволить поглибити і розширити загальні уявлення про цінності, збагативши тим самим аксіологічну теорію в цілому.

Такий підхід підтримують не тільки представники позитивістської методології. Так, Р. Берроу, що дотримується, як вже наголошувалося, з багатьох питань утилітаристської позиції, вважає важливим завданням філософії виховання зауваження людей, перш за все молоді, до логічного, раціонального мислення, навчання техніці мислення, що сприятиме, на його думку, більш глибокому розумінню світу. Адже у сфері виховання, як і в інших сферах духовного життя, доводиться зустрічатися з різними позиціями, поглядами людей. Захищаючи свої погляди, люди використовують різні аргументи, виражаючи їх у поняттях, в які, проте, вкладають самий різний, іноді протилежний зміст. За логікою Берроу виходить, що для осмислення пропонованого аргументування необхідно спочатку уточнити понятійний апарат, зробити змістовні висновки з аналізу тих або інших понять. У цьому, за Берроу, якраз і полягає завдання філософії виховання.

Не зменшуючи важливості уточнення та аналізу понять, що вживаються, не можна, проте, не бачити, що в цих міркуваннях явно переважає роль в процесі виховання понятійного апарату, який постає тут як панацея від усіх бід. Тим часом значно важливіше за аналіз понять, що вживаються в процесі виховання, в думках людей з цих питань, розробити об'єктивний критерій оцінки думок і вчинків людей. Бо це в першу чергу дає можливість правильно оцінити напрям і характер виховного процесу. Зрозуміло, є на Заході філософи, що розуміють важливість такого завдання. «Одне з найважливіших завдань філософії виховання полягає у тому, щоб визначити критерій і розробити принципи, що дозволяють виявити сутність предмету і методів виховання» [9, 42], — пише, наприклад, англійський філософ А. Брент. Разом з тим він не конкретизує це завдання, не прояснює характер, специфіку тих принципів, формулювання яких повинне відноситися до компетенції саме філософії виховання, а потім вже використовуватися загальною педагогічною теорією.

Крім розглянутих основних двох моделей філософії виховання в західній літературі зустрічається також її тлумачення як **філософського методу дослідження моральних цінностей** (іх обґрунтuvання і формування). Така модель видається такою, що більш точно відображає специфіку і предмет філософії виховання. Проте і вона залишається досить абстрактною, оскільки її прихильники, як правило, не торкаються самого процесу формування ціннісної орієнтації людей і чинників, що детермінують цей процес.

Ще одна група дослідників (американський філософ Т. Баффорд, англійські етики Д. Страйк, К. Еган та інші) розуміють філософію виховання як спосіб передачі культурних цінностей від однієї епохи до іншої (**третя модель**). «Філософія виховання — це спроба досліджувати у філософському плані основні питання, пов'язані з процесом передачі культурних цінностей» [10, 7], — пише Т. Баффорд. В основі цього визначення лежить поняття виховання в широкому значенні слова, що включає навчання і власне виховання. Проте є не лише спеціальні, політичні, естетичні, релігійні цінності, але і відповідні спеціальні знання, бо цінності культури охоплюють і аспекти формування і передачі знань (процес навчання), і зауваження особистості до системи цінностей.

Якщо передача знань відноситься до інтелекту особи, то формування певної ціннісної орієнтації (виховання у власному значенні цього

слова) пов'язане з дією людини, сприяючи перетворенню тих або інших ціннісних установок в її переконання. Оскільки зарубіжні філософські концепції оперують, як правило, поняттям виховання в широкому значенні слова, вони не заглиблюються в цю проблематику.

Проте найперспективнішою моделлю філософії виховання нам видається та, яка вичленує та **інтегрує** в собі виховний і поведінковий аспекти як філософських, так і соціологічних, етичних, психологічних та інших галузей знання. Не можна не погодитися з підходом до вирішення цієї проблеми англійського філософа П. Херста, який вважає, що в змісті учбових планів повинні отримати віддзеркалення психологічний, соціальний і філософський моменти виховного процесу [11, 31]. Заслуговує уваги сама ідея необхідності інтегрального, комплексного підходу до проблем виховання з позиції філософського осмислення усіх найважливіших сторін виховного процесу.

Проте у прихильників даної моделі ми не знаходимо чіткого визначення місця і функції кожної області знання, що включається в предмет філософії виховання, рівно як і позначення тієї з них, якій відводиться функція інтеграції методологічних засновків всіх дотичних щодо галузі виховання наук, зведення цих засновок в єдиний комплекс в межах філософії виховання. Одні дослідники відводять інтегруючу роль етиці, інші – психології. Так, представники різних шкіл в психології (які працюють зараз у Великобританії – Е. Вайнріх – Хасте, Хр. Локк, крім того американський психолог професор Н. Дент), а також ряд педагогів – учасники міждисциплінарного колоквіуму по проблемах моралі і соціальної дії («Mosaic») – прийшли до висновку, що ні етика, ні філософія, а тільки когнітивна психологія зможе виявити характер моральних думок, що відображають мораль в цілому, мотиви моральної поведінки як на суспільному, так і на індивідуальному рівні, що дозволить формувати активну особу, якої потребує сучасне суспільство. окремі представники згаданої групи практично ототожнюють філософію виховання з психологією і навіть проголошують нову науку про поведінку – **«філософію психології»**. Оскільки поведінка людини, на їхню думку, визначається бажаннями і потягами душі, основними категоріями відкритої ними науки вони оголошують «вибір», «дію», «намір». Цю позицію, зокрема, відстоює Н. Дент в книзі «Моральна психологія чеснот» [12, 31].

Близька до цієї позиції точка зору фахівців з питань етичного виховання, які розглядають моральну філософію як ключовий аспект філософії виховання. Ототожнення філософії виховання з психологією значною мірою є реакцією на методологію позитивізму, що відносить основні функції філософії виховання до аналізу поняттєвого апарату процесу виховання у збиток обґруntуванню тих або інших моральних чеснот. А вже згадуваний Р. Берроу йде ще далі. Він не бачить підстав відділяти їх один від одного і вважає, що повинно йтися не про «спеціальну філософію виховання, а лише про моральну філософію, вживану до проблем виховання» [13, 17, 19, 36].

Проте зведення філософії виховання до моральної філософії не є виправданим хоча б тому, що предмет останньої включає низку питань, якими не повинна займатися і не займається філософія виховання. **Моральна філософія**, етика має справу з більш широким об'єктом дослідження – мораллю, що пронизує усі ланки суспільного та індивідуального життя. Тому більш переконливою виглядає позиція тих дос-

лідників, які відводять етиці основне місце у філософії виховання, не ототожнюючи, проте, їхню проблематику. Разом з тим і їх модель філософії виховання залишається достатньо абстрактною, оскільки вони не окреслюють, не конкретизують, чітко не визначають функції етики в системі філософії виховання. Проте без цього не можуть бути розв'язаними проблемами філософського обґрунтування процесу виховання.

В результаті здійсненого огляду слід звернути увагу на наступні перспективні напрями подальшої філософської розробки проблем виховання. По – перше, філософія виховання повинна спиратися на філософію цінностей, оскільки саме виховання є основним механізмом формування і відтворення цінностей. По – друге, особливу роль серед цінностей виховання слід надати моральним цінностям – хоча виховання не зводиться до морального виховання, однак останнє є ядром виховного процесу. По – третє, виховання полягає не лише у приспільненні певної моралі як знань щодо суспільно бажаної поведінки, але й моральної позиції як вміння самостійно виносити моральні судження (надавати моральним знанням ціннісного значення) і морального способу життя як базованого на стратегії моральної поведінки (надання цінностям статусу принципів власної поведінки).

Саме у такому ракурсі філософія виховання може розглядатися як хоча і специфічна, але невід'ємна складова філософської етики взагалі та спеціальних її різновидів зокрема.

Література

1. Дьюо Дж. Введение в философию воспитания. – М., 1921. – 178 с.
2. Woods R., Barrow R. An Introduction to Philosophy of Education. – L., 1975.
3. Peterson P. Politics american education // American Educational Research Journal, 1988. – №15.
4. Carter R. Dimensions of Moral Education. – Toronto, 1994.
5. Kohlberg L. Education for a just society // Moral Development, Moral Education and Kohlberg (ed. Munsey B.). – Birmingham, 2000.
6. Bufford Th. Toward a Philosophy Education. – N. Y., 1999.
7. Ethics and Educational Policy (ed. Strike K., Egan K.). – L., 1988.
8. Harris A. Teaching, Morality and Religion. – L., 1996..
9. Brent A. Philosophical Foundations for Curriculum. – L. – Boston, 1978.
10. Bufford Th. Toward a Philosophy Education. – Boston, 2001.
11. Hirst P. Educational Theory // Study Educational (ed. Tibbie A.). – Routledge, 1966.
12. Dent N. Moral Philosophy Virtues. – Cambridge (Mass.), 1984.
13. Barrow R. Moral Philosophy for Education. – L, 1999.

Чорноштан Т. Н. Современные западные философские модели воспитания

Анализируются возможности философского методологического обеспечения теории и практики воспитания.

Chornoshtan T.N. Modern western philosophical models for upbringing

Analyses of possibilities to provide upbringing theories and practices with philosophical methodologies.

НАШІ АВТОРИ

Абакумова Вікторія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національний університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Андрєєва Ольга Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Баришевська Марина Анатоліїна – аспірант кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Бахтін Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, в.о. директора Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Березовська Тетяна Всеволодівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету.

Бодров Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Бойченко Михайло Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Герасимова Ельвіра Миколаївна – кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Грива Ольга Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан Кримського гуманітарного факультету Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м.Київ).

Дичковська Галина Орестівна – кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Євтушенко Олександр Никифорович - кандидат політичних наук, доцент кафедри державної служби Інституту державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Ємельянов Володимир Михайлович – кандидат технічних наук, професор кафедри державного управління та менеджменту Інституту державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Забавська Ольга Ігорівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Загарницька Ірина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Іванова Валерія Айбасівна - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Барнаульського державного педагогічного університету (Російська Федерація).

Козирев Олег Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Колесніченко Ганна Леонідівна – аспірант кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Кривошея Володимир Володимирович - доктор історичних наук, академік Української академії наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Кривошея Олена Вікторівна - старший науковий співробітник Музею гетьманства (м. Київ).

Кузнець Тетяна Володимирівна - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Левченко Світлана Юріївна – спеціаліст інформаційно-аналітичного центру Запорізької обласної організації партії ВО «Батьківщина».

Матвеєв Віталій Олексійович - кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціогуманітарних дисциплін Інституту землевпорядкування та інформаційних технологій при Національному авіаційному університеті (м. Київ).

Міронов Андрей Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету.

Панченко Леся Миколаївна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.

Полянська Вікторія Іванівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Пунько Лідія Богданівна - аспірант кафедри етнології та археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ругаль Людмила Петрівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Солдатенко Валерій Федорович - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Сухушин Михайло Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри військової підготовки Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Татаренко Тетяна Михайлівна – доктор політичних наук, професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м.Луганськ).

Чорний Віталій Сергійович - кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри філософії Національної академії оборони України (м. Київ).

Чорноштан Тамара Миколаївна – здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

Чупрін Роман В'ячеславович – заступник голови Миколаївського дослідницько-аналітичного центру, аспірант Інституту державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Шарова Анна Михайлівна – аспірант кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Шелюто Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри світової філософії і естетики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

ЗМІСТ
ІСТОРІЯ

Солдатенко В.Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій (Продовження. Початок див. вип. 10-11)	4
Кузнець Т.В. Відміна кріпосного права і позиція православної церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії	15
Забавська О.І. Перша українська громада у Великобританії: історія формування та суспільна діяльність (кінець XIX – початок ХХ ст.)	22
Березовська Т.В. Газетна війна 1879 року як ідеологічна засада зовнішньополітичної переорієнтації Російської імперії в останній третині XIX ст.	32
Козирев О.С. Агітаційно-пропагандистська діяльність народництва в Україні та «єврейське питання» (70-80-і роки XIX ст.)	38
Пунько Л.Б. Релігійно-національна спільнота Галичини (1919-1930 рр.)	48
Ругаль Л.П. Участь творчої інтелігенції в процесі культурного виховання школярів та молоді на звільнених землях Української РСР 1943 – 1945 рр.	58
Сухушин М.П. Зовнішні та внутрішні передумови реформування Збройних Сил СРСР у другій половині 1980 – х років	65
Абакумова В.І. Соціальні орієнтири влади у розвитку творчої інтелігенції України (1985 – 1991 рр.)	78
Бахтін А.М. Деякі питання стосунків Україна – НАТО	85

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кривошея О.В. Тестамент Івана Волевача як історичне джерело	93
--	----

ПОЛІТОЛОГІЯ

Кривошея В.В. До тенденцій розвитку української політичної думки в XVII – XVIII ст.	98
Ємел'янов В.М., Чупрін Р.В. Участь громадськості у формуванні партійної політики	113
Баришевська М.А. Зміст роботи лобістів і рівні застосування лобізму	126
Колесніченко Г.Л. Геополітичний контекст релігійно-політичних процесів у сучасній Україні	134

Левченко С.Ю. Технології політичної маніпуляції в мас — медіа	142
Андрєєва О.М. Геополітичне позицювання держави в контексті національної безпеки	148
Татаренко Т.М. Інституалізація регіональної політичної влади	158
Шарова А.М. Політична мова та семантична політика в сучасному політичному процесі	168
Євтушенко О. Н. Концепції державної влади і місцевого самоврядування та їх вплив на розвиток суспільно — політичних відносин в українських землях у другій половині XIX ст.	178
Пономаренко О.В. Ідеї державності і соборності в політичній думці Гетьманщини	187
Бодров Ю.І. Уманський округ Київської губернії в період пошуку оптимальної моделі управління регіонами (20-і роки ХХ ст.)	198

ФІЛОСОФІЯ

Вашкевич В.М. Феномен історичної свідомості: соціально — філософський аналіз	203
Міронов А.В. Егоїзм і самотність у філософії Нового часу	214
Полянська В.І. Релятивізм в системі ідей російських формалістів	221
Шелюто В. М. Подвоювання реальності та проблема трікстера в сакральному мистецтві.....	228
Іванова В.А. Подолання сутгестії фундаментальної мови науки	236
Дичковська Г.О. Націоналізм та космополітизм: вихід за межі світоглядного конфлікту	243
Загарницька І.І. Освіта в контексті сучасних державотворчих процесів	251
Матвеєв В.О. Роль містичних рухів і сект в збереженні генетичного зв'язку християнства з східними релігійними традиціями в контексті формування нової духовності	258
Бойченко М. І. Соціально-філософський аналіз інституційної та посадової еліт як елементів системи управління	269
Панченко Л. М. Освіта в структурі державної гуманітарної політики	277
Чорний В.С. Соціальні передумови та наслідки зростання ролі військової складової у життедіяльності архаїчних спільнот	284
Грива О.А. Гуманітарна експертиза технологій освіти і толерантизація молодіжного середовища	292
Герасимова Е. М. Менеджмент освіти: економічний ресурс розвитку	300
Чорноштан Т. М. Сучасні західні філософські моделі виховання	310

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Солдатенко В.Ф. Еврейские погромы в УНР 1919 г.: размышления по поводу некоторых историографических тенденций	4
Кузнец Т.В. Отмена крепостного права и позиция православной церкви на примере Уманского повета Киевской губернии	15
Забавская О.И. Первое украинское общество Великобритании: история формирования и общественная деятельность (конец XIX – начало XX ст.)	22
Березовская Т.В. Газетная война 1879 года как идеологическая составная внешнеполитической переориентации Российской империи в последней трети XIX в.	32
Козырев О.С. Агитационно-пропагандистская деятельность народничества в Украине и «еврейский вопрос» (70-80-е годы XIX в.)	38
Пунько Л.Б. Религиозно-национальная общность Галиции (1919-1930 гг.)	48
Ругаль Л.П. Участие творческой интеллигенции в процессе культурного воспитания школьников и молодежи на освобожденных землях Украинской ССР 1943-1945 гг.	58
Сухушин М.П. Внутренние и внешние предпосылки реформирования Вооруженных Сил СССР во второй половине 1980 – х годов	65
Абакумова В.И. Социальные ориентиры власти в развитии творческой интеллигенции Украины бюджетной формы финансирования (1985-1991 гг.)	78
Бахтин А.М. Некоторые вопросы отношений Украина – НАТО	85

ИСТОРИОГРАФИЯ. ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кривошея Е.В. Тестамент Ивана Волевача как исторический источник	93
---	----

ПОЛИТОЛОГИЯ

Кривошея В.В. К тенденциям развития украинской политической мысли в XVII – XVIII ст.	98
Емельянов В.М., Чуприн Р.В. Участие общественности в формировании партийной политики	113
Барышевская М. А. Содержание работы лоббистов и уровни применения лоббизма	126
Колесниченко А.Л. Геополитический контекст религиозно – политических процессов в современной Украине	134
Левченко С.Ю. Технологии политической манипуляции в масс – медиа	142

Андреева О.Н. Геополитическое позиционирование государства в контексте национальной безопасности	148
Татаренко Т.М. Институализация региональной политической власти	158
Шарова А.М. Политический язык и семантическая политика в современном политическом процессе	168
Евтушенко А. Н. Концепции государственной власти и местного самоуправления и их влияние на развитие общественно – политических отношений в украинских землях во второй половине XIX в.	178
Пономаренко Е.В. Идеи государственности и соборности политической мысли Гетманщины	187
Бодров Ю.И. Уманский округ Киевской губернии в период поиска оптимальной модели управления регионами (20 – е годы XX в.)	198
ФИЛОСОФІЯ	
Вашкевич В.Н. Феномен исторического сознания: социально – философский анализ	203
Миронов А.В. Эгоизм и одиночество в философии Нового времени	214
Полянская В.И. Релятивизм в системе идей российских формалистов	221
Шелютко В. М. Удвоение реальности и проблема трикстерса в сакральном искусстве	228
Иванова В.А. Преодоление суггестивности фундаментального языка науки	236
Дичковская Г.О. Национализм и космополитизм: выход за пределы мировоззренческого конфликта	243
Загарницкая И.И. Образование в контексте современных процессов развития государства	251
Матвеев В.А. Роль мистических движений и сект в сохранении генетической связи христианства с восточными религиозными традициями в контексте формирования новой духовности	258
Бойченко М.И. Социально – философский анализ институциональной и должностной элит как элементов системы управления	269
Панченко Л.Н. Образование в структуре государственной гуманитарной политики	277
Черный В.С. Социальные предпосылки и последствия возрастания роли военной составляющей в жизнедеятельности архаических сообществ	284
Грива О.А. Гуманитарная экспертиза технологий образования и толерантизация молодежной среды	292
Герасимова Э. Н. Менеджмент образования: экономический ресурс развития	300
Чорноштан Т. Н. Современные западные философские модели воспитания	310

CONTENT

HISTORY

Soldatenko V.F. Jewish bashings in the People's Republic of Ukraine in 1919: thoughts regarding some historical tendencies	4
Kuznets T.V. Serfdom emancipation and the position of the Orthodox church with Umanj district of Kiev government as an example	15
Zabavská O.I. The First Ukrainian Community in Great Britain: History of Establishment and Public Activity (1890-s - 1920-s)	22
Berezovskaya T.V. 1879 "Newspaper Warfare" as Ideological Basis for Reorientation of Russian Empire's Foreign Policy in Last Third of XIX Century	32
Kozyrev O.S. Agitation-propagandist activity of populism in Ukraine in 70-80 of the 19th century	38
Punko L.B. Religious and national community of Galicia (1919-1930)	48
Rugal L.P. Participation of the creative intelligentsia in the process of culture education of schoolchildren and youth in the liberated lands of the Ukrainian SSR of 1943-1945	58
Sukhushin M.P. Internal and external preconditions for reformation of the USSR Armed Forces during the second half of the 1980s.	65
Abakumova V.I. Social orient to power in development of creative intelligentsia to Ukraine of budgetary form of financing (1985-1991)	78
Bahtin A.M. Some questions of relations are Ukraine is NATO	85

HISTORIOGRAPHY. SOURCE STUDY

Krivosheya Ye.V. The Testament of Ivan Volevich as a historic source	93
---	----

POLITICAL SCIENCE

Krivosheya V.V. Amplifying the tendencies in Ukrainian political thought development during the 17th - 18th centuries	98
Yemelyanov V.M, Chuprin R.V. Public Participation in Formation of the Policy of Political Parties	113
Baryshevska M.A. The maintenance of lobbyists' activity and levels of application of lobbyism	126
Kolesnicheko A.L. Geo-political context of religious and political processes in the contemporary Ukraine	134
Levchenko S.Yu. Technologies of political manipulations in the mass media	142

Andreyeva O. N. Geo-political positioning of a state in the context of the national security	148
Tatarenko T.M. Institutionalisation of the regional political power	158
Sharova A.M. Political language and the semantic policy in modern political process	168
Yevtushenko A.N. The concepts of the state authorities and local self-governing and their influence on the development public-political relations in Ukrainian lands in the second half XIX centuries	178
Ponomarenko Ye.V. Concepts of nationhood and collegiality of the political thought of Hetman-hood	187
Bodrov Yu. I. Uman district of Kiev government during the period of search for an optimal model for regional government (the 20s of the 21st century.)	198

PHILOSOPHY

Vashkevich V.N. Phenomenon of historical consciousness: social and philosophic analysis	203
Mironov A.V. Egoism and solitude in the philosophy of New Time	214
Polyanskaya V.I. Relativism in the system of ideas of the Russian formalists	221
Shelyuto V.M. Reality duplication, and the problem of tricksters in the sacred art	228
Ivanova V.A. The overcoming of the suggesting of the fundamental science language	236
Dychkovska H.O. Nationalism and cosmopolitanism: the exit for a bound universal conflict	243
Zagarnitskaya I.I. Education in the context of contemporary processes of the state development	251
Matveyev V.A. The role of mystical movements and sects in preservation of genetic affinity between the Christianity and religious traditions of the Orient in the context of new spirituality	258
Boychenko M.I. Social and philosophic analyses of institutional and official elites as components in the system of governance	269
Panchenko L.N. Education within the structure of the state humanitarian policies	277
Chorny V.S. Social pre-conditions and consequences of increase the role of military constituent in the vital functions of archaic associations	284
Gryva O.A. Humanitarian examination of technologies of the education directed on tolerance of the youth	292
Gerasimova E.N. Educational management: the economic resource of development	300
Chornoshtan T.N. Modern western philosophical models for upbringing	310

Вимоги до оформлення наукових статей

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.:«Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8). Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, розірваний на принтері шрифтом Times New Roman. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на дискеті, диску чи електронною поштою за адресою: gileya@voliacable.com.

3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, надають рецензію доктора наук або витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

4. Основний текст статті має супроводжуватись шифром УДК і трьома аnotaціями (українською, російською, англійською). Всі аnotaції повинні містити прізвище, ініціали автора, назив статті, текст аnotaції (до 50 слів), перелік ключових слів (див. зразок).

5. Матеріал в аnotaції викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

6. Вимоги для оформлення тексту: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

7. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

8. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несеуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин.

9. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» обов'язкове.

10. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: 03142, м. Київ, вул. Семашка , 15

Телефон: (044) 424-65-89

8 067 509-33-99

E – mail: gileya@voliacable.com

Зразок оформлення статті

УДК 16. 167.7

Ємельянова В.П.

Еволюція філософського розуміння суспільства: від Т. Гоббса до Н. Лумана

Аналізуються зміни змістового напрямлення найбільш відомих концепцій щодо визначення сутності суспільства.

Ключеві слова: суспільство, соціокультурна система, соціальна структура, соціальна дія, комунікація.

Т е к с т с т а т т і .

В тексті посилання на літературу або джерела [1,123], [2,27], [3,арк.37].

Література або Джерела та література

1. Андрушенко В.П. Роздуми про освіту. Статті. Нариси. Інтерв'ю. – К., 2004. – 248 с.
2. Бузгалин А.В. «Постиндустриальное общество» – тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С.26-43.
3. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве (далі – ЦДІАКУ). – Ф.57. – Оп.1. – Спр.340.
4. Там само. - Спр.30.

Емельянова Ю.П. Эволюция философского понимания общества: от Т.Гоббса до Н. Лумана

Анализируются изменения содержательной направленности наиболее известных концепций в определении сущности общества.

Ключевые слова: общество, социокультурная система, социальная структура, социальное действие, коммуникация.

Jemelianova Yu. P. Evolution of philosophic understanding of society: from T. Gobbs to N. Luhmann

The author analyzes change of substantial orientation of the best known social conceptions.

Key words: society, societyl-cultural system, social structure, social action, communication.

**Наукове видання
Збірник наукових праць
«Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 12**

**Научное издание
Сборник научных работ
«Гиляя (научный вестник)»
В и п у с к 12**

**Scientific edition
Collection of scientific papers
«Gileya (learned mercury)»
12-th edition**

Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Підписано до друку 12.05.2008 р.
Формат 60x90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 23,39.
Наклад 300 прим.
Зам № 08-04-05/1 від 05.04.2008р.
Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс». Зам. №